

30-літтю
Незалежності
України
присвячується

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Секція суспільних і гуманітарних наук

УКРАЇНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Київ
Ніка-Центр
2020

Редакційна колегія

- С. І. Пирожков**, доктор економічних наук, професор, академік НАН України, *голова редколегії*
В. А. Смолій, доктор історичних наук, професор, академік НАН України, *заступник голови*
Г. В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Я. В. Верменич, доктор історичних наук, професор
С. С. Дембіцький, доктор соціологічних наук
О. М. Майборода, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
С. В. Стоєцький, кандидат політичних наук
Н. В. Хамітов, доктор філософських наук, професор
Л. Д. Якубова, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
О. В. Ясь, доктор історичних наук

Рецензенти

- В. Г. Кремень**, доктор філософських наук, професор, академік НАН України
О. В. Литвиненко, доктор політичних наук, професор
Л. А. Дубровіна, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту історії України НАН України
(Протокол № 8 від 24 грудня 2020 р.)

- Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності:** національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, В. А. Смолій, Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, С. С. Дембіцький, О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2020. 356 с., 12 с. кольор. вкл.

ISBN 978-966-521-758-9

Національна доповідь, підготовлена колективом фахівців Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, є спробою відповісти на запитання, яким чином Україна може ствердити себе повноцінним суб'єктом світової цивілізаційної системи в умовах гібридного світового порядку й геополітичної турбулентності?

У доповіді комплексно досліджено історичні передумови, специфіку, проблеми та чинники набуття Україною цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі; докладно проаналізовано уявлення громадян про ступінь самостійності держави в різних сферах внутрішньо- та зовнішньополітичної активності; показано ставлення міжнародних партнерів до суб'єктності України; визначено перспективи цивілізаційної суб'єктності України у ХХІ ст., шляхи її посилення в політичній, економічній, міжнародно-правовій і духовно-культурній сферах.

УДК 930.85:323:316(477)

ЗМІСТ

ВСТУП (акад. С.І. Пирожков)	7
--	---

Розділ 1. КРАЇНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ

1.1. Поняття цивілізаційної суб'єктності, її типологія та структура (акад. С.І. Пирожков, д-р філос. наук Н.В. Хамітов, ІФ)	13
1.2. Цивілізаційна суб'єктність та національна безпека України (акад. С.І. Пирожков, д-р філос. наук Н.В. Хамітов, ІФ)	23
1.3. Гуманістична якість суб'єктності України (д-р філос. наук Н.В. Хамітов, ІФ, д-р філос. наук С.В. Таранов, ЦГО)	33
1.4. Соціокультурні та світоглядні передумови розвитку України як цивілізаційного суб'єкта (д-р філос. наук В.А. Рижко, д-р філос. наук Ю.А. Іщенко, ЦГО)	45
1.5. Цивілізаційна суб'єктність України та її державність (д-р філос. наук Н.В. Хамітов, д-р філос. наук Я.В. Любивий, ІФ) ...	56

Розділ 2. ДЕРЖАВНІ ПРОЄКТИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

2.1. Територіальні детермінанти української суб'єктності (д-р іст. наук Я.В. Верменич, ІУ)	71
2.2. Геоісторичні проекти та стратегії на соціокультурному фронтирі (д-р іст. наук Я.В. Верменич, ІУ)	86
2.3. Проект українського відродження в європейському «довгому столітті» (д-р іст. наук О.В. Ясь, ІУ)	111
2.4. Формування української державності у ХХ ст. (чл.-кор. Л.Д. Якубова, ІУ)	128
2.5. Україна як унітарна держава (1990–2020) (канд. іст. наук В.В. Головка, ІУ)	150

Розділ 3. СУЧАСНА УКРАЇНА: СПРИЙНЯТТЯ ГРОМАДЯНАМИ ТА МІЖНАРОДНИМИ ПАРТНЕРАМИ

3.1. Україна як цивілізаційний суб'єкт сучасності в оцінках різних соціальних груп (чл.-кор. Є.І. Головаха, ІС)	184
--	-----

3.2. Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соціетальних цінностей: стан масової свідомості (<i>д-р соц. наук С.С. Дембіцький, ІС</i>)	195
3.3. Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива (<i>д-р соц. наук С.О. Макеев, д-р соц. наук О.В. Симончук, ІС</i>)	208
3.4. Громадянське суспільство як підґрунтя цивілізаційної суб'єктності України (<i>д-р соц. наук О.С. Резнік, ІС</i>)	221
3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності (<i>д-р соц. наук В.С. Резнік, ІС</i>)	233
3.6. Суб'єктність України: ставлення міжнародних партнерів (<i>чл.-кор. С.В. Віднянський, д-р іст. наук А.Ю. Мартинов, ІУ</i>)	250
Розділ 4. УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНОГО СВІТУ: СТРАТЕГІЇ І ПРОГНОЗИ	267
4.1. Цивілізаційна суб'єктність України та розвиток її політичної системи (<i>д-р політ. наук Ю.Ж. Шайгородський, ІПіЕНД</i>)	267
4.2. Стратегії поглиблення геополітичної та геоекономічної суб'єктності України (<i>д-р політ. наук О.Ю. Кондратенко, ІПіЕНД</i>)	280
4.3. Міжнародно-правова суб'єктність України: стратегії посилення (<i>акад. НАПрН О.В. Скрипнюк, канд. юр. наук К.О. Савчук, ІДП</i>)	292
4.4. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України (<i>д-р політ. наук Ю.І. Шаповал, ІПіЕНД</i>)	301
4.5. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України у ХХІ столітті (<i>чл.-кор. О.М. Майборода, ІПіЕНД</i>)	311
ВИСНОВКИ (<i>акад. С.І. Пирожков</i>)	331
ПОКАЖЧИК ІМЕН	347
ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	350
ДОДАТОК. Формування українського геокультурного та геополітичного простору в контексті цивілізаційної суб'єктності (карти) (<i>д-р геогр. наук Р.І. Сосса</i>)	

*Поступ цивілізації в Україні,
навіть у чужій формі,
вів до того, щоб виготовити ґрунт
для свідомого українства.*

Михайло Драгоманов

ВСТУП

Поява незалежної України у самому центрі Європи наприкінці останнього десятиліття ХХ ст. спричинила ситуацію, за якою досить розпливчате для багатьох держав світу поняття «Україна» набуло чітких, об'ємних рис. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. остаточно підтвердив нову геополітичну реальність — виникнення на сході Європи незалежної держави площею понад 600 тисяч квадратних кілометрів з населенням на той час понад 50 мільйонів чоловік. Щоправда, тоді, на початку 90-х років ХХ ст., вона асоціювалася здебільшого з ядерним потенціалом та Чорнобилем.

Відродження і становлення сучасної незалежної України синхронізувалось у часі з періодом закінчення «холодної війни» й започаткуванням так званого *нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу*, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило Україну перед стратегічним викликом — ефективною адаптації до об'єктивно наявних умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави стало *забезпечення конкурентної спроможності у жорстко прагматичних обставинах*, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі.

Отже, з перших днів незалежності Україні доводилося паралельно вирішувати принаймні два стратегічно важливих завдання. З одного боку, розбудовувати по суті *суверенну національну державу*, а з іншого, — одночасно включатись до *різних інтеграційних об'єднань*, що суттєво впливають на сучасні міжнародні відносини. Зокрема, формування справді глобальної системи міжнародних відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола українських інтересів у різних регіонах світу, визначення зовнішньополітичних пріоритетів і ключових партнерів та самоствердження України у світовій політиці. Розв'язання цих завдань супроводжувалося дією об'єктивних чинників глобального рівня та тенденціями сучасного суспільного розвитку

і залежало від збалансованості та взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої політики України.

Загальновідомою є формула родоначальника концепції «політичного реалізму» в міжнародних відносинах Г. Моргентау про те, що «зовнішньополітичний потенціал» чи «сила держави», зміст, мета й вектори її геополітичної орієнтації, залежить від багатьох факторів: геополітичного статусу держави, розміру її території, кількості населення та його інтелектуального потенціалу, типу і стабільності політичного режиму та ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил і опозиції, ступеня зрілості інститутів громадянського суспільства, воєнного потенціалу й рівня соціально-економічного розвитку, наявності природних ресурсів тощо, а також від адекватного відображення *зовнішньою політикою національних інтересів держави і глобальних тенденцій світового розвитку*.

Застосовуючи цю формулу до України, можна стверджувати, що реальна «сила держави» на етапі її становлення була не такою вже суттєвою, у кращому разі Україну можна було віднести до *напівпериферійних* середніх країн. А після анексії Автономної Республіки Крим РФ й розгортання нею війни на Сході України у 2014 р. ця «сила держави», так само як і її самостійність, від зовнішнього втручання ще більше ослабла, що, звичайно, не могло не позначитися на ставленні до суб'єктності України міжнародних партнерів.

* * *

Сьогодні інтерес до України як суб'єкта світового співтовариства перейшов до іншої площини. Структурні шоки в геополітичній, соціокультурній, безпековій архітектоніці східноєвропейського простору — з їхнім епіцентром в Україні — гостро поставили на порядок денний питання державної політики національної безпеки та суверенітету. Саме зараз варто зосередити увагу на осмисленні *цивілізаційної суб'єктності України* і віднайти відповіді на запитання: з яким потенціалом матеріальних і духовних цінностей вона репрезентує себе у геополітичному просторі; які цивілізаційні ідеї та проекти втілює в життя й пропонує світові; чи відбулася держава як суб'єкт історії та сучасності?

Аналіз особливостей історії України становить певну трудність, і не лише тому, що радянська історіографія робила багато для того, щоб нівелювати безперервність історичного процесу на її території і позбавити українську історію європейського контексту. Труднощі породжуються складним переплетенням впливів двох різних цивілізацій християнського світу — *східно-православної та західної: католицької і протестантської*. Ускладнює ситуацію і те, що різним частинам культурно-політичного простору України притаманні специфічні ментальні риси. Проблема формування національної ідентичності і переформатування ідентифікаційних стратегій нині постає не лише як когнітивна, але й як екзистенціальна, така, що прямо впливає на

політичні орієнтації й самопочуття мільйонів людей. Із її безпрецедентної багатоаспектності випливає не лише складність завдань класифікації, але й утрудненість оціночних критеріїв для визначення рівнів ризикогенності на різних історичних етапах.

Великою мірою драматична історія нашої країни пов'язана із особливостями її історичного сходження і географічного розташування, тривалою боротьбою за державний статус, утвердження свого суверенного становища в оточенні сусідів. Нині ми конче потребуємо об'єктивних історичних знань, розуміння того, чому так непросто, а інколи трагічно, складалася наша історична доля. І головне — чіткого алгоритму дій, пов'язаних із розумінням того, що Україна пропонує світові і чого прагне в ньому? Її перспективи розвитку у величезній мірі залежать від інтелектуального потенціалу країни, від здатності інтегруватися у європейську і світову систему мислення.

У сучасних зовнішньополітичних реаліях, в умовах зневажання усталених норм міжнародного права з боку деяких геополітичних гравців, Україна зробила свій вибір на користь свободи і демократії та продовжує наполегливо втілювати політику євроатлантичного вектора свого розвитку з потужним акцентом на формуванні цивілізаційної суб'єктності.

Сьогодні світ повинен пізнати Україну, отримати адекватне уявлення про її буремний історичний розвиток, про її інтереси та суспільні настрої, відчуті закладені в українській ментальності «як інноваційні, так і гуманістичні потенції суб'єктності».

Досить довгий час Україна сприймалася у світі як частина окремих імперських формувань: Австро-Угорської, Речі Посполитої, Російської, Османської, а пізніше — Радянської. Але для закордонних країн у багатьох відношеннях Україна залишалася *terra incognita*. Минуле, сучасне, майбутнє міцно пов'язані одне з одним, вони є суцільною низкою звершень, перемог та поразок. Щоб відшукати джерела і причини прорахунків і невдач, досягнути головні грані сьогодення та зрозуміти те, що відбудеться завтра, в першу чергу потрібно не загубитися у лабіринтах минувшини. І саме історія — як невичерпний банк даних — дає можливість зорієнтуватися у калейдоскопі подій, що в кінцевому рахунку визначають долю країни.

Таке узгоджене бачення є нагальною потребою, зумовленою необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції і знайти союзників у світі, зрештою, відобразити цей світ у системі впорядкованих образів та смислів. «Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли цивілізаційна ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів глобального мейнстріму, з одного боку, та через усвідомлення спільності історичної долі України, її духовності і культури — з іншого. Саме це має утвердити наше колективне «МИ» як спільноти, що формує громадянське суспільство й реалізує проект гуманістичного перетворення».

* * *

Оголошена на початку 2020 р. пандемія коронавірусу COVID-19 стала черговим форматом гібридних війн та продовженням політики засобами біологічної небезпеки. Фактично спільна загроза не об'єднала людство, а, навпаки, загострила економічні, релігійні, мовні, культурні, цивілізаційні протиріччя. Цей час був по-різному використаний сусідніми до України державами. Росія, наприклад, спираючись на накопичені фінансові ресурси періоду високих цін на нафту, не втратила суб'єктності. Навпаки, Кремль використовує пандемію як інструмент розширення свого впливу засобами створення вакцини «Супутник V», спробами впливати на перебіг президентської 2020 р. виборчої кампанії у США, мобілізуючи мережу впливу у країнах ЄС з метою забезпечення завершення проєкту «Північний потік – 2». У цій логіці РФ поетапно згортає мирний процес на Донбасі та готується перейти до нового етапу гібридної війни проти України. Засобом цього є прискорення створення союзної держави Росії та Білорусі, що збільшує периметр потенційного ворожого до України кордону.

За відсутності швидкої превентивної дипломатії зберегти чинний порядок важко. Якщо одні країни нарощують м'язи і готові вдатися до сили, а інші слабшають або меншою мірою готові вдатися до сили, тоді простір дипломатичного маневру скорочується. Економічна взаємозалежність не гарантує миру. Державу робить слабкою те, що вона не контролює ситуацію всередині країни. Неспроможна держава – це крайній випадок слабкої держави, де уряд втратив фактичну владу, що призвело до хаосу і появи різних збройних загонів та ополчення, які перебрали реальну владу в частині країни. Дипломатичний процес віддзеркалює реальну ситуацію, а не міняє її. Метою дипломатії має бути збереження і навіть розширення зони співпраці посеред неминучих зон незгоди. Старі загрози нікуди не зникли, а нові регулярно виникають. А з початком пандемії коронавірусу світ фактично занурився у гібридну глобальну війну.

* * *

В процесі роботи над Національною доповіддю щодо цивілізаційної суб'єктності України в історії та сучасності для авторів цікавим виявилось поняття «антропологічний код української культури і цивілізації», яке О.Рафальський, Я.Калакура, В.Коцур та М.Юрій запропонували в однойменній монографії¹. Автори осмислюють «антропологічний код» як ключову категорію народу тієї чи іншої країни, яка визначає її специфіку. Дослідники дають таке визначення цій категорії: «тяглість прихованої або закодованої

¹ Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах). *О.О. Рафальський, Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій* (наук. ред.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1 (432 с.); Кн. 2 (536 с.).

сутності людини, її подвижницької ролі в культурі і цивілізації»¹. Далі маємо конкретизацію визначення антропологічного коду, який трактується як «сукупність сформованих історично образів, засобів біологічного і соціокультурного характеру, пов'язаних з певним комплексом стереотипів свідомості окремої людини або груп людей, які виражаються в архетипах, менталітеті, інтелектуальному, моральному і матеріальному житті, в політичній і соціальній організації суспільства, його культурі та цивілізації»².

Визнаючи евристичну цінність поняття «антропологічний код», яке спрямовує теорію і практику на розвиток людини як вищої цінності, ми прагнули розвинути цей концепт і рухатися далі. *По-перше*, ми виходили з того, що саме поняття «код» натякає на щось незмінне, те що може бути запрограмованим і провокувати особистість та спільноту на фаталізм. *По-друге*, антропологічний код може означати замкненість на тому чи іншому антропологічному (етноантропологічному) типі, що є недостатньо продуктивним в умовах сучасного глобалізованого світу і побудови динамічних політичних націй, які є успішними в цьому світі.

Тому в контексті розробленої авторами Національної доповіді методології метаантропологічного потенціалізму, мова йде не про код, а про *потенціал* країни, більше того, не просто про антропологічний потенціал, а про *метаантропологічний потенціал, який зумовлює цивілізаційні перспективи суб'єктності країни у світі*. Префікс «мета» (від давньогрецького «понад») тут означає, з одного боку, психологічний, екзистенціальний і духовний розвиток людини *за межі наявного*, здатність творчо модернізувати й оновлювати архетипи своєї культури й ментальності, розглядаючи їх як можливості, а не як абсолютну даність, а з іншого, — вихід *за межі якогось одного* антропологічного типу у комунікацію *різних типів* між собою.

Важливим питанням для авторів було визначити, наскільки коректним і продуктивним є поняття «*українська цивілізація*». Усвідомлюючи коректність, продуктивність, більше того, закономірну усталеність поняття «українська культура», ми вважаємо, що слід говорити не про окрему «українську цивілізацію», а саме про *цивілізаційну суб'єктність України*. Такий акцент дозволяє констатувати самостійність нашої країни у цивілізаційному вимірі та водночас актуалізує входження у системи *колективної цивілізаційної суб'єктності*, враховуючи національні інтереси України.

Ми свідомо використовуємо ключове поняття «цивілізаційна суб'єктність України», а не «цивілізаційна і культурна суб'єктність України», адже вважаємо, що цивілізаційна суб'єктність будь-якої країни включає в себе духовно-культурний вимір разом з економічним, зовнішньополітичним, безпековим та ін.

¹ Там само. Кн. 1. С. 6.

² Там само.

* * *

Взаємозалежність між політичним і цивілізаційним розвитком у світі схиляє до думки, що характер цивілізаційного обличчя України формуватиметься послідовними політичними рішеннями та кроками. Виходячи з того, що Україна здійснює не так зміцнення своєї європейської ідентичності, як поворот до неї, то першочерговим завданням є наближення до *європейських зразків організації свого життя*. В цьому плані, виходячи із провідної ролі політичної сфери, насамперед зусилля мають бути спрямовані на зміцнення демократичного характеру політичної системи України, на забезпечення її практичного функціонування відповідно до конституційно визначеного порядку.

Вирішення цього завдання має стати підтвердженням наближення політичної культури українського суспільства до європейського зразка. Провідна роль у вирішенні цього завдання належить правлячому класу, який має стати зразком дотримання демократичних політичних стандартів і суспільної відповідальності, здобуваючи собі тим самим моральне право бути національним провідником на шляху до нової цивілізаційної якості.

Українці лише тоді зможуть здобути визнання себе частиною європейської цивілізації, коли доведуть свою нетерпимість до зловживання і безвідповідальності влади, до аморальності у діловій і політичній конкуренції, і навпаки, здатність до плюралізму і толерантності у всіх їхніх формах. Успіх в утвердженні демократичних цінностей великою мірою залежатиме від «третього сектора», від його наполегливості у стосунках із владою та бізнесом, від його спроможності зберегти свою незалежність від них, уникнути формального характеру, стати справжнім простором суспільної мобілізації.

Розділ 1

КРАЇНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ

1.1. Поняття цивілізаційної суб'єктності, її типологія та структура

Аналізуючи природу цивілізаційної суб'єктності країни, усвідомлюючи її типологію та структурні компоненти, напевно слід почати з того, що країни, як і люди, можуть бути як самостійними, так і залежними. Самостійні країни можуть створювати проекти майбутнього або ж рухатися стихійно. Іншими словами, будь-яка країна у світі може проявляти себе як об'єкт, так і суб'єкт — носій активності й цілеспрямованості. Це стосується і минулого, і теперішнього часу — як історії, так і сучасності.

В даній роботі йдеться про такий цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності, як Україна. Важливо визначити, що ми розуміємо під Україною — державу чи країну? Передусім мова йде про країну, адже, по-перше, держави виникають на певному етапі розвитку країн, а по-друге, становлення і розвиток цивілізаційного суб'єкта включає в себе процеси, що відбуваються як в державі, так і в громадянському суспільстві. Під країною в контексті дослідження можна розуміти цивілізаційне буття народу або групи народів, яке передуює появі держави, а з моменту її виникнення включає її в себе разом з громадянським суспільством. Таким чином, словосполучення «держави як цивілізаційний суб'єкт» також відображає певні реалії історії та сучасності, проте є вужчим за своїм обсягом, ніж «країна як цивілізаційний суб'єкт», яке віддзеркалює реальність народу, що є більш розгорнутою і в часі, і у просторі.

Цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності можна назвати країну, поступ якої зумовлюється переважно внутрішніми, а не зовнішніми причинами. Це дає країні змогу виступати повноцінним партнером чи сильним опонентом на міжнародній арені, виходячи зі своїми економічними, військово-політичними та духовно-культурними здобутками на світовий рівень. Цілком очевидно, що країна в кожен момент часу не може бути абсолютним об'єктом чи абсолютним суб'єктом, проте завжди маємо домінанту першого чи другого, а також рух від першого до другого або навпаки [30].

Важливо зрозуміти, що в процесі історичного розвитку ті чи інші країни *різною мірою* виступали як суб'єкти. Згадаймо історію таких країн, як Велика Британія, США, Іспанія, Німеччина, Туреччина, Росія, Китай, Японія та ін. Виходячи із цього, вкрай важливо визначити ключове поняття «суб'єктність» — **міру буття країни як суб'єкта**. Така міра ніколи не може бути

раз і назавжди даною, суб'єктність є динамічною характеристикою, її можна як набути, так і втратити, за неї слід постійно боротися чи, точніше, постійно створювати. Суб'єктність — це стан розвитку країни, коли вона сама творить свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів.

Не можна не погодитися з тим, що «яскраве і складне минуле одного з найбільших європейських народів — українського — нерозривна складова загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу» [41, с. 9]. При цьому очевидно, що Україна не просто включена в *загальний* цивілізаційний поступ, а й має *власну* цивілізаційну суб'єктність, яка по-різному проявлялася на різних етапах історії. Дійсно, «Україна вступила в XXI століття як повноправний суб'єкт міжнародного життя, що посідає геополітично важливе стратегічне місце, будучи, зокрема, ключовою ланкою сучасної структури міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі» [41, с. 9].

При цьому надзвичайно важливо запобігти «небезпечній замкненості на своїх потребах, уникнути відверто егоїстичних підходів у відносинах з іншими державами» [24, с. 12]. Розвиток суб'єктності країни не тотожний розгортанню національного егоїзму. Адже «національний егоїзм хоч і надає деякі короточасні переваги, але вони мають саме тактичний характер, а в стратегічному плані можуть становити неабияку загрозу національним інтересам — створити небажаний імідж у світовому суспільстві, посварити з сусідами тощо» [24, с. 12].

Слід розуміти, що **розвиток суб'єктності країни — головний критерій справжньої, а не ілюзорної реалізації її національних інтересів**. Повною мірою це стосується й України. Тому в нашій країні повинна бути «створена власна україно-центристська модель орієнтації у світовому просторі. Українська держава мусить мати власний погляд на події, що відбуваються у світі, на ближнє і далеке середовище...» [24, с. 13]. Разом з тим чітко окреслені національні інтереси України дають можливість усвідомлювати й конкретну *спрямованість розвитку її суб'єктності*. Це стосується і міжнародного, і внутрішнього вимірів такого розвитку. При цьому слід розуміти, що «кожна політична сила намагається видавати свої інтереси за загальнонаціональні, тобто нав'язувати суспільству власні уявлення про національні інтереси» [24, с. 11]. Найбільш жорстко це відбувається в авторитарних і тоталітарних суспільствах. Однак проблема є і в умовах демократії, значною мірою це стосується будь-якої правлячої політичної групи, «партії влади» тощо, інтереси якої не можуть бути цілком ототожені з національними. Адже національні інтереси — це «багатофакторні і глибинні інтереси суспільства» [24, с. 11] в усій його повноті й плюральності. Отже, «усвідомлення національних інтересів України надзвичайно важливе для проведення послідовної і цілеспрямованої політики не тільки у відносинах з іншими країнами» [24, с. 11], а й всередині країни. Влада, яка не «бажає враховувати національні інтереси як інтереси всього суспільства, неминуче деградує і трансформується в антинародну...» [24, с. 11].

За умов справжньої демократії **суб'єктність країни формується як суб'єктність всього суспільства, народу, а не партій чи, тим більше, олігархічних груп, кланів та їх політичних маріонеток. Народ є джерелом не тільки влади в країні, а й її суб'єктності.**

В умовах України дуже важливо усвідомити близькість понять «народ» і «політична нація». В цьому контексті потрібне чітке «розуміння сучасної української нації як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, спільноти громадян Української держави» [24, с. 11].

* * *

Коли ми кажемо про суб'єктність країни, то йдеться саме про її *цивілізаційну суб'єктність* — стан цілісної й органічної розвинутості всіх сфер суспільного буття і на цій основі — незалежності, свободи та суверенітету. Тому у подальшому викладі поняття «суб'єктність», якщо ми не додаємо йому конкретних характеристик (наприклад, «політична суб'єктність», «економічна суб'єктність», «духовно-культурна суб'єктність») означатиме *«цивілізаційна суб'єктність»*. З нашої точки зору, цивілізаційна суб'єктність інтегрує в собі всі окремі виміри суб'єктності країни.

Під цивілізаційною суб'єктністю країни розуміється такий стан її розвитку, коли вона сама обирає власний шлях у міжнародному, економічному, політичному й духовно-культурному контекстах — є цивілізаційним суб'єктом.

Важливо прояснити відмінність понять «незалежність країни» та «суб'єктність країни». На перший погляд, вони співвідносяться як можливість і дійсність, де *дійсністю постає суб'єктність*. Справді, державна незалежність є необхідною, але не достатньою умовою суб'єктності. Проте очевидним є той факт, що для набуття незалежності повинна бути *первинна суб'єктність*, без якої незалежність країни як держави не може існувати в принципі. При цьому первинну суб'єктність можна розглядати як такий стан економічної, суспільно-громадянської й духовно-культурної зрілості країни, який робить її державну незалежність органічною. Такий рівень суб'єктності Україна розвивала протягом всієї своєї історії, а у 1991 р. через сприятливі історичні обставини він виявився достатнім для набуття державної незалежності.

Таким чином, можна запропонувати тріаду **«первинна суб'єктність — державна незалежність — розвинута суб'єктність країни»**. При цьому поняття «незалежність» окреслює насамперед *політичні й правові* аспекти буття країни як суверенної держави, а «суб'єктність» — *загально-цивілізаційні*. Це має не лише теоретичне, а й глибоке практичне значення — ті, хто не відрізняють незалежність і суб'єктність у мисленні та дії, рано чи пізно втрачають і перше, і друге.

Суб'єктність може бути меншою чи більшою, може бути мінімальною або максимальною — слабкою чи сильною. Можна припустити, що головним критерієм сили чи слабкості суб'єктності країни може бути здатність ство-

рити *власний цивілізаційний проєкт* та послідовно втілювати його в життя. З іншого боку, успішний цивілізаційний проєкт країни — це концентрований вияв справжнього потенціалу її суб'єктності. Слід зауважити, що цивілізаційні проєкти країн бувають дуже різними, що й зумовлює різні історичні долі їх суб'єктів. Тому суб'єктність країни може мати не лише кількісні, а й *якісні* характеристики. Мова йде про **якість суб'єктності**, яка може бути доволі різною. Очевидно також, що можна казати не лише про силу чи слабкість суб'єктності, а про те, що вона може бути *по-різному змістовно наповненою*. Таким чином, поняття «суб'єктність» дає нам змогу значно конкретніше усвідомлювати, що таке суб'єкт історії та сучасності, які характеристики він має, яким мусить бути й ставати.

Не можна не погодитися, що «суб'єктність складається історично під впливом різних чинників, серед яких найбільш істотним є спроможність до самоорганізації і розвитку» [20, с. 87]. Проте самоорганізація та розвиток можуть бути зовсім різними. Раціоналізм і так званий конструктивізм розвитку є недостатніми умовами й критеріями продуктивної суб'єктності країни. Адже «не обмежений моральними настановами соціальний конструктивізм може становити небезпеку людству в ситуації, коли соціально-політичний суб'єкт має в розпорядженні настільки значні сили, що стає спроможним конструювати й перетворювати міжнародне середовище за своїми уподобаннями, зокрема через війни та конфлікти» [20, с. 88].

Прояснимо це глибше. Суб'єктність країни — це здатність реалізовувати власні національні інтереси та заради цього мати можливість впливати на інших, а не бути лише об'єктом впливу. Разом з тим суб'єктність — це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції. Це закладає внутрішню суперечність суб'єктності країн, адже деякі з них більшою мірою налаштовані впливати на сусідів та навіть їх підкоряти, а інші — розвивати свій потенціал і якщо впливати, то не військово-політичними або навіть дипломатичними засобами, а економічними, технічними та духовно-культурними здобутками. Перші країни спрямовані на **авторитарну суб'єктність**, яка з необхідністю означає експансію за свої межі й амбіції зі створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях, і відповідно, авторитаризм, який із часом може переходити в тоталітаризм, а другі — на **гуманістичну суб'єктність**, що означає зосередженість на іманентному інноваційному розвитку і при цьому — відкритість до світу, яка виявляється у практиках демократії.

Інша справа, що в історичних реаліях розвитку людства до кінця Другої світової війни гуманістичний тип суб'єктності сприймався як *недосуб'єктність* чи навіть об'єктність, а імперськість у різних її проявах поставала вищим критерієм суб'єктності та цивілізаційного розвитку. У другій половині ХХ століття, тим більше на початку ХХІ століття, ситуація змінюється — гуманістичний тип суб'єктності стає все більш значущим. Країни, що його обирають,

демонструють більш високий рівень життя, безпеки і самореалізації громадян, а також мають вищий рівень авторитетності та впливу на міжнародній арені.

Проте чи не коректніше було б протиставляти авторитарній суб'єктності не гуманістичну, а *демократичну* суб'єктність? Ні, і ось чому: в сучасному світі ми навряд чи знайдемо авторитаризм в чистому вигляді, майже завжди він виступає у масці демократії. Тоді як його антигуманістичні прояви є більш очевидними; тому саме гуманістична суб'єктність є справжнім антонімом суб'єктності авторитарної.

* * *

Отже, можна виділити авторитарну або гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності країни, а також сильний чи слабкий рівень її проявленості.

Це дозволяє визначити типологію суб'єктності країн, в якій можна виділити чотири її типи:

- **слабкі країни з авторитарною суб'єктністю;**
- **сильні країни з авторитарною суб'єктністю;**
- **слабкі країни з гуманістичною суб'єктністю;**
- **сильні країни з гуманістичною суб'єктністю.**

При цьому якісні та кількісні характеристики суб'єктності взаємопов'язані. Так, *авторитарна суб'єктність країни, посилюючись, стає імперською суб'єктністю*, яка в найгірших випадках набуває ще й тоталітарних рис, тоді як *посилення гуманістичної суб'єктності робить її інноваційною і по-справжньому демократичною*, а не декларативною, виводячи з потенційного в актуальний стан.

Сильна авторитарна суб'єктність як імперська суб'єктність і сильна гуманістична суб'єктність як інноваційна й демократична можуть зробити країну *світовим суб'єктом*. Проте це відбувається по-різному. Імперська суб'єктність є виходом на світовий рівень передусім у *військово-політичній та ідеологічній площинах*, тоді як інноваційна демократична суб'єктність означає вихід на цей рівень у більш широкому спектрі цивілізаційного розвитку — *від економічних до духовно-культурних здобутків*.

Тому варто визнати, що сильна авторитарна суб'єктність, яка в розвинутих формах стає імперською, і сильна гуманістична суб'єктність мають *власну специфічну інноваційність*. Вочевидь, існує імперська інноваційність і гуманістична інноваційність. Інша справа, що гуманістична суб'єктність країни містить *органічну інноваційність*, яка випливає із самої сутності такої суб'єктності, налаштованої на цінність свободи, а отже — на вільну самореалізацію людини, тоді як авторитарна суб'єктність *вимагає інноваційності* задля посилення влади над громадянами і країнами-сусідами. В результаті країна з імперською суб'єктністю, для якої влада є вищою цінністю, *розчиняє інноваційність у мобілізаційності* — стані *репресивної вимоги* до ентузіазму та творчої

дії, а тому втрачає темпи і якість інноваційності та програє в цивілізаційних змаганнях країнам гуманістичної й демократичної орієнтації суб'єктності.

Важливо усвідомити, що авторитарна і гуманістична ознаки сильної суб'єктності можуть породжувати не лише імперську та гуманістичну інноваційність, а й постімперську та постгуманістичну. Перше означає послаблення авторитарності і, відповідно, суб'єктності, а друге — втрату ясності гуманістичних цінностей, які розчиняються в ідеології трансгуманізму, постгуманізму та постантропології; нагадаємо, що ця ідеологія означає відхід від духовної і душевної еволюції з акцентом лише на трансформаціях тілесності.

Однак ці процеси не є необоротними; наприклад, можливе повернення до класичної імперської інноваційності. Яскравим прикладом є сучасна Росія, яка з постімперського стану інноваційності своєї суб'єктності, набутого в 1990-х роках, знову повернулася до імперського.

З іншого боку, в низці найбільш цивілізаційно розвинутих західних країн маємо трансгуманізм і постгуманізм як орієнтацію суб'єктності, що заснована на відстороненні від моральних цінностей християнства та інших релігійних систем в ім'я посилення могутності людини через трансформації тілесності [58; 59; 64]. Але після захоплення даною світоглядною орієнтацією в 1990-х роках, вона поступово змінюється гуманістичною, в межах якої маємо посилення духовних тенденцій і яка, по суті, стає орієнтацією на новий гуманізм, який у західному світі виявляється як *християнський гуманізм* [47]. Для всього глобального світу, який має доволі поліфонічну світоглядну структуру, цей новий гуманізм можна визначити як *метагуманізм* — *гуманізм, який, по-перше, орієнтує на цілісний розвиток потенцій людини у відкритості до Іншого* [46], *а по-друге, приймає в себе духовні цінності релігійних і філософських систем різних цивілізаційних світів планети.*

* * *

Подальше осмислення структури й динаміки цивілізаційної суб'єктності країни вимагає уточнити саме поняття цивілізації та її основоположні критерії.

Почнемо з доволі популярної традиції, яка походить від О. Шпенглера і визначає цивілізацію через її протиставлення культурі [55]. В цій традиції цивілізація — це етап розвитку народу (групи народів), який слідує за етапом розквіту культури — релігії, філософії, мистецтва — і означає науково-технологічний, економічний і політичний розвиток. Проте цей розвиток одночасно є деградацією й згасанням культури, яка й породила цивілізацію. За О. Шпенглером, культура — молодість народів, тоді як цивілізація — їх зрілість і старість. І хоча в будь-якій цивілізації до кінця її існування живе відлуння культури, і цивілізації мають певну спадкоємність, їх духовні й гуманістичні прояви, а також потенціал і реальність спадкоємності між ними доволі малі. А тому доля цивілізації трагічна, а поняття цивілізованості є доволі умовним.

Визнаючи певну справедливість позиції О. Шпенглера, хотілося б запитати: невже можливий етап розвитку, коли культура народу, як щось духовне, існує без матеріально-технічного? Ні, напевно, коректніше казати про етапи історії народу, на яких маємо акцент або на духовній складовій, або на технологічній та економічній і політичній. Адже ці складові постійно обумовлюють одна одну. Тому етапів домінування духовного або матеріально-прагматичного начал може бути декілька.

Можна погоджуватися з О. Шпенглером, а також, наприклад, і з А. Тойнбі або С. Гантингтоном, що кожна цивілізація — це унікальний феномен. Проте є й ознаки цивілізованості як *загальної характеристики людського буття, в якому діалектично поєднуються і матеріальне, і духовне в їх локальному та універсальному, особистісному та комунікативному виявах*. В сучасному соціогуманітарному дискурсі концепти «цивілізація» та «цивілізованість» виражають багатовимірність, цілісність, відкритість й гуманістичність людського буття.

Надзвичайно важливо усвідомлювати як динамічний характер певної цивілізації — явища, що розвивається, так і її здатність взаємодіяти з іншими цивілізаціями. Цивілізація як щось особливе, локальний феномен може бути визначена як наростання технологічної, економічної, політичної та духовно-культурної могутності і сили того чи іншого народу; цілісність такого наростання зазвичай зумовлюється державою. Проте ті або інші елементи цивілізації (і, відповідно, цивілізаційної суб'єктності) можуть століттями існувати до виникнення держави. Класичний приклад — Україна.

При цьому слід чітко усвідомлювати історичний момент виникнення цивілізацій і цивілізованості, який є одночасно їх важливим критерієм, — вихід за межі родових (кланових, племінних) структур з їх світоглядною і соціальною замкненістю у більш універсальний простір міжетнічної і міжособистісної комунікації, в якому маємо *спільність цінностей, а не крові й походження*.

І хоча цивілізація в найпростіших формах є забезпеченням волі до самозбереження і продовження роду [45], вона виходить за межі лише самозбереження й продовження роду у простір творчості і поваги до особистості незалежно від її походження. Саме це зумовлює більший гуманізм цивілізованості як способу організації людського буття порівняно з дикістю і варварством. Варварство й особливо дикість протистоять цивілізованості як радикальне заперечення гуманізму, зокрема здатності приймати людину з іншим походженням, йти на компроміси, шукати консенсус. Саме світоглядні цінності, які виходять за межі родового буття, породжують ті інтереси та принципи, які створюють нову культуру раціональності, нові технології, економічні, правові й політичні відносини, що зазвичай вважаються цивілізованими. Основи цього, скоріше за все, закладаються при переході від матриархального до патріархального способів людського буття у світі [45, с. 143–152].

Визначення ключового критерію цивілізації як вихід за межі родових відносин у взаємодію, де панує спільність цінностей, а не крові й походження, дозволяє зробити цікавий висновок: **розгортання кланово-олігархічних структур в сучасних країнах, в тому числі й в Україні, є, по суті, запереченням природи цивілізації, поверненням до архаїки у масках цивілізованості.** В таких умовах цивілізаційна суб'єктність в ХХІ столітті є неможливою.

Цивілізація як загальнолюдське явище може бути осмислена передусім як *міра розвитку людини, міра гуманістичності*. В поняттях «цивілізація» та «цивілізованість» прихована ціннісна забарвленість, яка дозволяє вважати, що кінцевий смисл будь-якого поступу — не влада, а людина в розгортанні її свободи та всіх конструктивних тілесних, моральних і творчих потенцій. Тому ми можемо, усвідомлюючи ці нюанси, сказати: *цивілізаційна суб'єктність країн* означає не лише їх самостійність і відокремленість, нехай і інноваційну, суб'єктність повинна бути *цивілізованою* — мати *універсальний гуманістичний характер*, який об'єднує різні цивілізації та цивілізаційні світи, які їх інтегрують [49].

У даному контексті цікаво було б звернутися до роботи харківського філософа ХІХ століття А. Метлинського, яка має промовисту назву «Про сутність цивілізації» [16]. В даній роботі автор наполягає на тому, що головний результат цивілізаційного процесу — розвиток людини. «Цивілізація є фізико-моральний розвиток людини, особистісний, суспільний і загальнолюдський... І з цього виводиться троїстість елементів цивілізації, адже в її сферу входять: І. Людина як суб'єкт, що розвивається; ІІ. Суспільство і сукупність його діячів; ІІІ. Фізико-моральний *розвиток* людини як продукт цивілізаційного процесу» [16, с. 15–16]. Дане твердження корелює з підходом метаантропологічного потенціалізму [25; 46; 61], який вже був застосований до проблеми цивілізаційної суб'єктності країни [30].

Осягаючи смисл і природу цивілізації, А. Метлинський говорить не лише про людину як таку, людину як особистість, а й про комунікацію особистостей у просторі та часі — народ. «Маса людей, пов'язана єдністю поколінь, мови та звичаїв, називається народом...» [16, с. 18], — зазначає мислитель. Народом А. Метлинський також називає і ту масу людей, «яка скріплена в єдине політичне тіло, що пов'язане єдиною верховною владою» [16, с. 18], що вказує на усвідомлення мислителем значущості держави задля розвитку локальної цивілізації й культури до стану суб'єктності у світі.

Отже, в контексті теорії цивілізації А. Метлинського можна говорити про складну діалектику особистості й народу в ході цивілізаційного процесу. Цивілізація як локальний феномен того чи іншого народу дає особистості переживання ідентичності зі спільнотою завдяки мові й традиціям, а також спільному економічному й політичному середовищу. З іншого боку, утвердження цінності й значущості людини як особистості, створення умов для її самореалізації — головний критерій розвитку окремої цивілізації і, по суті, означає цивілізованість як універсальну характеристику світу.

Можна зробити попередній висновок. **Цивілізаційна суб'єктність країни** потребує такого рівня розвитку особистості та її ідентичності, який окреслює цивілізаційні межі, породжує, зберігає і розвиває *локальну* самостійність на основі спільних цінностей. При цьому потрібна *універсальна* повага до людської особистості як глобальної міжцивілізаційної цінності; це не дає замкнутися в локальних технологічних, економічних, політичних і культурних межах, створює атмосферу гуманізму й креативності та дозволяє розвиватися, долаючи межі традиції, і виводить ту чи іншу країну на світовий рівень цивілізованості.

* * *

Отже, питання цивілізаційної суб'єктності України, як і будь-якої іншої країни, тісно пов'язане з проблемою ідентичності її народу, це ключовий фактор формування національних інтересів і, відповідно, спрямування суб'єктності. Ми прояснили, що цивілізаційна суб'єктність країни можлива на такому рівні становлення ідентичності, який *породжує динаміку локальної самостійності*, і зазначили, що при цьому необхідна *універсальна* повага до особистості як носія інноваційності, саме це не дає країні замкнутися в локальних межах, тобто увійти у стан національного егоїзму. Проте якими є ці межі?

Відповідь на дане запитання, по-перше, потребує усвідомлення економічного, політичного й культурного вимірів даних меж та ієрархії між ними, адже на різних етапах розвитку країни акцент робиться на якомусь одному з цих вимірів і він виходить на перший план. По-друге, ми повинні чітко відстежувати «червону лінію», за якою виникає груповий й національний егоїзм. Усвідомлення цієї лінії, яка в неповторних історичних обставинах кожен раз пролягає по-новому, усвідомлення, помножене на повагу до творчої особистості, прийняття її свободи і гідності як універсальної цінності і створює атмосферу гуманізму і продуктивної пасіонарності в країні. Це відкриває можливість розвитку, який долає застарілі і замкнені на себе традиції, які, висловлюючись мовою Г.В.Ф. Гегеля, замикають суб'єктність країни в бутті-в-собі. Лише творчий розвиток традицій виводить країни на світовий рівень, такий динамізм традицій робить їх справжніми суб'єктами історії і сучасності у світі, виводить не лише у буття-для-себе, а й у буття-для-інших.

Отже, ідентичність, що продукує справжню, а не ілюзорну суб'єктність, потребує одночасного збереження традицій та їх розвитку. Така ідентичність передбачає її самоусвідомлення духовною елітою. Ідентичність народу, яка розвивається протягом століть, повинна стати предметом осягнення і творчості авторів, причому *зсередини цієї ідентичності*. Це задає ідентичності ясність і силу, які потрібні для сили суб'єктності. В який момент історії України це відбулося? Напевно, на межі XVIII–XIX століть, хоча витоки української ідентичності сягають часів Київської Русі. Ключовим автором, який став каталізатором самоусвідомлення *саме української ідентичності* в динамізмі

прийняття і розвитку традицій, був наступник ідей Григорія Сковороди — Іван Котляревський з його архетиповими для української культури й ментальності творами: «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник». В даних творах маємо не просто опис наявної на той час української ідентичності, а й її творення. Це продовжилося в творчості архетипових для української ідентичності авторів — Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського та багатьох інших. Важливо усвідомити, що архетипи української культури виявлялися і розвивалися в стихії російської мови у Миколи Гоголя, Михайла Булгакова, Миколи Бердяєва, ці автори зробили свій значний внесок у становлення ідентичності, яка сприяє розгортанню суб'єктності України та її політичної нації у світі в її гуманістичних та інноваційних проявах. Скажімо, персоналізм, започаткований киянином М. Бердяєвим [2], не просто репрезентує індивідуалізм і персоналізм української культури [46, с. 254–255], це сприяє її розумінню і резонансу у світі.

* * *

Такі парні характеристики цивілізаційної суб'єктності країни, як **«авторитарність — гуманістичність»** та **«слабкість — сила»**, ми могли б назвати *архетиповими*, адже вони значною мірою укорінені в іманентних ментальних рисах народу, його дусі, національному характері, які складаються віками.

Проте є ще й *ситуативні характеристики*, що значною мірою зумовлюються зовнішніми факторами. Вони також складаються з пар протилежностей. Це **«пасіонарність — конформізм»** та **«стабільність — кризовість»**. Зрозуміло, що не буває пасіонарних чи непасіонарних народів, є народи, що увійшли у *стан пасіонарності* чи вийшли з нього. Так само країни й народи входять у *кризові стани* або у *стани стабільності* — не існує «кризових» або «стабільних» народів. **Хоч би як це парадоксально, саме ситуативні характеристики — через свою всезагальність і незалежність від тієї чи іншої країни та її народу — визначають загальну структуру цивілізаційної суб'єктності, яка є доволі динамічною — етапи пасіонарності змінюються етапами заспокоєності й конформізму, а часи стабільності приходять на зміну кризовим.** Саме тому ситуативні характеристики суб'єктності ми могли б називати динамічними.

Вказані ситуативні характеристики суб'єктності є доволі самоочевидними і не потребують визначень. Винятком є лише одна — *пасіонарність*, концепція якої була запропонована Л. Гумільовим. Не поділяючи всі положення даної концепції, зокрема розуміння причин пасіонарності й використання цієї характеристики до етносів, а не до цивілізаційних спільнот, ми все ж схильні погоджуватися з визначенням пасіонарності як активності особистостей і народів, яка виявляється в здатності до надзусиль та жертвності заради мети [9]. Вважаємо, що поняття пасіонарності є евристично цінним в осмисленні суб'єктності і його антитезою є саме конформізм як нездатність до жертвності і небажання надзусиль заради свого народу й країни.

Важливо усвідомити, що ситуативні характеристики суб'єктності детермінують одна одну — пасіонарність доволі часто породжує кризовість, а конформізм — стабільність. І навпаки, кризовість може стимулювати пасіонарність, а стабільність викликати до життя стійкий конформізм та інертність. Проте пасіонарність здатна викликати й стабільність, а конформізм — кризовість.

Більше того, можна побачити, як пари «пасіонарність — конформізм» та «кризовість — стабільність» здатні впливати на архетипові характеристики суб'єктності: «сила — слабкість» й «гуманістичність — авторитарність». Наприклад, очевидно, що пасіонарність в історії країн пробуджує авторитаризм і навіть тоталітаризм, а конформізм здатен послаблювати суб'єктність.

У сучасному світі сила, пасіонарність й стабільність суб'єктності інтегруються в такій характеристиці, як *інноваційність*. Проте, як ми побачили вище, інноваційність може бути як гуманістичною, так і авторитарною. Усвідомлення цих вимірів інноваційності дає нам можливість розуміти способи її гуманістичної актуалізації й продуктивного розвитку та причини гальмування в сучасному світі. Саме гуманістичність інноваційності сьогодні зумовлює не лише її якість, відсікаючи деструктивні прояви, а й силу та стратегічні перспективи.

Отже, сьогодні в Україні необхідно актуалізувати інноваційну гуманістичну суб'єктність, яка здатна вивести нашу країну на рівень продукування *цікавих і цінних* ідей для глобалізованого світу та їх технологічного й економічного втілення, актуального і прийнятного для цього світу.

1.2. Цивілізаційна суб'єктність та національна безпека України

Вище ми прояснили, що продуктивна цивілізаційна суб'єктність України в сучасному світі повинна бути гуманістичною та інноваційною, це створює її силу та якість, які потрібні для гідного життя й процвітання народу нашої країни. Зрозуміло, що для цього слід формувати «належні умови для консолідації українського суспільства навколо ідеї національної держави, в якій поважатимуться права людини незалежно від її етнічної належності» [24, с. 11]. Тепер нам слід усвідомити зв'язок цивілізаційної суб'єктності та національної безпеки країни. Почнемо з того, що визнаємо очевидну істину: народ і влада будь-якої країни, в будь-які часи і в контексті будь-якої цивілізаційної спільноти прагнуть увійти у стан безпеки й незалежності. Це вияв більш глибокого онтологічного прагнення *бути собою*, набути самототожність, яке є характерним як для особистостей, так і для спільнот.

Проте бути собою означає ставати Іншим на основі реалізації своїх потенцій — зберігати традиції і, одночасно, долати їх. Без цього і особистість,

і спільнота втрачають себе. Неможливо постійно перебувати в одному і тому ж стані ідентичності і самототожності — якщо припиняється розвиток, настає стагнація і деградація. Реалізація прагнення бути собою і ставати Іншим і може бути названа *суб'єктністю* як особистості, так і спільноти. Очевидно, що суб'єктність країни пов'язана з *динамікою, а не статикою* її безпеки й незалежності, а отже, з її національними інтересами, які поєднують перше і друге, спрямовуючи у майбутнє.

Адже бажання *назавжди* увійти в ідеальний стан руйнує цей стан, тим більше у вказаному контексті. Не можна бути у *стані* безпеки і незалежності, можна бути лише *в процесі* забезпечення безпеки і незалежності. Для досягнення ідеальних станів слід постійно розвивати свої потенції.

Тут слід зазначити, що безпека може суперечити незалежності, а незалежність — безпеці. Однак ця суперечність може й повинна бути розв'язана. Цілком очевидно, що країни заради безпеки можуть втрачати незалежність і, навпаки, у прагненні до незалежності — наражатися на граничну небезпеку. (Це значною мірою стосується країн, що перебувають під потужним зовнішнім впливом.) Очевидно також, що і безпека, і незалежність, *не підкріплені одна одною*, не є продуктивними. Отже, безпека і незалежність країни повинні мати певну якість, яка дозволяє їм стати органічною цілісністю. З усвідомленням якості безпеки країни, яку прийнято називати національною безпекою, все доволі просто — вона повинна бути результатом дії внутрішніх факторів і мінімально залежати від зовнішніх факторів, які в будь-який момент можуть змінитися.

Якщо ми припустимо, що головним внутрішнім фактором національної безпеки є незалежність, то перед нами постає значно складніша проблема. Вона виражається в запитанні: що є справжня незалежність країни, народу, влади?

Не претендуючи на остаточну відповідь, можна запропонувати такий її варіант: справжня незалежність є вихід незалежності у свободу. Свобода — це незалежність, яка виходить за межі *лише відстороненості від* і набуває осмислену спрямованість у майбутнє.

Але куди має бути спрямована вільна країна? До якого майбутнього? По суті, тепер ми говоримо про *свободу* в такій її якості, коли вона сприяє розгортанню глибинних можливостей як особистості, так і спільноти.

Ця свобода і означає справжню суб'єктність країни — здатність самостійно творити свій цивілізаційний проект і втілювати його в життя, обираючи своїми партнерами і союзниками тих, хто є комплементарним на цьому шляху.

Отже, йдеться про *цивілізаційну суб'єктність країни*, яка інтегрує різноманітні вектори реалізації свободи країни. Усвідомлювати дані вектори, обговорювати в діалозі й пропонувати їх народу — завдання справжньої національної еліти. **Цивілізаційна суб'єктність — це така якість соціального**

буття країни, коли вона стає не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями своєї наукової, мистецької, релігійної й політичної еліти конструює власне цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, усвідомлює власні, а не нав'язані ззовні цінності і формулює справжні національні інтереси. Таке конструювання й усвідомлення, яке здійснюється елітою країни, — чинник *автентичності* цивілізаційної суб'єктності, а отже, її дієвості.

Цивілізаційна суб'єктність країни — це вільна й цілісна реалізація власних національних інтересів в економічному, політичному, духовно-культурному вимірах, яка враховує національні інтереси не лише *партнерів*, а й *конкурентів*. Без цього цивілізаційна суб'єктність втрачає *адекватність*.

Специфіка набуття Україною цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі пов'язана з його глобалізованістю. Світ став глобальним внаслідок зусиль наддержав і транснаціональних корпорацій, а також завдяки використанню сучасних ІТ-технологій. Події, які відбуваються в одній країні, доволі швидко стають відомими в інших країнах, починають обговорюватися в глобальній мережі Інтернет по всьому світу. Це стосується насамперед країн, які перебувають на перехресті цивілізацій і корегують геополітичні вектори. Україна є саме такою країною, тому сьогодні потрібен аналіз змін національних інтересів навіть віддалених партнерів і конкурентів, не кажучи вже про країни, розташовані поруч.

Цивілізаційна суб'єктність країни передбачає особливу волю до неї — і народу, і його лідерів. Без волі до цивілізаційної суб'єктності будь-які теорії суб'єктності і закони, спрямовані на її розвиток, будуть марними.

Подіями своєї новітньої історії Україна довела, що її народ має волю до цивілізаційної суб'єктності. Інша річ, що така воля наражає на небезпеки й випробування. Їх подолання потребує не просто спонтанних «майданних» дій, а й глибинної трансформації світогляду відповідно до викликів і небезпек сучасності і здатності послідовно й оперативно втілювати новий світогляд у життя.

Констатуючи волю до цивілізаційної суб'єктності в новітній історії України, а також її реальні наслідки, закономірно поставити запитання про те, як виявлялася така воля і якими були її реальні наслідки в українському минулому. Це потрібно для того, щоб не увійти у стан романтичного волюнтаризму щодо реальності нашої суб'єктності та її перспектив.

Можна виділити принаймні три «сплески» цивілізаційної суб'єктності України в історії, які передують сьогоднішньому її стану, — це періоди: 1) *Київської Русі*; 2) *козацької держави*; 3) *Української революції 1917–1921 рр.*

Чому саме ці історичні періоди? Пошук відповіді на це запитання породжує нове: яким може бути очевидний і чіткий критерій визначення «сплесків» цивілізаційної суб'єктності?

Цивілізаційна суб'єктність означає не лише економічні й військово-політичні досягнення, а й духовно-культурні та наукові здобутки, що мають

певну *якість проявлення*, яку ми могли б назвати *академічною*. Більше того, саме академічний рівень науки і культури, коли в країні є знані творчі *постаті*, а держава і суспільство настільки розвинені економічно й політично, що здатні підтримати їх, може бути важливим критерієм сплесків цивілізаційної суб'єктності.

У цьому плані надзвичайно методологічно продуктивною є ідея М. Грушевського про «три Академії», висловлена в однойменній роботі [7]. Згідно з цією ідеєю, в історії України до початку XX ст. були три вияви академізму в науці і культурі. Перший маємо в Київській Русі, коли навколо князя Ярослава Мудрого склалася, за словами М. Грушевського, «Академія Ярослава». Далі вчений називає Києво-Могилянську академію XVII–XVIII ст., засновану київським митрополитом Петром Могилою, і, нарешті, створену у 1918 р. Українську академію наук, першим президентом якої став всесвітньо відомий вчений В. Вернадський і яка була підтримана гетьманом всієї України П. Скоропадським. Цим «трьом Академіям» і відповідають зазначені вище періоди.

Отже, суб'єктність сучасної України, яка волею українського народу, висловленою на референдумі, почала розвиватися з 1991 р. на основі незалежної держави, мала тривалу передісторію, глибокі корені, які сягають цивілізації і культури Київської Русі. Таким чином, в Україні є реальна потенція для набуття цивілізаційної суб'єктності в сучасному глобальному світі.

Інша річ, що до здобуття Україною незалежності в 1991 р. суб'єктність виявлялася *переважно в духовній сфері*, тепер же ми маємо історичний шанс розвинути цивілізаційну суб'єктність країни в її *духовно-політико-економічній цілісності*. При цьому важливо усвідомити, що сьогодні в Україні попри всі кризові явища маємо креативний потенціал Національної академії наук, яка продовжує традиції попередніх трьох академій. Наявність такого потенціалу є не лише критерієм досягнення *певного* рівня суб'єктності, а й принциповою умовою її розвитку.

Набуття цивілізаційної суб'єктності у XXI ст. — в ситуації гібридного світового порядку й геополітичної турбулентності — є глибинною умовою справжньої, стратегічної безпеки соціальних спільнот, у тому числі національних. З іншого боку, саме безпека постає умовою суб'єктності, її потенцією — лише набувши певну міру безпеки, країна здатна розгортати свою суб'єктність як здатність до самостійного цивілізаційного розвитку. Таким чином, слід говорити про глибинну взаємодію національної безпеки та суб'єктності країни, якою має опікуватися справжня еліта країни і яку повинен усвідомлювати її народ. *Специфічна динаміка національної безпеки та суб'єктності країни, по суті, є способом розгортання її національної ідеї, а можливо, й самою національною ідеєю*. На цій основі можна сформулювати основоположний принцип, який визначає конструктивність такої динаміки.

Суб'єктність країни є *сміслом і метою її безпеки*, а не навпаки. Іншими словами, безпека є лише засобом досягнення країною суб'єктності. Країни, які занадто зациклені на своїй безпеці та інноваційності в ній, можуть втрачати більш широкі інноваційні перспективи і, відповідно, можливість цивілізаційного лідерства (типовий приклад – Північна Корея).

В динаміці «національна безпека – національна суб'єктність» безпека є більш статичним, консервативним елементом з *керованою «згори»*, а тому обмеженою інноваційністю, тоді як суб'єктність постає більш динамічним елементом, в якому постійно відбувається *вільна інноваційна активність*. Саме тому в процесах розвитку суб'єктності значно меншою мірою може бути наявна корупційна складова.

Як ми побачили, національна безпека й суб'єктність країни діалектично пов'язані. Однак у різних соціальних системах акцент робиться або на *забезпеченні* національної безпеки, або на *актуалізації* суб'єктності країни, які є головними цінностями. Акцент на безпеці означає посилення адміністративно-командного апарату держави на протипагу громадянському суспільству, що призводить до авторитарних і навіть тоталітарних тенденцій. Акцент на суб'єктності з необхідністю веде до розвитку середнього класу, громадянського суспільства, стає каталізатором вільної самореалізації людини, а тому означає розвиток демократії і правової держави.

В результаті маємо мобілізаційний або інноваційний шляхи існування і розвитку країн та цивілізаційних спільнот. Історія переконливо свідчить, що саме інноваційний шлях є більш продуктивним і дозволяє гармонійно задіяти зовнішньо- та внутрішньополітичний вектори посилення як суб'єктності, так і безпеки країни.

У сучасному світі розгортання суб'єктності країни шляхом інноваційного розвитку означає набуття стратегічної безпеки. Інноваційність надає суб'єктності силу і формує економічний, духовно-культурний і політичний потенціал, без якого безпека стає лише декларацією та фікцією, якими б декораціями її не оточували на парадах і в пропагандистських роликах.

Отже, інноваційна суб'єктність породжує цивілізаційні можливості та їх успішну реалізацію, а відтак – безпеку, яка потрібна для збереження й розгортання суверенітету. Але які параметри повинна мати суб'єктність країни крім інноваційності, щоб її розвиток з необхідністю означав і розвиток параметрів безпеки?

Запропоновані вище запитання і відповіді є вкрай актуальними для України, яка має глибокі проблеми і з безпекою, і з суб'єктністю. Ці проблеми можна розв'язати лише знаходженням *специфічних особливостей динаміки суб'єктності та національної безпеки країни*, що потрібні саме для України і саме у XXI ст.

* * *

І цивілізаційна суб'єктність, і національна безпека України в сучасному світі неможливі без інноваційності, яка вільно розгортається у самореалізації громадян без адміністративно-командного контролю, репресивних та саморепресивних практик, характерних для авторитарних і тоталітарних режимів. Інноваційність має бути не лише ефективною, а й гуманістичною — це запорука стабільної та динамічної суб'єктності і, відповідно, стабільної та динамічної національної безпеки.

Інноваційна гуманістична суб'єктність України, яка є результатом її цивілізаційного проєкту, іманентно несе в собі безпеку. Однак це не означає, що слід нехтувати національною безпекою як *окремим питанням і сферою*, адже суб'єктність може означати «сліпу» (нехай і гуманістичну) інноваційність, яка відривається від проблем безпеки в реальному світі, стаючи небезпечною.

Тут маємо дуже тонку й складну діалектику взаємодії безпеки і суб'єктності. В ідеалі *інноваційна гуманістична суб'єктність країни не суперечить суб'єктності інших країн та цивілізаційних спільнот, а тому породжує безпеку, яка також не суперечить безпеці цих країн та спільнот*. В результаті маємо стійку тенденцію посилення безпеки — стратегічну безпеку України, яка є стабільною протягом тривалого часу і не залежить від зміни лідерів в нашій країні та політичних партій при владі.

Однак ситуація в сучасних умовах гібридного світоустрою і геополітичної турбулентності є доволі динамічною. Тут панують не лише гуманістичні моральні цінності та верховенство права, а й мінливі національні інтереси держав, наддержав, союзів та спільнот. Тому сам факт інноваційної й гуманістичної суб'єктності України ще не означає стратегічну безпеку нашої країни, автоматично не породжує її. Отже, інтелектуальна й політична еліта України повинні постійно аналізувати динаміку змін національних інтересів наших міжнародних партнерів і конкурентів і вносити корективи у безпекову політику держави.

* * *

Сказане дозволяє сформулювати закономірність взаємодії національної безпеки країни та її цивілізаційної суб'єктності у сучасному світі — **національна безпека країни є тим більшою, чим більшою є її суб'єктність, за умови усвідомлення меж суб'єктності, за якими вона породжує міжнародні конфлікти або означає дисбаланси внутрішнього розвитку**. Ці межі (або «червоні лінії», як зараз модно говорити) і визначаються поняттями «інноваційність» і «гуманістичність». Руйнація цих меж (і параметрів) суб'єктності України розхитує її, породжує імітаційні й утопічні форми суб'єктності і нищить безпекові можливості нації.

Тому ключовим завданням сьогодні стає осмислення і забезпечення інноваційності і гуманістичності суспільних та політичних практик України як основ її суб'єктності. Це завдання передусім для вчених — і природничої,

і соціогуманітарної сфер. Наука в сучасному світі є не менш значущою для суб'єктності країни, ніж збройні сили. Це стосується також і національної безпеки.

* * *

Справжня безпека і суб'єктність країни — це гармонійне втілення національних інтересів і національних цінностей. При цьому важливо підкреслити, що **національна безпека існує заради збереження та розвитку цивілізаційної суб'єктності країни, а остання — заради вільної самореалізації громадян**. Зміна такого *світоглядного порядку* смислів та цінностей може призводити до *дегуманізації суб'єктності*, відродження небезпечних проявів авторитаризму і втрати як суб'єктності, так і безпеки.

В українській ментальності закладені як інноваційні, так і гуманістичні потенції суб'єктності. Не випадково Володимир Вернадський саме тут розвинув основні ідеї щодо ноосфери як сфери не просто *будь-якого* розуму, а такого *стану розуму й людської природи*, де його воля до пізнання, творчості й порозуміння перемагає волю до влади. В контексті вчення В. Вернадського йдеться про *сферу гуманістичного розуму*, який постає органічним для української ментальності. Це відкриває для України можливість ініціювання ноосферної цивілізації, яка має значення для всього людства як спосіб подолання епохи гібридних воєн у політичній, економічній і гуманітарній сферах [28].

Інноваційна й гуманістична суб'єктність України у глобальному світі — це її потенція, причому *реальна потенція*, яка спирається на вже наявні риси ментальності і цивілізаційні параметри. І лише від нашої волі та натхнення залежить, чи стане ця потенція новою реальністю, яка змінить на краще долю України і в якій буде втілено різноманітні цивілізаційні можливості.

* * *

Роблячи попередній висновок, досягнемо вплив *параметрів* цивілізаційної суб'єктності на національну безпеку. Вище ми визначили, що суб'єктність країни зумовлюється чотирма парами протилежних параметрів — вона може бути 1) сильною або слабкою, 2) гуманістичною чи авторитарною, 3) пасіонарною чи конформістською, 4) кризовою чи стабільною. Такі параметри як сила, пасіонарність та стабільність суб'єктності в сучасних умовах зумовлюються інноваційністю і, одночасно, зумовлюють інноваційність. Більше того, як ми побачили вище, *ці параметри в сучасному світі і складають інноваційність країн*, без чого неможлива суб'єктність в глобалізованому світі.

Для конструктивного балансу цивілізаційної суб'єктності та національної безпеки в сучасних умовах України її суб'єктність повинна бути сильною, гуманістичною, пасіонарною та стабільною. Сьогодні маємо інші *наявні реалії*: суб'єктність є слабкою, хоча потенціал її є доволі значним, маємо постійне розгойдування між гуманістичністю й авторитаризмом та пасіонарністю й

конформізмом, що спричинене внутрішніми факторами, а також стабільну кризовість, яка має причиною переважно зовнішні фактори. Отже, слід посилювати гуманістичну складову суб'єктності та її пасіонарність, а також долати фактори, які продукують кризовість.

Щоб подібна якість суб'єктності могла стати реальністю, необхідно набутти певної *міри консолідованості* українського суспільства. А для цього потрібне набуття *спільної ідентичності*, яка спирається на чітку історичну політику держави Україна. Розглянемо це докладніше.

* * *

Важливим фактором гармонії цивілізаційної суб'єктності та національної безпеки країни є розвиток *динамічної ідентичності*, що не лише поєднує минуле і сучасне, а й спрямовує у майбутнє. Мова йде про формування ідентичності, яка поєднує в собі збереження традицій та відкритість до інновацій. Для цього потрібна *конструктивна історична політика* — «різновид політики, призначенням і змістом якої є цілеспрямоване конструювання і практичне застосування в політиці... колективних форм уявлень про минуле і його репрезентації» [13, с. 27].

Проте така політика не завжди буває конструктивною й збалансованою — на неї впливають інтереси різноманітних соціальних груп, які рухає воля до влади. Не можна не погодитися з думкою Г. Касьянова, що історична політика «здійснюється від імені політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, за її утримання та перерозподіл» [13, с. 27]. Саме воля до влади може спотворювати предмет історичної політики — історичну пам'ять, яка є найважливішою умовою формування ідентичності народу.

Взагалі в демократичному суспільстві сам феномен історичної політики є доволі проблематичним — на відміну від авторитарного й тоталітарного суспільства тут є не тільки *свобода слова*, а й *свобода думки* — в тому числі і у ставленні до минулого, а також у виборі ідентичності. Тоді як історична політика так чи інакше є процесом «ідеологічного й політичного контролю» [13, с. 27] над великими соціальними групами, з яких складається країна чи союз країн.

Отже, політика історичної пам'яті в демократичному суспільстві наражається на суперечність — з одного боку, повинна бути свобода історичної пам'яті і, відповідно, ідентичності, а з іншого — потрібна спільність і цілісність історичної пам'яті й, відповідно, ідентичності, що зумовлює консолідованість всього суспільства. Без першого і другого неможлива гуманістична сильна суб'єктність України, поєднана з пасіонарністю й стабільністю розвитку. Розв'язання вказаної суперечності — у формуванні **загальнонаціонального діалогу щодо оцінки значення й смислів минулого, який спирається на толерантність і аргументи**, а не на ксенофобію та емоційні вибухи. Останні переводять діа-

лог у полеміку, потім у конфлікт, що завершується стійкою конфронтацією. Остання руйнує і суб'єктність, і національну безпеку країни.

Отже, **конструктивна історична політика, або політика пам'яті, в умовах демократії повинна бути одночасно плюральною й цілісною, засновуватися не на волі до влади груп, кланів та їх лідерів, а на волі до суб'єктності та національної безпеки країни, яка не просто припускає діалог і толерантність, а потребує їх.**

Однак проблема полягає в тому, що система олігархічного неофеодалізму, що склалася в Україні за роки незалежності, впливає на формування національної ідентичності, деформуючи і її, й історичну пам'ять в інтересах груп та кланів. У результаті історична політика обертається на маніпулятивний процес, який спотворює єдність, «спеціалізується на створенні і відтворенні симулякрів» [13, с. 27]. Таким чином, для того, щоб в українському суспільстві став можливим толерантний діалог і консенсус щодо ідентичності та історичної пам'яті, необхідно встановити більш продуктивний діалог між суспільством та великим бізнесом, який міг би розширити можливості суспільства. Це основоположне завдання інтелектуальної еліти країни — і політичної, і наукової, і художньої, і релігійної. Лише на такій основі стає *реально можливим, а не утопічним* гармонійне поєднання цивілізаційної суб'єктності країни та її національної безпеки.

* * *

Осмилюючи зв'язок цивілізаційної суб'єктності України та її національної безпеки в сучасних геополітичних реаліях, не слід забувати, що наша країна за історичними мірками нещодавно вийшла зі складу однієї з найбільших і наймогутніших імперій, що була чи не найжорстокішою «за методами, якими вона здійснювала свою експансію, придушувала прагнення до національного визволення підкорених народів, позбавляла людей найелементарніших людських прав» [24, с. 13].

Звільнення від цієї імперії, а також від імперської та постімперської психології виявилось доволі непростим і триває й досі. Не можна не погодитися, що складність такого звільнення значною мірою була посилена на початку незалежності України «з огляду на неприховано войовниче ідеологічне забарвлення імперської суті СРСР, його орієнтованості на подальшу експансію спочатку шляхом діяльної підготовки всесвітньої пролетарської революції (якій, на щастя, так і не судилося здійснитися), а останнім часом — шляхом явної і таємної підтримки так званих комуністичних і національно-визвольних рухів на всіх континентах, які на ділі нерідко виявлялися маріонетковими, а то й терористичними» [24, с. 13].

Відлуння імперії СРСР в колективній свідомості та історичній пам'яті населення України та її еліти гальмує набуття і розвиток цивілізаційної суб'єктності нашої країни і сьогодні; проте таке відлуння є ще більшим у нашого «північного сусіда», який перейняв войовничий характер СРСР

і не зацікавлений у самостійному цивілізаційному проєкті України та її суб'єктності.

Чому в Україні виникає глибока світоглядна і цивілізаційна суперечність з «північним сусідом»? Справа у «надзвичайній живучості імперського менталітету росіян. Якщо навіть не брати до уваги відверто імперські сили (від компартійних, з одного боку, до монархічних, з другого), доводиться, повсякчасно спостерігати його прояви і серед послідовних демократів» [24, с. 15]. Придивляючись до динаміки розвитку національного характеру сучасних росіян — і народу, і політикуму, — можна констатувати показову суперечність свідомого і підсвідомого. Маємо «щире прагнення до демократичних перетворень при підсвідомій прихильності до імперського по суті (ззовні — федеративного) типу організації спільного існування дуже різномірних, а тому далеких один від одного народів» [24, с. 15–16]. Події останніх років дозволяють стверджувати, що для Кремля все більш характерним стає спроба *експорту федералізму, який, по суті, є імперським федералізмом*, що є серйозною загрозою для національної безпеки і суб'єктності України у XXI столітті. При цьому слід констатувати, що *кремлівський експорт федералізму*, який стосовно нашої країни стає основоположною геополітичною стратегією, може входити в резонанс з такою архетиповою рисою української культури та ментальності, як індивідуалізм. Адже саме індивідуалізм, що характеризується сумнозвісним висловом «моя хата з краю», протягом всієї історії України породжував анархічні й відцентрові тенденції, а в XXI столітті сприяв формуванню олігархічного неофеодалізму з його типовою роздробленістю і суперечністю інтересів владних груп та кланів, які провокують конфронтацію у суспільстві [26]. Олігархічний неофеодалізм як *внутрішня загроза* для національної безпеки і суб'єктності України притягує *зовнішню загрозу* у вигляді імперського федералізму, який знову і знову прагнуть «прищепити» до української державності. Вихід з цього стану — у консолідації українського суспільства передусім зусиллями національно свідомої інтелігенції — і в політиці, і в економіці, і в науці, і в мистецтві, і в релігійній сфері [26; 27].

Говорячи про гармонійне єднання суб'єктності нашої країни та її національної безпеки, надзвичайно важливо усвідомлювати, що «обраний Україною курс не утискає інтересів будь-кого з її сусідів, до яких вона не має жодних територіальних претензій» [24, с. 15]. Всією своєю історією Україна та її ментальність доводили, що її принципова «позиція розбудови власної державності, зокрема таких її атрибутів, як національна безпека, збройні сили, режим кордонів, національна валюта та фінансово-кредитна система, ґрунтується на тому, щоб всіляко уникати дій, які б створювали загрозу інтересам інших держав, насамперед найближчим сусідам» [24, с. 15].

* * *

Отже, в сучасних геополітичних реаліях суб'єктність України — і як *об'єктивний економічний, політичний і культурний процес*, і як *образ в очах*

партнерів — доволі суперечливо впливає на її безпеку. З одного боку, розвиток суб'єктності нашої країни прямо пропорційно пов'язаний з потужним економічним, політичним, військовим та інформаційним тиском на неї з боку Кремля, а з іншого — він є запорукою стратегічної безпеки України як суверенної держави. Розв'язання цієї суперечності передбачає усвідомлення того, що, *по-перше*, заради «прихильності» Кремля ми ні в якому разі не повинні відмовлятися від посилення суб'єктності, а *по-друге*, що образ України в Європі і в усій євроатлантичній спільноті як інструменту впливу на Росію та торгів з нею повинен бути замінений на образ партнера, з яким є спільні цінності.

Проте розв'язання даної суперечності не лише в духовно-ціннісній, а в реально-політичній площині можливо лише тоді, коли ми будемо діяти раціонально і мудро, без «комплексу віктимності» — як не даючи можливості вважати Україну об'єктом торгів і жертвою, так і не провокуючи надмірно агресію «північного сусіда», а також розуміючи, що усі наші західні партнери мають власні національні інтереси, з їх постійною динамікою, яка не повинна бути для нас несподіваною.

Разом з тим ціннісна єдність країн може впливати на динаміку національних інтересів. Не можна не погодитися з Е. Макроном, який, характеризуючи смисл розвитку сучасної Європи в цілому і Франції зокрема, пише: «часто згадувані нами теми не повинні бути виключно технічними... Вони повинні сприяти формуванню... справжнього цивілізаційного проєкту, в самому центрі якого знову стоїть людина... В рамках наших нових альянсів цей проєкт, безумовно, має на увазі вимоги з точки зору людської гідності» [15]. Враховуючи те, що цивілізаційний проєкт України має своїм смислом і метою «гідну самореалізацію людини» [25; 49] і такий гуманізм і людиноцентризм глибинно вбудовані в українську ментальність, у нас є реальні шанси знайти баланс національних інтересів і цінностей з нашими близькими і далекими сусідами, партнерами й опонентами, той баланс, який стає фактором стабільності поєднання суб'єктності України та її національної безпеки і тепер, і в майбутньому.

1.3. Гуманістична якість суб'єктності України

Вище ми зазначили, що цивілізаційна суб'єктність країни поруч з основними, архетиповими характеристиками «авторитарність — гуманістичність» та «слабкість — сила», які укорінені в ментальних особливостях народу, доповнюються ситуативними характеристиками, які зумовлюються переважно зовнішніми факторами і також складаються з пар протилежностей «пасіонарність — конформізм» та «стабільність — кризовість». Ми також дійшли того, що в сучасному світі сила, пасіонарність й стабільність суб'єктності концентруються в такій характеристиці, як інноваційність, яка може бути

як гуманістичною, так і авторитарною, що в граничних своїх виявах стає імперською. Іншими словами, гуманістична або авторитарна суб'єктність породжують гуманістичну чи авторитарну інноваційність, яка й рухає країни або до процвітання або до цивілізаційних криз.

Зараз важливо усвідомити, що **в сучасному світі саме гуманістична якість суб'єктності кінець кінцем детермінує її справжню силу, пасіонарність і стабільність, а отже — продуктивну інноваційність.** Авторитарна якість суб'єктності здатна тимчасово підсилити всі ці позитивні характеристики суб'єктності, але потім відбувається їх деактуалізація, що зумовлює відставання й програш у цивілізаційних змаганнях з державами, які налаштовані на гуманізм, демократію, повагу до прав і свободи людини як у своїх кордонах, так і за їх межами.

Сказане, безумовно, стосується суб'єктності будь-якої країни сучасного світу, в тому числі України. Для нашої країни це є особливо актуальним з огляду на тоталітарне й авторитарне минуле, яке не хоче відходити і стає посттоталітарним та поставторитарним.

В контексті нашого дослідження ми могли б сказати, що для України протягом століть історії характерними були періоди слабкої гуманістичної суб'єктності, яка поєднувалася з конформізмом, а тому знову і знову породжувала кризи при зіткненні з іншими, сильнішими й пасіонарнішими країнами. Однак в українській історії ми бачимо і *власні пасіонарні періоди*, які приводили до тимчасової стабільності у розвитку суб'єктності; проте стабільність формувала конформізм еліти, що породжував нові кризи.

Сьогодні в Україні поруч з конформізмом та індивідуалізмом, що в українській ментальності виражаються відомим прислів'ям «моя хата з краю», все ще маємо період піднесення пасіонарності, яка в сучасних геополітичних умовах з необхідністю породжує кризи, однак потенційно здатна посилювати суб'єктність. При цьому, як ми побачили вище, вона може й надавати їй авторитарних рис, розмиваючи гуманістичність. Наростання авторитаризму в нашій країні буде руйнувати стабільність розвитку суб'єктності, породжувати внутрішні кризи — адже в українців «в крові» повстання проти явного авторитаризму. Якщо ж авторитаризм набуває рис «соціально-державного патерналізму», це переводить пасіонарність у конформізм, що рано чи пізно виведе до нових криз — і в середині країни, і у відносинах з іншими країнами.

* * *

В контексті осмислення гуманістичної якості суб'єктності України особливо хотілося б зупинитися на пасіонарності. Можна впевнено сказати, що ця характеристика є визначальним чинником суб'єктності. Головно слід констатувати, що проблема пасіонарності є надзвичайно важливою в сучасному західному світі. Багато цивілізаційно розвинутих країн мають втрату пасіонарного піднесення у творчому розвитку своєї культурної ідентичності. Президент Франції Е. Макрон в своєму виступі 7 серпня 2020 р. на нараді

французьких послів зазначає: «Ми безумовно є свідками кінця західної гегемонії в світі. Ми звикли до міжнародного порядку, який покладався на західну гегемонію з XVIII століття. Ця гегемонія була, мабуть, французькою в XVIII столітті завдяки Просвітництву, безумовно, британською в XIX завдяки промисловій революції і, логічно, американською за рахунок двох світових конфліктів, а також економічного і політичного домінування цієї держави. Все змінюється. Ситуація серйозно змінилася через помилки Заходу в низці криз, через рішення Америки протягом декількох років – вони, до речі кажучи, почалися не з нинішньою адміністрацією...» [15]. Більше того, у цьому виступі Е. Макрон зробив ще одну симптоматичну заяву: «Подивіться на Індію, Росію і Китай. Ними усіма рухає набагато більш сильне політичне натхнення, ніж є сьогодні у європейців. Вони дивляться на світ зі справжньою логікою, справжньою філософією і уявленнями, які ми втратили в певній мірі. Все це дуже сильно змінило розклад і змішало карти. Я також маю на увазі підйом Африки, який підтверджується з кожним днем і теж веде до масштабних перестановок» [15].

Отже, якщо ми й не будемо погоджуватись із тезою про «завершення західної гегемонії у світі», ми повинні визнати ослаблення пасіонарного підйому в євроатлантичній спільноті, принаймні в країнах «старої Європи», які складають ядро Євросоюзу.

Натомість для нашої країни ми маємо вибухове проявлення пасіонарності, яка іде з глибин народного буття. Не можна не погодитися з такою характеристикою новітньої України, яку дають В. Смолій і О. Ясь: «Революційні події, «гібридна війна» блискавично увірвалися до повсякденного життя, руйнуючи звичні стереотипи та шаблони. Недавня ідентифікація «Україна – не Росія» заступилася чи доповнилася новітньою, сформульованою на Євромайдані: «Україна – це Європа» [36, с. 234].

Проте новітня українська пасіонарність, до якої зі здивуванням і цікавістю придивляється сучасний світ – передусім євроатлантичний, – як і будь-яка пасіонарність, може втрачати зв'язок з гуманізмом. Носії пасіонарності можуть бути жорстокими і нелюдними, виходити поза межі моралі, а часто й руйнувати їх, списуючи все на «революційну необхідність», яка важливіша за юридичні закони й етичні норми. Це усвідомлює автор концепції пасіонарності Л. Гумільов, для якого пасіонарність постає тією надмірною активністю, яка, по суті, є позаморальною. Додамо, що це кладе свій відбиток на жертовність та надзусилля заради досягнення мети [9]. Ці надзусилля і жертовність часто породжують бездушне ставлення не лише до чужинців, а й до представників свого народу – як матеріалу для втілення мети, об'єктів впливу, якщо ж впливати не вдається, вони стають ворогами, в авторитарних і тоталітарних системах – «ворогами народу». В результаті «пасіонарних вибухів» часто-густо маємо соціокультурні зміни, що призводить до драматичних і трагічних наслідків, це особливо виразно показала історія XX століття.

Тому не буде перебільшенням сказати, що пасіонарність потребує *постійного врівноваження гуманістичністю*, адже історія ХХ століття вчить, що авторитарна і, тим більше, тоталітарна пасіонарність після цивілізаційного сплеску здатні відкидати на узбіччя цивілізації цілі народи, не говорячи вже про випадки буквального чи культурного геноциду проти тих чи інших етнічних груп.

Для сучасної України завдання полягає в актуалізації пасіонарності, яка не буде заперечувати гуманістичну якість суб'єктності, більше того, буде стимулювати її; на цій основі ми будемо мати сильну й стабільну цивілізаційну суб'єктність.

* * *

Уся історія України дозволяє констатувати, що її народ тяжіє до гуманістичної якості суб'єктності з достатньо вираженою орієнтацією на християнські моральні цінності. Водночас варто чесно визнати, що Україна перебуває на досить слабкому рівні розвитку суб'єктності — її політична еліта деконсолідована й досі не долучилася до процесу усвідомлення, обговорення та втілення інноваційно-гуманістичного цивілізаційного проєкту України, який пропонує наукова й експертна спільнота [25; 30]. Чимало представників цієї еліти налаштовані на авторитаризм неофеодально-олігархічного гатунку і, відповідно до своїх економічних інтересів і світоглядних принципів, — або на об'єктність України у світі, або ж на її авторитарну суб'єктність, — що входить у суперечність з інтересами і прагненнями більшості громадян України, які орієнтовані на гуманістичний вияв суб'єктності [30]. І хоча в українському політичному лідерстві маємо низку позитивних тенденцій, зокрема, в гендерному аспекті [62], вказана суперечність доволі сильно гальмує цивілізаційний поступ і розвиток суб'єктності нашої країни.

Отже, **слабкість суб'єктності України значною мірою зумовлена неофеодально-олігархічним суспільним буттям, авторитарною свідомістю та підсвідомістю її політичної еліти.** Тому для збереження ідентичності, територіальної цілісності та суверенітету, для фундаментального забезпечення національної безпеки Україні варто дотримуватися *гуманістичної й демократичної якості своєї суб'єктності*, навіть якщо виникає спокуса звернутися до відвертого авторитаризму «заради спільного блага». Український народ не схильний до авторитарності, більше того, глибинно протистоїть їй. На якийсь час він репресивно й саморепресивно підкоряється авторитарним лідерам, а потому відбувається вибух — згадаймо Помаранчеву революцію та Революцію гідності.

Таким чином, авторитарний стиль суб'єктності тут буде відхилений самою українською ментальністю. **Дієвою є лише гуманістична та демократична версія суб'єктності, яку належить посилювати інноваційністю** [30].

Ситуація ускладнюється тим, що гуманістичне посилення суб'єктності України повинне відбуватися не в нейтральному чи дружньому просторі, а під

глибинним системним тиском Росії, суб'єктність якої є значно сильнішою та має принципово іншу якість — вона є авторитарною, більше того, імперською, як наголошувалося вище. З іншого боку, маємо тиск на Україну з боку низки європейських країн, наприклад Італії, Румунії, Угорщини, почасти Польщі, які доволі скептично ставляться до цивілізаційної суб'єктності України у світі. Для протистояння такому тиску і скепсису необхідна *особлива якість* української суб'єктності. Можливо, цю якість можна назвати *християнським гуманізмом*, який міг би постати способом нейтралізації скепсису, а також тиску — як з боку Європи, так і з боку Росії. Адже всі ці країни є складовими християнської цивілізації, об'єднаної спільними моральними цінностями, а не просто інтересами. Отже, гуманістичне посилення суб'єктності України у світі можливе лише на шляху збереження й розвитку моральних цінностей християнської цивілізації.

Чи є в глибині українського народу потенції для *такого* посилення? Так. Більше того, вони є і в глибині української політичної еліти. Але дані потенції належить усвідомити та пробудити. Якою ж може бути методологія цього усвідомлення й пробудження?

Така методологія, по-перше, має бути *потенціалізмом* — способом розвитку реальних можливостей країни в усіх цивілізаційних вимірах.

По-друге, методологія розвитку суб'єктності України мусить спрямовувати розвиток можливостей країни в річище гуманізації — *бути антропологічно спрямованою*. Проте цього замало, адже мова йде і про креативну персоналізацію людини, здатність виходити за межі буденності, тому така методологія є не просто антропологічною, а й *метаантропологічною*, методологією розвитку людини, а не лише країни.

Пропонуючи гуманістичну спрямованість проекту суб'єктності України, ми робимо закономірний акцент на вільній самореалізації її громадян та продуктивній комунікації між ними, на основі чого й можлива суб'єктність країни, яка виведе її у спільноту цивілізованих країн. Проте цей акцент гальмується радянським і пострадянським минулим з його деперсоналізацією людини, налаштованістю на її повну мобілізацію і підкорення державі та партії влади.

Тому методологія осягнення й розвитку гуманістичної суб'єктності *саме* України має бути *методологією світоглядних і буттєвих змін*, які виводять за межі способів мислення і паттернів поведінки, характерних для посткомуністичної доби, це також зумовлює її метаантропологічний характер.

Отже, для гуманістичного виходу України в стан реального цивілізаційного суб'єкта з того *об'єктного стану*, в якому вона перебуває зараз, продуктивною є методологія метаантропологічного потенціалізму [25; 46]. У сучасному українському соціогуманітарному знанні маємо актуалізацію як потенціалізму, так і метаантропології як методологічних підходів. Під потенціалізмом у контексті нашого дослідження ми розуміємо методологічну страте-

гню розвитку сучасної теорії і практики, головним принципом якої «є оцінка багатоманітних можливостей, які закладені в тій чи тій системі і які при відповідних умовах можуть бути реалізовані» [23, с. 9]. Метаантропологія («мета» означає «після», «над») може мати подвійний смисл: як метатеорія наук про людину, її буття в культурі та соціумі, що інтегрує результати цих наук, і як філософія глибинного духовно-душевного, буттєвого й морального розвитку людини, який виводить за межі звичного й буденного [46, с. 13–68]. Метаантропологічний підхід спирається на класичні філософсько-антропологічні дослідження М. Шелера [53], роботи американського філософа й культуролога Д. Бідні [57], ідеї фундатора Київської світоглядно-антропологічної школи В. Шинкарука [54].

Таким чином, метаантропологічний потенціалізм постає як методологія розвитку життєвого потенціалу і посилення суб'єктності особистості, нації, людства «від буденних до вищих граничних і метаграничних проявів» [25, с. 47]. Ця методологія може бути усвідомлена як методологія набуття суб'єктності і особистістю, і спільнотою, зокрема, країною.

* * *

Виходячи із окресленої методології метаантропологічного потенціалізму, слід зробити акцент на важливому принципі: **країні, для того, щоби стати повноцінним суб'єктом міжнародної політики та цивілізованого життя, керуватись внутрішніми чинниками, а не підпадати під зовнішні впливи, вочевидь, треба звернути увагу на те, що спочатку суб'єктність повинні отримати її громадяни.** Кожен громадянин має відчувати себе суб'єктом політичного, економічного, державного життя, і врешті-решт керманичем власної долі. Саме тому першочерговим завданням влади повинно стати сприяння розвитку громадянського суспільства, яке, доповнивши державу та наповнивши її змістом, надасть імпульс суб'єктному становленню України в зовнішній політиці, тобто дасть змогу реалізувати її власні національні інтереси. Іншими словами, вільна, обумовлена лише системою права реалізація економічних, політичних і культурних інтересів громадян України — принципова умова реалізації національних інтересів нашої країни.

«Інтерес» можна розуміти з етимології як «Inter-Esse», «входження в Буття», спрямованість до нього. Тоді стає зрозумілим, що зацікавленість і людини, і країни полягає в тому, щоби *бути*, від-бутися, з-бутись. Не «життя» чи «існування» є фундаментальною метою, бо вони більшою мірою демонструють наявний стан, а Буття — горизонт можливостей у всій палітрі їх вільного усвідомлення і втілення, що й означає суб'єктність. Інтерес країни це вростання в *своє* буття, органічний розвиток в ньому. *Ініціатива* країни (а вона є ключовим моментом для розуміння суб'єктності) можлива тоді, коли її громадяни мають власну ініціативність, інспірують державу виявляти свої інтереси. З іншого боку, побудова громадянського суспільства (у випадку

України скоріш добудова) можлива в разі прийняття державою *гуманістичного ідеалу* існування. Але гуманізм буває різним.

Часто-густо під гуманізмом розуміють таку умоглядну його форму, де людина розглядається лише як абстрактна цінність, «Людина». На жаль, в ім'я цієї абстрактної людини («нової людини», «справжньої людини») було вчинено багато соціальних експериментів, що обернулися лихом. Пропонуємо звернутися до нової форми гуманістично орієнтованих мислення та дії, яка логічно випливає з осердя будь-якого філософського дискурсу — онтології. І де основною цінністю є саме *буття людини*, а завданням — зробити так, щоби люди *були*; не просто жили, а були, або ж хоча б існували в спрямованості до *повноти, цілісності і стійкості* Буття.

Буття людини може стати дійсним, здійснюваним за допомогою двох онтологічно-етичних вказівок, імперативів. Перший з них — це *принцип відповідальності* за збереження буття людини. Другий — *імператив надії* на справжнє буття людини.

Імператив збереження чітко був оформлений у філософській традиції як «принцип відповідальності». Його розробкою були зайняті, зокрема, Ганс Йонас [12; 60] та Альберт Швейцер [52]. Г. Йонас розумів під ним настанову збереження вже даного буття, зокрема природного світу. Людство, зберігаючи наявний світ, а не бездумно його змінюючи, може домогтися стабільності свого існування. А. Швейцер казав про відповідальність за світ живого, який і оточує людське існування, і в якому людство є його частиною. Розширюючи їхню думку, можна сказати, що цей припис дає можливість зберігати не тільки світ природи та світ життя, а й оберігати безцінне буття людини, а також уважно ставитися до традицій людського культурного існування, способів міжлюдської комунікації. В цьому вочевидь проявлена і етична відповідальність людини перед іншою людиною. І з цього випливає й гуманістична настанова збереження людського капіталу. Це вочевидь важливо для сьогоденних реалій українського суспільства, де не повинні бути втраченими наявні цінні здобутки минулого. Бо український людський капітал відрізняється високою освіченістю, працелюбністю та толерантністю. Таке надбання аж ніяк не можна загубити, держава та суспільство мають бути за нього відповідальними, будуючи внутрішню політику в напрямі посилення вже даних об'єктивно позитивних їх якостей.

Але існує не тільки і не стільки людський *капітал*; суспільство (і українське зокрема) має людський гуманістичний *потенціал*. Його розкриття — від пошуків кращого в минулому та сучасності до спрямування в краще майбутнє, *принцип надії* на справжнє людське буття.

Настанова надії присутня в багатьох ученнях минулого, одним з яскравих її проявів є спадщина німецького філософа Ернста Блоха [4]. Він чітко сформулював принцип надії як основоположний для існування людини та життя суспільства. Людина, за його думкою, це кардинальне незакінчене та

неготове буття, «Ще-Ні», і справжнє її буття знаходиться завжди попереду, в май-бутньому. Людина ще тільки має бути. Звідси походять імпульси новаторства, творчості та навіть науково-технічного прогресу. Ці ідеї корелюють зі згаданими вище підходами метаантропології [46] і потенціалізму [23] та методологією метаантропологічного потенціалізму [25], яка актуалізує осмислення людини та людства в їх розвитку. В цьому розвитку людське та суспільне розкривають свої позитивні якості в самоперевершенні та доданні обставин наявного існування, в пошуку можливостей самореалізації на гуманістичних засадах.

Беручи до уваги два означені імперативи — збереження буття людини та надії на справжнє буття — можна зазначити, що сучасне українське суспільство та його державні очільники мають брати до уваги обидва принципи, суттєво не перебільшуючи значення кожного. Відповідальність перед минулим не може зупинити розвиток суспільства, але й бездумні новації заради новацій, без врахування їх базису у вигляді традиції, не тільки беззмістовні, а й часто густо небезпечні. Повинна бути гармонія двох приписів досягнення буттєвої стійкості людини (а отже, і існування суспільства), їх кореляція. Вдумливий аналіз і так це вбачає, бо відповідальність є водночас відповідністю образу кращого майбутнього, а надія є не тільки устремлінням вперед, але й сподіванням на збереження кращого з минулого й теперішнього в майбутньому. І вочевидь все ж таки дещо важливіший гуманістичний потенціал України аж ніяк не неможливий без підґрунтя людського капіталу вітчизняного суспільства. Отже, розуміння *кореляції збереження і становлення* гуманістичних якостей суспільства дасть змогу побудови громадянського суспільства, суб'єктно мислячих та самостійно діючих його членів, а це врешті має призвести до усвідомленої консолідації суспільства та вираження державою своїх суб'єктних прав на міжнародній арені та в геополітичних стосунках, зростання міри буття нашої країни як суб'єкта.

Наскільки сучасний (та і будь-який) етап розвитку українського суспільства співвіднесений з імперативами з-до-буття людського буття, має розкривати специфічна експертна діяльність — *гуманітарна експертиза*, теоретичні підвалини якої були розроблені вітчизняним вченим Ю. Ішенком [11].

Розглядаючи людину чи людську спільноту в конкретній ситуації, одночасно не втрачаючи розуміння єдності процесів відчуження, подолання і освоєння, гуманітарна експертиза може не тільки більш адекватно пояснити реальну ситуацію, а й окреслити шляхи вирішення її проблемних моментів. Тоді можна буде з відповідальністю говорити про якість життя, і її поліпшення. Бо якість не тільки є діалектично пов'язаною як вища форма з кількісними показниками, якими оперує сучасна наука (зокрема соціологія), а і такою, що часто суперечить цим показникам. Якість виступає як центрованість на важливому, направлена на головне, всупереч безсенсовій багатоманітності кількісних ознак людського життя.

Доповнити імперативи відповідальності за людське буття та надії на краще його здійснення повинна згадана методологія кореляції між цими принципами, та її динамічне розкриття в контексті гуманітарної експертизи – *регресивно-прогресивний метод*, який започаткував Жан-Поль Сартр [35; 37].

Сартром використовується поняття суб'єктивності і двох моментів об'єктивності. Для спрощення розуміння: S – суб'єкт, O^1 – перша об'єктивність, O^2 – друга об'єктивність. Діяльність суб'єкта в фундаментальному її значенні покладена в критичному осмисленні наявного об'єктивного становища (O^1) і намаганні подолати негативні компоненти цієї об'єктивності. Цей шлях заперечення або негачії є одночасно покладанням основ іншої об'єктивності (O^2) з характеристиками здолання виявлених недоліків. Такий рух Сартр називає проектом. Проект є перевернення суб'єктом однієї об'єктивності в напрямі іншої об'єктивності. Проективне здійснення суб'єкта є ланка опосередкування між двома об'єктивностями.

Така постановка проблеми знов повертає нас до вже обговорюваної проблеми співвідношення людських капіталу та потенціалу та її значення для здійснення гуманітарної експертизи. Не заперечуючи важливість аналізу людського капіталу, треба вказати на те, що він в нашій схемі віднесений до вже наявного, O^1 . І сам по собі він своє значення не проявить. Лише беручи до уваги сценарій змін, проект O^2 , ми можемо охопити ситуацію більш всебічно. Це і є один з проявів безумовно пов'язаного з капіталом людського потенціалу. Але тут постає інше запитання – звідки «береться» O^2 , на чому оснований проект? Свавільним фантазіям тут не місце, натомість маємо в процесі створення O^2 внутрішні закономірності. Інтерес суб'єкта відіграє в цьому вирішальну роль. Причому поняття інтересу треба переглянути в бік очищення від конотацій довільної суб'єктивності і таким чином реабілітувати його для науки. Ми погодимося, що інтерес виникає у суб'єкта, і тому він є «суб'єктивним». Ми вже зазначали, що *Inter-Esse* (або варіант *inter-est*) – перебувати серед буття, спрямовувати себе в гушавину буття. Виходячи з цього попереднього міркування, всі різнобічні інтереси суб'єкта, людини ґрунтовані в прагненні буття, повноти, в тому колі і людської. Граничною підставою нашого проекту є фундаментальний інтерес, зацікавленість в бутті.

Отже, зміна об'єктивності (O^1) не може відбуватись хаотично. Суб'єкт повинен покладати концепт, проект зміни в доволі конкретному образі. Слід зазначити, що об'єктивність O^2 є не лише ідеалом зміни, а ще й проявляє себе критерієм чинного стану, вказуючи на його недоліки. Тобто без існування проекту O^2 не тільки не можна перетворювати O^1 , а й взагалі не може виникнути критичного до O^1 ставлення.

І гуманітарна експертиза буде успішною тільки тоді, коли вона буде не тільки аналізувати наявний стан справ (O^1), а й простежувати особливості наявних у даний момент в конкретній ситуації у конкретній спільноті *проектів нової об'єктивності* (O^2).

Суспільству і державі також не треба забувати, що збереженням та здійсненням буття людини переймається не тільки філософсько-орієнтований світогляд, а й такі складники людської духовності, як релігія та її теоретичний вираз — богослов'я (теологія). Лише філософію цікавлять структурні ознаки буттєвості, натомість теологія (і релігія) стурбована більш практичним наближенням до Буття як такого і справжнього буття людини.

Саме в рамках релігійно забарвленого світогляду виникає ідея орієнтації на мирні та рівноправні стосунки між державами на основі таких ціннісних ідеалів, як сила, справедливість та любов [39; 65].

Сила є вольовим ствердженням буттєвості людини, соціуму чи держави, чистим проявом їх інтересу як турботи про власне буття (Inter-Esse — іти в Буття). Водночас *справедливість* не дає силі одного знищувати або утискати силу буття іншого. Концепт *любові* в свою чергу спрямовує існування до повноти цілісності та стійкості, бо поєднує наявне амбівалентне і розділене життя.

Держава і народ, який буде сприймати смисли сили, справедливості та любові в їх нероздільній єдності, не перебільшуючи значення жодного з них, а особливо сили, вочевидь має можливості до побудови власного (суб'єктного) шляху в історії.

Ще релігійно забарвлений світогляд вчить відчувати та розуміти іншого не як безособового «Воно» (М. Бубер [5]), а як до оберненого «Я» у вигляді «Ти». Відношення «Я — Воно» дає змогу ставитися до іншого лише як до об'єкта, матеріалу своїх інтересів та зазіхань. Натомість відношення до іншого «Я — Ти» робить суб'єкта суб'єктним серед суб'єктів, поєднуючи вже згадані силу зі справедливістю, бачачи унікальність не тільки свого шляху, а й неповторність руху іншого.

Також не буде великим перебільшенням сказати, що найрозвиненішою формою релігійного мислення є протестантська теологія. Відмінністю протестантської думки є її незавершеність і гнучкість, врахування змінюваних історичних реалій. Вона, будучи своєрідно пов'язана з раціоналізмом та його інструментарієм, водночас уникає пласкої розсудкової визначеності. «Реформація повинна тривати», — вважав Фрідріх Шлейєрмахер, і тут, ясна річ, ідеться не про час німецького мислителя. Протестантизм та його думка — завжди не завершені, виступають всупереч усталених форм мислення та виразу релігійної царини і перевищують їх, саме тому не може бути офіційної філософії протестантизму (як томізму у католиків) та офіційної програми докладання протестантських ідей до реальності.

Виступивши спочатку проти філософії, парадоксальним чином протестантизм призвів до зближення теологічної та філософської думки. Ідеї Лютера про «ключі неба», які мають бути не у св. Петра (Церкви, ієрархії священників), а у *громади*, про те, що духовний стан становлять *усі* віруючі (саме «віруючі» — бо спасіння відбувається «Sola fide!», «Винятково вірою!»),

призвели до того, що кожний християнин отримав право на безпосереднє «спілкування» з Богом, зокрема на вільне тлумачення Святого Письма. Таким чином, протестантська теологія виявила свій лібералізм, вільнолюбство та вільнодумство.

Певним чином протестантизм створив суб'єктність людини, що передбачає її гідність, діалектичну єдність реальної економічної, політичної й духовно-культурної свободи й рівності всіх перед законом. Тому-то протестантські країни — носії виміру гуманістичної якості суб'єктності в світі.

І ще один момент. Саме протестантська культура дала ясне бачення того, що наявна людина не може бути абсолютизована. Так, її свобода, права і віра є найвищими цінностями. Але водночас конкретна людина не повинна отримувати божественних ознак. Цьому вчить так званий фундаментальний протестантський принцип [38], згідно з яким відносно не може бути абсолютним, або, інакше кажучи, нічому кінцевому не можна надавати, приписувати трансцендентні, граничні, більше того, метаграничні, позамежні якості, атрибути. Така настанова не обожнювати небожественне рятує суспільство від падінь в тоталітарні пастки та від ухилів в марну втрату часу на псевдорозвиток. Не божественні — сила, якийсь принцип, наука, народ, конкретна людина, суспільство або певні етапи його розвитку. Обожнення сили руйнує підстави людського співіснування. Возвеличення принципів заганяє індивідуумів в рабство ідеології. Поклоніння науці веде до переоцінки прогресу та до дегуманізації, неорганічної інноваційності. Народ на місці Бога — шлях в нацизм, суспільство (або прошарок-клас, або майбутній стан соціуму) як абсолют — і знов тоталітарна пастка, наприклад, комунізм. Релігійні ознаки приписуються конкретній людині — постає авторитаристський, вождистський режим. Так всі квазіідеали ведуть до виникнення квазірелігій, де нацизм і комунізм є наочними доказами квазірелігійності.

Тому, видається, Україна, спираючись на досвід протестантських країн, не впаде в лабеті новітніх форм авторитаризму, які піднімають голову по всьому світі, зможе збудувати не авторитарну суб'єктність, а гуманістичну, демократичну її форму.

Також важливим є, що людина має зрозуміти і себе, і іншу людину як таких, які ще повинні відбутися. Так, і держави, і країни повинні усвідомлювати інтереси інших суб'єктів міжнародного права з їх інтересами відбутися, розгорнути свій потенціал. Свій інтерес не повинен затьмарювати гуманістичні ідеали спів-існування як спів-чуття (com-passion) та спів-страждання, любові до іншого як до себе. Ці ідеали співчуття і любові повинні витіснити наявні стани відчаю, сліпого бажання влади та задоволень.

Народи та їх країни, трансцендуючи, долають іманентне, в результаті стан «бути» перевершує стан «мати», дія «при-сутності» (устремління до своєї сутності, національної ідеї в даному випадку) змінює реальність наявного, даного. Країна як цивілізаційний суб'єкт відбувається тоді, коли здійснює

своє *призначення*, отримує своє буття (на-буває себе), уможлиблює наступ кращого стану, сповнення себе, має напрям і намір, інтенцію подолання суперечностей і проблем сучасного [30].

Піднімаючись до своєї цивілізаційної суб'єктності, Україна повинна керуватись ідеєю світового співтовариства, де вона є суб'єктом серед суб'єктів, розуміючи інтереси інших і відстоюючи свої. Хосе Ортега-і-Гасет запропонував методологічний підхід, який він називав перспективізмом [19, с. 369], згідно з яким кожна людська точка зору істинна як унікальна перспектива, неповторний погляд на повноту Буття. Так і країна (Україна у тому колі), відстоюючи своє (стати суб'єктом серед суб'єктів), має розвинути свою суб'єктну інтенцію як таку, що може суперечити, але не є антагоністичною іншим країнам.

Унікальний стан України – її межовість, в тому, що вона є фронтиром західної цивілізації, тим самим як ніхто інший відображаючи можливість людського існування як трансцендування.

Підсумовуючи зазначимо, що **набуття Україною гуманістичної якості цивілізаційної суб'єктності, в тому числі, в геополітиці має ґрунтуватися на зростаючій суб'єктності її громадян, їх відмові від патерналізму на користь вільної та відповідальної дії, а не втечі від неї. Економічним, політичним й духовно-культурним підґрунтям цього процесу повинна стати побудова «відкритого суспільства» [22] – суспільства особистостей, які відповідають за свої рішення і свідомо обирають спрямування своїх вчинків.**

Основоположним гуманістичним ідеалом тут повинна виступити гідна самореалізації людини [25; 46]. Вона досягається кореляцією між імперативом відповідальності за збереження буття людини (людський капітал) та принципом надії на справжнє буття людини, яке в координатах метаантропологічного потенціалізму набуває виразу гуманістичного трансцендування – процесу виходу за межі наявного, який не заперечує подібний вільний вихід у Іншого. В умовах західного світу такий вихід є реальністю передусім у просторі християнського гуманізму, але це не заперечує й інші культурні та цивілізаційні виміри духовності і душевності, які у єднанні складають людяність.

На цьому шляху не зайвим буде звернення до теологічно-філософської спадщини, бо в ній якнайвагомніше вказується на гуманістичну цінність буття людини. До того ж християнська думка вчить не покладати на людину (і державу, і націю) божественні атрибути, натомість звертаючи інтенцію спів-існування (і міждержавного теж) у бік сприйняття гармонійного синтезу ідеалів любові, свободи, сили та справедливості, а також спів-чутливого, партнерського ставлення до інших та їх інтересів і цінностей.

Беручи все це до уваги, Україна може і має стати цивілізаційним суб'єктом серед інших цивілізаційних суб'єктів саме у гуманістичному виявленні.

1.4. Соціокультурні та світоглядні передумови розвитку України як цивілізаційного суб'єкта

Якщо виходити з того, що кожна країна, яка є суб'єктом історії та сучасності, має свій цивілізаційний проєкт — цілісний образ майбутнього країни в економічному, політичному й духовно-культурному вимірах [25; 30], то у випадку України з прийняттям цього припущення ми відразу ступаємо на терени її довгого і драматичного культурно-історичного самоствердження та державотворення. Те, що наше державотворення не було неперервним і обривалось різного роду соціально-історичними та політичними катаклізмами, до певної міри достатньо проаналізований істориками факт. Втім, народність, яка історично постала та розвивалась на теренах Українських земель, не втрачала своєї суб'єктності, і це передовсім виявлялось у творенні мови, в міфології та фольклорі, — ширше, — словесності і, звичайно, мистецтві, релігійному і духовному житті. Суб'єктність при цьому стверджувалась ментально через архетипи та символи, за допомоги яких ті чи інші спільнотності, починаючи з «язичницьких часів» і княжої доби Київської Русі, ідентифікували себе зі світом природи та історичних подій.

Для нас, людей, які живуть на початку XXI ст., «земля» древніх слов'ян багато в чому перетворилась на символ — символ Буття. Але не слід забувати, що «буття» й складає власне граничний зміст культури, в якому поєднуються предмет її «обробки» (colo — лат.: «обробляти», «виросчувати», «шанувати») і предмет її шанування. Проте актуальним і безпосереднім джерелом культуротворення виступає людський розум, ratio, який вносить в природу сенси людської діяльності, робить її знаною, впізнаною, тобто «обжитою».

Розкриваючи «знаннєвий» і водночас «екзистенційний» виміри культури умовно вирізнимо три сфери, які, звичайно, будучи певними абстракціями, дадуть змогу, на наш погляд, окреслити певні схеми культурної діяльності, як вона розгорталася історично упродовж декількох століть на українських теренах. Це, по-перше, когнітивна сфера, взята в самому широкому значенні, по-друге, ціннісно-нормативна та, нарешті, комунікативна. «Когнітивність» тут є системоутворюючим чинником всіх цих сфер подібно ядру Землі щодо її мантиї. Незважаючи на проблемність і дискусійність концепту «когнітивність», гадаємо, що його можна використовувати для означення процедури, пов'язаної з набуттям, використанням, збереженням та передачею знань. Осмислюючи проблему цивілізаційної суб'єктності, для нас важливо усвідомити, що суб'єкт є свідомим ініціатором своїх дій, а концепт «когнітивність» дозволяє відділити сприйняття, мовну діяльність, пам'ять, творче уявлення від афективних станів [10, с. 18], які можуть руйнувати або спотворювати суб'єктність.

Історична ретроспекція може дещо допомогти нам в цьому питанні і знайти певні культурно-цивілізаційні конотації в експлікації гіпотези суб'єктності

утвердження «українськості» в когнітивний, ціннісно-нормативний та комунікативний сферах впродовж часової тяглості. Як і ведеться, звернемось спочатку до слова, вірніше до словесності, як вона зароджувалась та утверджувалась на теренах України. Очевидно, що Книжній культурі Київської Русі, і власне літературі як «писаному слову», що передовсім, за Дм. Чижевським, була «перекладною», «позиченою» та «богослужбовою» [50, с. 49–50], передували фольклор та «словесність», коли Слово ще не вичленене з «живого життя». Звичайно, таке Слово відповідає первісній, архаїчній міфології, статусу когніції Слова в ній, що формує «ментальність». І хоча поняття «ментальність» залишається й досі на рівні інтуїтивних уявлень [33, с. 318–320], видається правильним висновок, що системи цінностей можуть бути імпліковані в людську поведінку, не будучи зведеними в «моральний кодекс», і як позаособистісні настанови свідомості мають примусовий характер, цитує М. Попович історика А.Я. Гуревича [33, с. 319]. Ментальність українського етносу увібрала архетипи і символи міфології язичництва, з яких, трансформуючись через християнську культуру, поступово виростає фольклор та поетична мова українського народу, які надалі постали широко представленими в піснях, приказках та говірках.

Треба враховувати в дослідженнях й те, що давній Київ географічно стояв «на межі», чим й визначалась як специфіка його торговельно-економічного розвитку, так і культурного ландшафту, а отже, й суб'єктність його когнітивного Образу самосприйняття, ціннісно-нормативного самоусвідомлення та комунікативного утвердження в очах «варяг», «греків», «західних народів» і «кочових племен», а якщо говорити культурологічно, то його поставання в очах інших культур, взагалі Іншого втім, здебільшого не свого та «чужого». У такий торговельний, військовий і духовний міжкультурний взаємодії утверджувалась мовна, словесна, а згодом — «літературно-книжна» культурна суб'єктність [6, с. 44].

Дм. Чижевський висловлював припущення, що до Києва письмо і літературна (церковнослов'янська) мова прийшли, напевне, з християнством наприкінці X ст. Книги, що були принесені з чужини, ледве чи можна віднести до Київської літературної традиції. Втім, в «київській літературі» знайшла відображення слов'янська словесність. Поруч з нею можна знайти елементи варязької. Однак не завжди можна бути впевненим, що ті літературні елементи, які є в київській і скандинавській літературі, позичені Києвом від варягів, бо і варяги і слов'яни належать до «індоевропейців», отже, можна припустити, що спільні літературні елементи постали зі спільної «індоевропейської доби» [50, с. 32–33]. Серед тем старих епічних творів можна знайти як «плачі», «колядки», «купали», «русалії», так і запозичені, зокрема, з Болгарії та Моравії, розсипи прислів'їв та говірок. Але про форму старого епосу не можна сказати нічого певного — тут сполучені були слов'янські, скандинавські та варязькі елементи. Так за княжої доби формується своєрідна Книжна культура, яка була міцно переплетена з іконописом та архітектурою — будівництвом церков

та оздобленням їх фресками, які наставляли на шлях богопізнання і водночас легітимували княжу владу. В цій площині й складається специфічна когнітивістика, що просякнута ціннісно-смысловими символами і закріплюється в концепції «софійності», яка приходить з Візантії, проте набуває в Києві свого специфічного забарвлення.

С.Б. Кримський підкреслював, що «софійність» позначає буття, запліднене потенційним словом. Київ зі своїм центральним Храмом Софії як мудрості Божій постав альтернативою хаосу степу — містом, що символізувало довкілля розумного буття на кордоні із зовнішньою стихією [14, с. 515]. «Головний храм Києва — Софія був не тільки культовою спорудою, а й ознаменуванням етичного порядку Космосу, центром ціннісно-смыслового Універсуму східного слов'янства [14, с. 515]. Знаково-символічний лад буття, що визначається концепцією софійності, має і більш широкий підтекст у менталітеті української культури. Зокрема, він пов'язаний з архетипом ставлення до природи. Адже в українському менталітеті природа — це не тільки материнсько-родинний початок, а й дзеркало людської душі [14, с. 519–520].

Спершу за княжої доби складається словесність, джерелом якої була «перекладна» (тут треба згадати про діяльність перекладачів на Кафедрі Ярослава Мудрого у св. Софії) література. Причому переклади виявляли не просто цікавість до знань і оволодіння їх сумою, але й у свій спосіб закріплювали через волю до знання волю до влади. «Позичена» та «богослужбена література», власне «релігійно-правовірна» («житія», апокрифи) і література світська («повістярство», «правова», «наукова», хоча про останню можна говорити умовно, бо вона була підпорядкована богослов'ю, або носила просвітницько-популяризаторський характер, приміром, «Шестоднев» Василя Великого) [30, с. 49–75], вказували на широкі комунікативні зв'язки «книжників» з Європою, що «позичали» християнські цінності, перероблюючи їх через мову в специфічні когніції сприйняття світу через долучення до досвіду та рефлексій богопізнання європейців та передаючи їм водночас свій культурний багаж (феномен династичних браків за Ярослава Мудрого). Даючи загальну характеристику літературі старокнязівської доби, Дм. Чижевський визначає її як літературу «монументального стилю». І звертаючи увагу на цю стильову особливість, можна припустити, що саме стиль вказує на специфічну суб'єктність книжної культури Київської княжої доби, адже «стиль — це людина», а в даному випадку — це особливий історичний психотип давньоруської людини зі своєю ментальністю.

Історія свідчить, що, незважаючи на занепад та руїну великої Київської держави, література, як добре показує Дм. Чижевський, ще довгий час черпає з джерел київської традиції. Київська доба поклала початок приєднанню України до традиції європейського культурного світу [30, с. 203]. Література XII–XIII ст. є в історії української культури однією з вирішальних епох.

Важливою з цього погляду є й наступна заувага Дм. Чижевського. З XIV ст. починається самостійний культурний шлях України, відірваний від

загальноєвропейського. Не розвинулася ні лицарська, ні двірська література, хоча деякі початки помітні раніше — ще в XII ст. Література майже упродовж трьох століть була переважно релігійною, втім без спроб засвоєння глибоких підстав релігійної думки, бо ж таке засвоєння можливе лише на ґрунті хоча б обмеженої самостійної творчості. Однак після невдалих спроб XIV–XV ст. традиція старої літератури «зробила важливий і несподіваний крок» в напрямі свого нового розвитку в XVI та, надалі, на новій мовній основі — вже в XIX ст. [30, с. 204–205].

Очевидно, можна говорити, що **нової якості суб'єктність українськості у всіх трьох сферах — когнітивній, ціннісно-нормативній і дискурсивно-комунікативній — набуває зі становленням козацтва як соціальної страти, формуванням братських шкіл і руху за реформи церкви та освіти в XV–XVI ст.** Відомо з історичних джерел, що в своєму соціальному самоутвердженні претензією козацтва стало домагання статусу рицарства, який мала вільна шляхта. В уявленні сучасників, як пише М. Попович, запорозьке рицарство якимось пов'язувалось з військово-чернечим Мальтійським орденом. Характерно, що на Мальтійський орден було записано частину майна в тестаменті одного з князів Острозьких. Структура козацької корпорації мала багато спільного зі структурою міських ремісничих братств. На чолі низового (Запорозького) війська стояв виборний кошовий отаман, якого всі звали «батьком», він же звертався до козаків, називаючи їх «дітками, братчиками, панами-молодцами, товаришами» [31, с. 160–161]. Демонстративна безтурботність козака-запорожця символізувала абсолютну свободу, яка була основою існування Січі і своєрідної «козацької демократії», в якій було багато карнавального елементу і водночас містики (феномен так званих козаків-характерників).

У XVI ст. на тлі посилення боротьби між реформацією і контрреформацією, а також протистояння католиків, уніатів і православних, за умов перебудови правових підстав русько-литовського суспільства й підготовки до утворення конфедеративної держави та загострення соціальних і національних протиріч, необхідність реформування православної церкви і пов'язаної з нею системи культури й освіти стала нагальною. З'явився рух, що привів до утворення братств та став потужним стимулом реформування. Братства (передовсім Львівське, Луцьке та Київське), пише М. Попович, були громадами релігійно-культурними — саме братствами, тобто неофіційними, неформальними об'єднаннями людей, відданих національно-релігійній ідеї [31, с. 160–161]. Утворюючись з того ж культурного «гену», що й ремісничі братства, об'єднання українських міщан і шляхти стали зародком громадянського суспільства. Розгорнувши активну діяльність по створенню шкіл і шпиталів, борючись з церковною корупцією, братства почали боротьбу за ставропігію — пряме підпорядкування константинопольській патріархії і незалежності від місцевих владик [31, с. 176]. Це був важливий соціокультурний імпульс суб'єктності української культури з її індивідуалізмом і неповторною світоглядною толерантністю [46, с. 254–256].

В рамках братств розвивалося шкільництво різного рівня і різних конфесій. Так, Львівська братська школа, заснована 1585 року, одразу завоювала авторитет своїми підручниками та словниками. Тут працювали брати Стефан і Лаврентій Зизанії, Памво Беринда — автор відомого словника та багато інших дидакалів (вчителів), яких ми згодом зустрінемо в Києво-Могилянській академії.

Визначною подією у ствердженні суб'єктності української культури стало утворення князем Костянтином-Василем Острозьким Академії. Заснована 1576 року Академія в Острозі стала першим українським навчальним закладом європейського типу. Острозька академія «утвердила зразок української православної школи як «тримовного ліцею», чи «тримовної гімназії». Її називали ще «грецьким колегіумом», але це був колегіум слов'яно-греко-латинський. Православна освіта орієнтувалася на вищі зразки, здобуті у річищі «латинської вченості», що було виявом західної орієнтації, незвичної для східного християнства» [31, с. 179]. Той же М. Попович зазначає, що саме «Острозькій академії довелося розпочати ту видавничу роботу, яка породила наукове вивчення біблійних текстів. Перехід до книгодрукування вимагав критичного перегляду рукописних варіантів книг. Списки, в тому числі сакральних книг, істотно різнилися, і потрібне було ставлення до них як до людських рукотворних писань, продуктів культури. Так було розпочато вивчення Біблії як тексту, і першим результатом стала «Острозька Біблія», видана 1581 року. Це — видатна дата в історії української культури» [31, с. 179].

Заснування Києво-Могилянської академії та діяльність її викладачів відіграли величезну роль в становленні філософської, етико-релігійної і наукової мови як засобу розвитку способів когнітивної, ціннісно-нормативної та комунікативної ідентифікації української спільноти, а отже, й формування її культурної та державної еліт. Києво-Могилянська академія має унікальну роль у формуванні історично-цивілізаційної суб'єктності України. Вона не просто формувала *освітні структури* і, згодом, соціально-інституційні *освітні системи*, не просто виконувала функції соціального механізму передачі знань, професійних навичок, досвіду, її соціокультурна роль є набагато важливішою, ніж просто фахова і колективно-групова ідентифікація культурної ідентифікації [18, с. 30], вона зберігає і розвиває українську ідентичність в її суб'єктній динаміці.

Києво-Могилянська академія постає в XVII ст. розвинутою освітянською системою. Вона мала за модель своєї організації єзуїтські колегії з їхнім чітким розподілом дисциплін на «тривіум» і «квадріум», з диференціацією когнітивного виміру навчання від ціннісно-нормативного, хоча, звісно, ці виміри були переплетені як в релігійно-богословському і філософсько-моральнісному дискурсі, так і, власне, у викладанні арифметики, граматики, риторики та ін. предметів. Водночас всередині всіх цих освітянських та навчальних дискурсів формується своєрідна українська еліта того часу, на чолі якої, проте,

стоїть освічене духовенство (отці пишуть вірші, ставлять трагедії та інтермедії силами студентів і городян, вчать співу і філософії, видають різноманітну літературу — коротше вчать мудрості) [31, с. 198]. В Києво-Могилянській академії філософські курси викладали в дусі доброї схоластики (в них ми бачимо теми порядку і хаосу, співвідношення віри і знання, божественної і людської мудрості, етичну проблематику Добра і Зла, питання виховання добродішностей та ін.). Збережені студентські конспекти показують, що курси діляться на частини — «трактати» і «диспутації», а сам диспут, пише М. Попович, був невід'ємною частиною навчального процесу, і це був не урок чи семінар, а словесний театр, внаслідок чого схоластика перетворювалась на словесну мудрість. Назва ж цих курсів в конспектах (в перекладі з латини) чітко вказує на істотний вплив барокового літературного стилю (наприклад, «Диспутації логіки, тобто узгоджена побудова Аристотелевого Органону, викладена в колегії Києво-Могилянської роксоланської молоді і пояснена в сентенціях досвідчених докторів, згідних з думкою Аристотеля, року 1686») [31, с. 200]. Відгуки цієї тематики і цього барокового стилю мислення ми бачимо у філософських творах Григорія Сковороди — як повчально-моралістичного, так і художньо-літературного характеру.

Це парадоксально, «бароково антитетично» знайшло виявлення й в «стилі життя» Г. Сковороди. Йдеться не просто про «мандрівного філософа», а про «Серце людини», до якого слід прислухатися, щоб бути людиною вільною від всіляких соціальних статусів («світ ловив мене, та не спіймав») і виконувати «сродну» Серцю (Богу) працю, обравши її в своїй свободі. Відтак надалі маємо феномен, як пише М. Грушевський, «сковородинців» — особистостей, які були виховані на моральних засадах Г. Сковороди [7].

До таких постатей, безумовно, належить Іван Котляревський, який, за словами М. Грушевського, і в своїй творчості в особі Возного з «Наталки Полтавки» відтворює цей «феномен сковородинця» [8]. Поема ж «Енеїда», з якої починається новочасна українська культура, що творилася вже не в книжному варіанті старослов'янської, а народною мовою, «немов би написана на берегах класичного твору римської літератури, як писалися на берегах священних текстів грубі “ченецькі жарти”» [31, с. 230–331]. На тлі цієї «ціннісно-нормативної когнітивістики» в іншому ракурсі сприймається й народне життя, що зображене в «Енеїді». У творі в жанровій формі трагедії, під кутом зору карнавалу і «правди сміху», ми посутньо поринаємо у безодні «Війни» і «Миру», «Пекла» і «Раю» людського життя.

Отже, цивілізаційна суб'єктність кожної країни значною мірою укорінена в мовленні і мові, особливості яких виявляються в способах ідентифікації емоцій, почуттів, думок в слові і передачі його іншим членам спільноти, відтак в фольклорі, говірках, піснях, в цілому в етнонаціональній словесності і літературі. На цій базі утворюється когнітивна, ціннісно-нормативна і комунікативна єдність певної спільноти, що власне ми виражаємо за допомогою концептів «ментальність» та «ідентичність». З огляду на це, ми стверджуємося

у висновку, що найважливішими соціокультурною і світоглядною передумовами розвитку України як цивілізаційного суб'єкта було створення І. Котляревським української літературної мови не як штучного конструкту, а як органічної симфонії глибинних особливостей народного буття. Цілком можна погодитися з М. Поповичем, що «...сміхом Котляревського була створена сучасна українська культура і самосвідомість» [32, с. 123]. Можемо констатувати глибинний вплив І. Котляревського на формування не лише Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Франка, Л. Українки, а й М. Драгоманова, М. Грушевського, М. Бердяєва, В. Вернадського, а також І. Дзюби, Л. Лук'яненка, В. Чорновола – всіх тих авторів і державних діячів, які творчо репрезентують архетипові цінності українського народу, заради ствердження яких існує і розвивається цивілізаційна суб'єктність України.

Ці архетипові цінності, з одного боку, укорінені в українському індивідуалізмі і персоналізмі, а з іншого боку, в них промовляє кордоцентризм української культури. При зверненні до соціокультурних реалій сучасної України, таке поєднання спрямовує нас до осмислення необхідності, можливості та дійсності в нашій країні такої інноваційної соціокультурної практики, як *базовий основний дохід* (БОД), яка запроваджується у низці розвинутих європейських країн з метою зняття соціального напруження і, відповідно, актуалізації суб'єктності в її гуманістичній якості.

* * *

Очевидно, що набуття цивілізаційної суб'єктності будь-якою країною у XXI столітті потребує атмосфери соціальної злагоди, справедливості й суспільної довіри, що неможливо без подолання бідності й розриву між багатими та незаможними. Тим більше це є актуальним для сучасної України, яка, з одного боку, тяжіє до інноваційної гуманістичної суб'єктності, а з іншого – має реальність олігархічного неофеодалізму. Нерозв'язаність цієї суперечності деформує консолідацію українського суспільства, яка основана на партнерстві та діалозі, а саме така «консолідація країни – не просто основа її стабільності, вона основа її розвитку» [40, с. 9], розвитку, що має виражений гуманістичний характер. У річищі цього розвитку суб'єктність набувається не за рахунок придушення свободи та гідності громадян, а тому є не миттєвим політичним спалахом, а *стратегічною цивілізаційною реальністю*. Це актуалізує звернення до гуманістичної ідеї базового основного доходу і перспектив її втілення в Україні.

Безумовний основний дохід (БОД) означає забезпечення базових людських потреб всіх громадян держави протягом життя, незважаючи на їх етнічну приналежність, освіту, майновий стан, наявність роботи тощо. Дискусії щодо БОД стають у світі все активнішими, враховуючи соціальні, економічні й політичні наслідки пандемії коронавірусу. Для осмислення продуктивності введення БОД в Україні в контексті розвитку цивілізаційної суб'єктності на-

шої країни необхідним є аналіз феномена власності в бутті сучасної людини й українця зокрема.

В українській історії рік 2020 вірогідне увійде, окрім усього іншого, роком, що пов'язаний з прийняттям закону про землю – продаж землі сільськогосподарського призначення, яка до цього була державною (загальнонародною) власністю.

Власність на Землю існує в сучасному світі в двох формах – індивідуальній та власність спільноти (держави як політичної структури і окремих об'єднань, фірм тощо). І це вважається, мовляв, нормальним. Але чи можна «нормальне» вважати синонімом слова «справедливе», або «гідне людини», чи навіть «по-божому» тощо. Звичайно, що відповідь може бути тільки «Ні!» Підстав і причин для зазначеного «Ні!» є більш ніж достатньо. Звернемо увагу тільки на деякі, але провідні. Приватна власність на Землю (індивідуальна чи групова) є проблемною навіть за означенням. «Приватизувати щось» означає перетворити на своє, особисте. Землю людина не може створити, це явище космічного або надлюдського плану. Землю можна тільки обробляти і уже продукти обробітку можуть існувати у певній формі власності, ставати товаром, тобто тим, що може продаватися, купуватися, даруватися тощо. Не випадково була винайдена форма відношення до Землі – оренда. Себто йдеться про плату за обробіток землі і того продукту, який був вирощений на ній.

Але тут криється важлива заковика. Саме те, що чи не силою була привласнена відповідна частка Землі – того, що не могло бути власністю окремих людей. Тільки завдяки тому, що вони мали відповідну силу, могли вважатися господарями, панами тощо, а інші – кріпаками, наймитами або робочими. Господарі створили державні органи і різними шляхами закріпили власність на Землю, оформивши це як закон. Акт «закону» надавав святості, недоторканості влади над приватним станом. Ілюзія справедливості цього акта закону в тім полягає, що відбувається підміна змісту понять «Закон». Закон як повторюване в явищі – так прийнято характеризувати зміст цього слова, насправді формулюється стосовно природних, або навіть краще говорити, об'єктивних процесів. Саме до них належить зміст слова «закон» – «природні закони», а не природне право. Але є «закони», які приймаються людьми, що мають владу, і ці закони називають «позитивними», або позитивним правом. Отож закони про землю як об'єкт власності – це «позитивні» закони, тобто такі, які приймаються владною структурою і в інтересах цієї структури. Звідси, вони можуть скасовуватися іншою владною структурою.

І тут виявляється, що проблема не знімається, а існує в умовах соціуму, в якому панує приватна власність. Вихід вочевидь може бути на шляху скасування самої приватної власності, а не просто скасування відповідних законів. Історія буквально всяяна прикладами такого характеру, але ці приклади свідчать про не самотність таких дій та повернення, чи відновлення зазначених

станів. Так вчинок Ісуса Христа в храмі, вигнання торговців... хоч би як там було, але з часом прибічники його ідеології самі інституціалізувалися і стали здебільшого досить крупними власниками. Існують в історії і не менш, а то й більш болючі соціальні процеси стосовно проблем власності на Землю та інше майно. Та попри усі негаразди, соціальні потрясіння, постійно існував пошук розв'язання цих питань. За сьогодення про це, зокрема, йдеться в прикметній праці Клауса Шваба «Четверта промислова революція».

Перш ніж звернутися до цієї праці, ще треба зробити деякі зауваги. Йдеться про те, що сучасне суспільство вступає в період, який не мав аналога в минулому: якщо на початку XIX ст. в США землероби становили 90 % робочої сили, то на початку XXI ст. — менше ніж 2 % [51, с. 30]. Ця тенденція не обмине й інші країни, в тому колі і нашу. Але чи означає це, що проблема відношення до Землі має втратити своє значення? Абсолютно «Ні!».

Спочатку наведемо одне важливе місце книги К. Шваба «Формуючи четверту промислову революцію»: «Сучасні ж прориви підштовхують політичних лідерів переосмислити парадигму, що формує відносини між особистістю, суспільством та економічною діяльністю» [51, с. 216]. Сюди належить і врахування реформ для переформатування суспільного договору між людиною і суспільством.

Одним із прикладів спілкування є обговорення *концепції безумовного основного доходу* (БОД). Цю радикальну ідею наразі тестують в усьому світі — від Фінляндії до Кенії і від Каліфорнії до Індії. Окрім раціональних та дистрибутивних аргументів, основним обґрунтуванням БОД є соціальна справедливість: оскільки дохід пов'язаний із Землею, природними ресурсами та інтелектуальною власністю — а все це є частинами колективних матеріальних цінностей суспільства, — кожен громадянин держави має право на частку цих колективних матеріальних цінностей у формі безумовного основного доходу. БОД не є панацеєю, але його радикальна природа викликала важливі дебати, які слід розглядати з погляду економічних та соціальних реформ, що переосмислюють, яким чином «економічна система може працювати для всіх зацікавлених сторін у процесі розгортання четвертої промислової революції» [51, с. 217].

Концепція БОД справді варта уваги, тим більше коли йдеться про розгортання четвертої промислової революції. В її умовах відбувається усе більше виокремлення людини з безпосереднього матеріального виробництва. Щоб це краще збагнути, доцільно згадати попередні технологічні революції. Це — аграрну революцію, за якої фізична сила людини була провідним і практично єдиним (окрім примітивних знарядь) агентом творення матеріального достатку, за першої промислової революції, а потім другої і третьої машини різного рівня складності усе більше перебирають на себе виконання усієї «силової» роботи. Четверта промислова революція вже пов'язана з діяльністю, так би мовити, розумних машин — роботів, тобто тією сферою, яка

є власне прикметою самої людини. І тут виникають проблеми місця людини в сфері необхідного виробництва. Щоб унаочнити цю ситуацію, треба поглянути на картину, коли в період загострення Covid-19 в Китаї (рік – 2020) в окремих лікарнях ліки хворим доставляли роботи. Вони явно зменшували ризики людей – медичних працівників. Це можна тільки вітати. Але постає запитання: як же загалом бути людині за умови, коли провідні її функції людини може виконувати машина?

Відповідь навіть для будь-якого профана зводиться до того, що необхідно змінити становище, навіть *буття людей* в нових умовах. І це вже зараз стало актуальним і, основне, реальним, бо людина провідні зусилля стала зосереджувати на інтелектуальній праці.

Звичайно, люди за усіх часів і на усіх територіях не могли існувати без розумової, інтелектуальної діяльності, точніше свідомості. Але нині вже йдеться про професійну діяльність. Це і викликає проблеми навіть тому, що така професія поки що не так вже і поширена (в США, десь 25–30 %). Тим паче, що, скажімо, ця професія вимагає 15–20 років підготовки, а у світі наразі 300–350 мільйонів дітей не ходять до школи, не навчаються. Проте і у такій ситуації має бути оптимістичний вихід. І цей вихід практично вже знайдений і його тільки необхідно усвідомити і реалізувати, тим паче що перші позитивні результати вже існують – Саудівська Аравія, скажімо. Відтак йдеться про БОД – безумовний основний дохід.

БОД своїм джерелом має Землю, Воду, Надра Землі, Інтелектуальний продукт. Усе це належить тому, хто народився на цій Землі і живе на цій території. Йдеться про розподіл доходу, який отримують організатори обробітку Землі, використання надр, води та інтелектуальних здобутків. Реалізація цього буде реалізацією природного права людини. Водночас це означає, що буде обмеженням, навіть більше, необхідна ліквідація позитивного права щодо розглядуваних джерел. Така ліквідація буде встановленням того, що називається справедливістю. Вірніше, йдеться про збіг, ототожнення природного і позитивного права, зведення їх до природного. Коли буде така тотожність – наступить справедливість.

Та річ в тім, що йдеться не просто про перейменування позитивного права в природне. Йдеться про те, що зміст природного права має збігатися зі змістом соціальних законів. Але щоб таке сталося, необхідно виявляти, окреслювати, обґрунтовувати зміст природного права, бо він стосується глибинного стану людського буття. Якщо зміст позитивного права лежить на поверхні, він очевидний і може бути виражений висловлюванням «це таке бажання, це так хочеться», то зміст природного права пов'язаний, або визначається, глибинними процесами, неоднозначними, стосується цілої низки причин та можливих наслідків. Наприклад, щоб обґрунтувати право кожного на власність землею, треба звертатись до проблем походження людини, її територіальних і часових поселень на Землі, соціальних, етнічних і навіть політико-державних прикмет. Тому, звичайно, не обійтися в такій

складній ситуації без позитивного права. Скажімо, чи мають право на БОД європейці, які захопили території континенту, що прийнято зараз називати «Американським»? Може залишити це право тільки за аборигенами? Подібне можна сказати і щодо Австралії і деяких територій Росії. Більший дріб'язок питань такого ґатунку стосується сучасної Європи. Зачіпати інші континенти зараз просто не має рації, бо й наведених прикладів достатньо. Мабуть, цю ситуацію можна, як то кажуть, «розрулити», взявши за основу території, що окреслені державними кордонами: де народився і проживає, є громадянином цієї держави, то відповідно до даної території і є природним співвласником усіх територій, відповідні доходи, що отримуються на цих територіях, мають належати цьому громадянину. Якщо людина стає громадянином іншої держави, то вона позбавляється БОД.

Встановлення БОД пов'язане з низкою проблем і тому, зрозуміло, що існують дискусії з приводу їх. Зупинимось тільки на окремих питаннях, які є проблемними.

Перше питання щодо поняття «Земля», «Надра». До цих понять треба зараховувати усю територію як сільськогосподарського призначення, так і ту, що зайнята заводами, містами, селищами. Як обрахувати прибутки від цього усього, є проблема.

Друге питання щодо поняття «Вода». До нього мають відноситися річки, озера, інші водоймища, а також внутрішні моря й так звана приберегова зона морів. Окрім цього — це функціонування усіх морських засобів, в тім колі і військових. Як це обрахувати, також проблема.

Третє питання: інтелект, здобутки культури загалом. Це, мабуть, найбільш складне питання. Водночас культуру, технології, різного роду виробництво також треба розглядати як загальнолюдське надбання і для окремих людей має бути враховано незалежно від того, чи бере кожна окрема людина участь у цій сфері, чи ні. За своєю природою культура (в тім колі і наукові відкриття чи здобутки письменника і т. д.) — це здобутки усього людського загалу, а окремі люди, які безпосередньо цим займаються, то тільки проявляють свій талант, покликання, яке їм приносить задоволення. Тим паче, що тенденція розвитку людства — це перехід усіх людей на інтелектуальну, творчу діяльність. Це, власне, і буде реальним проявом людської сутності. Сфера обслуговування, яка наразі є найменш кваліфікованою працею, буде заміщена технологіями роботів і т. д. Питання, звичайно, надто складне: як це все обрахувати.

В усіх щойно зазначених трьох випадках питання «обрахунків» можна зняти як неістотне, бо навіть сучасні цифрові технології можуть з цим впоратися.

Складнішим, навіть надто складним є *соціальний аспект*, який пов'язаний з приватною власністю, капіталом, владою, а також поділом багатства на принципах справедливості.

Мрії, фантазії, починаючи від первісних світових релігій, особливо первісного християнства, а також мрії про комуні, комунізм, зокрема в його відомих державних формах загалом, зазнали різні долі. Однією з провідних причин виступає в усіх випадках рівень матеріального виробництва, його технології і звідси – форми розподілу матеріальних та духовних благ. Цей розподіл не забезпечував достаток усім. І особливо неймовірно великі затрати на озброєння, на це у свій час вказав Дж. Бернал [3]. Не говорячи вже про те, що гинуть люди. Та попри усі ці та інші негаразди поступово відбувається зміна сутності матеріального виробництва, перехід людини із сфери матеріального виробництва у сферу інтелектуального виробництва, а це безумовно змінить спосіб життя, він набере власне людського змісту. Одним з проявів цього стану на сьогодні можна вважати, появу такого досі неіснуючого феномена, як формування нового соціального класу – *креативного класу*. Класу, який є творцем інтелектуального продукту. Креативний клас, на думку американського дослідника Р. Флориди, в сучасних США складає понад 30 % усієї робочої сили [43]. Ця тенденція прикметна і для інших розвинутих країн. Україна також має йти цим шляхом, для цього є всі підстави.

БОД вочевидь треба розглядати як важливий здобуток суспільства, що творить справедливе майбутнє. До цього, окрім усього іншого, спонукує розгортання четвертої промислової революції, а тому необхідно розкрити програму – проєкт реалізації БОД. Це буде ефективним засобом ліквідації чинної в сучасному світі тенденції до розчленування суспільства на 1 % надбагатих і на останніх 99 % надбідних.

Можливість введення БОД для України є дуже актуальною, враховуючи олігархічну складову політичного й економічного життя нашої країни. Принаймні вже зараз, зважаючи на проголошення України соціальною державою в Конституції, необхідно принципово змінити підходи щодо доступу до якісної освіти й медицини всіх без винятку громадян, забезпечити правові та фактичні підстави реалізації їх здібностей у побудові прогнозованого проєкту життя.

1.5. Цивілізаційна суб'єктність України та її державність

У підрозділі 1.1 було зазначено, що державна незалежність є необхідною, але не достатньою умовою суб'єктності. Визнано той факт, що для набуття незалежності держави повинна бути *первинна суб'єктність*, без якої незалежність не може існувати в принципі. На цій основі було запропоновано тріаду: «первинна суб'єктність – державна незалежність – розвинута суб'єктність країни».

Тепер все це варто використати при узагальненні поняття «державність». Під державністю країни можна розуміти процес і результат її становлення як су-

веренної держави. Іншими словами, державність — це міра суверенітету й сили держави, її здатності адекватно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики. Саме таким чином, **державність — умова зрілої суб'єктності країни, власне цивілізаційної суб'єктності.** Якщо *духовно-культурна складова* суб'єктності тієї чи іншої країни і може існувати без державності, то міжнародний, економічний та політичний виміри суб'єктності потребують державності.

Однак останнім часом можна багато чути про зменшення ролі держави в соціальному бутті людей, більше того, спостерігати це зменшення як факт. Ролі, які раніше виконувала держава, все більше переходять до громадянського суспільства. Ми бачимо все більше неурядових (недержавних) організацій, недержавних проєктів — освітніх, культурних і навіть політичних. Так, ця тенденція є і вона доволі проявлена в сучасній Україні. Чим більш демократичним є суспільство, тим більшою мірою в ньому проявляється громадянське суспільство. Проте надзвичайно важливо усвідомити, що це не означає деградацію чи деактуалізацію держави або її знищення. Мова повинна йти про *гармонізацію відносин держави й громадянського суспільства*, що є дуже важливою складовою сучасного цивілізаційного проєкту України [25] і, відповідно, цивілізаційної суб'єктності нашої країни.

Більше того, в сучасному світі маємо низку викликів, криз та конфліктів, впоратися з якими може лише держава. В цьому плані показовими є слова французького президента Е. Макрона, які актуалізують роль держави: «У нашому світі зростає число конфліктів, і я бачу два основні чинники ризику. Перший полягає в тому, що конфлікти призводять до зростаючого числа жертв серед мирного населення, тоді як їх природа змінюється. Погляньте на театри бойових дій по всьому світу. Другий момент, це зростаюча дикість. Порядок, в якому ми були впевнені і на який спирається наша організація, зникає. Учасники відмовляються від договорів з контролю озброєнь, які існують із закінчення холодної війни» [15].

Вказана «зростаюча дикість» парадоксально спричинена вражаючими можливостями доступу до інформаційних ресурсів Інтернету — в процесі освіти й роботи значній кількості людей більш зручним і ефективним видається знайти за допомогою «Гуглу» потрібну інформацію, скопіювати і використати як свою. Це призводить до втрати креативності й критичного мислення, які виявляються передусім у здатності писати виклади, твори, аналітичні записки, і посилює можливості маніпулювання свідомістю й підсвідомістю.

Прояви «новітньої дикості» маємо у молоді навіть з вищою освітою; студенти й аспіранти знаходяться у полоні «гугл-мислення», коли замість вирішення наукової проблеми за допомогою творчих зусиль робиться запит в Інтернет і «скачується» відповідна інформація, зазвичай без посилань на автора; у adeptів таких практик виникає враження, що інформація, на яку виводять пошукові системи, самозароджується в Інтернеті. А потім автори дипломних і дисертаційних робіт з «відвертим здивуванням» дізнаються про

здійснений плагіат. Отже, маємо виражену *когнітивну кризу*, і перед Українською державою стоїть завдання її подолання, адже критична маса дорослого населення з таким мисленням може знищити будь-які перспективи суб'єктності навіть процвітаючої країни.

Такі тенденції можуть спричинювати навіть втрату базового *рівня цивілізованості*, який склався на початок XXI століття в країнах Східної Європи, що потребує особливої державної політики у сферах культури, освіти й науки.

До новітніх викликів у 2020 році слід додати ще й пандемію коронавірусу, подолання якої неможливо без цілеспрямованих дій з боку держави.

Констатуючи все більшу роль громадянського суспільства в суспільних процесах, ми стверджуємося в думці про важливість держави у подоланні сучасних криз та викликів; лише у єдності громадянського суспільства з державою можлива справжня цивілізаційна суб'єктність в сучасному світі. Сказане підтверджує висловлену вище думку про більшу коректність поняття «цивілізаційна суб'єктність країни» в контексті нашого дослідження, ніж «цивілізаційна суб'єктність держави». Але дане термінологічне уточнення лише посилює необхідність осмислення відносин цивілізаційної суб'єктності країни та її державності.

Принаймні вже зараз можна зробити висновок, що **гуманістична інноваційність країн та спільнот, яка сьогодні зумовлюється вільною інноваційністю громадян, переходить з потенції у реальність через технологічні й економічні здобутки, які організує держава — завдяки утвердженню закону та єдиних для всіх правил гри. Це формує простір чесних ринкових відносин, які й посилюють суб'єктність. Послідовний захист державою інноваційних здобутків громадян та їх економічних результатів — прибутків і приватної власності на цій основі — важлива умова розвитку цивілізаційної суб'єктності в сучасності.** Звісно, тут мова йде про державу за умов демократії — правову державу.

При цьому авторитарні й тоталітарні держави за допомогою адміністративно-командного стилю керівництва і репресивно-мобілізаційних практик здатні до тимчасового підсилення *інноваційності без гуманістичності*, що може посилювати й авторитарну суб'єктність, проте це доволі швидко проходить — звісно, в «історичному часі». За періодами ініційованих владою сплесків інноваційності, які зумовлюють технологічне й економічне піднесення та зростання суб'єктності країн, маємо періоди стагнації. Звісно, демократичні держави з ринковою економікою теж мають кризи, проте вони долаються набагато скоріше й органічніше і, головне, без таких економічних і світоглядних потрясінь для громадян, як в сучасних авторитарних режимах.

* * *

Отже, державність є важливим компонентом й етапом розвитку цивілізаційної суб'єктності країни. Історично цивілізація виникає разом із першими стародавніми державами [42], і спирається на відповідні сталі соціальні інститути, котрі монополізують легітимне насилля і забезпечують стабільний

розвиток державного управління, економіки, освіти, релігії, мистецтва, створюють умови для розвитку людських якостей.

Державність робить більш розвинуеною та активною цивілізаційну суб'єктність народу та нації, посилюючи їх безпеку, забезпечуючи більш стабільний та стабільний розвиток, відкриває горизонти планування майбутньої діяльності.

Ще у період додержавних станів соціуму існували два типи суспільств — суспільства із високою синергією і суспільства із низькою синергією (А. Маслоу). Якщо у суспільства із високою синергією одному із його членів вдавалося відкрити певну інновацію, що робила більш продуктивною його діяльність, то ця інновація ставала надбанням всього соціуму і життя всіх його членів поліпшувалося. У такому суспільстві боги добрі й доброзичливі. У суспільстві ж із низькою синергією підвищення добробуту одного або декількох його членів відбувається лише за рахунок зниження добробуту решти його членів. Боги у такому суспільстві злі й насилають покарання на вірних [63]. У сучасному світі суспільства з високою синергією є гуманістичними й сприйнятливими до технологічних, соціальних й природоохоронних інновацій. У таких суспільствах сформовані партнерські відносини із владою власних держав, при яких суспільство й держава сприяють взаємному розвитку одне одного. Тут є і сильна легітимна держава, що стимулює розвиток суспільства, і сильне розвинене конкурентоспроможне суспільство, що спирається на правову державу.

Суспільство із високою синергією має, як правило, розвинену цивілізаційну суб'єктність. Суспільства із низькою синергією є жорстко ієрархічними, часто-густо нелегітимними, у них домінують мобілізаційні соціальні практики. Держава тут є слабкою, і зворотним боком цієї слабкості є використання насильства для придушення непривілейованих членів суспільства.

З моменту свого виникнення держава заснована на насиллі або погрозі застосування сили й захисті власної території від зовнішньої агресії. Монополізуючи насилля й встановлюючи його легітимність, держава забезпечує зовнішню й внутрішню безпеку, нівелює боротьбу кланів між собою й створює певне середовище для торгівлі, добробуту й культурного обміну, розвитку суспільства в цілому [17]. Для забезпечення цих соціальних благ держава за посередництва державного апарату збирає з відповідної території податки у вигляді ренти.

Додержавні соціуми ще не мали цивілізаційної суб'єктності, позаяк до виникнення перших держав ще не сформувалася цивілізація як така, хоча племена та об'єднання племен вже мали більш-менш розвинену культуру. Після виникнення держав та цивілізації деякі народи з тих чи інших причин не створили держав, але стали зазнавати впливу цивілізаційних досягнень сусідніх державних народів. Такі бездержавні народи зазнають впливу

цивілізації, у тій чи іншій мірі засвоюють її здобутки та набувають певної цивілізаційної суб'єктності.

Навіть і недосконала первинна «природна держава» [17, с. 51] мала переваги у тому сенсі, що у додержавних соціумах в умовах «війни всіх проти всіх» насильницька смертність набагато більша, ніж навіть у додержавних суспільствах і тим паче, ніж у сучасних розвинених країнах [1, с. 21]. Аграрні суспільства, яким вдалося утворити держави з монополією на насильство, були набагато більш населеними, заможними і потужними у військовому аспекті, ніж ті додержавні соціуми, які зазнавали постійних людських втрат у міжусобних війнах.

Розвинені додержавні суспільства минулого виробляли своєрідне звичаєве право — певні норми, що попереджували несанкціоновані владно-лідерські амбіції деяких його членів, що, у свою чергу, зменшувало конфліктність й анархічні спалахи насильства на локальному рівні. Сукупність таких норм, що вироблялися століттями та тисячоліттями були досить консервативними й обтяжливими для інноваційної діяльності соціуму, вони стримували обмін із сусідніми соціумами. Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон називають таку сукупність норм «кліткою норм» [1, с. 32]. На думку цих авторів, такі норми існують у будь-якому суспільстві, але у тих суспільствах, де відсутня централізована державна влада, ці норми стримують стимули активних членів суспільства до інноваційної продуктивної діяльності й торгового обміну результатів цієї діяльності. Тому такі додержавні суспільства є бідними і не мають ресурсів для швидкого економічного й культурного розвитку.

На противагу цьому централізовані держави створюють уніфіковані норми й правила діяльності і пожвавлюють економічний розвиток. Проте надмірне політичне насилля держави над суспільством й завеликі податки на користь пануючої еліти гальмують розвиток суспільної системи в цілому [1, с. 30–31]. Пануюча еліта створює «порядки обмеженого доступу» з «екстрактивними інститутами» [17, с. 51, с. 53], при якому до управлінської еліти входять особи, пов'язані родинними та дружніми зв'язками, і які шляхом насилля позбавляють можливості брати участь в управлінні й отримувати відповідні вигоди від цього іншим особам.

Лише коли суспільство розвиває таку міру активності, що врівноважує й обмежує владно-силові ресурси держави, формується правова держава, своєрідний «закутий Левіатан», сильна легітимна держава, що співіснує із суспільством і дослухається до нього, а пильне суспільство прагне брати участь у політиці та змагається за владу [1, с. 39]. У такому випадку проявляється потенціал суспільства із високою синергією, де врівноважений баланс між державою та суспільством суттєво прискорює економічний та культурний розвиток всієї суспільної системи.

Завдячуючи стабільності державного устрою та гуманістичному характеру християнської традиції, Заходу вдалося розвинути шість самобутніх

сукупностей інституцій, моделей поведінки та пов'язаних із ними ідей, що збагатили сучасну цивілізацію, — конкуренцію, науку, власність, медицину, споживання, працю [42, с. 46]. Конкуренція актуалізувала стимули для розвитку, стала основою капіталізму; наука створила вирішальну воєнну перевагу Заходу над рештою світу; верховенство права, що захищає власність, відкрило можливість розвитку високотехнологічних підприємств; медицина дала змогу покращити здоров'я та збільшити тривалість життя людей; стабільне споживання стало важливою передумовою промислової революції; сумлінна праця як витвір протестантського християнства є способом діяльності, що на моральній основі забезпечує єдність динамічного суспільства [42, с. 46–47]. Завдяки цьому політичне насилля держави стосовно суспільства все більшою мірою замінюється економічними регуляторами, що збільшує спектр можливостей та ресурс свободи для реалізації суб'єктності народу та нації.

Таке зближення інтересів держави й суспільства та суттєве посилення цивілізаційної суб'єктності країни чи групи країн здійснюється лише у результаті реалізації усвідомлених та інституціоналізованих загальнолюдських цінностей, втілених, зокрема, у протестантській культурі. Зазначена реалізація трапляється не часто і можлива у досить «вузькому коридорі» [1] можливостей та цілеспрямованої праці еліт та громад протягом багатьох десятиліть і навіть століть. Еліти та громади у даному випадку мають здійснювати безперервну інноваційну роботу на основі попередніх гуманістичних цивілізаційних досягнень, реалізуючи, крім іншого, процес самотворення цивілізації. Для цього має сформуватися не лише потужна творча еліта, а й критична маса добре підготовленого та освіченого громадянського суспільства.

Сучасні модерні держави мають значну цивілізаційну суб'єктність, використовуючи політико-економічні важелі для реалізації запитів суспільства на покращення його становища у конкурентному світі, збільшення середньої тривалості життя людини, підвищення індексу людського розвитку та самореалізації людини, а також — захисту довкілля. Сильні держави можуть реалізувати власну цивілізаційну суб'єктність за допомогою значних технологічних, інфраструктурних, культурних проєктів не лише всередині власної країни, а й на міжнародному рівні, захищаючи при цьому національні інтереси й національну ідентичність.

З кінця XX — початку XXI століття в умовах Третьої (Дж. Рифкін) [34], та Четвертої (К. Шваб) [51] промислових революцій відбувається «цивілізаційний фазовий перехід» (В. Пекар) [21], який за своїм масштабом можна порівняти із:

- Когнітивною Революцією, що відбулася близько 70 тис. років тому (Ю.Н. Харарі) [48] й ознаменувалася виникненням культури як такої;
- Аграрною Революцією близько 10–12 тис. років тому, внаслідок якої 5–6 тис. років тому виникли держава й цивілізація;

— «осьовим часом» (К. Ясперс) [56, с. 32], коли у VIII—II ст. до н.е. виникають моральні регулятори та інші рефлексивні механізми самоорганізації соціуму;

— Індустріальною Революцією, що починаючи з кінця XVIII ст. внаслідок вибухоподібного зростання кардинальним чином змінила природу суспільства [44, с. 42] і створила сучасний високотехнологічний світ, в якому сформувалися сприятливі умови для життя людини.

Разом з тим у сучасному споживацькому суспільстві виникли загрозливі глобальні екологічні проблеми.

Новий цивілізаційний фазовий перехід, що відбувається наразі і який покликаний подолати сучасну глобальну екологічну та соціально-політичну кризу, вимагає узгодженої цілеспрямованої діяльності держав на глобальному рівні. Відновлювальна енергетика, — сонячні, вітрові, приливні та геотермальні електростанції долають головний монополізм економіки життєзабезпечення — монополізм на енергію, заохочує конкуренцію, що стимулює здешевлення енергії і, водночас, розв'язує базові глобальні екологічні проблеми. При цьому зникає одна з найбільш корупційних та таких, що породжують системні конфлікти, державних функцій — забезпечення країни енергією. Надлишок дешевої відновлювальної енергії розв'язує й глобальну проблему забезпечення питною водою багатьох регіонів планети шляхом опріснення морської води. Держави у таких умовах урізання функцій, що мають корупційні ризики, можуть зосередитись на соціально корисних функціях — підтримання правопорядку, інфраструктурних питаннях та інших проблемах цивілізаційного розвитку.

Формування «відкритого суспільства» (К. Попер), «порядків відкритого доступу» (Д. Норт, Дж. Волліс, Б. Вайнгест) [17, с. 137], суспільства з «інклюзивними інститутами» (Д. Аджемоглу, Дж. Робінсон) [1] є результатом тривалого гуманістично орієнтованого соціального проєкту та високоякісного соціального інжинірингу на основі фундаментальних загальнолюдських цінностей, зокрема християнського протестантизму. Для досягнення рівня такого високоцивілізованого активно-суб'єктного суспільства необхідна, як зазначає Ф. Фукуяма, низка передумов, зокрема, три головні із них: чітко функціонуюча безособова бюрократична держава, верховенство права та прозорі механізми підзвітності держави перед суспільством. Державний апарат має бути відділеним від приватного інтересу правителя. Верховенство права має забезпечувати права людини, простоту законів, захищеність виконання прав та виконання контрактів. Підзвітність означає, що державна влада контролюється суспільством на предмет дотримання «загального блага», як його розумів ще Аристотель [44, с. 31—32].

Процес цивілізації охоплює не лише державні народи, а й може впливати на сусідні бездержавні народи, етноси та племена. Бездержавні народи відрізняються від додержавних тим, що вони тривалий час існують поряд із

державними народами й засвоюють не лише технології, а й певні уніфіковані норми соціальної взаємодії і можуть сформувати, а подекуди й формують власну націю та державу. Серед бездержавних народів та націй можуть бути й такі, що у минулому втратили офіційно визнану державність, але мають усталену державницьку традицію, яка врешті-решт може реалізуватися у відновленій державності. Такою є Україна, що мала офіційно визнану державу у вигляді Української Народної Республіки, державницька традиція якої сягає не лише періоду Гетьманату, а й Київської Русі. Щоб підвищити власну цивілізаційну суб'єктність, Україна має на основі глибоких державницьких традицій та сучасних європейських цінностей кардинально реформувати економіку та базові практики адміністративного управлінського апарату, що був успадкований від СРСР, і який подекуди контрастує з її євроатлантичними устремліннями.

Досвід років незалежності України засвідчує, що надійний захист ідентичності та стабільний розвиток власної культури можливий лише при достатньому гарантуванні безпеки, що може реалізуватися лише при наявності міцної та сильної держави. Міць держави забезпечується одним із базових системоутворюючих інститутів — армією із сучасними збройними силами, а сила — легітимністю, підтримкою з боку добре структурованого громадянського суспільства та волонтерського руху, котрі складаються зі свідомих та активних громадян, що відчують безпосередній зв'язок з нагальними потребами власної держави. Для завершення реформ, що можуть прискорити високотехнологічний економічний розвиток в Україні, має сформуватися певна критична кількість компетентних активних громадян, що об'єднані спільними цінностями і здатні реалізувати модернізаційні проекти. Проте в умовах сучасної цивілізаційної трансформації, коли відбувається докорінна заміна технологій, особливо у сфері відновлювальної енергетики, а також і відповідних виробничо-суспільних відносин, Україна має шанси суттєво підвищити власну цивілізаційну суб'єктність. Для цього, крім іншого, потрібна активна підтримка держави, розробка урядом дієвої і реалістичної соціально-економічної програми, що спрямовані насамперед на підвищення якості життя людини, зокрема, індексу людського розвитку, відновлення екологічного середовища.

Особливістю України є те, що вона знаходиться на розломі цивілізацій — цивілізаційному фронтірі, де відбувається взаємодія та конкурентна боротьба євроатлантичних та євразійських цінностей. В умовах сучасних глобальних трансформаційних змін євроатлантичні цінності є більш універсальними, конкурентоспроможними й наближеними до загальнолюдських цінностей, що і визначає модель державності в Україні, яка найбільшою мірою сприяє цивілізаційній суб'єктності нашої країни.

* * *

Вище було доведено, що в Україні необхідно розвивати інноваційну гуманістичну суб'єктність, яка здатна вивести її на рівень продукування цікавих і цінних ідей для глобалізованого світу та їх технологічного й економічного втілення, актуального й прийнятного для цього світу. Це завдання і для держави, і для громадянського суспільства в їх цілісності. Такий розвиток суб'єктності не у фантазії, а в реальності потребує опертя на потенції нашої країни і способи їх розкриття. Потрібні *цивілізаційні принципи* розвитку потенцій української суб'єктності у XXI столітті, які й враховують необхідність балансу держави й громадянського суспільства.

Якими ж можуть бути цивілізаційні принципи, що дозволяють реально розвивати суб'єктність України і спроможні стати основою конкретних стратегій такого її розвитку, в якому пасіонарність буде поєднуватись з гуманістичністю, а стабільність — із силою?

Можна припустити, що таких принципів принаймні два: **1) принцип відкритого інноваційного суспільства** і **2) принцип соціальної держави**. Обидва ці принципи значною мірою відображають ліберальний та патерналістський підходи до організації суспільства та його розвитку, тому їх цілком можна назвати *ліберальним* і *патерналістським*.

Важливо усвідомити, що ми говоримо не про *цивілізаційні орієнтири*, а саме про *цивілізаційні принципи*. Це означає, що ми робимо своїм ідеалом не якусь країну (чи навіть союз країн), а визначаємо спосіб організації суспільного життя, який може бути продуктивним для суб'єктності України, враховуючи її національні інтереси, культурні архетипи та ключові цінності.

Принцип відкритого інноваційного суспільства означає, що Україна розвиває ринкове суспільство, налаштоване на вільну креативну самореалізацію громадян в економіці, політиці, науці й мистецтві, яка *обмежена лише законами* і слугує основою розвитку країни в цілому. Таке суспільство є відкритим до інновацій, що існують у глобальному світі, і готове ділитися своїми інноваціями за умов дотримання авторського права. Принцип інноваційного суспільства передбачає розвиток реальної демократії як гармонії держави й громадянського суспільства.

Принцип соціальної держави означає гарантованість кожному громадянину гідного мінімуму засобів до існування (безумовного основного доходу), якщо він тимчасово не вписався в ринковий інноваційний процес. Принцип соціальної держави передбачає забезпечення гідним медичним обслуговуванням, якісною освітою, належними умовами життя й дією «соціальних ліфтів» будь-якого громадянина України.

Принцип відкритого інноваційного суспільства з акцентом на свободі особистості асоціюється з християнським цивілізаційним світом, особливо з північноатлантичною цивілізацією (йдеться передусім про США як головного носія цього принципу). При цьому південноатлантична (католицька)

християнська цивілізація тяжіє до патерналістського способу організації життя з акцентом на соціальній державі й гарантованому забезпеченні потреб кожного. Патерналістський принцип соціального життя характерний і для православної гілки християнського цивілізаційного світу (особливо для Росії, яка в цьому сенсі є антиподом США). Він притаманний і ісламському цивілізаційному світу, а також східно-буддійському, який яскраво представлений сучасним Китаєм з його жорсткими *мобілізаційними практиками партійного патерналізму*, хоча й обмеженими відкритістю до інноваційності.

Донедавна вважалося аксіомою, що Україна повинна цілком і повністю зосередитися на ліберальному шляху цивілізаційного розвитку, який є синонімом гуманістичного, тоді як шлях патерналізму є рудиментом минулого, «азіатчиною», анахронізмом тощо. Проте виклики останнього часу, особливо пандемія COVID-19, показують, що ліберальні суспільства з розвинутою демократією можуть бути значно менш результативними в граничних випробуваннях, тоді як патерналістські цивілізаційні системи Сходу, особливо з вираженими мобілізаційними проявами, доволі ефективно проходять ці випробування. До того ж слід визнати, що в розвинених ліберальних країнах сьогодні маємо парадоксальне обмеження демократії, яке поширюється і незалежно від коронавірусної пандемії. Це передусім відбувається через самовідтворення професійних бюрократів-адміністраторів, які чудово засвоїли *процедури й традиції, особливо щодо отримання бюджетних ресурсів* [30]. Через використання процедур і традицій руху ресурсів вони управляють країнами, маніпулюючи як політичними елітами, що прийшли до влади, так і народом, який привів їх до влади на виборах, а тому ставлять себе *над демократією*.

Закономірно припустити, що в умовах пандемії коронавірусу та її карколомних економічних наслідків відбудеться відхід від демократії на користь авторитарних дій національних і наднаціональних експертів та адміністраторів, які переконують у своїй компетентності в усіх питаннях і заявляють, що не можуть дозволити ставити на голосування некомпетентного населення проблеми здоров'я й виживання націй і людства в цілому.

Взагалі питання *обмеження демократії* не є лише надуманим авторитарними особистостями, які вважають себе компетентнішими, моральнішими й креативнішими за інших. Демократія несе в собі одвічний парадокс: некомпетентна більшість обирає компетентну меншість для управління собою, однак через некомпетентність більшості до влади часто-густо приходять некомпетентні, креативні і моральні особистості, а популісти. Це знову і знову призводить до проблем демократії, які гранично посилюються в моменти криз [30]. Популісти змушені звернутися до бюрократів і технократів, щоб суспільство могло нормально існувати, а останні встановлюють свою приховану диктатуру — диктатуру «сірих кардиналів», яка стає тим більш явною, чим сильнішою є криза. Приховані диктатори можуть ставати явними; найбільш небезпечною є ситуація їх залежності від національних і транснаціональних

олігархів, проте у них може бути різний рівень авторитарності і відкритості моральним авторитетам.

У будь-якому разі ми змушені констатувати, що суб'єктність країн у сучасному світі авторитаризується, що може бути загрозливим для її гуманістичності. Що це означає для цивілізаційної суб'єктності України? Змиритися з авторитаризмом як найменшим злом, яке у формі патерналізму дозволяє мобілізувати суспільство під час пандемічних та глобальних економічних загроз? Чи, може, потрібно, незважаючи на заяви про кризу сучасної демократії та її неефективність, за будь-яку ціну боротися за демократію? [30].

Є велика спокуса обрати ту чи іншу крайність і героїчно рухатися цим шляхом, звинувачуючи опонентів у втраті здорового глузду, зраді національних інтересів України та її суб'єктності. Проте драматичний досвід нашої країни за останні роки підказує, що потрібно уникати будь-яких крайнощів, *поєднуючи* принцип відкритого інноваційного суспільства та принцип соціальної держави. Слід остаточно усвідомити, що ліберальний принцип відкритого інноваційного суспільства, який породжує й породжується демократією, може з необхідністю *згортати демократію* через розвиток верств бюрократів і технократів, які присвоюють собі право оцінювання значущості тих чи інших інновацій для майбутнього і вибору самого шляху у майбутнє. У цій ситуації є великий ризик зрощення бюрократів і технократів з олігархією і зниження рівня життя людей, що стають масою, якою маніпулюють на виборах та між виборами. Тому патерналістський принцип соціальної держави, закріплений в основоположних законодавчих актах, здатен не лише юридично, а й морально впливати на бюрократів і технократів, змінюючи їхню поведінку, не дозволяючи стати абсолютними корупційними суб'єктами та інструментами олігархату.

Ключовим тут є питання психології й світогляду, питання мотивів, вольових імпульсів та цінностей: закон сам по собі не може гуманізувати владну людину, піднімаючи її над волею до влади та успіху будь-якою ціною і формуючи волю до гуманістичної взаємодії та співтворчості з Іншим. Тому надзвичайно важливою є роль національно свідомої еліти, насамперед вчених, письменників, діячів культури, які здатні актуалізувати моральні цінності не лише загалом у суспільстві через свої наукові та художні твори, а й у діалозі з конкретними людьми. Такий світоглядний діалог є необхідним фактором сили та гуманістичної якості суб'єктності нашої країни [30].

Вказані вище принципи розвитку суб'єктності стосуються насамперед внутрішньої політики держави, якщо ж мова йде про зовнішню політику, то тут можна виділити **принцип безумовності суб'єктності України у будь-яких відносинах з міжнародними партнерами.**

Цей принцип означає неприпустимість міжнародної взаємодії за умов ставлення до України як об'єкта зовнішнього впливу та ігнорування наших національних інтересів.

* * *

Цивілізаційна суб'єктність нашої країни є результатом стратегічної реалізації її національних інтересів. Інші країни, які мають власні національні інтереси, дбають про власну суб'єктність, зацікавленість в суб'єктності України у них може бути *лише ситуативною* — тимчасовою та відносною. Тим більше, що в сучасному глобалізованому світі епохи пандемічних загроз і пов'язаних з ними економічних криз, маємо *суперечливе поєднання ірраціоналізму й прагматизму* у свідомості політичних еліт країн та їх населення. В міжнародній політиці мусимо констатувати *зміщення акцентів з цінностей на інтереси*, наростання колективного егоцентризму держав та блоків.

Звісно, у XXI столітті можна говорити і про «колективну суб'єктність», коли держава вступає в союз з іншими державами для захисту національних інтересів й забезпечення цивілізаційної суб'єктності своєї країни (наприклад, Євросоюз). Однак **Україна повинна входити в будь-яку систему «колективної суб'єктності» з повним урахуванням своїх національних інтересів — не як придатак чи орган, а як окремий цивілізаційний організм, самодостатня цілісність** [29]. Важливо усвідомлювати, що за умов демократії «колективна суб'єктність» є синергією рівноцінних суб'єктів-партнерів, тоді як в умовах авторитаризму все зводиться до посилення суб'єктності одного або кількох учасників системи «колективної суб'єктності» при маніпулятивних твердженнях про рівність партнерів. Тому діалектика колективної й індивідуальної цивілізаційної суб'єктності буде продуктивною лише у просторі справжнього демократичного партнерства, а не його імітацій [29].

В сучасних умовах пандемії коронавірусу, геополітичної турбулентності й відокремленості ми повинні бути готові до того, що будь-яка країна в будь-який момент може вийти з числа «друзів України» і стати її опонентом. **У розвитку суб'єктності Україні слід розраховувати передусім на власні сили та потенції, побудову й втілення свого цивілізаційного проєкту** [25]. Це означає **наголос на консолідації суспільства всередині країни** [26] та розвитку проривних напрямів фундаментальної науки і розробці на цій основі оригінальних технологій, наприклад, у галузі *взаємодії людини і штучного інтелекту*, яка в сучасному світі стає все більш значущою. Це знову і знову актуалізує значення Національної академії наук України та принципову необхідність посилення її державної підтримки.

Список використаних джерел

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Вузкий коридор. Держава, суспільство і доля свободи. Київ: Наш формат, 2020. 520 с.
2. Бердяев Н.А. О назначении человека. Москва: Республика, 1993. 383 с.
3. Бернал Дж. Мир без войны. Москва: Изд-во иностр. лит-ры, 1960. 500 с.

4. Блох Э. Тюбингенское введение в философию. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1997. 400 с.
5. Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция. Москва, 1992. С. 294–371.
6. Горський В. Давньоруське любомудріє. Тексти і контексти. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2006. 398 с.
7. Грушевський М. Три Академії // Грушевський М. Твори у 50 т. Т. 10. Львів: Світ, 2015. С. 399–412.
8. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні // Грушевський М. Духовна Україна. Київ: Либідь, 1994. 558 с.
9. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Москва: Гидрометеиздат, 1990. 526 с.
10. Демьянов В.В. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего похода // Вопросы языкознания, 1994, № 4. С. 17–33.
11. Іщенко Ю.А. Гуманітарна експертиза: засадничі принципи, мета, завдання. Київ: НАН України. Центр гуманіт. освіти, 2002. 179 с.
12. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
13. Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х. Україна та сусіди. Київ: Laurus, 2018. 420 с.
14. Кримський С. Софійні символи буття // Кримський С. Під сигнатурою Софії. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2008. 718 с.
15. Макрон Е. Ми безумовно є свідками кінця західної гегемонії в світі. Виступ на нараді французьких послів 7 серпня 2020 / Ел. документ. Режим доступу: <http://sg-sofia.com.ua/macron-mi-svidetili-konza-zapadnoj-gigemonii?>
16. Метлинский А. О сущности цивилизации. Харьков, 1839. 123 с.
17. Норт Д., Волліс Д., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії. Київ: Наш формат, 2017. 352 с.
18. Огурцов А. Дисциплинарная структура науки. Москва: Наука, 1988. 256 с.
19. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. Київ: Основи, 1994. 420 с.
20. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ: НІСД, 2019. 560 с.
21. Пекар В. Різнобарвний менеджмент: Еволюція мислення, лідерства та керування. 2-ге вид. доп. Харків, Фоліо, 2016. 191 с.
22. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1–2. Київ: Основи, 1994. 444 с. (т. 1); 494 с. (т. 2).
23. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. Киев: Наук. думка, 1992. 180 с.
24. Пирожков С. Національні інтереси України: концепція безпеки і сучасні реалії геополітичної ситуації в Європі // Віче, № 8, 1992. С. 11–23.
25. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Цивілізаційний проект України: від амбіцій до реальних можливостей // Вісник НАН України, 2016, № 6. С. 45–52.
26. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Україна: від штучної та реальної конфронтації до консолідації // Дзеркало тижня, № 28 (324), 22 липня 2017. С. 4.
27. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Консолідація України та її суб'єктність у світі // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Київ, 2017. С. 572–579.
28. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Ноосферна цивілізація: від потенцій до нової реальності // Вісник НАН України, 2018. № 2. С. 71–82.

29. Пирожков С.І., Хамітов Н.В. Євроатлантичний вектор України: реальні перспективи та небезпеки // Вісник НАН України, 2019, № 6. С. 45–52.
30. Пирожков С., Хамітов Н. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? // Вісник НАН України, 2020, № 7. С. 3–15.
31. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
32. Попович М.В. Іван Котляревський та його «Енеїда» // Попович М.В. Філософія свободи. Харків: Фоліо, 2018. С. 115–123.
33. Попович М.В. Інтуїтивні уявлення про ментальність // Попович М.В. Філософія свободи. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.
34. Рифкин Дж. Третья промышленная революция. Как горизонтальные взаимодействия меняют энергетику, экономику и мир в целом. 3-е изд. Москва: Альпина нон-фикшн, 2016. 410 с.
35. Сартр Ж.-П. Проблемы метода // Проблемы метода. Статьи. Москва: Академический проект, 2008. С. 7–174.
36. Смолій В., Ясь О. Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / За ред. В. Смолія; упорядн. бібліограф. імен. і предмет. покажчиків С. Блащук. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2019. 302 с.
37. Таранов С. Критерії дієвості гуманітарної експертизи // Totallogy – ХХІ. Постнекласичні дослідження. Вип. 30. Київ, 2013. С. 157–160.
38. Таранов С. Фундаментальний протестантський принцип // Totallogy – ХХІ. Постнекласичні дослідження. Вип. 34. Київ, 2017. С. 180–185.
39. Тиллих П. Любовь, сила и справедливость. Онтологический анализ и применение к этике. Москва, Санкт-Петербург: Центр гуманитарных инициатив, 2015. 128 с.
40. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, Ю.П. Богущкий, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін.; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2017. 336 с.
41. Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 814 с.
42. Фергюсон Н. Цивілізація. Як Захід став успішним. 2-ге вид. Київ: Наш формат, 2018. 488 с.
43. Флорида Р. Homo creativus. Як новий клас завойовує світ. Київ: Наш формат, 2018. 432 с.
44. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. Київ: Наш формат, 2019. 608 с.
45. Хамітов Н. Философия: бытие, человек, мир. От метафизики к метаантропологии. 5-е издание, исправленное и дополненное. Киев: КНТ, 2019. 268 с.
46. Хамітов Н.В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. 3-тє видання, виправлене і доповнене. Київ: КНТ, 2019. 394 с.
47. Хамітов Н., Жулай В. Екзистенціальне розкриття нашого сучасника у просторі християнського гуманізму: український контекст // Людина. Екзистенція. Культура. Підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць / За редакцією Н. Хамітова і С. Крилової. Київ: КНТ, 2020. С. 9–34.

48. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Харків, Клуб сімейного дозвілля, 2018. 543 с.
49. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
50. Чижевський Дм. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 с.
51. Шваб К. Четверта промислова революція. Формуючи четверту промислову революцію. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 416 с.
52. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. Москва: Прогресс, 1992. 576 с.
53. Шелер М. Философское мировоззрение // Избранные произведения. Москва: Гнозис, 1994. 480 с.
54. Шинкарук В. Методологічні засади філософських вчень про людину // Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. Київ: Педагогічна думка, 2000. 286 с.
55. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность. Москва: Мысль, 1993. 663 с.
56. Ясперс К. Истоки истории и ее цель // Смысл и назначение истории. Москва: Изд-во политической лит-ры, 1991. С. 28–286.
57. Bidney D. Theoretical Anthropology. New York, 1968. 528 p.
58. Ferrando F. Posthumanism, Transhumanism, Antihumanism, Metahumanism, and New Materialisms. Differences and Relations // Existenz. 2018. 8/2. P. 26–32.
59. Hayles N.K. How we became posthuman. Chicago: The University of Chicago Press, 1999. 351 p.
60. Jonas H. The Need of Reason: Grounding an Imperative of Responsibility in the Phenomenon of Life // Mortality and Morality: a search for the good after Auschwitz. (Northwestern University studies in phenomenology & existentialism philosophy) – Evanston, Illinois: Northwestern University Press. 1996. P. 59–112.
61. Khamitov N., Krylova S. Metaantropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world. Jinju, 2011. P. 30, 31.
62. Khamitov N.V., Dandekar D.D. Gender strategies and political leadership // Anthropological Measurements of Philosophical Research. № 15. Dnipro, 2019. P. 40–48.
63. Maslow A. The Farther Reaches of Human Nature. New York, Penguin Books, 1976. 407 p.
64. Rae G. Heidegger's influence on posthumanism: The destruction of metaphysics, technology and the overcoming of anthropocentrism // History of Human Sciences. 2014. 27 (I). P. 51–69.
65. Tillich P. Power and Justice in Postwar World // Tillich P. Theology of Peace / by Paul Tillich; edited and introduced by Ronald H. Stone. 1st ed. Louisville: Westminster / John Knox Press. 1990. P. 88–104.

Розділ 2

ДЕРЖАВНІ ПРОЄКТИ У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

2.1. Територіальні детермінанти української суб'єктності

Територія держави як соціокультурний конструкт

Варто зазначити, що протягом свого довгого історичного шляху для європейських сусідів Україна переважно існувала або як підсуб'єкт політики наддержав, до складу яких вона входила, або об'єкт зазіхань. Багатовікова розчленованість не раз робила її розмінною монетою у суперництві політичних блоків, сприйняття України як повноправного суб'єкта міжнародної політики відбувалося вкрай рідко. І це викликає величезний подив, адже факт існування в центрі Європи багатомільйонного народу із власною чималою територією (за розмірами зіставною із Францією) піддавати сумнівам неможливо.

Територія — це не просто земля, це просторова сукупність людських, природних та інших ресурсів, могутня рушійна сила у виробництві і відтворенні культури, мови і звичаїв. Вона формує основу ідентичності, пропонуючи символи для вибудовування колективних уявлень і відчуття солідарності, виступає як «соціальний простір», що задає межі реальної поведінки індивідів та їхнім міжособистісним відносинам. Як соціокультурний конструкт територія держави відтворюється саме через концепт кордону, який стає не лише лінією політичного чи адміністративного розмежування, але й виразним символом-кодом, контактним простором взаємодії. Кордон виступає як потужний чинник самоідентифікації людини й соціуму у геополітичному вимірі, як символ, що орієнтує політичний, економічний, правовий і культурно-інформаційний ландшафт у напрямі певного ядра і тим самим відіграє роль потужного централізуючого фактора. Будь-яке переміщення кордону (і навіть непряма його загроза) можуть сприйматися як регрес чи деградація, ознака втрати суверенітету держави.

Жодне історичне дослідження немислиме без створення просторового образу країни — цим поняттям позначається як її зовнішнє сприйняття (кордони, конфігурація регіонів, адміністративно-територіальний устрій), так і її внутрішній політичний і культурний «ландшафт» (регіональна ідентичність, система розселення, особливості топоніміки). Культурно-цивілізаційний

код кожного народу, який багато у чому визначає його долю, безпосередньо залежить від конфігурації кордонів території, на якій він проживає. Сама ж ця конфігурація обумовлюється результатами війн, династичних угод, дипломатичних перемовин тощо. «На антропологічному коді української людини, культури і цивілізації істотно позначилося тривале перебування українських земель у складі чужих держав та їх політика колоніальної денаціоналізації, депортацій, репресій та голодоморів, міграційних та асиміляційних процесів» [1, с. 13]. Боротьба за простір та території, що супроводжує всю історію людства та спричиняє вплив на історичну пам'ять соціумів, частіше за все має вигляд боротьби за «справедливі кордони». Однак критерій справедливості у даному разі є умовним, він безпосередньо залежить від політичної позиції зацікавлених сторін і в кінцевому рахунку виявляється лише ширмою для маскування різноспрямованих політичних інтересів та імперських амбіцій.

В усі часи кордонні проблеми були похідними від проблем владарювання. Символічна інтерпретація кордону дала змогу вийти на розуміння того, що він не просто рубіж території, а певний край простору влади, ареал формування геополітичних й етностатусних уявлень, позитивних і негативних стереотипів. Сформовані на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, ці стереотипи є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування «негативних спогадів» у свідомість наступних поколінь.

Аналіз всього комплексу проблем, пов'язаних із територіальністю та її демаркаторами, можливий сьогодні лише на основі нової цивілізаційної парадигми глобального розвитку, в рамках «просторової науки», контури якої вимальовуються на перетині глобалістики й регіоналістики, культурної антропології й гуманітарної географії. Цей ракурс принципово важливий для історичних підходів, які орієнтовані на дослідження не *ліній кордонів*, а

прикордонних територій як ареалів геополітичних стратегій, взаємозіткнень і взаємозапозичень, формування нових ідентичностей. А для розуміння потенціалу цивілізаційної суб'єктності України він уявляється надзвичайно продуктивним, бо дозволяє осмислити причини геополітичних викликів в історії українського народу, яка по суті була історією ізоляції України від Європи [2, с. 26–40].

Країна кордонів

Розташована на перехресті шляхів, що сполучають Європу з Азією, Україна фактично стала форпостом на межі зіткнення європейської цивілізації і кочового варварства. «Країною кордонів» називав Україну основоположник української географічної науки С. Рудницький, праці якого започаткували вітчизняну традицію дослідження кордонної проблематики. У найдавніші часи по теренах України проходив кордон між цивілізованими народами Сходу і нецивілізованими північними «народами природи», зазначає вчений. Пізніше територія стала кордоном елліністичного світу, з початком середньовіччя – прикордонною землею середземноморського й «передньоазійського» світу; тут знаходилася також межа між осілим землеробством і кочівництвом. У XV–XVIII ст. Україна опинилася на кордоні трьох світів: *західноєвропейського, східно-мусульманського й кочового азійського*. Це «страшне пограниччя» зумовило бездержавність української нації [3, с. 8–23].

Конфлікти в символічному просторі мають жорстку «кордонну» прив'язку. За В. Кравченком, кордони уявленої України ніколи не були сталими. Зони формування гібридних, змішаних ідентичностей окреслювалися не так за допомогою адміністративних меж, як за допомогою символів, насамперед тих, які були присутні в історичних наративах. Залежно від кон'юнктури, останні могли демаркувати чи делімітувати історичний простір, а могли й розмивати вже наявні кордони нації. «М'які» та «жорсткі» кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями. «В цьому випадку територія – реальна чи уявна – перетворювалася на поле конкуренції різних національних дискурсів» [4, с. 13].

Для відтворення та сприйняття подій минулого, аж до прояснення витоків усього «українського проєкту» в тому вигляді, в якому він складався упродовж століть, доцільно прослідкувати міжцивілізаційні впливи, об'єктом яких Україні судилося стати самою долею. Середземноморський та східний впливи матеріалізувалися в експансії на території східного слов'янства степових номадів, мілетських і генуезько-венеціанських торгових корпорацій, Візантії, Золотої Орди та Кримського ханату, Османської імперії. На півночі центр тяжіння створювала, починаючи з XIII ст., зміцніла Московія, що еволюціонувала в напрямі Російської імперії. Західний напрям визначався впливом Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, німецького

магдебурзького права, Ватикану. Незмінно гостре церковне протистояння обумовлювалося складним переплетенням різних релігійних течій.

Відносини між політичними центрами та українськими територіями, що входили до складу різних держав, далеко не завжди піддаються однозначним тлумаченням, і складність цих відносин особливо виразно виявляється саме на пограниччях. Єдине, що можна констатувати з певністю — компроміси у цій сфері були радше винятком, ніж правилом, і тому рівень протиборства був надзвичайно високим.

Для розуміння політичного вектора взаємодії важливим є зіставлення політичних статусів територіальних осередків, адже залежність додає до тих форм несвободи, які склалися традиційно під впливом різних чинників, нові різновиди відчуження, що є прямим наслідком політичного домінування сильнішої спільноти. В українському випадку бездержавність створювала додаткові поля конфліктності по лінії «свій — чужий», які доволі часто осмислювалися або як такі, що мають релігійне підґрунтя, або як соціальні конфлікти «панів» і «хлопів». Ступінь лояльності до влади, яка сприймалася як «чужа», вираховувався здебільшого за формулою «зрадництва». Лише зовнішня загроза здатна була виступати в ролі об'єднуючого чинника, проте й в подібних обставинах гроші й очікування військової здобичі важили, як правило, більше, ніж політичні стосунки.

Етичний вектор взаємодії на приграничних територіях значною мірою визначався міфологізованими уявленнями про «спільну спадщину» або про одвічну ворожнечу. Кордон виступав тут як соціальний конструкт, що складається із певного набору символів і образів, які формують масові уявлення й поведінкові стереотипи [5]. В українській свідомості татари сприймалися як «чужі», «басурмани», і хоч час від часу козаки вступали з ними у союзи, негативні конотації трималися міцно. «Ляхи», як до речі, і шведи, у цьому контексті теж аж до кінця XVIII ст. усвідомлювалися як вороги. Що ж до росіян, то тут найчастіше діяв стереотип *спільності походження, «єдинокровності», єдності православної віри*.

Окремого розгляду заслуговує релігійний вектор взаємодій на порубіжжі, заданий як складним співвідношенням православ'я та католицизму всередині християнської релігії, так і, дещо меншою мірою, впливом мусульманського чинника. Спроба примирення православ'я з католицизмом в ареалі перехресних впливів обернулася, всупереч бажанням і очікуванням ініціаторів, створенням нової осі *конфліктності*, і тривалість протистояння по цій лінії перевищила півтисячоліття. Натомість у зоні зіткнення значно більш віддалених одна від одної релігій — християнської і мусульманської — напруга пристрастей давалася взнаки менше, можливо, тому, що майнові суперечки тут зрідка виходили на перший план. Загалом релігійна толерантність у зонах порубіжжя усвідомлювалася як цінність, якою варто дорожити в ім'я любові

до Бога і до ближнього. Це, однак, не ставало на заваді не таким вже й рідкісним сутичкам на релігійному ґрунті.

Україну часто долучають до «нових», «неісторичних» націй. І. Лисяк-Рудницький вважав таку кваліфікацію правомірною з огляду на ту обставину, що Україна двічі — у XVI та наприкінці XVIII ст. — зазнавала перерв своєї «національної екзистенції» [6, с. 21]. Проте український народ довів своє право на власну державу багатовіковою боротьбою за суверенітет і свободу у власному домі, а появу незалежної України слід розглядати як могутній фактор розширення потенціалу свободи у сучасному світі. Нестримний потяг до свободи — одна з характерних рис національного характеру українця. Героїчний дух волі втілювався у козацьких повстаннях та Національній революції середини XVII ст., у відчайдушному намаганні Івана Мазепи віднайти власний шлях національного розвитку, у державотворчих мріяннях Пилипа Орлика.

Впродовж століть на території України співіснував ціла низка територіальних комплексів, слабо пов'язаних між собою. Підпорядкування їх різним державам зумовлювало складну взаємодію різноманітних політичних чинників і часті зміни кордонів. Той поділ на Захід, Схід і Південь, який сьогодні визначає структуру регіонального устрою України, став наслідком різноспрямованих геополітичних впливів. Захід України зберігає генетичну пам'ять про спадщину Римської імперії, живиться спогадами про «триєдність» польського, литовського та руського народів у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, а унікальний культурний шар, створений в Австро-Угорській імперії, ще й сьогодні визначає неповторне обличчя західноукраїнських міст.

Схід України формувався як *російське пограниччя*, з одного боку, і сфера *української колонізації*, з другого. Складна конфігурація культурної взаємодії зумовила особливу роль Слобожанщини у процесах національного відродження. Південь став «ареною зустрічі» десятків різних культур — середземноморської, кримськотатарської, турецької, російської; тут впродовж віків гостро відчувався тягар ризиків, пов'язаних із експансією степових кочовиків та виникла козащина як унікальне українське культурне явище. Драматичними обставинами історії України, частини якої потрапляли під владу різних державних утворень, зумовлена різноманітність історично-етнографічних та етнокультурних регіональних одиниць: структурними частинами української території є і великі історико-культурні ареали, і історично-етнографічні регіони, і історичні землі. Не меншою мірою наслідки існування України в різних державних організаціях проявляються і у специфічних особливостях регіональної ідентичності [7, с. 140–169].

Поняття «Україна» та «Русь» в історичній ретроперспективі

Для розуміння цих складних і неоднозначних просторових впливів варто простежити практику вживання в історичній ретроспективі назви «Україна». Вперше вона вживається для позначення порубіжних земель стосовно Київської землі та/або Переяславського князівства (межової території з половцями) та Галицько-Волинського князівства (пограниччя з Польщею). Назва згадується у давньоруських історико-літературних пам'ятках XII–XIII ст., зокрема у Київському літописі під 1187 р. в епізоді про смерть переяславського князя Володимира Глібовича та у Галицько-Волинському літописі під 1213 р., 1280 та 1282 рр., [8] проте у всіх цих випадках йдеться не про власну назву якоїсь території, а про її *окраїнне місцезнаходження*. На тому, що ці назви фіксують порубіжність території, акцентував увагу засновник школи археологів-русистів, П. Толочко. У статті «Назва “Україна” в південно-руських літописах і актових документах» («Київська старовина», 1994) та низці монографічних праць цій проблемі приділена суттєва увага. Протягом періоду XIII–XVII ст., наголошує вчений, застосування термінів «Україна» та «оукраїна» відображало порубіжний статус окреслюваних ними ареалів. Лише впродовж XVI ст. термін «Україна» поступово набуває значення конкретного географічного поняття, а з середини XVII ст. позбувається «позаєтнічного» статусу, що відображав лише факт пограничного розташування відносно сусідів. Як зазначає О. Моця, застосування назви «Україна» в літописах і актових документах до XVII ст. мало географічно-орієнтувальний характер, ними позначалися окраїнні (порубіжні) території, які перебували під політичним протекторатом або цілком в адміністративно-політичному підпорядкуванні Польщі, Литви, Росії, Туреччини. «Незважаючи на те, що в ряді випадків слова ці написані з великої літери, вони ще не були власними географічними назвами. Не випадково майже завжди знаходяться в словосполученні, мають пояснювальні слова: “Литовська Україна”, “Смоленская Украина”, “Малоросійська Україна”, “государеві Украинские города” тощо» [9, с. 39–45].

«Україна — значить земля, що лежить скраю». Так починає свою популярну оповідь про Україну канадський історик О. Субтельний [10, с. 17]. Виникає запитання: скраю чого? Відповідають найчастіше так: скраю Росії. Але з історичного погляду така відповідь некоректна. Адже поняття «Україна» виникло тоді, коли Росія як держава ще не існувала. Українська держава постала на краю Великого Степу, на межі між Європою і Азією (античні географи цю межу проводили по р. Танаїс (Дон) та Боспору Кімерійського (Керченській протоці). Так звана Циркумпонтійська зона, що утворилася навколо Чорного моря, була ареалом етногенезу багатьох індоєвропейських народів. До їх числа належать і українці.

У баченні Н. Яковенко поняття «Україна» нерозривно пов'язане з поняттям «кордон». Документи від початку XVI ст., що походять з великокнязівської канцелярії, називають прикордонні зі Степом околиці «українами», а їхніх мешканців «українниками» чи «людьми окраїнними». В різні часи поняття «Україна» не тільки розширювалося, але й «обростало специфічними «пульсуючими» значеннями. Але до 1580 р. в офіційному дискурсі Речі Посполитої і на перших польських картах (як, приміром, на карті В. Городецького 1558 р.) назви «Україна» намагалися уникати, замінюючи її нейтральними «пограничними місцевостями» (*finitimarumque locorum*). Лише в універсалі Стефана Баторія 1580 р. слово «Україна» вжите стосовно всіх руських воєводств — не лише Київського, Брацлавського й Волинського, але й давніх польських — Подільського й Руського [11, с. 83–86].

Полемізуючи із поширеними росієцентристськими поглядами на Україну як на «окраїну», С. Шелухин виводив походження її назви від слова «украяти». «Украяти» — значить одрізати од цілого шмат, який уявляє сам собою після сього окремих, самостійний предмет з своїми краями, межами, з своїми окраїнами». Отже, «вкраїна — то сторона, край, область», «земля в певних межах, територія» [12, с. 52–54]. До аналогічного вживання поняття «україна» — як синоніму «провінції» — («по наших українах в Австрії») вдавався і М. Драгоманов [13, с. 276–336]. Вживання поняття «край» для означення всієї української етнічної території, було особливо характерним для часів Української революції 1917–1921 рр., коли існувала гостра потреба роз'яснювати світові, «хто такі українці і чого вони хочуть».

Чітке визначення прийнятних меж застосування термінів «Україна», «Русь», «Малоросія» в часовому вимірі і у регіональному контексті становить для історичної науки завдання, що незмінно зберігає свою актуальність і, мабуть, ще довго буде предметом дискусій. Величезна література, що стосується переважно співвідношення цих понять, як правило, не містить заглиблення у специфіку регіональних самовизначень на різних історичних етапах. Грані між відповідними етнонімами, топонімами, політонімами в літературі розмиті. Ретельно та фахово складний процес еволюції вживання поняття «Україна» та «Українний» у ранньомодерну добу за допомогою діяхронно-семантичного методу дослідив Т. Чухліб. У його баченні, одним із випадків використання слова «Україна» та «Українний» протягом XV — першої половини XVII ст., стало означення пограничної (прикордонної) території Великого князівства Литовського [14].

З поняттям «Русь» у сенсі його багатозначності навряд чи здатен позмагатися будь-який топонім. Ще з часів давньоруської держави ним позначалися і назва народу (чи народів) і доволі невизначена територія, і країна. Костянтин Багрянородний у написаному в середині X ст. трактаті «Про управління імперією» розрізняє «внутрішню» Русь (Київську, Чернігівську й Переяславську землі) і «зовнішню» (простір між Новгородом і Смоленськом). У «Повісті

минулих літ» цим поняттям охоплено практично увесь східнослов'янський ареал. Історична назва «Русь» зберігалася за регіоном Подніпров'я і після того, як давньоруська держава розпалася під тиском експансії Золотої Орди та міжкнязівських усобиць. У вигляді частини Великого князівства Литовського у документах XV ст. фігурує «вся Роуская земля». На той час також існувало дві Русі — крім Литовської, у джерелах фіксувалася ще й Польська — Руссю продовжували називати Галичину з Холмщиною.

Термін «Руська земля» використовувався у середньовіччі в широкому сенсі, на означення усього масиву східнослов'янських земель, вузьке ж його значення, що стосувалося Київщини, Переяславщини й Чернігівщини, поступово зникало за часів татарської зверхності. Натомість поставали нові, неznані за давньоруських часів поняття «Київська земля» і «Сіверська земля». За Галицьким Пониззям у XIV ст. закріпилася назва «Поділля», що міцно утвердилася поруч з традиційними історико-географічними термінами «Галичина» та «Волинь». У межах цих земель сформувалися татарські фіскально-адміністративні округи («тьми»), більшість яких у другій половині XIV ст. трансформувалася в уділи литовських князів [15, с. 40].

Про те, як відбувався цей процес, можемо судити із листа кримського хана Менглі-Гірея великому князю Литовському Сигізмунду, що зберігся у «Книге Посольской Великого княжества Литовского» 1506 р. У ньому перелічені усі 17 тем (земель), що передавалися литовцям від часів хана Тохтамиша. При цьому хан посилався на ярлик, адресований його батьком Хаджі Гіреем Вітовту близько 1428 р. Згідно з цим ярликом, Хаджі Гірей дарував великому князю Литовському за допомогу всі 17 тем — від Поділля й Причорномор'я до Чернігово-Сіверщини [16, с. 389–390]. Очевидно, саме в такий спосіб Вітовту вдалося узяти під контроль величезну територію з усіма сухопутними й морськими відрізками Великого шовкового шляху, що вели через Крим до Європи.

Литовські правителі, за О. Субтельним, розглядали свої завоювання як місію «збирання земель Русі». У вітчизняній історіографії існувала навіть думка, що Велике князівство Литовське стало відновленою руською державою [10, с. 72]. М. Довнар-Запольський, зокрема, доводив, що руський вплив за своїм місцем у системі державності ВКЛ переважав польський [17, с. 7–8]. Д. Багалій вважав, що «з культурного погляду український елемент керував, панував над литовським» і що «отого антагонізму, що був поміж Литвою і Польщею, не було між Литвою і Руссю» [18, с. 117].

До таких, «патріотично зафарбованих» висновків істориків підводив сам факт широкої автономії, забезпеченої у ВКЛ колишнім руським князівством. Федерацією цю державу, якщо говорити про початковий період її історії, можна вважати з певною поправкою на умовність терміна, оскільки до середини XVI ст. форми представництва земель у центральних органах влади у ній були відсутні. Але умовно *федеративною цю державу робив етно-*

культурний симбіоз різних народів, кожен з яких мав юридично зафіксовану гарантію автономності свого буття. Українськими князівствами (Київським, Чернігово-Сіверським, Волинським, Подільським) правила удільні князі з литовської династії Гедиміновичів. Приміром, до 1393 р. практичну автономію Поділля забезпечували племінники Ольгерда — Юрій, Олександр та Костянтин Коріатовичі. Літопис зберіг відомості про те, що ці князі «увійшли у приязнь з отаманами, почали боронити Подільську землю, а баскакам данину давати перестали». За Н. Полонською-Василенко, ця згадка пояснює успіхи литовської експансії в українських землях: литовці приходили сюди не як окупанти-завойовники, а як люди, що шукали спільної мови з населенням і зуміли порозумітися з місцевими громадами. Аналогічною була ситуація і на Волині. М. Грушевський звертав увагу на те, що молодший брат Ольгерда Любарт зберіг для Волині виняткове становище — вона була «зовсім особим світом», лишалася українською землею [19, с. 311].

До XVI ст. загальний термін «Русь» застосовувався рівною мірою на означення і Московії й майбутніх теренів України та Білорусі. Принаймні на рукописній карті 1459 р. італійця Фра Мауро, виготовленій для португальського короля Альфонса V, на лівобережжі Дніпра окреслено провінцію Роксан і територію кочових племен на схід від неї — Тартарію; присутня на цій карті і Біла Русь (Rossia Biancha) та Литва (Lituania). Провінції Rubea Russia, Podolia, Tartaria pars зафіксовані також на карті Східної Європи, складеній для видань «Географії» К. Птолемея Миколою Кузанським. На карті Польщі В. Городецького 1557 р. позначені Червона Русь, Закарпаття, Волинь, Поділля. В «Атласі» фламандського картографа Герарда Меркатора (Кремера) 1585 р. на українських територіях виокремлюються Червона Русь, Покуття, Волинь, Поділля, Сіверщина, а також Таврика Херсонеська [20, с. 41–60]. В Іпатіївському літописі, що найповніше зберіг південноруське написання, у десятках варіантів повторюються похідні від терміна «Русь» — «Роусь», «Роуси», «крепость Роуская», «Роуская рать», «обычаю Роускую», «князя Русцеи» тощо. У іноземних джерелах фігурують Rus, Ruthenia, Russia, Rutzeland, Russland, Rusco та ін. [21, с. 56–60].

На карті «Польша і Угорщина» німецького гуманіста й космографа Себастьяна Мюнстера, неодноразово перевидаваній, починаючи з 1540 р., загальна назва «Русь» застосована поряд з регіональними топонімами Волинь, Поділля, Покуття, Кодимія. Щоправда, кордони між ними на цій карті відсутні. Чи не вперше вони з'являються на карті Г. Меркатора — «Описання Європи» (1554 р.), а через кілька років — і в атласі світу «Огляд земної кулі» Абрахама Ортелія. Йдеться про карту Польщі Вацлава Городецького 1558 р., з позначенням кордонів і назв Русі (Руського, Белзького та Брестського воєводств), Поділля та Волині. Загалом же, як констатує К. Галушко, «Russia» блукає картами XV — початку XVIII ст. від північних схилів Карпат до Білого моря. Звичаем західноєвропейських карт є наявність двох Русей (Прикарпаття

й Новгородщини) і окремої від них Московії. Створюється враження, що для сучасників з Центральної та Південної Європи Русь знаходилася у недалекій Галичині, для Північної — на території близької їм Новгородщини, а Московія не збігалася ні з тим, ні з іншим. Хоча, звичайно, варіантів «накладання було багато різних». У Меркатора Русь — широкий простір, спадкоємиця конгломерату князівств Давньої Русі, або ж увесь православний простір Східної Європи. У Мюнстера «просто» Русь присутня у Галичині, «Біла Русь» — у Московії [22, с. 31–33].

Ю. Шевельов свого часу точно визначив місце і роль українських інтелектуалів у створенні міфу «двох Росій». Він розглядав цей міф як частину великого плану культурного завоювання Москви, задуманого ще з кінця XVI століття, і пояснював саме в цьому контексті факт підтримки київськими інтелектуалами теорії політико-державної наступності («переємності») між старим Києвом і тогочасною Москвою. «Що таке Москва, — знали, і все-таки пішли на Переяслав». Останній став початком великої трагедії народу і безлічі індивідуальних трагедій. Але він показав не лише наші хиби, але й глибину нашої життєвості [23, с. 63–70].

Від другої половини XVI ст. назва «Україна» вже постійно фігурує у польських і турецьких джерелах. У листі турецького султана до польського короля 1564 р. про Кам'янець-Подільський говориться як про «замок на Україні». Україна з'являється на карті 1572 р., зробленій на замовлення короля Карла IX для його брата Генріха, князя Анжуйського. Київський біскуп Йосип Верещинський у листуванні з польським урядом зазначав, що Україна «є довша і ширша, ніж Мала і Велика Польща» [24, с. 12, 31]. На карті Великого князівства Литовського, виданій в Амстердамі 1613 року (автор — Т. Маковський) Україна чітко прив'язана до Дніпра і виступає як аналог понять «Волинь» та «Низ» («*Volynia Vterior, quae tum Ukraina tum Nis*»). Ця карта явно відбила інтерес до феномена козацтва та ареалів його розташування, а отже, увагу привернули і дніпровські пороги, і острови, і міста з відповідними назвами. Карта Маковського є переконливим свідченням того, що територія, населена такою активною людністю, довго не лишатиметься в офіційних дискурсах «безіменною» [25].

Справжня революція у кодифікації України як держави пов'язана з іменем французького інженера Гійома Левассера де Боплана, який, перебуваючи з 1630 по 1647 р. на службі у війську польського короля, керував спорудженням укріплень та оборонних споруд у дніпровському регіоні. В опублікованій у 1651 р. у Франції невеликій праці «Опис України» він відтворив для західного читача картину України, якою її побачив — з докладними відомостями географічного та економічного характеру, описанням порогів, побуту і звичаїв запорозьких козаків, кримських татар тощо [26]. Не менше значення мають карти, які складав Боплан на основі власних топографічних вимірів. Багато разів копіювалися і перевидавалися дві карти України, виконані Бопланом, — Спеціальна і Генеральна, а також його карта Дніпра.

На основі Спеціальної карти України, виданої у 1650–1653 рр. В. Гондіусом в Данцігу, амстердамський картограф Й. Блав створив чотири окремі карти регіонів Правобережної України – Київщини, Поділля, Брацлавщини і Покуття; французький географ Н. Сансон доповнив цю серію картою Волині і видав її у Парижі. Генеральна карта України Г. Боплана (перше видання – 1651 р.) охоплює майже всю територію тогочасної України – від Червоної Русі на заході до Чорноморського узбережжя на півдні. Завдяки картам Боплана, широко відомим у Європі, назва «Україна» остаточно утвердилася в картографуванні; з'явилася вона і на глобусі 1660–1670 рр. (автор глобуса – Корнеліус Блав) [27].

Праці Боплана активізували інтерес до України, який, в свою чергу, підживлювався безпрецедентним впливом на політичний клімат у Європі Національної революції середини XVII ст. Саме з нею пов'язане формування відчуття специфічної «руської» (фактично української) політичної ідентичності на православній основі, а водночас і модель власного, історичного минулого, відмінного від польського. Європа реагувала на це з інтересом і з певним страхом – її не могли не лякати і виразно продемонстрований феномен солідарності «збройного люду», і живо присутні у діях повсталих елементи міжетнічного антагонізму. З цією подією був безумовно пов'язаний і зафіксований О. Моцею вихід терміна «Україна» за межі земель, що первісно ним позначалися.

Уявлення про те, в якому вигляді у вітчизняному і європейському баченні у цей складний час поставав географічний простір під назвою «Україна», дають карти другої половини XVII ст. На карті Сансона 1663 р. напис «Україна» іде через Правобережжя й Лівобережжя. Його ж атлас 1665 р. дає вже дві карти України – 1) Волині, Київщини й Середнього Подніпров'я і 2) Лівобережжя з Приазов'ям. На картах цього ж автора, що видавалися у 70-х рр., Україна знов представлена як ціле – від Холмщини до Лівобережжя й земель Запорожжя. На цих та на інших європейських картах назва «Україна» фігурує у різному написанні: *Ukrania*, *Ucrainia*, *Ukraina*, *Ukraine*, *Ucrainiae*. На першій карті, виконаній українським гравером Олександром Тарасевичем у 1683 р., під загальною назвою *Ukraina* подано назви таких земель: Поділля, Покуття, Червона Русь, Волинь, Полісся, Сіверія. На цій карті позначено понад 20 українських міст [24, с. 36–39].

У XVII і на початку XVIII ст. однієї самоназви «Україна», як уособлення національного ідентитету, не існувало; конкурували і паралельно застосовувалися назви «Мала Русь», «Малоросія», «Мала Росія», «Україна», «Русь». Прикметним є факт частого застосування поняття «Вітчизна» для підведення різних самоназв під спільний знаменник: «мила Вітчизна наша» (Б. Хмельницький), «Україна Вітчизна наша милая» (І. Брюховецький), «своя Вітчизна Україна» (Я. Лизогуб), «Вітчизна наша Малоросійська» (І. Скоропадський), «Мала Росія – Вітчизна наша» (П. Орлик) і т. п. [28, с. 287].

Поняття «Мала Русь» з'явилося на початку XIV ст. — в процесі створення Галицької митрополії, яка була зареєстрована у патріархаті Візантії як митрополія Малої Русі (Russia Mikra) на відміну від Київської митрополії (Russia Makra). На той час термін «Мала Русь» не мав ніяких ознак меншовартості. Очевидно, він спирався на грецьку й римську традиції поділу територіальних масивів на внутрішні («мала» — як ядро) і зовнішні («велика» — як периферія). За спостереженням Н. Яковенко в церковно-адміністративному значенні Константинополь вживав поняття «Мала Росія» на позначення українських єпархій Київсько-Галицької митрополії аж до їх підпорядкування Московському патріархатові у 1686 році [29, с. 21]. Похідний від нього термін «Малоросія» усталився у лексиконі XVIII ст. на означення Гетьманщини (Лівобережної України); після ліквідації української автономії він вживався стосовно Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Назва Україна була присутня лише у найменуванні Слобожанщини. Цей недогляд царського уряду, для якого поняття Україна було цілковито неприйнятне, очевидно, пояснювався тим, що Слобідська Україна сприймалася як «окраїна».

Нарощення російської імперської експансії

Інтереси російського експансіонізму сягали далеко — аж до оволодіння всією «візантійською спадщиною». Химерний «грецький проєкт», що його намагалася реалізувати Катерина II, являв собою модифіковану версію теорії «Третього Риму»: у своїх далекосяжних мріях цариця бачила власного онука на поновленому престолі візантійського імператора. Утім, її задум сягав значно далі: Катерині II було важливо не лише легітимізувати завоювання у Причорномор'ї, але й, за її словами, підпалити Туреччину «з чотирьох кутів» — з Кавказу, Криму, Молдавії, Греції. Російський флот уже перебував у Середземному морі, водночас спішно карбувалися нагородні медалі із зображенням повалених мінаретів константинопольської Святої Софії. Паралельно творився міф про Росію як частину Європи і центр національного «відродження» балканських народів.

Постійно виявляючи невдоволення обраним Петром I місцем для столиці держави, Катерина II мріяла про створення їй південної протизаги. Автор біографії Г. Потьомкіна, його племінник А. Самойлов досить прозоро писав про топонімічні зміни в Новоросії як засіб «поразить умы блистательностью деяний великия Екатерины» й водночас «отрясть и истребить воспоминание о варварах». Щоб створити враження про те, що «новый свет просиял в древнем Понтийском царстве», «Крым наречен Тавридою, близ развалин, где существовал древний Херсонес, из самых тех груд камней при Ахтиярской гавани возник Севастополь, Ахт Мечет назван Симферополь, Кафа Феодосией, Козлов Евпаторией, Еникаль Пентикапеум, Тамань Фанагорией и проч. Беспрепятственно первый шаг сделан к очищению Европы от Магометан и к покорению Стамбула» [30, с. 1015]. За оцінкою В. Грибовського,

«грецький проєкт», у контексті якого обиралися нові назви населених пунктів й підписувалися укази Катерини II щодо «заснування міст», був важливим інструментом символічного привласнення простору Російською імперією, перетворення його з «чужого» на «свій». Цей інструмент нівелював місцеві соціально-політичні та економічні уклади й формував міф про стерильну порожнечу південноукраїнського терену, на тлі якої вимальовувалася візія всеохопної креативності постатей Катерини II та Григорія Потьомкіна, котрі, мовляв, створили Новоросію «з нічого» [31, с. 41].

Попри офіційне несприйняття назви «Україна» у слововжитку Росії цю самоназву пропагували козацькі канцеляристи. В «Літописі Самовидця» Україна згадується 6 разів, у літописі Г. Грабянки — 75 (підррахунки О. Моці). Паралельно вживалися і Малоросія, і Малоросійська Україна, і Мала Україна Малоросійська. В Літописі Величка фігурує і «козако-руський», і «козако-український» народ. Частіше, проте, українців іменували черкасами. Багатьма європейськими політиками й інтелектуалами ця ситуація уже тоді сприймалася як неприродна й ненормальна. У 1869 р. француз К. Делямар опублікував у вигляді брошури петицію-звернення до сенату Франції під назвою «П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією». Рутенський народ, за Делямаром, за своєю чисельністю зіставний з народом Іспанії. Але поневолені Московією «руси» й «русини» були позбавлені завоюваннями права на власне ім'я. «Чи знищено цей народ? Звичайно, ні. Він існує, він має свою історію, що відрізняється від історії Польщі, а ще більше від історії Московії; він має свої традиції й свою мову, що відмінна водночас від російської і від польської; йому притаманна, нарешті, яскраво виражена індивідуальність, яку він не перестає обстоювати». Порушивши в такий спосіб на державному рівні проблему захисту історії й мови українського народу, Делямар висунув і конкретні пропозиції щодо реформи системи викладання історії у Франції [32, с. 227–229].

Змінивши наприкінці XVIII ст. свої просторові обриси, Росія, за О. Толчком, поглинула території та народи надзвичайно різноманітного культурного та історичного досвіду — від «західних» шведів Фінляндії до «азіатських» уламків ногайських і татарських орд Причорномор'я. Стрімкість, з якою відбувалися ці зміни, випереджала здатність суспільної думки опанувати етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість нового населення, його специфічні правові традиції, класову й майнову структуру. Створювалося враження, що історію Північного Причорномор'я доцільно переписати, «стираючи з нього сліди орієнтального минулого і видобуваючи із забуття або створюючи наново «європейське» (античне) минуле краю». Паралельно ставиться завдання поширити на новоприєднані території вже звичний образ Малоросії, «малорусифікувати» колишню Річ Посполиту й Оттоманську Порту». Хоч на зламі XVIII і XIX ст. мало кому б спало на думку, що можна «виобразити» Україну з таких різнорідних елементів, як «козацька» Малоросія, «запорозька» й «татарська» Новоросія, «польські» Волинь та Поділля, австрійська Галичина,

на тій підставі, що всі ці різномірні регіони мають одну історію і населені одним народом. Лише згодом, не в останню чергу завдяки подорожам, зміна ландшафтних зон усвідомлювалася як послідовність історичних типів: Таврія й Причорномор'я, приміром, допомагали поєднувати Малоросію з образами грецької й римської історії [33, с. 274–281].

Нові територіальні символи

Зруйнувавши «під корінь» Запорозьку Січ, імператриця намагалася стерти і пам'ять про козацьку «вольницю». Для встановлення повного контролю над територією Січі царизмові необхідно було, по-перше, перервати козацьку традицію розселення й міського розвитку, а по-друге, створити нові символи російської присутності в краї. Перше завдання розв'язувалося переважно перетворенням колишніх козацьких зимівників на слободи, друге – створенням уособлень імперської величі у вигляді нових міст. Як зазначає В. Горобець, ідеологеми «Третього Риму», базовані на «привласненні» візантійського спадку, стали ключовими елементами при розумінні сакральної основи зовнішньої політики московського керівництва наступних десятиліть, у тому числі підґрунтя стосунків з Україною» [33, с. 166]. А. Каппелер зафіксував у цьому контексті такі найбільш поширені прийоми російської експансії: дипломатична гра та переманювання на свій бік іноетнічних еліт; багатоступеневий наступ на окраїни (з попереднім оголошенням протекторату, закріпленого сценаріями публічного лояльного волевиявлення); воєнне загарбання; виправдання анексії політичними аргументами [34, с. 20].

Російська територіальна експансія півдня України кінця XVIII ст. змінила геополітичну ситуацію на північному узбережжі Чорного моря. О. Стегній та М. Чурилов мають рацію, коли зазначають, що завоювання причорноморських територій Росією революціонізувало політичну та історичну географію України і ґрунтовно змінило відносини України зі Сходом, які до того були однією з детермінант українського буття. Геополітичні зміни створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, у свою чергу, створили нову українську територію. Межі українського розселення, що сформувалися історично, значно розширилися; територія нового освоєння істотно відрізнялася «від усіх державно-адміністративних структур, в яких українці жили в минулому» [35, с. 29].

На відміну від XVIII, XIX століття в історії Російської імперії зафіксувало сталість кордонів – як міждержавних, так і адміністративних. Натомість на перший план поступово виходила проблема ментальних кордонів і своєрідних «ментальних карт» у суспільній свідомості. У баченні І. Колесник XIX ст. виступає як доба рефлексій, епоха націй і націоналізмів, культурно-національних рухів та формування національних ідентичностей. «Рефлексії українства у просторі національних ідеологій пройшли складний шлях від малоросійського автономізму, панслов'янського федералізму, форм м'якого

патріотизму М. Драгоманова, через ідею самостійництва М. Міхновського до ідеології інтегрального націоналізму Д. Донцова» [36, с. 185–186]. Створюючи для України нові «поверхи» управлінської ієрархії у вигляді генерал-губернаторств, військових губернаторів, градоначальників тощо, царизм намагався запобігти розростанню революційної кризи, наближення якої відчувалося вже наприкінці XIX ст. Проте всі ці напівзаходи, як і серйозні асиміляторські зусилля, виявилися малоефективними.

Втім, навіть увійшовши у свою політичну стадію, український рух не позначився істотно на політичному статусі України. Для світу вона, як і раніше, *не існувала*. Намагання стерти будь-які відмінності між росіянами і українцями, повністю асимілювати їх відбивали не тільки пропагована урядовими колами Росії теорія єдності «трьох гілок російського народу», але й закріплення за новоприєднаними землями назв «*Юго-Западный край*» та «*Новороссия*». Місцева еліта у своїй переважній більшості спокійно мирилася з асиміляційним напрямом політики царського уряду, оскільки належність до російського дворянства давала їй чимало переваг. Скасування у 30-х рр. XIX ст. дії традиційного українського права, а також залишків міського самоуправління поставило останню крапку у долі української автономії.

Про українську територію на зламі XIX–XX століть можна говорити лише в метафоричному сенсі: вона не була позначена ні на картах, ні в топоніміці. Суспільно-політичною думкою Росії кінця XIX – початку XX століття, констатує К. Галушко, Україна сприймалася як певний етнічний регіон, ніяким чином не окреслений адміністративно-територіальними кордонами. Офіційна імперська історіографія розглядала минуле українського народу як невід'ємну складову загальноросійської історії, а простір «України» сприймався як історично своєрідна частина ареалу розселення українського племені малоросів. Просторова тотожність «країни України» і етнічних «українських земель» існувала лише в уяві «політичних українців». А в російській столиці будь-яка «українськість» сприймалася як «австрійська інтрига» й «мазепинство» [22, с. 74].

Очевидно, що у російському суспільстві завжди домінувало принципове невизнання українців як окремого народу. «Південна Україна сприймалася як частина російської держави не лише в суто правовому значенні (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. У пригоді стала теорія «триєдиного» російського народу, який начебто вийшов «з однієї колиски»: включав до свого складу великоросів, малоросів і білоросів». Покликанням імперського центру вважалося зібрати воедино ці частини колись «єдиного цілого» і поступово «стерти» відмінності між ними, які накопичилися за період «примусового роз'єднання». Власне, це було одним з головних завдань російського «освоєння» Півдня України [37, с. 16–33]. Наслідком асиміляційної політики царизму став феномен так званого малоросійства, яким позначається амбівалентність національної свідомості.

2.2. Геоісторичні проєкти та стратегії на соціокультурному фронтірі

Пошук об'єднавчих доктрин і консенсусного ідеалу у вітчизняній суспільній думці досить часто обертається на практиці новими розмежуваннями й розколами. Найпростіші його пояснення відштовхуються від географічної реальності — *Україна як державний організм формувалася у зоні фронтиру, на перетині різноспрямованих цивілізаційних впливів, ментальних настанов, потужного імперського тиску держав-метрополій*. При цьому доводиться постійно мати на увазі, що процеси формування політичної нації та національно-державної ідентичності виявилися неймовірно ускладненими асиметрією у розвитку регіонів і амбівалентністю ціннісних, у тому числі зовнішньополітичних, орієнтацій.

Для фронтірів, як для специфічних ареалів міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами, характерні зіткнення різних ідентичностей. Первинний фронтір, на якому була сформована «пограничність» як особлива соціокультурна якість, це, вочевидь, кордон між *первісно-общинним ладом і першими цивілізаціями*. Другий рівень зрілості феномена порубіжжя пов'язується з ефектом «осьового часу» (за К. Ясперсом), коли на зміну міфологічному світогляду прийшло раціональне, філософське. Третій виникає внаслідок поділу єдиного цивілізаційного патерну на «Захід» і «Схід».

Майже кожний регіон України у той чи інший період своєї історії відрізнявся чітко вираженим «фронтірним» статусом. У *Подніпров'ї* проходила лінія розмежувань між *кочовою і землеробською* цивілізацією, в часи пізнього середньовіччя ця територія набула вигляду «випаленої землі» внаслідок воєнних сутичок і нападів кримських татар. *Правобережжя* виступало заручником у багатовіковому територіальному спорі між Польщею і Московією і перетворилося на спустошену Руїну, чим не без успіху скористалася Туреччина. *Слобожанщина* з самого початку набула статусу порубіжної зони українсько-російського взаємопроникнення. Усі три ареали Західної України — *Галичина, Буковина й Закарпаття* — також сформувалися як етноконтактні зони зі складним переплетенням польських, австрійських, угорських, румунських, російських, єврейських, вірменських та інших впливів.

Фронтірний простір може бути ареалом потужної *культурної дифузії*, але частіше він виступає *зоною конфліктів*. Великою мірою конфліктогенні чинники мають у своїй основі розбіжності на ґрунті етнічної ідентичності. За типологією розрізняють територіально-статусні чи сепаратистські конфлікти, але в них нерідко присутні соціально-економічні та культурно-мовні компоненти; типовою ознакою подібних конфліктів є затяжний, непрогнозований характер.

Історичний погляд на національну ідентичність

Мобілізація архетипічних образів, пов'язаних з героїчним чи драматичним минулим кожної із взаємодіючих спільнот, здатна надовго закріплювати в суспільній свідомості негативний образ супротивної сторони. В результаті по обидва боки кордону формується особлива *транскордонна ідентичність* — зі своїми просторовими уподобаннями і особливою «ментальною картою», що генерує систему цінностей і атмосферу взаємодії [38]. Історична драма становлення української нації розгорталася на фоні саме таких конфліктів і втрат, зумовлених тривалою бездержавністю та розчленованістю її території.

Недосформованість національно-громадянської ідентичності і специфічність регіональних самоідентифікацій диктують необхідність пріоритетної уваги соціогумантаріїв до ідентифікаційних практик. Для країн, що виникли на пострадянському просторі, пошук нових ідентичностей виявився однією з основних домінант державної стратегії. Проте не менше значення для розуміння українського проекту має історичний погляд на національну ідентичність — не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття українцями здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації, формування і обстоювання національної суб'єктності [39, с. 17–70]. Безумовно, не варто застосовувати до усіх українських регіонів універсальну шкалу вимірів. Осмислення того, наскільки вони специфічні та чим відрізняється логіка їх просторового розвитку, і стане об'єктом уваги в історичних екскурсах наступних розділів.

Від 1938 року, коли на замовлення владних структур СРСР російський історик Борис Волін видав книгу «Великий русский народ», виразно простежується лінія офіційної російської історіографії на обґрунтування місіонерської ролі російського народу з доволі прозорими натяками на те, що з нього мають брати приклад усі народи СРСР. Після війни під такою ж назвою двічі перевидавалася монографія А. Панкратової. З подачі ленінградського історика В. Мавродіна у другій половині 40-х рр. сформувалася концепція єдиного руського народу і єдиної давньоруської народності, яка проголосила Київську Русь початковим етапом в житті усіх трьох східнослов'янських народів — росіян, українців і білорусів [40, с. 303; 41, с. 215]. Ця концепція була покладена в основу офіційного партійного документа — «Тез ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією», оприлюднених 30 січня 1954 р. Ідея возз'єднання у ній виступала як домінантна мотивація усієї української історії, а будь-які відхилення від неї подавалися у вигляді чужоземних інтриг — польських, німецьких, австрійських. Модифікована в радянському дусі, ця ідея трактувалася як благо, подарунок долі, який захищав український народ як від іноземного поневолення, так і від соціальних збурень.

Переважає більшість істориків, що працювали в Україні, взяла цю схему на озброєння без будь-яких застережень. Проте, як точно підмітив С. Плохій,

спроба українських істориків підпорядкувати історію Русі інтересам «пробудження» нації, все ж створила конфлікт української й російської історіографій. «Український наратив був телеологічним так само, як і російський, тільки його кінцевою метою було не «возз'єднання російського народу», а емансипація «однієї з його частин від пригноблення з боку іншої». Звідси фактична заміна ранньої модерної історії України історією козацтва, зведення історії ХІХ ст. до історії українського визвольного руху. А також практика представлення меншин агресорами, гнобителями та експлуаторами, у боротьбі з якими, мовляв, і народилася українська нація. Історію України, доводить Плохій, слід переосмислити в ключі представлення багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами [42]. На етимологію й генеалогію поняття «давньоруська народність» і «єдиний народ Київської Русі» звертала увагу Н. Юсова. У її утвердженні в радянській історіографії дослідниця вбачала помітний вплив концепції «спільноруськості» Київської Русі [43]. На перебіг дискусій 50-х рр. ХХ ст. виразний вплив справило пряме втручання в неї Й. Сталіна працею «Марксизм і питання мовознавства» — саме воно надало легітимності терміну «давньоруська народність», водночас посявши сумніви у монолітності тієї єдності, що ним позначалася.

Нині переважна більшість вітчизняних науковців від цієї концепції відмовилася, наголошуючи на принциповій відмінності етногенезу племен південної і північної Русі. Спираючись на висновки археологів і етнографів, М. Михальченко доводить, що той компілятивно-синтезний етнос, який формувався на землях північного сходу Європи, був в основному фінно-угорським і тюркським. Слов'яни прийшли на ці землі у 900—1200 роках, зрозуміло, внесли свій вклад у топоніміку й гідроніми, але жодним історичним документом не підтверджується факт масової міграції Русі на ці території. Християнству в його православній версії вдалося закріпитися на цих землях насамперед завдяки підтримці цієї релігії князівською і татаро-монгольською владою [44, с. 92—100].

На зламі Х—ХІ ст. кордони Київської Русі сягали Фінської затоки на півночі, верхів'їв Оки і Волги на сході, Дністра й Карпат на заході, Росі і Південного Бугу на півдні. До її складу входило близько 15 земель-князівств; 5 з них — Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська і Галицька землі — знаходились у межах сучасної території України. Проте ця найбільша у тогочасній Європі держава не була тривким утворенням; скоріше це був конгломерат князівств, об'єднаних владою володаря великокняжого престолу. Лише небагатьом з київських князів вдавалося послаблювати збройні конфлікти, що час від часу спалахували на теренах Русі. На якийсь термін прагненню земель до відособлення зарадила адміністративна реформа, проведена великим князем Володимиром Святославичем. Політичній консолідації країни сприяли і його релігійні реформи, зокрема введення у 988 році християнства як офіційної державної релігії. Але після смерті Володимира

князівські чвари відновилися з новою силою. З ними довго не вдавалося справитися навіть талановитому політику і дипломату Ярославу Мудрому. Лише умовний поділ Русі на дві сфери впливу у 1026 році ненадовго запобіг розвитку відцентрових тенденцій.

На час Ярослава Мудрого припадає період найвищого розвитку Київської Русі, вона значно зміцнила свої зв'язки з Візантією, Польщею, Францією, Німеччиною, Угорщиною та іншими країнами Європи. Відносини Русі із Францією були скріплені шлюбом дочки Ярослава Анни із французьким королем Генріхом I. Після смерті чоловіка Анна стала регентшею його сина Філіпа і разом з ним підписувала державні документи; на привезеному нею з Києва давньослов'янському Євангелії традиційно приносили присягу французькі королі. Ярослав розумів роль релігії як об'єднуючого фактора і багато уваги приділяв будівництву церков; варту уваги його діяльність, спрямована на зменшення залежності Русі від Візантії. Від часів Володимира право призначення вищого ієрарха київської митрополії належало константинопольському патріарху, проте прямий ідеологічний тиск Візантії змусив Ярослава активізувати власну церковну політику. У 1051 р. собор єпископів обрав митрополитом не грека, а священника церкви Спаса на Берестові Іларіона. Аналогічна спроба засвідчити незалежність національної церкви була зроблена і пізніше, у 1147 р. Особливо вражаючими, навіть з погляду сьогодення, були культурні здобутки Русі. Перлина давньоруського зодчества XI ст. — Софійський собор — і донині нагадує нам про неперевершену майстерність тогочасних будівельників.

Початкова історія Київської Русі не дістала ґрунтового відображення у тих писемних джерелах, які дійшли до нашого часу. У «Повісті минулих літ» племена, що її утворили, постають у вигляді уже сформованих цілісностей — з власними міськими центрами, розвинутими феодалськими відносинами. Порушене літописцем питання «Откуда есть пошла Руская земля», по суті, лишилося без відповіді. Літопис, однак, дає уявлення про те, що на її теренах в XI столітті мирно уживалися між собою поляни й древліани, сіверяни й радимичі, в'ятичі й хорвати, дуліби й уличі. Назви окремих слов'янських племен містять і зарубіжні джерела; у Костянтина Багрянородного (X ст.) звичний перелік доповнений ще вербіянами та лензініанами. Про рівень міської культури можемо судити, спираючись на свідчення баварського географа IX ст. (уривок збережений у літописі XI ст.). Він зафіксував у бужан 230 міст, у уличів — 318, у волинян — 70 [45, с. 9]. Про стан військової справи — з підтвердженої візантійськими джерелами (зокрема свідченням патріарха Фотія) згадки «Повісті минулих літ» про похід київських князів Аскольда і Діра на Константинополь 860 р., з флотом у 200 кораблів. І у константинопольського патріарха, і у київського літописця цей похід асоціювався з міжнародним визнанням Русі — за Фотієм, «незвісний» народ в такий спосіб здобув ім'я,

«незначний — та став славним, зневажений і бідний — та здобув високого становища» [46, с. 5–6].

Той факт, що входячи до складу давньоруської держави, фінські племена, що мешкали в басейні р. Оки та верхньої течії Волги, зазнали помітної слов'янізації і, змішуючись із племенами ільменських словен, кривичів, в'ятичів, дали початок російському народові, навряд чи може бути аргументом на користь існування «єдиної народності». Вже в часи Київської Русі її північно-східні провінції демонстрували виразні відцентрові тенденції; після Любецького з'їзду 1097 р. «молодші мономаховичі», створивши Володимиро-Суздальське князівство, відкрито ворогували з Києвом, не зупинившись перед зруйнуванням міста дощенту у 1169 р. У мирний час торговельно-військовій корпорації руських князів ще вистачало ресурсів для самозбереження, але перед лицем монгольської навали вона виявилася безсилою. Дискусії з цих контроверсійних проблем тривають, проте історичні факти дають чіткі відповіді на всі запитання щодо претензій і домагань Росії на історичну спадщину Київської Русі.

Дискусійним лишається і питання про «давньоруський федералізм», точніше про застосовність поняття «федерація» до середньовічних суспільств, де територіальні відносини вибудовувалися на основі звичаєвого права або внутрішніх домовленостей. В російській історичній думці дедалі більше утверджується погляд, що стосовно Київської Русі більш продуктивним буде застосування поняття *патримоніальної форми* суспільного устрою, оскільки основним чинником, що скріплював воедино території, були не стільки політичні, скільки сюзеренно-васальні відносини.

Що ж до вітчизняної традиції, то в ній стійка тенденція розглядати територіальну структуру Русі крізь призму федералістичних теорій спостерігається і до сьогодні. М. Грушевський виводив її початки від М. Костомарова, зауважуючи, що Київська Русь XI ст. являла собою «федерацію *sui generis* тільки, де окремішність і автономія земель лучилась з єдністю руського народу, зазначеною в єдності мови, культури, релігії, громадського устрою» [47, с. 68–69]. Надалі концепція федеративного устрою Русі (уже без застережень) міцно закріпилася у вітчизняній історіографії. За В. Ричкою, «залишаючись відносно єдиним державним організмом, Київська Русь являла собою федерацію (союз) півтора десятка певною мірою відокремлених феодальних земель-князівств» [48, с. 175].

Дещо відмінне бачення державно-політичної системи Русі зустрічаємо у В. Пашуто: на його погляд, Русь була «своєрідною конфедерацією чотирнадцяти земель». Сьогодні з цією точкою зору солідарний О. Головка, який вважає, що політична конфедерація на Русі сформувалася вже у X–XI ст. і не зникла навіть після виникнення в середині XII ст. великої кількості державних організацій, які мали чіткі ознаки суверенності. Вона лише видозмінилася [49, с. 125–126]. Компромісний варіант задовго до нього запропонував М. Котляр.

На його думку, давньоруська держава за доби роздробленості спочатку, на середину XII ст., перетворюється на федерацію земель і князівств, а далі, на межі XII і XIII ст., під впливом наростання процесів децентралізації сповзає на рівень конфедерації [50, с. 4].

Цікава точка зору Л. Войтовича, який вводить проблему конфедерації у контекст розвитку феодальних відносин. Він доводить, що за умов функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). На Русі тенденція до політичного роздроблення зумовлювалася не лише сепаратизмом місцевих еліт, але й феодальною природою міжкнязівських відносин: князі дробили волості між синами, а ті далі дробили утримані «уділи». Коли ж політичне дроблення ставало фактом, князь сам змушений був шукати підтримки у місцевих еліт, і якщо їхні інтереси збігалися, за певними територіями закріплювалися регіональні династії. Поступово адміністративні одиниці перетворювалися на державно-адміністративні [51]. Васально-сюзеренні, персональні у своїй основі, зв'язки були притаманні майже всім ранньофеодальним державам Європи. Васали часто вдавалися до зміни сюзерена, що дає підставу говорити про глибоко закорінену традицію полівасалітетної залежності. Цим зумовлена неймовірна строкатість державних форм і постійне перекроювання кордонів.

Протягом двох століть політичні і культурні традиції Київської Русі зберігало Галицько-Волинське князівство, яке виступало в ролі своєрідного моста між Сходом і Заходом. Галицька земля відокремилася від Києва ще наприкінці XI ст., місцевий князь Ярослав Осмомисл значно розширив територію князівства, кордони якого сягали Дністра. «Князь мудрий і красномовний», як його характеризує літописець, все ж не зумів справитися із зростаючою силою місцевого боярства. Наприкінці XII ст. князю Роману Мстиславовичу вдалося об'єднати Галицьке князівство із сусіднім Волинським; синові Романа Данилу знадобилося 40 років, щоб утвердити за собою всі володіння батька. Намагаючись створити слов'янський союз, який міг би організувати хрестовий похід проти монголо-татар, Данило налагодив дружні стосунки з Польщею й Угорщиною.

Перебуваючи під владою Золотої Орди, і північніші, і південні руські князівства були обмежені у власній правочинності, але їхні локальні ініціативи теж виявилися різноспрямованими — Суздальщина (Московщина) орієнтувалася на тісну взаємодію з Ордою, а Галицько-Волинське князівство наполегливо відшукувало шляхи тіснішої взаємодії із Заходом. Після візиту Данила Галицького у Сарай 1245 р. володарі Галичини й Волині дістали титул федератів хана, і їхня залежність від Орди обмежувалася надсиланням військових частин для участі у монгольських походах.

Натомість міцнішали зв'язки Данила з папською курією — аж до їх закріплення його коронацією у 1253 р. І хоч невдовзі Галицько-Волинська Русь

зійшла з історичної арени, тенденція до зближення західноруських земель із латинським Заходом зберігалася й поступово поширювалася у східному напрямі. Розповсюдження в містах німецького (магдебурзького) права, а також державна протекція католицизму створили додаткові переваги Великому князівству Литовському у «збиранні руських земель». Занепад Галицько-Волинського князівства в середині XIV ст. означав, що тепер долю України на довгі роки визначатиме вектор суперництва між польсько-литовською державою і зміцнілою на північному сході Московією, а також їх обох з Туреччиною та її васалом — Кримським ханатом.

Говорячи про причини розпаду могутньої давньоруської держави, не можна оминати увагою і зовнішній фактор, що впливав насамперед із порубіжного географічного становища Русі. Необхідність постійно відбивати напади завойовників формувала особливий тип войовничої людини, яка завжди була готова до захисту власної території. Не останнім фактором, який сприяв розпаду Галицько-Волинського князівства, було його розташування на межі: загроза для Русі завжди існувала і з Заходу, і зі Сходу, причому природних перешкод по суті не існувало. Боротьба східних і західних впливів наклала виразний відбиток на політичне і культурне обличчя Русі. М. Грушевський бачив у боротьбі зі степовими ордами велику заслугу українського народу перед історією європейської культури. Його він порівнював з бруствером, який «прийняв на себе ті удари, які інакше упали б на західні народи з їхньою культурою і добробутом» [52, с. 21].

У XIV ст. землі колишньої Київської Русі опинилися у складі *Литовського князівства*. Місцевий уклад життя кардинально не порушувався, фактично Литовська держава була Литовсько-Руською із домінуванням православної віри та руської мови. Після укладення між Литвою і Польщею у 1385 р. унії становище почало змінюватися, згодом поляки наполегливо намагалися здійснити повну інкорпорацію українських земель. Наступ католицизму прискорив процеси етнічного самоусвідомлення русичів; поступово вони створили свою особливу форму східнослов'янської православної культури, з якої у ході мовного розмежування виділилися українці і білоруси.

Українське самоусвідомлення знайшло свій прояв насамперед у виникненні при церквах світських об'єднань, що називалися братствами, пізніше вони почали виконувати провідну роль у релігійно-національному житті. Українська громада Львова, об'єднана в Успенському братстві, при підтримці східних патріархів здобула право ставропігії, що фактично виводило її з-під адміністративної юрисдикції місцевих церковних ієрархів, підпорядковуючи безпосередньо Константинополю.

Що ж до самої назви «Русь», то вона, як показав О. Майборода, ще певний час застосовувалася до кожного із територіальних сегментів колишньої давньоруської держави незалежно від того, в якому цивілізаційному чи

політичному просторі вони опинилися. Як певний політико-державний знак вона відображала пам'ять суспільства про свою попередню роль у світі, і цей знак в різних землях колишньої держави використовувався і як аргумент під час дискусій із завойовниками, і як засіб консолідації та мобілізації підданих, і як орієнтир щодо відродження самостійного статусу. Але оскільки в різних землях політична семіотика Русі використовувалася залежно від геополітичних умов, вона вже не могла посприяти відновленню політичної єдності східних слов'ян, але, навпаки, посилювала їхні уявлення про регіональну специфіку. За таких умов найбільшу роль у продовженні семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Вона стимулювала пам'ять зруйнованої політичної системи до самовідтворення, але відновити зруйновану єдність і їй було не під силу. «Церковно-релігійна пам'ять і історико-політична пам'ять в різних частинах колишньої Русі у подальшому перебігу подій вже ніколи не збігалися» [53, с. 20].

У середині XVI ст. стало ясно, що Велике князівство Литовське неспроможне підтримувати стабільність на українських землях. Вразливість південних кордонів змушувала литовську аристократію до тісної інтеграції з Польщею. Новим етапом стала Люблінська унія 1569 р., згідно з якою Польща і Литва об'єднувалися в одну державу — *Річ Посполиту*. Всі українські землі, які раніше перебували під егідою литовців, тепер переходили до Польщі. Надалі між Польщею та зміцнілою Московією упродовж кількох століть точилося суперництво за південноруські землі, час від часу набуваючи форми збройного протистояння. І хоча великий князь московський Іван III вже 1499 р. оголосив себе «государем всея Руси», але реально Москва дістала важелі впливу на Лівобережну Україну лише після Переяславської угоди 1654 р. Певний паритет між Вільно і Москвою зберігався завдяки існуванню порубіжної нейтральної смуги. Утім, переходи князів з підконтрольної Литви території до Москви були звичайною практикою — так звані верховенські князі з чернігівської династії Ольговичів, хоч і визнавали себе васалами великого князя Литовського, зберігали за собою право переходу на службу «кому похотя» разом зі своїми вотчинами. За Івана III нейтральна смуга звужувалася аж до повного зникнення.

У війнах між Великим князівством Литовським і Московією, що періодично спалахували в інтервалі від 1492 до 1508 р., колишні васали литовського князя віддали перевагу підданству Москві; для ВКЛ це означало втрату 319 порубіжних міст і 70 волостей, включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгород-Сіверським [29, с. 156]. Що ж до пограниччя між Московією і Польщею, то воно виявилось плацдармом, на якому ще недостигла сформована польська нація дала початок трьом іншим — литовській, білоруській і українській.

Виживання українського етносу та його культури

У цих умовах проблема виживання українського етносу та його культури безпосередньо залежала від результатів протистояння православ'я і католицизму, а в широкому сенсі — протистояння Західної і Східної Європи. Те, що українці встигли створити власну еліту, яка виступала в ролі оберога традицій і цінностей православ'я, убезпечило появу Острозької академії, Львівського братства, Києво-Могилянської колегії, практики книгодрукування.

Однак політична зверхність Польщі над українськими землями прирекла зусилля оборонців православ'я на невдачу. Українська еліта стрімко втрачала вплив на політичне і релігійне життя Речі Посполитої; над нею виразно витала тінь другосортності й провінційності. Альтернативою стало *ополячення*, і українська знать охоче користувалася новими можливостями, які для неї відкривалися. Не бракувало й тих, для кого перспектива ополячення й окатоличення виявилася неприйнятною. Проте «колонізаційний похід» поляків на південний схід мав для українців і свої позитивні сторони, він спричинив посилення процесів національного усвідомлення, які завжди активізуються в умовах гноблення. Внаслідок цього у другій половині XVI ст. виразно спостерігається період національно-культурного піднесення. Осередком захисту православ'я та національних цінностей став Острог, де було створено друкарню і у 1581 р. видано першу повну Біблію слов'янською мовою.

Чи були в Україні сили, здатні протистояти процесам асиміляції? Так, такі сили поступово гуртувалися й виходили на політичну арену, і однією з них виявилася *українське козацтво*. Саме наявність козацтва привнесла в українську історію специфіку, без розуміння якої навряд чи можна пояснити складні перипетії історичного шляху нашого народу. Феномен українського козацтва численні дослідники виводять саме з порубіжності як специфічної ознаки життя на цивілізаційних «перехрестях». Оформившись у особливий суспільний стан і створивши власний військовий форпост за дніпровськими порогами, козацтво витворило особливий тип ментальності, орієнтований на свободу і незалежність [54].

З особливою козацькою субкультурою, глибоко закоріненою у світ містичних уявлень і водночас такою, що формувала новий, нетрадиційний стиль світосприймання, тісно пов'язана поява «козацького міфу», який справив потужний вплив на вітчизняну історіографію, а згодом і на процес національного самостановлення. «Козацький образ України», зазначав М. Попович, надовго примусив забути про існування старих («руських») князівських родів, української шляхти, римо- і грекокатоликів, він поглинув усе це [55, с. 162–163]. Пояснити цей феномен можливо лише з врахуванням кінцевого результату легалізації «українського» суспільства, яке, попри свою неординарність і «своєволенство», зуміло виробити свої власні суспільно-політичні структури і зберігати їх упродовж століття всупереч шаленому імперському

тиску. «Окраїнне своєвольне козацьке суспільство, повністю випадаючи з наявних політичних, правових, станових структур тодішнього «цивілізованого» світу і живучи фактично всупереч цьому світові, таки одержало право на існування. А український народ, пройшовши цю глобальну ініціацію, і, зокрема, її страхітливий лімінальний період, фактично народився заново, вже як «козацька нація» [56, с. 246]. Навіть якщо у визначенні українського народу як «козацької нації» і є певне перебільшення, все ж не можна ігнорувати той факт, що концептуалізація української історії та її «відсепарування» від російської відбулися у своїх визначальних рисах на фундаменті «козацького міфу» з притаманною йому героїзацією здобутого «козацькою шаблею» і апологетизацією «козацької демократії». До його обґрунтування доклали зусиль кілька поколінь українських інтелектуалів.

Основи дослідження історії українського козацтва закладалися, починаючи з останньої чверті XVII ст. в рамках романтичної традиції в українському історієписанні, коли прагматичні інтереси козацької старшини, яка добивалася зрівняння у правах з російським дворянством, продиктували спалах інтересу до минувшини. Козацькі літописи — це радше політико-публіцистичні трактати, але тим вищою є їхня джерельна цінність — адже вони дають уявлення не стільки про події, скільки про настрої, уподобання, ментальні впливи. Хроніки козацьких літописців — Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки, по суті, поклали початок дослідженню культурного пограниччя, в ареалі якого розгорталися основні події Національної революції середини XVII ст. Ще більш цінними є зафіксовані в козацьких літописах уявлення про «своїх» і «чужих», а також про територіальні межі України, яка вперше з'являється як територіальна ознака належності до «українського» чи «малоросійського» народу.

Поняття «малороссийская страна» присутнє вже у трактаті 1684 р., привезеному у Москву В. Кочубеєм. Цікаво, що в ряді випадків козацтво фігурує поза нею («зо всею Украиною и з войском Запорозким»). Як правило, літописців цікавить походження козацтва. Літопис Г. Грабянки відкривається розділом «О начале поименования козаков и откуда наречении, от коего племени и рода; купно же и о древнейших их действиях сокращенне». Утім, найчастіше козаки зображуються як «вільне воїнство», безвідносно до етнічного походження. Мотив «сваволі» у козацьких літописах домінує, але ставлення до нього у різних літописців неоднозначне [57].

З появою козацького етнокультурного комплексу в українській історіографії пов'язуються найбільші трансформації в історії і українського етносу, і України як соціально-політичного організму. Йдеться не просто про прикордонну смугу, а про *особливу країну, що становила кордон європейської цивілізації*, відмежовуючи її від Великого східного Степу. Як в Америці часів її завоювання європейцями Кордон відділяв уже цивілізовані осередки від Дикого Заходу, так і Україна знаходилася на передньому краї в боротьбі євро-

пейського світу з Диким Полем. І хоч козаки навіть у регіоні, який вважали своїм, становили не більше чверті населення, сформоване ними «своєвольне» суспільство не тільки дістало право на існування, але й інституалізувалося у створеній Б. Хмельницьким Гетьманській державі. Беручи козаків на військову службу, польські королі, починаючи із Стефана Баторія, легітимізували тим самим їхній особливий статус. Козаки вступали з державою у своєрідний договір як вільна, відокремлена від інших станів верства. Козацький імунітет сприяв укоріненню у свідомості цієї верстви *відчуття свободи* як найвищої цінності. Поступово склалися нові напіввійськові традиції, які згодом втілювалися у специфічній організації Запорозької Січі. Створивши у Середньому Подніпров'ї власні укріплення (Січі), козаки дістали зразок небаченої до того часу суспільної організації, що нагадувала водночас і військові табори, і лицарські ордени.

Свою відповідь на запитання про те, чому «створена дніпровськими козаками українська політична формація» виявилася нетривкою, пропонує А. Каппелер. Серед факторів, які стали на заваді збереженню вибореної в середині XVII ст. суверенної держави, Каппелер розрізняє зовнішньополітичні (боротьбу могутніх держав за панування у Східній Європі) і внутрішні (політичну та соціальну лабільність Гетьманщини й «колабораціонізм» козацької старшини) [34, с. 54, 57]. До цих чинників можна було б додати особливості українського етногенезу: розмаїття регіональних та зональних варіантів української культури, що склалося історично, створювало ефект багатоскладовості і багатоваріантності, а відроджена на новій основі соціальна стратифікація, посилена етнічною мозаїчністю, привносила у суспільне життя атмосферу конфронтаційності.

Проблема Дикого Поля і Степу виявилася в українській свідомості саме тим фундаментом «географії уявлень», яка зазвичай контрастувала з реальною географією. Збірним поняттям «Степ» зазвичай позначалися кочові держави — сусіди Русі, а також своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи. Пізніше, з оформленням козацтва як стану, воно використовувалося для окреслення етноконтактної зони між кочовою та хліборобською цивілізаціями, освоєної, за визначенням Н. Яковенко, «відчайдушними авантюристами з обох сторін». «Нічий люди на нічий землі — ось головна суть «людей Поля». Аверс і реверс однієї медалі — цією вдало знайденою метафорою Н. Яковенко позначила складну взаємодію козаків з татарами, в якій Кримський ханат виступає водночас і як каталізатор козащини, її союзник, і як запеклий ворог. «Окреслене розмаїття переплетень західної («європейської») та східної («азійської») цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому подеколи навряд чи можливо відокремити «власне» від набутого» [29, с. 26, 181–182].

Місце і роль України у Речі Посполитій окреслювалися невиразно, вона виявилася там «третім зайвим». Дві унії — Люблінська 1569 р. і Берестейська

1596 р. зумовили «вибухову динаміку» відносин, з постійним переростанням порозуміння у ворожнечу. Зафіксований у Гадяцькій угоді 1658 р. варіант перетворення «двоєдиної» Речі Посполитої на «триєдину» передбачав повернення козацької держави під скіпетр польського короля. У планованій федерації вона мала дістати широкі автономні права. Укладену у жовтні 1658 р. Гадяцьку угоду сейм Речі Посполитої ратифікував у травні наступного року, але в урізаному вигляді. Це посилювало тертя й незгоди в середовищі української козацької старшини. У жовтні 1659 р. дія договору українською стороною була юридично припинена, що означало втрату одного з небагатьох шансів уникнути жакхливої Руїни. Унітарна козацька держава фактично припинила своє існування, козацьку традицію ще майже століття підтримувало лише бунтівне Запорозжя.

Ставлення до Гадяцької угоди було неоднозначним. Якщо представники народницького напрямку в історіографії оцінювали цю подію здебільшого стримано, переважно під кутом зору відмови козацької старшини від демократичної традиції, «розправи з революцією української черні» [58, с. 314], то представники державницького напрямку зображували Гадяцький договір як певний політичний ідеал, «величний пам'ятник Козаччини» [59, с. 38], українську національну програму на кілька століть. Ці крайнощі виникали на ґрунті недостатнього розрізнення реального (загалом мізерного) політичного впливу Гадяцьких угод і їхнього значення як пам'ятки української політичної думки, показника умонастроїв суспільства і рівня його політичної культури.

Гадяцький трактат відбивав негативну реакцію значної частини українського суспільства, насамперед козацької старшини, на ті форми, в яких втілювалася в життя Переяславська угода. Явне намагання російського уряду ігнорувати її договірний характер, його прагнення звести нанівець українську автономію викликали невдоволення в Україні. Та й сам деспотичний лад Росії опинився в гострому конфлікті з республіканськими традиціями, притаманними політичному устрою Війська Запорозького. Слід мати на увазі, що як запорожці, так і вище православне духовенство України по суті перебували в опозиції до угод, досягнутих у Переяславі і в Москві. У цих умовах ідея повернення України у лоно Польщі знайшла чимало прибічників. Неабияке значення мало й те, що фактичним автором Гадяцького трактату Ю. Немиричем ця ідея була вкладена в елегантну форму федерації трьох «князівств» — Польського, Литовського і Руського. У первісному його проєкті передбачалося не тільки скасування унії, але й об'єднання всіх українських земель у єдиному автономному політичному цілому. Втім, у напруженому дипломатичному поєдинку з представниками польської адміністрації українська сторона не змогла відстояти найбільш радикальні вимоги проєкту. Цим, а також військовою силою Росії, яка не побажала змиритися із втратою України, пояснюється той факт, що Гадяцька угода фактично лишилася на папері.

Проте як документ політичної думки Гадяцький трактат мав широкий резонанс. Польські історики вбачали в ньому доказ великодушності і толерантності Речі Посполитої. «Цей славний трактат, – писав А. Валевський, – був актом історичної справедливості щодо руського народу, реставрацією польської готовності до згоди» [60]. У досить цікавій площині розглянув проблему Гадяцького трактату М. Драгоманов, проаналізувавши його в контексті переорієнтації старшини від ідеалів шляхетського монархізму до лібералізму. Внісши в круг старшини більше політичного лібералізму, Виговський і Немирич «внесли туди і більше шляхетщини, котра обібрала масу поспільства і козацтва, так, що маса та тим паче не хотіла знати лібералізму, виговщини і стала за царя» [61, с. 195]. Отже, Драгоманов близько підійшов до розуміння причин нежиттєвості закладених у Гадяцькому трактаті принципів: козацтво разом із селянством, винесши на своїх плечах основний тягар Визвольної війни, не бажали поступатися своїми здобутками. Ця думка була пізніше розвинута Грушевським, який зауважив, що закладена у Гадяцькій угоді схема могла б мати історичне виправдання у тому разі, якби йшлося про прилучення західних земель до України. Оскільки в Західній Україні не було власної козацької держави, українська державність, оперта на шляхту, тут могла здатися природною. Але при останньому редагуванні Гадяцького акта західні провінції були вирвані зі складу Великого князівства Руського. Тепер козацько-шляхетська конструкція нової політичної концепції уже нічим не була виправдала і нагадувала політиканську витівку, спрямовану проти козацької гегемонії. Це і зумовило її провал. У тому вигляді, як вона з'явилася на світ, ідея перетворення Польщі на федерацію трьох її частин була, на думку Грушевського, «цілком нежиттєздатна» [58, с. 375].

Автономія Гетьманщини і Слобожанщини

За «Вічним миром» 1686 р. Україна остаточно була розділена на дві частини: Київ і Лівобережжя перейшли під суверенітет царя; Правобережжя та Східна Галичина лишилися під владою Польщі. За О. Єфіменко, «після Хмельницького центр південноруської історії переноситься з правого берега Дніпра на лівий, на історичну сцену виступає «Соборна Україна», Малоросія, Гетьманщина, яка досі перебувала в тіні» [62, с. 126]. Саме Гетьманщині, яка протягом майже століття була центром політичного життя України, судилося відіграти помітну роль у формуванні національної свідомості українства, стати уособленням «козацької слави». Назва «Гетьманщина» закріпилася за Лівобережною Україною після 1686 р., коли вона увійшла разом з Києвом до складу Російської імперії; цю територію в офіційних документах царського уряду другої половини XVII–XVIII ст. називали також Малоросією, Малою Руссю, Малоросійським краєм. Тут зберігався особливий статус, обумовлений низкою договорів із козацькою старшиною, починаючи від Березневих

статей 1654 р. Адміністративно-територіальний устрій гетьманської держави дублював структуру війська; власне, і сама держава відбила свій військовий статус у назві «Військо Запорозьке». Територія Гетьманщини поділялася на адміністративні (вони ж військові і судові) округи — полки, які підпорядковувалися територіально певному полковому місту. Полковник призначався гетьманом.

Автономія Гетьманщини явно не відповідала жорстко централізованому устрою Російської держави. Змушені піти на цей компроміс, російські царі робили все для того, щоб, по-перше, звести до мінімуму правові засади автономії і, по-друге, ідеологічно обґрунтувати її неприродність і непотрібність. «Статті Богдана Хмельницького» не були опубліковані і зрештою «загубилися». При виборах кожного нового гетьмана укладалися нові «статті», причому обсяг автономних прав України увесь час урізувався. Наявність окремого українського народу незмінно заперечувалася: згідно з офіційною доктриною самодержавства Україна завжди була невід'ємною частиною Росії і тільки внаслідок її тимчасового «відокремлення» виникли певні відмінності між росіянами і українцями. Ставлення царів до гетьманів коливалося від стримано-настороженого до зневажливого: на переконання Петра I, «от времени первого гетмана Богдана Хмельницкого все гетманы являлись изменщиками» [63, с. 71].

І все ж автономія Лівобережної України у другій половині XVII ст. і впродовж перших двох третин XVIII ст. була реальним фактом, що дає право говорити про понад сторічне існування української козацької державності. Гетьман, який тепер титулувався як «його світлої царської величності гетьман Війська Запорозького», обирався козаками і тільки присягав цареві на вірність; Україна мала свої військо, фінанси, свій адміністративний і судовий устрій, власні закони. Влада гетьмана, хоч його зовнішні зносини і обмежувалися, була досить великою: він роздавав «маєтності», призначав на посади. Регулярно, кілька разів на рік, генеральна старшина і полковники збиралися на старшинські з'їзди, де обговорювалися найважливіші питання життя краю. Для виборів гетьмана збиралася загальна (Генеральна) рада, роль якої, проте, ставала дедалі більш формальною.

Окрему військово-адміністративну одиницю козацької держави становило Запорожжя (територія Вольностей Війська Запорозького низового) — специфічне соціальне утворення з поєднанням рис військової спільноти, політичного та соціального інституту. Крім власне Запорозької Січі, ця територія охоплювала прилеглі землі, зокрема міста Чигирин і Трахтемирів з містечками й селами, що становили їхню периферію. Початок територіального виокремлення Запорожжя козацька традиція пов'язувала з 1576 роком — саме тоді польський король Стефан Баторій передав ці землі «низовому товариству». Проте їхні межі не були чітко окреслені аж до 1705 р. — часу, коли Росія і Туреччина зробили спробу провести міждержавний кордон.

Певні риси автономії у своєму територіальному устрої мала Слобідська Україна — регіон, що утворився у так званому Дикому степу, у трикутнику між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханату у XVII–XVIII ст. Ця територія не вирізнялася чітко вираженими природними границями чи збереженими символічними ознаками (окрім хіба що половецьких «баб»). Кочовики, що були там господарями упродовж кількох століть, не залишили по собі ані монументальних споруд, ані писемних пам'яток. Хоча очевидно, що на цю територію поширювалася певний час влада Хозарського каганату й підлеглої Хозарії Волзької Булгарії. Панування над «степовим порубіжжям» Золотої Орди та її спадкоємця — Кримського ханату — залишило чимало слідів у топоніміці, але навряд чи було у змозі заповнити політичний вакуум у «буферній зоні». Лише у XVI ст. зміцніла Московська держава почала створювати тут оборонну смугу «ліній» з «острожками» й невеликими фортецями, підкріплюючи це просування на південь і церковною колонізацією. З появою у Степу постійного населення й оборонних форпостів виникла потреба лімітації кордонів — відповідно до неї стало розмежування й картографування Степу, розпочате наприкінці XVI ст. Утім, на висловлену 1634 р. пропозицію польської сторони маркувати кордон земляними курганами, стовпами й написами влада Московії відповіла відмовою. Кордону з Кримським ханатом не існувало взагалі, хоч степові шляхи, оборонні споруди, броди на річках тощо були старанно зафіксовані у «Книге Большому Чертежу» кінця XVI ст. [64, с. 25–27]. Власних сил для освоєння великої території, неспокоїної у воєнному відношенні, у Росії було замало; новозбудовані фортеці постійно зазнавали руйнувань. Російський уряд заохочував селитися на цих землях козаків із Запорожжя й «литовських городів». Українським колоніям дозволялося мати власне управління і звичний — полковий адміністративно-територіальний устрій. Особливо активне залюднення території відбувалося у середині 50-х рр. XVII ст. У цей час українські переселенці відновили спорожнілі укріплення Цареборисова й Охтирки, заснували Харків, Суми, Зміїв, Лебедин.

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини і Слобожанщини мав багато спільних рис у вигляді військово-політичного устрою, який передбачав певний ступінь внутрішньої автономії й самоврядування. Але політичний статус цих територій щодо Росії був відмінним. Козацтво Гетьманщини вважалося вільним станом, як і російське козацтво Дону, тоді як козацтво Слобідської України було «державним» і управлялося не виборним гетьманом чи отаманом, а білгородським воєводою, що призначався з Москви. Офіційно Гетьманщина, принаймні у межах століття, вважалася такою, що перебуває під протекторатом Росії, тоді як Слобожанщина розглядалася як частина Росії. Проведена у 1732–1737 рр. реформа слобідських полків звелася до заборони займати вільні землі, перетворення слобідських полків на регулярні частини російської армії, а полкових канцелярій — на звичайні

державні органи провінцій. Царським маніфестом 1765 р. козацька служба на Слобожанщині визнавалася взагалі непотрібною, а козацька старшина прирівняна в правах до російського дворянства. З п'яти слобідських полків утворювалася Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові. Губернія «с наименованием оной слободскоукраинскою» ознаки українськості зберігала хіба що у назві. У 1780 р. губернію перетворили на Харківське намісництво, 1796 р. повернули первісну назву, а у 1835 р. її було включено до складу Малоросійського генерал-губернаторства, центр якого перенесли з Полтави у Харків.

Степ відігравав в історії України роль, яку важко вкласти в однозначні оціночні характеристики. Як правило, він усвідомлювався як джерело небезпек, і був таким для тисяч людей, що стали бранцями татар, своєрідним «живим товаром». Але водночас Степ став регіоном волі. За Г. Турченко, «Степ формував новий тип особистості й новий тип взаємин, новий соціум — зовсім несхожий на замкнуте, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Козацька республіка — Запорозька Січ — була державною формою цього суспільства. Тут не було кріпацтва і формувалися нові, незвичні для тодішньої Польщі та Росії, але привабливі для їх закріпачених селян, по суті, буржуазні виробничі відносини. Ця територія — Вольності Війська Запорозького — була своєрідним «краєм волі», «зоною свободи» і притягувала до себе невдоволених і здатних на протест» [65, с. 26].

Утім, говорити про існування Української держави як самодостатнього політичного організму можна лише відносно дуже короткого періоду — в межах одного десятиріччя. За В. Горобцем, вже у жовтні 1659 р. номінальна васальна залежність Гетьманщини від влади російського царя трансформувалася у більш жорсткі форми залежності, а політична автономія Гетьманату поступилася місцем адміністративній. Самоуправління зберігалось при здійсненні внутрішньої політики та в межах функціонування українських владних інституцій на основі власного законодавства і традицій. Але сувереном виступав російський монарх, і його санкція була необхідною умовою для набуття правної чинності найважливіших ухвал української влади — гетьманської елекції, поземельних відносин, призначення та скинення з генеральних урядів тощо [66, с. 47].

Специфічний територіальний устрій Запорожжя теж визначався чинником порубіжжя — Січ існувала доти, доки здатна була виконувати потужну захисну функцію. Однак у часи її розквіту кошові отамани виявляли претензії не лише на контроль над штучною територією, але й на гетьманство. Статус Січі був нестабільним і залежав від геополітичних розкладів — з утворенням Гетьманщини вона була включена до її складу, у 1667–1686 рр. перебувала під подвійним — московсько-польським протекторатом, у 1711–1734 рр. визнавала османський протекторат. З 1734 р. відносну автономію Запорожжя було відновлено на базі Російської імперії.

Ліквідація Гетьманщини і зруйнування Запорозької Січі підвели ризик під багатовіковою боротьбою українського народу за своє національне самовизначення. Як констатував М. Грушевський, «політичне життя України впало, і за позбавлення автономії її винагородили кріпосним правом, занепадом народної освіти, цензурними цькуваннями української мови, переслідуванням усіх проявів національних прагнень, що доходили до всіляких крайнощів, до цілковитого абсурду» [67, с. 407]. Ця поразка мала наслідки і для всієї Європи, оскільки наступною жертвою стала Польща, поділ якої між Росією, Пруссією та Австрією означав нову драму українства.

Регіональна специфіка Правобережжя та Південної України

Правобережна Україна — регіон, де закладалися основи давньоруської державності, протягом багатьох років була ареною кривавого суперництва між Росією та Польщею за володіння територією. За умовами «Вічного миру» 1686 р. Правобережжя відійшло до Польщі, проте Київ лишився у складі Росії. Таке неприродне становище, коли центр історично сформованого регіону був відділений від нього кордоном, тривало понад століття і спричинилося до складного переплетення різних впливів та інтересів. Московія намагалася поширити свій вплив на Правобережжя, використовуючи оновлені версії концепцій «Третього Риму» та «обраної держави» з обґрунтуванням власного права на візантійську спадщину. Польща добивалася повернення своїх маєтків, втрачених під час Хмельниччини. Українська старшина хиталася між проросійською, пропольською, протурецькою орієнтаціями.

Зберігши владу над більшою частиною Правобережної України, польський уряд розумів, що відродити тут власну політичну структуру можна лише шляхом використання традиційних для цих земель елементів суспільного устрою. Цим пояснюються кроки короля Яна III Собеського у напрямі реанімації інститутів українського гетьманату на Правобережжі, знищених на початку 70-х рр. у ході боротьби з турками і П. Дорошенком. Насамперед зміна тактики виявилася у запровадженні інституту «наказного гетьманства» під патронатом Польської корони. На самовільну козацьку «реколонізацію краю» польський уряд відреагував частковим відродженням української військово-політичної структури. Але відновлення Білоцерківського (Фастівського), Брацлавського, Богуславського, Корсунського полків наштовхнулося на сильний спротив польської шляхти, яка поверталася до своїх «дідичних» маєтностей. Цим насамперед зумовлювалася величезна соціальна напруга у цьому регіоні, яка обернулася повстанням під проводом С. Палія і наступним переходом цих земель під владу Росії (хоч юридично ця територія належала Польщі і за умовами «Вічного миру» 1686 р. мала лишатися незаселеною). Остаточно долю цієї смуги Правобережжя було вирішено в 1713–1714 рр., коли нові мирні угоди Росії і Польщі з Туреччиною підтвердили її належність

Речі Посполитій. Більшість населення була зігнана на лівий берег, полковий устрій скасовано і відновлено поділ на воєводства, повіти і староства.

Про політичну єдність Західної України можна говорити від часів Галицько-Волинської держави, яка відігравала роль бар'єра, що стримував проникнення кочовиків у Західну Європу. Входження українських земель до складу ВКЛ небагато змінило у їхньому суспільному ладі. Зміни почалися відтоді, як Східна Галичина опинилася під владою Польщі, а після її першого поділу (1772) відійшла до Австрії. Політико-ідеологічні преференції у Габсбурзькій монархії вибудовувалися у такий спосіб, що вісь протистояння по лінії «свій — чужий» мала виразну етнічну основу. У баченні І. Монолатія саме міжетнічною соціокультурною дистанцією, як і світоглядним розмежуванням, що виникло на цьому ґрунті, був зумовлений етнічний принцип політичної структуризації населення західноукраїнських земель. Міжнаціональні відносини у цьому регіоні неможливо вписати в один шаблон — їхня амплітуда коливалася між полюсами доброзичливості й ворожості. Тут співіснували і взаємодіяли етноси (українці, поляки, румуни, молдавани, німці, росіяни, євреї та ін.), релігії (християнство у вигляді римо-, греко-, вірменокатолицизму, православ'я, протестантизм, юдаїзм), представники принципово відмінних цивілізацій (візантійської, латинської, близькосхідної). Соціокультурний ізоляціонізм, взаємне дистанціювання хоча й мали місце, але не були абсолютними [68, с. 161–163].

Політика Польщі щодо українських земель була виразно дискримінаційною. Слабкість королівської влади і величезні права магнатської верстви зробили анархію в країні майже природним станом, до того ж ускладненим релігійною нетерпимістю. Колонізація супроводжувалася ідеологічним наступом. Польщі необхідно було якось обґрунтувати свої права на українські землі, і в хід були пущені міфи про їхню органічну належність до Польської корони і про цивілізаторську і захисну місію поляків у районах суцільного запустіння і дикості. Поляки проголосили себе «щитом християнства», його оплотом у боротьбі проти мусульманського світу. До некатоліків вони ставилися як до людей підступних, морально й культурно неповноцінних. Вся політико-адміністративна сила держави підпорядковувалася завданням колонізації українців. Землі, на яких вони жили, оголошувалися «пустелями», і уряд щедро роздавав їх магнатам і шляхті. Оскільки ті, хто переходив у католицизм, діставали рівні із польською шляхтою права, українська верхівка швидко спольщувалася. Могутнім стимулом для українського національно-визвольного руху стала лише революція 1848 р. в Австрії та Угорщині. Проте «весна народів», пов'язана із нею, виявилася нетривалою.

Південна Україна як окремий регіон сформувалася наприкінці XVIII ст., коли до складу Росії увійшли землі між Південним Бугом і Дніпром (1774 р.), територія Кримського ханату (1783 р.), район між Південним Бугом і Дністром (1791 р.). Проте російська колонізація причорноморських степів почалася

задовго до цього часу. За тридцять п'ять років (з 1740-го по 1775 р.) населення на запорозьких землях зросло майже вдвічі — насамперед за рахунок втікачів з Гетьманщини і підлеглого Польщі Правобережжя. Разом із землями колишньої Запорозької Січі, новоприєднані новоросійські території утворили Новоросійську губернію, яка у 1802 р. була поділена на три — Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Складності у освоєнні краю створювалися політичною нестабільністю, напруженими відносинами з Туреччиною. Соціальна напруга у регіоні виникала також внаслідок гострої боротьби вільних поселенців за збереження своєї свободи. Своєрідність Південної України великою мірою обумовлювалася і її прикордонним становищем, постійною воєнною небезпекою, гостротою соціальних антагонізмів. Контакти й конфлікти на цій території створювали строкату суміш запозичень і взаємного нерозуміння, що само по собі не може не становити об'єкт підвищеного наукового інтересу [69].

Національна революція середини XVII століття

В історії кожного народу є події, які руйнують усталений плин життя, відкривають нові горизонти, стають, за влучним виразом С. Пирожкова та Н. Хамітова, «сплесками» цивілізаційної суб'єктності» [70, с. 15] і тому гучною луною озиваються в історичній пам'яті. Для українського народу таким явищем є Національна революція середини XVII століття. За своїм історичним значенням вона не поступається багатьом кардинальним подіям в житті Європи. І саме в контексті осмислення її суспільно-політичної ролі в долі України знову і знову постають запитання: «що виступає імпульсом національного відродження?», «коли і як з'являються модерні нації?»

Неординарний погляд на ці проблеми пропонує сучасний американський історик Тімоті Снайдер у книзі «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569—1999». У його баченні саме 1569 рік — рік Люблінської унії — може стати нетрадиційним відправним пунктом для роздумів над національними історіями Польщі, Литви, Білорусі, України чи Росії. На відміну від традиційних підходів, ґрунтованих на простеженні ідеї тяглості від часів Середньовіччя до сьогодення, Снайдер акцентує увагу на точках біфуркацій на шляху від ранньомодерної нації на теренах Речі Посполитої до формування чотирьох модерних націй. Успадкувавши козаків разом з Україною від Литви у 1569 р., Польське королівство покладалось на них для захисту свого південного прикордоння від Кримського ханату, а водночас і для атак на сусідів. Але воно виявилось не готовим до інкорпорації вільної озброєної спільноти переважно селянського, а не шляхетського походження. Козаків «змушували до мобілізації, не надаючи права репрезентації». Разом з релігійною унією і закріпаченням селян це створило вибухову суміш, наслідком якої стала поява нової модерної нації і нового різновиду державності.

Національну революцію середини XVII ст. Т. Снайдер вважає такою, що поставила під загрозу існування Речі Посполитої, і початком серії катастроф, якими ознаменувався її занепад як європейської потуги. На його думку, проблемою ранньомодерних європейських правителів був конфлікт релігійної та політичної лояльностей — їхніх власних та їхніх суб'єктів. Слабка центральна влада, маргіналізація міст і відсталість села могли й самі по собі приректи Річ Посполиту на занепад. Але якби конфлікт в Україні в середині XVII ст. їй вдалося подолати, можливо, Річ Посполита могла б впоратися зі своїми проблемами. Проте для цього вона мала б стати державою трьох націй, а не двох. Провал Гадяцької угоди унеможливив компроміс; шанс утримати лояльність політичної еліти в Україні було надовго втрачено [71, с. 18–20, 135–148].

Проте «сцементований накалом національно-визвольної боротьби у ранньомодерну націю, український соціум продемонстрував високий рівень суспільної соціально-культурної ідентичності», зазначають найбільш вдумливі дослідники Національної революції XVII ст. В. Смолій та В. Степанков. «У свідомості різних прошарків суспільства на 1648 р. уже формувалося сприйняття тяглості й легітимності власного політичного життя, історичної окремішності руського (українського) народу, його рівноправності з польським і литовським й добровільності приєднання (на правах паритетності) до польського у складі Речі Посполитої». Національна революція «стала великою школою боротьби, в горнилі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувався державотворчий і соціальний досвід. Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті повертала українців в революційну добу, коли їх соціальні ідеали знаходили свій матеріалізований вимір в площині практичної діяльності» [72, с. 6–7, 135–136].

Не можна не звернути увагу на досить високий рівень державної правосвідомості козацтва: свої завоювання вони цінили високо і, шукаючи союзників, ставили перед ними високі вимоги. Під час переговорів зі Швецією (січень 1657 р.) старшинська рада відхилила проєкт договору, запропонований Карлом X, і вирішила, за свідченням його посла Г. Веллінга, не вступати з королем у переговори доти, доки він не визнає за козацтвом «права на всю стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їхня мова аж до Вісли. Прагнуть утримати те, що зайняли за допомогою зброї, бо їх би висміяли, коли б за такої можливості не відібрали земель, які колись втратили» [73, с. 205]. Це свідчення показове з кількох міркувань. Тут є, по-перше, чітко визначене поняття «Україна». По-друге, простежується усвідомлення спадкоємності України і старої Русі. По-третє, все завойоване «козацькою шаблею» провідники козацтва вважали своїм здобутком і з будь-якими покровителями не бажали ним ділитися. Вони, приміром, претендували на Львів, який перебував поза межами «грецької віри». Новий посол Швеції улітку 1657 р. теж дістав підтвердження того, що козаки прагнуть «отримати

всю країну до Вісли». У такому ж ключі велися переговори козацької старшини із Трансильванією.

Своїм успіхом Національна революція багато в чому завдячує тому, що перехідна епоха від середньовіччя до нового часу висунула на політичну арену непересічну постать, харизматичного лідера Богдана Хмельницького. Йому вистачило державної мудрості, щоб зупинити країну на краю величезної соціальної катастрофи. Б. Хмельницький гідно продовжив справу, розпочату його попередниками, вивівши на новий, європейський рівень військову справу в Україні і українську дипломатію [74]. Прийняття Україною протекторату російського царя, оформивши юридично факт її виходу зі складу Речі Посполитої, не означало входження її до складу Росії на правах автономії. Йшлося лише про номінальну васальну залежність за умови збереження державної самостійності і внутрішнього суверенітету; останній обмежувався лише частковим контролем за зовнішніми зносинами.

Офіційною назвою новоствореної козацької держави Україна, однак, не стала. Тиск потужної військової традиції зумовив дещо несподівану для держави назву «Військо Запорозьке». О. Моця пояснює це тим, що поняття «україни» (найчастіше у множині) відбивали пов'язаність зі статусом пограниччя. Потрібен був час, щоб одна з цих назв набула конкретного географічного змісту. «Ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва «Русь — Мала Русь» [75, с. 16]. Те, що в офіційній назві держави Богдана Хмельницького було відбито пріоритет військової організації, зрозуміти не важко. Це був час, коли війна охопила практично всю Європу, і те, що відбувалося в середині XVII ст. в Україні, відповідало загальному перебігу процесів формування нової системи політичних структур і державних інститутів на ґрунті перетворення «приватних» сюзеренно-васальних відносин на міждержавні. Претендуючи на певний міжнародний статус, українська козацька держава могла легалізуватися в очах володарів сусідніх країн лише шляхом відмови від прямого підпорядкування Війська Запорозького польському королю і переведення колишніх відносин підданства у формат протекторату. У тогочасних європейських традиціях полівасалітетної залежності це могло диктувати одночасний пошук кількох сюзеренів. Зрозуміло, що війську було легше знаходити сюзеренів, ніж державі з поки що не закріпленим офіційно статусом.

1648 рік виявився рубежем, за яким стало можливим говорити не лише про козацький автономізм, а й про орієнтацію на суверенітет і про становлення своєрідного українського республіканізму у формі гетьманщини. У ході переговорів з польським посольством А. Кисіля (лютий 1649 р.) Б. Хмельницький чітко сформулював намір звільнити «з лядської неволі народ весь руський», причому західним кордоном своєї держави бачив Львів, Холм і Галич [76, с. 118–119]. Ще раніше, у листопаді 1648 р., в листі до турецько-

го султана Хмельницький вбачав «одвічну волю неба» у тому, що козакам вдалося «взяти під владу більшу половину польського королівства, Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією Руссю аж по Віслу» [77, с. 96]. Ввівши до своєї титулатури формули «dux», «великий князь», гетьман виразно виявив претензію на утвердження Українського гетьманату як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Значною мірою це йому вдалося: в геополітичній структурі Європи з'явилася «держава фактично непідлегла, але номінально залежна від монарших дворів даного регіону» [78, с. 171].

Національна революція середини XVII ст. в Україні важко піддається однозначним оцінкам. У радянській історіографії рішення Переяславської ради незмінно трактувалися як омріяне народом возз'єднання України з Росією. Насправді на раді в Переяславі йшлося про протекторат — форму залежності, що передбачала захист однією державою інтересів іншої за умови певного контролю за її політикою. Укладення такої угоди давало Україні низку переваг: вона виходила на арену міжнародної політики як держава, незалежна від Польщі. Московія зобов'язувалася гарантувати права і привілеї, які надавалися козакам Литвою і Польщею. Проте тертя у російсько-українських відносинах почалися ще у Переяславі. Нечіткість і невизначеність деяких пунктів договору давало змогу російським дипломатам при кожному новому обранні гетьмана урізати його права і в такий спосіб обмежувати українську автономію.

Я. Дашкевич вважав найбільшою загадкою, яку навряд чи вдасться колись розгадати, таку: чому Україна не була проголошена державою де-юре? На його думку, для цього були усі потрібні важелі — від звільненої збройною рукою території до цілком імовірного дипломатичного й політичного визнання низких інших держав, зокрема Туреччини і Швеції. Україна увійшла до складу Московії не як окрема держава, а як відірвана від Речі Посполитої територія фактично без назви (бо «Військо Запорозьке» — це лише мілітарне об'єднання, а Гетьманщина — пізніший штучний термін). «Переяслав не підтвердив державності України, а навпаки», з боєм констатував вчений, і з цим можна погодитися. Росія була зацікавлена у тому, щоб доля України вирішувалася не у правовому полі, а засобами війни [79, с. 121–127].

Те, що українській стороні уявлялося воєнно-політичним союзом, російська розглядала як акт «збирання руських земель», а відповідно, розширення власних володінь. Не випадково, починаючи з останньої третини XVII ст., гетьманське управління лівобережною частиною України від імені російського монарха позначалося запозиченим із німецької адміністративної практики терміном «регіментарство». Оскільки ж усні домовленості не були належним чином оформлені, це відкривало для Росії можливості розширення впливу на внутрішні українські справи, аж до встановлення повного контролю над гетьманською владою і зрештою — через 110 років — до ліквідації самого інституту гетьманства. І все ж соціальні й політичні наслідки Національної

революції XVII століття виявилися настільки вагомими, що про повернення до попереднього стану мови вже не могло бути, особливо на Лівобережжі. В українській державі з'явилася і якісно нова модель соціальної структури, і нові форми самоврядування, і нові механізми циркуляції еліт.

Автономія Війська Запорозького базувалася на інституційній моделі військово-політичної організації, поєднаної з певними традиціями, запозиченими із польського шляхетського устрою. Навіть після поділу України на два гетьманства після 1663 р. продовжувала існувати поліцентрична козацька держава — Українське гетьманство; обидва регіони пов'язували з єдиним державним організмом власні політичні, економічні, етнокультурні, конфесійні та інші інтереси. Спогади про славні діяння гетьмана Богдана допомагали мешканцям Правобережжя та Лівобережжя відчувати себе частинами єдиного державного організму, що дає дослідникам підставу говорити про існування єдиного соціально-економічного простору по обидва боки Дніпра.

Дуже влучно другу половину XVII ст. О. Єфименко називала добою, коли «безладна та безглузда гра випадковостей» нищила усі життєві пагони, а зовнішня політична анархія підтримувала внутрішню. «Змінюються гетьмани, з'являються і зникають партії; походи, битви і мирні переговори мерехтять перед нами, неначе в калейдоскопі. Нарешті все рушиться, знищуючи політичну цілісність і самостійність України» [62, с. 116]. Головну причину Руїни О. Єфименко бачила у зовнішніх чинниках: суперництво Москви і Польщі роздирало край навпіл, але не меншою мірою Руїну спричинили й егоїстичні інтереси козацької старшини. В. Смолій та В. Степанков констатують: позбавлена контролю з боку державного апарату генеральна і полкова старшина, зосередивши в своїх руках виконавчу й судову (військову та цивільну) владу, дбала не стільки про національно-державні інтереси, скільки про особисті. Зрештою ціною, яку українська еліта заплатила за зрівняння у правах з російським дворянством, стало скасування автономного устрою Гетьманщини і всіх решток самобутнього ладу української козацької держави [80, с. 99, 297]. Унітарна козацька держава перетворилася на щось подібне до конфедерації Правобережної й Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя, і ніякі заклики й звернення щодо збереження єдності, які лунали з місць, уже не могли змінити ситуацію.

В нелегкий час (1687 р.) до влади на Лівобережжі прийшов Іван Мазепа. Спритний і вмілий політик здобув прихильність як у козацькому середовищі, так і при дворі Петра I. Проте, коли Петро I став безцеремонно втручатися в українські справи, Мазепа був змушений шукати нового покровителя. У Північній війні, яка стрімко наближалася до кордонів України, фортуна ставала явно неприхильною до Петра I. Після тривалих вагань Мазепа наважився на рішучий крок, перейшовши на бік шведського короля Карла XII. Наслідком цього стало зруйнування гетьманської столиці Батурина та обрання нового гетьмана [81]. У вирішальному бою під Полтавою 27 червня 1709 р.

армія Карла XII зазнала нищівної поразки; разом з якою були поховані мрії українських автономістів про можливість існування України як окремого політичного цілого під турецьким протекторатом. Поразка Мазепи стала поштовхом до реалізації плану ліквідації автономного устрою в Україні; 1775 р. російські війська оточили і зруйнували Запорозьку Січ, а останній отаман Січі Петро Калнишевський був засланий на Соловки. До кінця XVIII ст. і з рештками автономії України було покінчено, замість ліквідованого полкового устрою на українських землях було створено три намісництва – Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське.

Згадки потребує і пам'ятка тодішнього європейського конституційного права – створена Пилипом Орликом «Конституція» [82], проголошена при його обранні гетьманом (1710 р.) на козацькій раді під Бендерами. Починалася вона коротким викладом історії України і критикою спроб Московського царства «накласти рабське ярмо на вільний народ». Документ закріплював традиційні для України підвалини демократичного правопорядку: засуджував прагнення окремих гетьманів до узурпації влади, окреслював роль ради як органу, без попереднього рішення і згоди якої «нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». У Конституції послідовно проводився принцип непорушності кордонів, встановлених в часи Богдана Хмельницького, шведський протекторат не повинен був обмежувати суверенітет України. Зрозуміло, що умов для втілення такої Конституції в життя у той час не було.

Вражають культурні здобутки українського народу в XVII–XVIII ст. Появою величезного культурного динамізму Україна значною мірою завдячує пануючому в художній та інтелектуальній сферах стилю бароко. Характерне для бароко тяжіння до урочистості, тріумфальності, пластичної експресії було надзвичайно співзвучно настроям, пробудженням подіями Національної революції середини XVII ст. Водночас на ґрунті освоєння ідей західноєвропейського Ренесансу та Реформації і їх переосмислення в руслі киево-руської традиції виникла цікава система світосприйняття, в якій повага до народних смаків та ідеалів поєднувалася з проявами химерності, веселої життєлюбності, хизування багатирською вдачею. Традиції бароко відчувалися і в практиці українського друкарства, закладеній у другій половині XVI ст. Іваном Федоровим, проте найбільш виразно вони проявлялися в українській архітектурі і мистецтві. Запозичуючи багато європейських здобутків, українське «козацьке бароко» набрало своєрідних форм завдяки застосуванню національного колориту. Симптоматично, що майже всі гетьманські собори утверджували ідею державної величі.

Зростання інтересу українського суспільства до універсальних основ європейської цивілізації – античності, християнства, просвітництва – дістало свій прояв і в освітній царині, особливо воно відбилося на спрямуванні навчання у Києво-Могилянській колегії, що у 1701 р. стала Академією. Ви-

користання загальноєвропейських програм та методик вивело її до лав провідних культурних центрів православного світу. Будучи першим і впродовж довгого часу єдиним вищим навчальним закладом у Східній Європі, вона відігравала визначну роль у поширенні освіти і культури не лише на українських теренах. Протягом другої половини XVIII ст. не раз виникала ідея створення в Україні університетів — у Батурині, Києві, Чернігові, Новгород-Сіверську, але Катерина II не йшла назустріч цим ініціативам, побоюючись виникнення нових осередків українського автономізму.

Уроки української історії XVII–XVIII ст.

В ході Національної революції середини XVII ст. козацтво в союзі з православним духовенством успішно створювало основи власної державності, своєрідної соціальної мікроструктури і самобутньої територіальної організації. Однак зберегти їх в умовах порубіжжя, на стику інтересів трьох ворогуючих між собою держав було неможливо. Наслідком різних політичних спрямувань місцевих еліт стала безпрецедентна за своїми масштабами Руїна, що розділила Україну по Дніпру і перетворила квітучий край на безлюдну пустку.

Актом справжньої історичної драми вважав М. Максимович 1667 рік, коли був зафіксований поділ сфер впливу між Польщею і Московією на українських територіях, Дніпро «став розлучником двох рідних половин козацької України» [83, с. 770], а на місці єдиної держави з'явилося кілька залежних із окремими урядами, відмінними правовими системами. Досліджуючи територіальну організацію Української держави 70-х рр. XVII ст., О. Гуржій фіксує наявність тут трьох державних утворень (з власними адміністрацією, судочинством, фіскальною системою, особливими збройними силами). У той час, коли значна частина Правобережжя перебувала під владою Д. Дорошенка, у північній частині Лівобережжя (Сіверщина) утверджувалася влада ставленика Росії Д. Многогрішного; життя на цій території нормувалося Глухівськими статтями 1669 р. Третє державне утворення існувало на території Запорозжя. Компетенції кожного з трьох державних утворень регулювалися міжнародними угодами між Україною, Польщею, Росією, Туреччиною [54, с. 49].

Драматичні сторінки історії України XVII–XVIII ст. спонукують до роздумів про уроки, які з них випливають. *Перший* полягає у тому, що незалежність легше здобути, ніж утримати. Повсталий народ протягом року змусив Річ Посполиту визнати власний суверенітет, створив свої органи управління, велике військо, власну фінансову систему. Проте національні революції, щоб бути успішними, потребують насамперед міцної соціальної бази і енергійного проводу. Міцна соціальна база у Хмельницького була лише на початку війни; надалі апетити козацької старшини, що перетворилася на нове панство, відштовхували селян від участі у русі. Що ж до керівництва повстанням, то тут сподвижникам гетьмана часто не вистачало хисту, насамперед дипломатичного. Чітко усвідомлюючи договірний характер відносин із

Москвою, вони не зуміли закріпити на папері те, чого добивалися — гарантії власних «вольностей». Це дало змогу царському уряду практично безперешкодно, крок за кроком звужувати автономні права України і протягом століття фактично анулювати їх.

Другий урок, який випливає із досвіду українського державотворення середини XVII ст. і який був, до речі, підтверджений і пізнішим історичним досвідом, свідчить про непередбачуваність результатів революцій для тих, хто їх розпочинає. Стихійний розмах подій у революційну добу завжди лишає далеко позаду те, чого прагнули і на що розраховували провідники руху. Революції піднімають на поверхню політичного життя такі проблеми, з якими їхні керівники не завжди можуть справитися. У середині XVII ст. для верстви покозачених селян — своєрідних вільних фермерів — ще не було місця в Україні.

Третій урок Національної революції XVII ст. полягає в усвідомленні сумної істини: від «демократії без берегів» люди швидко втомлюються і тоді шукають іншої, більш твердої влади. Від ідеалів польської «непідлеглості» суспільна психологія хитнулася убік до ідеалів авторитаризму — до такого політичного режиму еволюціонував Хмельницький, пізніше ознаки цезаризму демонстрував у своїй політиці Д. Дорошенко. Під час «Руїни» Україна випробовувала і щось на зразок олігархічних режимів (Д. Виговський, Ю. Хмельницький). Але загальною тенденцією була поступова відмова від республіканізму на користь авторитаризму, що зрештою і зруйнувало підвалини того демократичного в своїй основі ладу, який був створений Національною революцією. Звідси уже був прямий шлях до інтеграції в більш жорсткому, російському варіанті абсолютизму, і останній став розглядатися як засіб порятунку і забезпечення стабільності. Так Україна всупереч внутрішній логіці власного саморозвитку опинилася на орбіті російського деспотизму.

2.3. Проєкт українського відродження в європейському «довгому столітті»

На зламі XVII—XVIII ст. доба універсального порядку в Європі, спертого на домінування альянсу Священної Римської імперії німецької нації з римо-католицькою церквою, котру істотно підважили наслідки релігійних/громадянських війн XVI—XVII ст., добігала свого кінця. Натомість ширилися реформаційні та контрреформаційні метаморфози, котрі освячували/легітимізували змагання довкола складання *капіталістичних відносин*, колоритно представлених у відомій концепції протестантської етики й духу капіталізму М. Вебера.

На цьому ґрунті поступово вимальовувалася доба так званої континентальної чи багатofакторної рівноваги великих держав, як-от Англії, Іспанії,

Франції, Росії, Австрії, Пруссії та Туреччини. Порушення балансу між цими країнами спричиняло війни, зокрема за Іспанський (1701–1714) і Австрійський спадок (1740–1748), Семирічну війну (1756–1763), російсько-турецькі війни XVIII ст. та ін.

Не випадково сучасники будь-що-будь намагалися досягнути масштабні геополітичні зрушення в Європі другої половини XVIII ст. у розрізі візій, які тяжіли до ідеї динамічної рівноваги та її встановлення/порушення між великими державами. Саме до таких макроконтекстів тодішньої сучасності й недавнього минулого намагалися вписати кардинальні трансформації державно-політичного устрою Східної та Центральної Європи другої половини XVIII ст., пов'язані зі зникненням низки держав і державних утворень (Кримського ханату, Речі Посполитої, України-Гетьманщини).

Ранньомодерні сприймання світоустрою як своєрідного балансу сил були достатньо популярними навіть після епохи наполеонівських/європейських війн 1792–1815 рр., хоч на такій уявній мапі (після занепаду Іспанії та Туреччини) розміщували вже 6 або 5 великих держав. Ба більше, чимало тодішніх європейських інтелектуалів гадало, що *Новий час розгорнув модерну форму історичного життя, котру ототожнювали із ідеєю великої держави, яку репрезентували найвизначніші європейські народи*. Звісно, згадані уявлення волею-неволею корелювалися із сумнозвісним гегелівським поділом людства на «історичні» й «неісторичні» народи/нації, виплеканим проєктом європейського Модерну.

Зрештою, домінування гегелівського тренду на полі європейської культури й науки відіграло доволі неоднозначну роль щодо представлення України як суб'єкта на історичній авансцені. На думку О. Прицака, саме гегельянство спричинилося до того, що Україна та її минувшина зникли з європейських історичних оповідей XIX ст. [125, 2], хоч були репрезентовані ще у наративах кінця XVIII ст., приміром у відомій праці Й.-Х. фон Енгеля «Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken, wie auch des Königreiches Halitsch-Wladimir» (Halle, 1796).

Українське відродження в світлі палітри концептуалізацій

Однак проєкт Модерну згенерував і велику хвилю скептицизму щодо однорідності людського світу як частини загального універсуму на засадах згаданої гегелівської опозиції. Ця критична реакція визрівала ще у середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму та преромантизму. Згадаймо, наприклад, відомий образ світу німецького мислителя Й.-Г. Гердера, котрий уявляв людство як арфу, на якій кожен народ є окремою струною [90, с. 234]. Саме йому належить знамените пророцтво, що Україна перетвориться на

нову Грецію [91, с. 39], котрим надихалися українські інтелектуали XIX — початку XX ст.

Недаремно М. Грушевський — один із фундаторів концепції українського Відродження XIX ст. стверджував, що ідеї Гердера стали очевидним «благовістом для слов'янських народів» [94, с. 36]. У метафоричному сенсі вони відіграли своєрідну роль інтелектуальної та культурної предтечі віку «націй і національних держав», які спонукали народи/нації до пошуку своєї суб'єктності. На той час це означало окреслення власного місця/призначення, передусім у вигляді романтично-ідеалістичних проєкцій і месіанських, есхатологічних переднакреслень, а згодом — новітніх, оновлених або перформатованих національно-державних проєктів.

Зазвичай «довге століття» локалізується часовим відтинком від кінця XVIII ст. до Першої світової війни. Наприклад, один із ініціаторів цієї темпоральної конструкції британський історик Е. Гобсбаум означував початкову межу подвійним «вулканічним кратером» політичної революції у Франції й індустріальної революції в Англії [139, с. 9], а кінцеву — із всесвітньою воєнною катастрофою 1914 р. [137, с. 11–12]. Із революційною Францією пов'язують виникнення модерних візій націоналізму в Європі, а із соціально-економічними трансформаціями в Англії — ідею знакової промислової потуги.

Проте подібні темпоральні конструкції побутували й на інших культурних обширах, зокрема, в українській історіографії схожу концептуалізацію українського XIX ст. (від зламу XVIII–XIX ст. до 1921 р.) запропонував український історик М. Слабченко [128, 129]. В аналогічному дусі, хоч і з іншим інтелектуальним підтекстом, окреслював конфігурацію «довгого віку» й історик І. Лисяк-Рудницький. На його думку, «як окремий період української історії, XIX століття тривало приблизно від 1780–1790-х років до 1914 року» [148, р. 239].

Звісно, провідне місце в українських концептуалізаціях «довгого сторіччя» посідала ідея національного Відродження чи творення модерної української нації. За великим рахунком, концепт «відродження» було відкрито чи перевідкрито в європейській соціогуманітаристиці середини XIX ст. Ідеться про представлення Відродження чи Ренесансу як окремої доби європейської минушини у багатотомній «Історії Франції» (1833–1867) Ж. Мішле, який пов'язував темпоральний сегмент XV–XVI ст. із світоглядним переворотом — відкриттям Людини та відкриттям Світу.

За метафоричним висловом французького історика Л. Февра поняття «відродження» протягом цього часу войовниче відмежувалося від середньовіччя [135]. Згодом цей концепт дедалі частіше переносився на інші історичні епохи, передовсім стосовно націєтворчих проєктів кінця XVIII–XIX ст. Не випадково хвилю національних Відроджень XIX ст. здебільшого співвідносять якраз із цими проєктами, котрі синхронізують із великим світоглядним переломом — відкриттям Націй та їхнього буття.

Самобутній приклад такої екстраполяції представлено у стадіальній концепції національного Відродження М. Грушевського у вигляді чергування відроджень – першого (кінця XVI – початку XVII ст.) та другого (XIX ст.), а також транзитних/межових/перехідних періодів – національних занепадів (середини XIV ст. та другої половини XVIII ст.) [122, с. 186] в історії України. Останні відігравали у його концептуалізації роль своєрідних транзитних «перемикачів». Навіть більше, ця стадіальна конструкція постулювала телеологічне переднакреслення національного майбутнього – третє, чи новітнє, українське Відродження у XX ст.

У певному розумінні концепція М. Грушевського була репрезентацією українських змагань за здобуття й осягнення національної суб'єктності у відмінних соціокультурних координатах різних історичних епох – від часів пізнього середньовіччя до новітньої доби. Проте побутували й інші концептуалізації українського Відродження чи творення української модерної нації, скажімо, відома стадіальна концепція Дж. Решетаря й О. Прицака.

Ця концептуалізація поділяла «довге століття» на *п'ять стадій* у світлі формування й становлення української нації, передусім у розрізі регіонально-просторового розгортання національного руху. Періоди виокремлювалися у вигляді відповідних просторово-часових сегментів, у межах яких розгорталися засадничі трансформації українського національного руху, як-от: 1) новгород-сіверська стадія (кінець XVIII ст.); 2) харківська стадія (перша третина XIX ст.); 3) київська стадія (1840-ві рр.); 4) женецька стадія (1870–1880-ті рр.), пов'язана насамперед із діяльністю М. Драгоманова та його послідовників на еміграції в Західній Європі; 5) галицька стадія (1890-ті рр.), у межах якої розгорнулася політизація українства [146, р. 249–253].

Та побутували й інші конструкції українського «довгого віку». Приміром, вищезгаданий І. Лисяк-Рудницький обстоював думку про три фази-епохи в історії українського XIX ст. – шляхетську, народницьку та модерністичну. Водночас він наголошував на паралелізмі історичних процесів у Східній (підросійській) і Західній (підавстрійській) Україні, хоч і відзначав уривчастий ритм, триваліші й виразніші паузи між окремими періодами на теренах Наддніпрянщини [114, с. 199–200].

Проте найбільше сучасні концептуалізації українського Відродження «довгого віку» тяжіють, наслідують і, звичайно, модифікують славнозвісну трифазову конструкцію чеського історика М. Гроха, висунуту ще 1968 р. для представлення національних проєктів «малих» європейських націй.

За цією схемою національні рухи типізуються, а у певному розумінні навіть синхронізуються за трьома фазами-стадіями: 1) фазою А, чи академічною стадією; 2) фазою В, або культурною/культурницькою стадією; 3) фазою С, чи політичною стадією [140]. Втім, на схилі життя М. Грох висловлював низку застережень щодо можливостей і сфер ужитку такої концептуалізації. Тим паче що де-факто пропозиція М. Гроха та конструкція І. Лисяка-Рудницького

вже кілька десятиліть «живуть» власним буттям у вигляді багатоманітних реконцептуалізацій, модифікацій і прочитань в українській історіографії [142, 115, 103, 110, 92, 111, 133].

Причому локалізація виразних меж окремих стадій/періодів/етапів не є однозначною. Наприклад, історик А. Каппелер відзначав, що українці неодноразово намагалися перейти до фази В, зокрема вперше за часів кирило-мефодіївських братчиків, а остаточно досягнули її лише у 1890-х рр. [106, с. 176].

Хвиля «лінгвістичного повороту» та постмодерністських експериментів у пострадянському культурному просторі майже збіглася з перевідкриттям модерністських стратегій європейської соціогуманітаристики попередніх десятиліть. Новітні інтелектуальні й культурні хвилі привнесли до конструювання українського «довгого століття», а отже, і до досягнення пошуків національної суб'єктності розмаїті мотиви та інші смисли. Недаремно українське Відродження «довгого віку» щодалі частіше репрезентується як проект «винайдення» України (у дусі концептів і стратегій славнозвісної збірки «Винайдення традиції») [89] і його просування й легітимації впродовж різних історичних періодів та епох.

На цьому місці вповні логічно окреслити ті уявлення й рефлексії щодо суб'єктності (місця, ролі, призначення) українського проекту у тодішньому світі та його головні трансформації, котрі циркулювали безпосередньо у візіях і світосприйнятті учасників, очевидців і творців/конструкторів національного Відродження XIX — початку XX ст.

Автономістсько-патріотична традиція і концепція станової держави

Горизонт проєкцій на переломі XVIII — початку XIX ст. щодо місця та ролі України як уявного суб'єкта історії й тодішньої сучасності визначався тотальною переміною культурної та суспільної формації як підросійських, так і підавстрійських українських земель, яку нині здебільшого тлумачать у межах всеосяжного, багатопланового, полівимірного конфлікту традиційного і модерного. З цієї перспективи автономістсько-патріотична традиція української суспільно-політичної думки кінця XVIII ст. представляла суб'єктність України переважно у межах *концепції станової держави* та її колишнього чи гаданого місця на європейській мапі, що хоч-не-хоч проєктувалося у світлі назріваючого порушення континентальної рівноваги великих держав.

Скажімо, знаменита Берлінська місія 1791 р. В. Капніста до пруського кабінет-міністра графа Е.-Ф. Герцберга, виказувала плани новгород-сіверських автономістів із відновлення у тому чи іншому вигляді *державної автономії України-Гетьманичини* у випадку переможної війни однієї з великих європейських країн із Російською імперією [97].

Ще яскравіше представлення старої України як станової держави подані у героїчно-патріотичній апології «Истории русов», вірогідно написаній наприкінці XVIII ст. і переробленій на початку XIX ст. У цьому політичному трактаті поряд із очевидними преромантичними мотивами виразно панує репрезентація суб'єктності України-Гетьманщини як станової держави у контекстах означення й підкреслення її «рівноправних» міждержавних союзів із Литвою, Річчю Посполитою та Московщиною-Росією.

Ба більше, приглушені відголоски автономістської традиції побутують упродовж першої третини XIX ст., зокрема циркулюють у ліберальному оточенні малоросійського військового губернатора, князя М. Рєпніна-Волконського в Полтаві [124, с. 27]. Втім, вони чимдалі сильніше переломлюються з новими європейськими культурними віяннями й адміністративними інтересами місцевої бюрократії [149, р. 23–24, 185].

У середовищі новгород-сіверських автономістів виношується низка самобутніх задумів, планів й устремлінь. Ідеться про проєкти Ф. Туманського зі створення «Академічного зібрання» (прообразу Української Академії) і книгарні у Глухові у 1779–1780 рр., проєкт В. Капніста із формування українських карабінерських полків 1788 р., проєкт заснування університету І. Халанського в Новгород-Сіверському 1802–1803 рр. та ін. Водночас ширяться розмаїті творчі експерименти у царині українського мовознавства, літератури, музики та мистецтва, зокрема «Вергилиевы пастухи...» О. Лобисевича, «Грамматика малороссийского наречия» О. Павловського, музичні твори А. Рачинського, словник «Изыяснение малороссийских речений в предшедших листах» Ф. Туманського та ін. [145, 119].

Лейтмотив усіх цих проєктів, творів і студій простежується в означенні ідеї самобутності земель підросійської України з акцентуванням уваги на їх славетній, героїчній минувшині, себто колишній суб'єктності України-Гетьманщини на історичній авансцені. Водночас майже всі вони містили спроби сполучити, метафорично кажучи «оживити» стару традицію на межі двох століть і вирядити її у модерні культурні шати й інтелектуальні форми. Схожі метаморфози, передусім сполучення старої козацької традиції з просвітництвом, а згодом із романтизмом, відбувалися не тільки на обширах Старої Сівери, а й Слобожанщини, хоч і спиралися на специфічне регіональне підґрунтя [127, с. 111–112.].

Зрештою, проєкт українського Відродження XIX ст. конституювався як своєрідний культурний й інтелектуальний сплав *традиційного/архаїчного та модерного/новочасного*, найяскравішим висловом якого стала поема «Енеїда», авторства І. Котляревського.

1798 р. — час публікації перших трьох частин згаданої поеми (за авторською версією без дозволу за одним із численних рукописних списків) став знаковим і символічним початком національного Відродження у підросійській Україні. Символізм цієї дати був таким великим для українства XIX ст., що

М. Грушевський — автор монументальної «Історії України-Руси» у передмові до першого видання першого тому, видрукованого 100 років потому, підкреслив: «Мені мило, що вихід сеї книги припадає на столітє нашого відродження; нехай вона буде йому привітом» [95, с. 1].

У стильовому плані «Енеїда» І. Котляревського репрезентувала своєрідне сполучення сентименталізму, псевдокласицизму й бурлеску, проте представляла сатиричну проєкцію тодішнього українства у світлі концепції станової держави.

Наполеонівські/європейські війни на межі століть мусили зацікавити, принаймні звернути увагу малоросійського/українського панства на нові державно-політичні трансформації та культурні віяння. На хвилі наполеонівської загрози у підросійській Україні створювалися військові полки, котрі почасти наслідували старі козацькі традиції, почасти набували характеру міліційних формувань [128, с. 74–75]. Втім, теза про симпатії і навіть «далекосяжні плани» Наполеона щодо України, котра циркулювала у працях низки українських істориків, переважно спиралася на необґрунтовані припущення і сумнівні чи перекручені свідчення [84, 85, 86]. Звісно, наполеонівські війни внесли певні культурні й інтелектуальні ферменти до світопочувань і настроїв української аристократії перших десятиліть ХІХ ст., зокрема щодо ревізії концепції станової держави. Та ці трансформації не були швидкоплинними, а, навпаки, досить віддаленими у часі.

Наприклад, у дусі зазначеної концепції українську минувшину висвітлював історик О. Мартос — прихильник західноєвропейського пізньопросвітницького раціоналізму. Його багатотомна праця «Історія України та козаків», написана після доби наполеонівських війн, нині вважається втраченою (лишилося кілька опублікованих фрагментів), наслідувала згадану вище студію Й.-Х. фон Енгеля. О. Мартос навіть категорично обстоював тезу про те, що батьками української історії були троє відомих європейських інтелектуалів — Г.Л. де Боплан, П. Шевальє та Й. Пасторій [117, с. 131–132].

Романтизм, демократично-федеративний панславізм і месіанізм в українському проєкті

Домінування концепції станової держави й автономістської традиції в уявленнях і текстах українських діячів перших десятиліть ХІХ ст. піддається із появою європейського романтизму. Відтак просвітницький Космос минувшини доволі швидко поступився місцем романтичному Хаосу, котрий привніс інші часові конструкції. Адже адепти романтизму сприймали та концептуалізували історичний час як цілісну, синкретичну й єдину темпоральність, що пов'язувала в органічному плині минувшину, сучасність і прийдешність.

Ідеалістичний поворот романтиків до пошуків народного/національного духу змушував їх продукувати інші візії та образи суб'єктності України/українських земель у часі й просторі, котрі вже не вписувалися у межі архаїчної

концепції станової держави. Приміром, один із перших українських романтиків М. Максимович вирізняв і окреслював істотні відмінності українців та великорусів у вигляді низки опозицій, як-от: зовнішнє/внутрішнє, думка/дійсність, покірність долі/подвиг суспільності й ін. [116].

Вочевидь, такі порівняння не доводилися М. Максимовичем до контр-аверсійної межі, проте його спостереження щодо психологічної, культурної й історичної самотності українців і росіян ледь-ледь не переростають в апологію чужорідності України щодо Великої Росії, що передували майбутній тезі/формулі М. Костомарова про «дві руські народності».

Зрештою, історичні оповіді М. Максимовича, хоч і дотримувалися пануючих приписів імперської лояльності й були сперті на очевидний соціальний консерватизм автора, проте продукували думку про відмінність суб'єктності/місця України та Великої Росії на авансцені минувшини.

Та справжній злам уявлень українських інтелектуалів щодо майбутньої суб'єктності/призначення України стався у середині 1840-х рр. у середовищі *кирило-мефодіївських братчиків*, які однозначно відкинули концепцію станової держави — «а справж[ній] українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога». Натомість братчики в особі М. Костомарова висунули концепцію демократично-федеративного панславізму та месіанського призначення майбутньої України: «І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її. І встане Україна, і буде не-підлеглою Річчю] Посполитою в союзі слов'янським» [107, с. 258].

Природно, що панславістські ідеї проступали ще у «правилах з'єднаних слов'ян» 1823–1825 рр., які низка дослідників різною мірою асоціюють із українською варіацією декабристського руху. Тим більше, що «з'єднані слов'яни» декларували намір возвести місто поміж чотирьох слов'янських морів — Чорного, Білого, Далмацького та Льодовитого і посадити на його трон «богиню просвітництва» [104, с. 72].

На відміну від світосприйняття «з'єднаних слов'ян», яке сполучило парадигматичні взірці раннього слов'янофільства, панславістського федералізму й пізньопросвітницького раціоналізму, кирило-мефодіївські братчики спиралися на доволі широке європейське культурне й інтелектуальне підґрунтя. Недаремно «Книгу буття українського народу» (1845–1847), автором якої вважають М. Костомарова, зіставляють із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А. Міцкевича й «Книгою народу» (1838) Ф. де Ламенне, а також із ідеями західноєвропейського та польського романтизму, християнського соціалізму, європейськими політичними й соціальними вченнями першої половини XIX ст. [93, с. 221; 150, р. 39; 109, с. 7].

У широкому розумінні братчики повною мірою відреагували на ті розмаїті культурні, духовні й інтелектуальні реакції, котрі відображали складне, болюче перетворення Європи станів, монархів і вірноповідданих на Європу громадян, націй і національних держав.

Отже, на ідеалістично-романтичному підсонні вибудовувалося представлення суб'єктності/месіанського призначення України у майбутній демократичній, федеративній спільці слов'янських народів. Причому пошуки державно-суспільного ідеалу цієї спільки коливалися у найширших часових і просторових межах: від давньогрецьких полісів класичної давнини до союзу північноамериканських штатів нової доби.

Варто наголосити, що на обширах України розгорталися й інші національні проекти (польський, російський), які були конкуруючими, доповнюючими, часом навіть паралельними щодо українського проекту та окреслення гаданої чи потенційної суб'єктності. Наприклад, ще І. Лисяк-Рудницький акцентував увагу на очевидних паралелях панславістських проєкцій полонізованого українця І. Терлецького та «з'єднаних слов'ян» (меншою мірою кирило-мефодіївських братчиків), які разуче збігаються навіть у вищезгаданій тезі про «чотири моря» [113, 242–248.].

Таким чином, на підсонні польського націоналізму визрівали й поставали українські проєкції і річпосполитські ідеї, що перетікали на новий ґрунт у перелицьованому чи модифікованому вигляді.

Синхронність розгортання українського проекту Відродження у межах «довгого століття» простежувалася як на теренах підросійської, так і підавстрійської України, хоч галицьких українців метафорично називають «тірольцями Сходу» з огляду на їхню лояльність до Австрійської корони. Власне, саме створення певного горизонту можливостей для культурно-освітнього розвитку наприкінці XVIII – початку XIX ст. сформувало засади українського Відродження і водночас заклало підґрунтя для міцної лояльності священницької та селянської верств до австрійських Габсбургів [105, с. 98–99].

Перелом стався протягом 1830-х рр., коли на суспільно-політичну й культурну сцену вступило нове покоління галицьких інтелектуалів, переважно вихованців Львівської семінарії. Із їхнього середовища конституювалася Руська/Галицька трійка (М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич), яких інколи зіставляють із Наддніпрянською трійкою братчиків (М. Костомаров, Т. Шевченко й П. Куліш).

Культурна програма Руської трійки з огляду на більш ліберальні цензурні умови була оприлюднена 1837 р. у Буді (нині у складі м. Будапешт) в альманасі «Русалка Дністровая». Ця програма де-факто обстоювала тезу про єдність мови підавстрійських і підросійських українців, розділених імперськими кордонами [126]. У широкому сенсі «Русалка Дністровая» намічала спільний національний проект Відродження як для Галичини, так і Наддніпрянської України.

Утиски супроти діячів Руської трійки, арешти й покарання кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. відтермінували перехід українського проекту на інший щабель. Але революційна хвиля «весни народів» 1847–1848 рр., яка дісталася імперії Габсбургів, та програма імперією Романових Кримська, чи

Східна, війна 1853–1856 рр. змусили обидві монархії волею-неволею відповідати на новітні виклики й реагувати на загострені проблеми та суперечності.

Український етнополітичний рух в Австро-Угорській та Російській імперіях

Доба Великих реформ, або запізнитої/паліативної модернізації, окреслила інший горизонт можливостей і перспектив для національних проектів. Із того часу можлива/гіпотетична суб'єктність України циркулює у політичних намірах і задумах деяких європейських кіл, які тою чи іншою мірою прагнули розіграти український чинник. Скажімо, О. Оглоблин згадував про плани прусських діячів, зокрема М. фон Бетмана-Гольвега, щодо можливого поділу Російської імперії й створення самостійної чи автономної України за часів Кримської війни [121, с. 173; 120, арк. 8]. Проте такі тимчасові задуми, а радше випадкові зовнішньополітичні комбінації іноземних політичних гравців не варто надмірно генералізувати й переоцінювати.

Та найголовніше те, що модернізаційні потуги обох імперій істотно перекроювали їхній культурний простір і суспільно-політичну атмосферу. На обширах імперії Романових формується українофільство з виразно окресленою культурно-просвітницькою програмою, зорієнтованою на становлення та вишкіл українства. Виникає низка осередків українофільства, зокрема у С.-Петербурзі постає український часопис «Основа» (1861–1862), створений колишніми кирило-мефодіївськими братчиками. Саме у цьому журналі була публічно проголошена знаменита теза М. Костомарова про «дві руські народності» (1861).

Почасти ця візія перегукувалася із концептом «психологія народів» (нім. *Völkerpsychologie*), уведеним німецькими інтелектуалами — філософом М. Лацарусом і мовознавцем Х. Штейнталем на початку 1860-х рр. Однак у зародковому вигляді ідея «двох руських народностей» побутувала ще у текстах М. Костомарова 1840-х рр., а її витоків очевидно варто дошукуватися у ревізії давньої полеміки «південців» і «північан», відомої також як змагання за «руське первородство» [88, 118].

Водночас 1863 р. розгортається польське повстання супроти російського царату. Протягом 1860–70-х рр. ширяться масштабні агітаційні, згодом терористичні кампанії російських революціонерів-народників і жорстка урядова реакція. Вони синхронізуються із масштабними негативістськими суспільними настроями, відомими як нігілізм, які рішуче засудила низка українських діячів (М. Костомаров, М. Драгоманов й ін.) [101, с. 342].

За таких культурних настроїв і соціокультурних передумов український проект Відродження на початку 1860-х рр. отримує новий імпульс на теренах підросійської України у вигляді громадівського руху. Цей рух спирався на

розмаїті, неоднорідні інтелектуальні, культурні та політичні засади, проте започаткував перехід українського проекту на інший рівень, оскільки був зорієнтований на формування культурних обрисів українства.

Незважаючи на масштабні утиски й репресії супроти українського національного руху, зокрема сумнозвісні заборони (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський едикт 1876 р.), шириться процес культурної сепарації українства із координат Руського світу. Формулу М. Костомарова про «дві руські народності» заступає теза В. Антоновича про «три національні типи народні» (1888). Таким чином, *протягом пореформених десятиліть відбувається суттєва трансформація палітри уявлень про суб'єктність або гадане місце України, котра вже спирається не на романтичну підоснову і засади пізнього просвітництва, а на концепти «першого» позитивізму та ідеї расово-антропологічних теорій, популярних у другій половині XIX ст.*

Водночас наддніпрянські діячі (П. Куліш, М. Драгоманов, О. Кониський та ін.) «відкривають», точніше усвідомлюють масштабні культурні, громадські, освітні й політичні перспективи й можливості підавстрійської Галичини для реалізації українського проекту. Адже австрійська конституція 1867 р. декларувала культурну рівноправність усіх народів імперії Габсбургів. Але панівне становище на галицьких обширах посідала стара польська аристократія, а на закарпатських теренах — мадярська знать, на яких орієнтувався та спирався офіційний Відень у формуванні й проведенні регіональної політики.

Натомість галицькі українці, за означенням історика Дж.-П. Химки, не мали «такого класу, що міг би конкурувати з польською шляхтою, як правлячий партнер династії» [136, с. 211]. Почасти австрійські передумови відкривали для галицьких діячів обмежений простір у вигляді політичних майданчиків краєвого сейму та віденського парламенту, на яких розгорталися нові для українства суспільно-політичні практики й заходи.

Звісно, культурний горизонт для українців в імперії Габсбургів поставав більш сприятливо, аніж у Російській імперії. Проте і цей виднокрай не був безхмарним. Український славіст Д. Чижевський слушно зауважував, що хоч для підавстрійських слов'ян урядова цензура зникла протягом другої половини XIX ст., але «цензура громадської думки» лишалася дуже потужною [141, 228].

Виняткову роль в українському проекті останньої чверті XIX ст. відіграла наддніпрянська політична еміграція до Західної Європи (Ф. Вовк, М. Драгоманов, М. Зібер, С. Подолинський та ін.), котра була важливою віхою у формуванні національної свідомості та становленні політичного українства. До того ж протягом 1860–1870-х рр. переформатовується політична мапа Європи внаслідок успішних об'єднавчих національно-державних проектів у Німеччині й Італії.

Ці трансформації спонукають українських інтелектуалів-емігрантів до поєднання ідей «століття національностей» із настановами «віку поступу»,

суспільної еволюції та космополітизму. У світлі сполучення цих трендів постає конституційний проєкт «Вільна Спілка» (1884) М. Драгоманова, зорієнтований на еволюційне й демократичне перетворення імперії Романових, про який згодом прихильно відгукнувся німецький соціолог М. Вебер [87, с. 24].

У пореформену добу, чи епоху сповільненої модернізації імперії Романових, реалізацію українського проєкту Відродження дедалі частіше розглядають у різних міжнародних контекстах. Скажімо, низка українських діячів припускала, що невдала війна Росії з Австрією, а можливо – з Німеччиною, може змусити царат до лібералізації «правил гри» у культурному та політичному просторі.

Натомість М. Драгоманов доволі скептично оцінював гіпотетичну дієвість воєнно-політичних чинників для українського проєкту. Ще 1873 р. він, розмірковуючи про перспективи сполучення розділеного українства, зауважив, що «єдність політичного життя галичан і малоросів можлива тільки внаслідок важкоуявленої міжнародної катастрофи...» [100, с. 332].

Так чи інакше, але якраз у тіні російсько-австрійського протистояння постала конфігурація компромісної угоди 1890 р. намісника Галичини та Володимирії, частини лідерів Київської громади, галицьких народовців і вузького кола польських політиків, відома як «нова ера», яка спричинила негативну реакцію багатьох українських діячів. Але 1894 р. порозуміння українських і польських діячів у форматі «нової ери» було остаточно порушено.

Для українського проєкту Відродження «нова ера» принесла певні здобутки, зокрема відбулося офіційне визнання забороненого в імперії Романових фонетичного правопису, найкращий учень Київської документальної школи В. Антоновича М. Грушевський посів місце очільника кафедри загальної історії зі спеціальним оглядом Східної Європи у Львівському університеті, розгорнулося швидке створення українських товариств й інституцій та ін.

Окрім того, проголошений публічно 1889 р. проєкт перетворення Товариства імені Шевченка (перейменоване 1892 р. у Наукове товариство імені Шевченка – НТШ) на Українсько-Руську АН [123] набув уповні реальних обрисів. Навіть більше, наприкінці 1890-х рр. за рівнем і кількістю наукової продукції НТШ, реформоване М. Грушевським, успішно змагалося з Краківською АН.

Однак як закордонні візії та концепції українських вигнанців, так і практики й кампанії наддніпрянських і галицьких діячів протягом останніх десятиліть ХІХ ст. продемонстрували дальшу політизацію українського проєкту, котра чимдалі сильніше входила до культурних, просвітницьких, освітніх, наукових й інших сфер діяльності. Таким чином, *уявна суб'єктність України наприкінці ХІХ ст. усе частіше пов'язується із формуванням української політичної нації як у призмі внутрішнього життя імперії Романових і Габсбургів, так і у розрізі викликів і суперечностей тодішнього світоустрою.*

Приміром, М. Драгоманов пов'язував сповільненість і запізнілість цього процесу, передусім із «плебейським станом нашої національності» [102, с. 543]. Це драгоманівське означення («плебейська нація») стало одним із ключових/вихідних положень у численних і розмаїтих дискусіях про формування модерної української нації у вигляді візій і ревізій про «неповні»/«некомплектні»/«неісторичні» нації, які циркулювали в українській думці протягом усього ХХ ст.

Ідея національної та державної незалежності України в українському проєкті

Урешті, в останній чверті ХІХ ст. український проєкт Відродження істотно модифікується за рахунок проникнення ідей і концептів модерних політичних напрямів і пов'язаних із ними доктрин, як-от соціалізму, лібералізму, анархізму.

У 1890 р. була заснована Русько-Українська радикальна партія — перша українська політична партія в півдавстрійській Галичині. 1895 р. була опублікована брошура галицького соціаліста Ю. Бачинського «Україна irredenta» (написана 1893 р.), в якій уперше формулювалася політична мета українського проєкту — *здобуття державно-політичної незалежності народу*, себто відновлення повної суб'єктності України на європейській і світовій мапі. Причому Ю. Бачинський обстоював думку, що боротьба за державну самостійність України стосується не винятково українців, а є об'єднуючою метою для всіх націй, які заселяють її етнічну територію.

Конституювання політичного українства відбувалося й на теренах підросійської України, хоч і більш сповільненими темпами. Влітку 1891 р. на могилі Т. Шевченка українські студенти заснували таємне політичне товариство — Братство тарасівців, яке обстоювало ідеал політичної автономії України та рішуче засуджувало старих українофілів за аполітичність і культурницьку обмеженість. У лютому 1900 р. була створена Революційна українська партія (РУП) у Харкові як перша нелегальна національна партія у підросійській Україні.

Водночас була опублікована славнозвісна брошура молодого українського правника М. Міхновського «Самостійна Україна» (1900), ухвалена як первісна програма РУП. Саме М. Міхновський вважається фундатором українського націоналізму, котрий тримався думки про самоцінність і самодостатність національно-державного проєкту України та його беззастережну окремішність від загальноросійського проєкту. Причому автор вибудував свою позицію на засадах історії та права, передусім обстоював тезу про несанкціоноване порушення Росією умов Переяславського договору 1654 р. як міждержавної угоди двох рівних країн [151, р. 29–30].

Утім, переважна більшість українських партій, які постали на теренах підросійської України на початку ХХ ст., виступали поборниками демократич-

ного перетворення устрою Російської імперії на ту чи іншу подобу федерації народів, в якій Україні, точніше українським етнічним територіям, надавалася широка територіальна й культурна, а в ідеалі — національно-культурна автономія.

Наприкінці XIX ст. дедалі частіше проступають ідеї та візії про відмінність і навіть очевидну суперечність економічних інтересів імперського центру й периферії, зокрема губерній підросійської України. Скажімо, київський економіст М. Яснопольський відзначав: *«кількість і якість того, що будь-яка держава отримує від кожної своєї частини, і того, що вона віддає їй, не може не чинити сильного впливу на її економічну (курсив М. Яснопольського. — О.Я.) долю»* [143, с. 563].

Таким чином, рефлексії на економічні, національно-культурні та соціальні теми поступово сполучаються з політичними інтенціями українських діячів. Отож на зламі XIX—XX ст. зі створенням перших українських політичних партій і проголошенням відповідних візій і концепцій, проєкції суб'єктності майбутньої України набувають переважно політичного характеру і засвоюють домінуючі парадигматичні взірці європейського соціалізму й лібералізму. Уперше із проєктованою суб'єктністю українства пов'язується ідея існування України як незалежної національної держави.

Нового імпульсу для дальшої політизації українського проєкту Відродження надала програма царатом російсько-японська війна 1904—1905 рр. Імперію Романових охопили масові бунти та заворушення, котрі переросли у першу російську революцію 1905 р. Вона призвела до конституційних трансформацій державного устрою Російської імперії, відомих як монарший маніфест 17 жовтня.

Нове українство та змагання за національно-культурну автономію

Український національний рух розгортався під знаком загальної кризи імперії Романових. Спершу українські політичні інтенції та плани вирізнялися поміркованими вимогами, котрі спиралися на федералістські й автономістські ідеали демократичного, поступового і навіть паліативного перетворення імперського устрою, передусім його національно-територіальної децентралізації [96, с. 319]. Наприклад, у цьому дусі був побудований конституційний проєкт М. Грушевського 1905 р. [147]. Саме навколо цих питань і проблем розгорталася змагання українських парламентських громад у першій і другій державних Думах.

Революція 1905 р. причинилася до короткотермінового піднесення українського культурного та громадського життя у підросійській Україні. Почала друкуватися україномовна преса. Від 1906 р. до Першої світової війни видавалася перша щоденна українська газета «Рада» (коштом Є. Чикаленка), виникла мережа товариств «Просвіти», поширилися українські

просвітницькі, громадські та культурні практики. На цій хвилі від 1907 р. за ініціативи М. Грушевського з півавстрійської Галичини до підросійської України переноситься або започатковується низка наукових, культурних і громадських осередків.

За таких соціокультурних передумов, політичної ситуації та культурної атмосфери відбувається становлення нового українства, котре формулює культурні й інтелектуальні орієнтири, зокрема нав'язує порахунки з імперськими традиціями. Ще 1904 р. видається знаменита стаття-есе М. Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», котру метафорично називають «концептуальною революцією» [108, с. 209].

У цьому есе М. Грушевський вперше публічно у російському культурному просторі декларує тези про нагальну потребу демонтажу імперської централістичної та великодержавної концептуалізації минувшини східного слов'янства й заміни її окремими проектами історичних «біографій» східно-європейських націй — української, білоруської, російської.

Послідовники М. Яснопольського порушують проблему підневільного економічного становища українських земель в імперському господарстві, передусім наголошують на чималому перевищенні державних прибутків над видатками у губерніях підросійської України. Приміром, 1903 р. ця різниця визначалася сумою у понад 240 млн рублів [130, с. 101]. Навіть більше, відтоді праця М. Яснопольського чимдалі частіше використовується для обґрунтування економічних вимог програм політичних партій лівосоціалістичного спрямування.

У 1909 р. вводиться до широкого обігу славнозвісна метафора М. Драгоманова про «пропавший час» — добу панування Москви на українських землях у його вперше виданій посмертній однойменній студії [99], котра стає своєрідним культурним маркером для оцінки та представлення імперської доби у національній історії.

Проте становлення нового українства відбувалося за несприятливих умов. Від середини 1907 р. розпочалося сильне падіння політичної та громадської активності на тлі масштабних утисків, заборон й обмежень, розгорнутих у річизні урядової реакції, пов'язаної з політичними практиками та заходами міністра внутрішніх справ П. Столипіна. Причому антиукраїнська кампанія не припинилася й після 1911 р. (вбивства П. Столипіна у Києві). Найяскравішим вислідом репресивної політики російського царату стала символічна заборона святкування 100-ї річниці від дня народження Т. Шевченка у 1914 р.

В умовах спаду громадської активності і втрати українського представництва у державній Думі 1908 р. постав новий політичний проект Товариства українських поступовців на чолі з М. Грушевським, Є. Чикаленком і С. Єфремовим, який орієнтувався на співпрацю з ліберальними російськими

колами (конституційні демократи) у справі демократичного перетворення й реформування імперського устрою.

Порівняно з обширами підросійської України на теренах підавстрійської Галичини український національний рух досяг помітних результатів. Навіть більше, на початку ХХ ст. багатьом галицьким інтелектуалам здавалося, що тодішня Австро-Угорщина прямує до масштабної демократизації конституційного устрою [132, с. 102]. Та згодом політичні практики переплелися з соціальними, конфесійними та національними суперечностями, пов'язаними з привілейованим економічним і політичним становищем польської аристократії.

Розгорнулася гостра й запекла боротьба довкола створення українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, котра мала збільшити представництво українців у галицькому сеймі. Причому конфлікти з польськими політичними силами краю набували гострих, непримиренних і навіть екстремальних форм. Наприклад, варто згадати про вбивство галицького намісника графа А. Потоцького, скоєне українським студентом 1908 р. Лише на початку 1914 р. було досягнуто тимчасового компромісу з польськими колами щодо представництва українців у галицькому сеймі. Проте сподівання українських діячів на подальшу лібералізацію та демократизацію політичної системи в імперії Габсбургів справдилися лише почасти.

Таким чином, *ані в Російській імперії, ані в Австро-Угорській монархії політичному українству на початку ХХ ст. не вдалося досягти своїх ключових вимог, передусім визнання національно-культурної автономії для українських земель, яка б могла стати основою для майбутнього відновлення суб'єктності України.*

Назріваюча велика європейська війна виразно окреслила ще один вододіл українства на проавстрійську та проросійську орієнтації, хоч у тому чи іншому вигляді цей поділ побутував і раніше.

Ще наприкінці 1912 р. українські політичні партії Галичини задекларували однозначну підтримку Австро-Угорщини на випадок війни з Російською імперією [144, с. 556–557]. Більшість галицьких діячів сподівалася, що війна уможливить національно-культурну автономію, а можливо, навіть національно-державну самостійність України.

Серед українських діячів в імперії Романових не було однозначної єдності щодо ступеня можливої підтримки російського царату. Та поміж українських політичних і громадських діячів передвоєнного часу віднайшлися й ті, котрі пропонували не дотримуватися ні проросійської, ні проавстрійської орієнтації у майбутній європейській війні, зокрема таку позицію посідав 1912 р. В. Липинський [112, с. 516].

Спадщина українського «довгого століття» на тлі Першої світової війни

Із початком Першої світової війни на українських землях завершилося «довге століття». Натомість розпочалося руйнування старих монархічних режимів і радикалізація політичних вимог українського національного руху.

Певна річ, українські партії в Австро-Угорській імперії підтримали цісарську армію, найяскравішим прикладом якої стали добровільні збройні формування Українських січових стрільців. Політичні емігранти з Наддніпрянської України – В. Дорошенко, Д. Донцов, А. Жук, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, М. Залізняк створили влітку 1914 р. у Львові позапартійний Союз Визволення України (СВУ).

Ця організація пронимецького спрямування проголосила своєю метою відродження самостійної Української держави як конституційної монархії. Навіть більше, СВУ самочинно перебрав на себе представлення загально-українських інтересів за кордоном, точніше у центральних державах і деяких нейтральних країнах, зокрема у Німеччині, Туреччині, Болгарії, Італії, Швеції, Норвегії та Швейцарії. Це спричинило негативну реакцію низки українських діячів, зокрема М. Грушевського.

Одним із найбільших успіхів СВУ [134, с. 213–214] вважають декларацію міністра внутрішніх справ Туреччини Талаат-бея з українського питання, опубліковану 24 листопада 1914 р., в якій йшлося про можливе відновлення України як держави [98, с. 1].

Втім, сподівання членів СВУ на вагому підтримку урядів Центральних держав виявилися хибними. І Німеччина, і Австро-Угорщина розглядали український чинник переважно як деструктивний ресурс на шальках світової війни, передусім для підриву позицій імперії Романових. Не випадково цісарський уряд проводив рішучу пропольську політику, особливо наприкінці Першої світової війни, ігноруючи інтереси українців у складі проєктованої чи відроджуваної Польщі.

Натомість українські політичні партії у Російській імперії переважно уникали виразної позиції, проте де-факто тією чи іншою мірою підтримували російське військо, в лавах якого перебувало кілька мільйонів наддніпрянських українців. Лідери Товариства українських поступовців Д. Дорошенко, А. В'язлов, А. Ніковський та інші політичні діячі (С. Петлюра) ввійшли до складу створених відділень й осередків проурядового Всеросійського союзу земств і міст.

Суперечлива ситуація склалася й поміж діячів лівосоціалістичного спрямування на еміграції, котрі схилилися до підтримки однієї із воюючих сторін. Однак група членів УСДРП на чолі з Л. Юркевичем у Женеві дотримувалася візії «інтернаціонального соціалізму» та намагалася послідовно відмежуватися

як від русофільської, так й австро- і германофільської орієнтації і водночас обстоювала концепцію демократичної федералізації імперії Романових.

Перша світова війна згенерувала подальші метаморфози української політичної й історичної думки, зокрема призвела до поширення інших концептуальних пропозицій. Приміром, набула чималої популярності концепція представлення Галичини як самобутнього «П'ємонту України» в українському національному проєкті, одним із творців якої був колишній учень із Галицької школи М. Грушевського історик С. Томашівський [131, с. 23–24, 27–29].

Отже, протягом «довгого століття» відбулися кардинальні парадигматичні трансформації української думки щодо національного проєкту Відродження та суцільне перекроювання діапазону візій, концепцій, уявлень про колишню/гадану/майбутню/відновлену суб'єктність України.

Таким чином, українська думка «віку націй і національних держав» здолала тернистий шлях від архаїчної концепції станової держави і старої автономії Гетьманщини до романтично-ідеалістичних конструкцій народного/національного духу і відповідних месіанських переднакреслень призначення нації; від демократичних проєкцій панславізму і федеративних спілок народів до виокремлення самостійних національних/народних типів; від старосвітського малоросійського панства з автономістськими симпатіями на зорі століття й старого українофільства пореформеної доби до нового політичного українства, котре не тільки засвоювало модерні концепції та доктрини соціалізму, лібералізму, анархізму, консерватизму і змагалось за національно-культурну автономію в обох імперіях, а й конструювало проєкції власної держави як повноцінного суб'єкта тогочасного світоустрою.

Врешті-решт, світова катастрофа 1914 р. повністю перереформувала уявний горизонт можливостей і проєкцій щодо суб'єктності України в екстремальних соціокультурних реаліях і політичних передумовах. Однак суспільно-політичні й історичні традиції та спадщина «довгого віку» (федералізм, автономізм, культурництво) і далі тяжіли над українством і його проєктом національного Відродження. Повною мірою ці ідеалістичні й гуманістичні орієнтири політичної думки виявилися за часів української революції 1917–1921 рр., коли розгорнулися нещадні та криваві змагання за відновлення суб'єктності України як держави.

2.4. Формування української державності у XX ст.

Утворення Української Народної Республіки та її поразка

Ключова роль України в першому світовому геополітичному конфлікті розумілася багатьма провідними інтелектуалами часу. Р. Сетон-Вотсон та Р. Челлен, зокрема, відзначали важливість українського питання та необхід-

ність створення буферного/захисного поясу між Європою та Росією. Х. Макіндер — автор концепції «Осередньої землі» («Heartland») пропонував план утворення «широкого клину незалежності від Адріатичного та Чорного морів до Балтійського» з Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Югославії, Румунії, Болгарії та Греції, що, однак, виявився фатально незрозумілим уряду Великої Британії і був відхилений. Суголосними останньому були паннаціональні міркування Ф. Науманна про світ «Середньої Європи» [152], щоправда, в епіцентрі його концепції перебувала Німеччина.

Натомість домінував погляд на українців як на «неісторичний» народ. Визначення ролі й місця України/українців у світовому геополітичному просторі варіювалися поміж перспективною інкорпорацією у паннаціональні федерації чи статиста певного імперського проекту. Ті, хто вважав українців спроможними створити власний політичний проект, лишалися в інтелектуальному гетто. І в самій Україні також.

Ситуація почала стрімко змінюватися наприкінці виснажливої світової війни та з початком Російської революції, що знищили і попередній політичний світ, і систему поглядів, що складала його фундамент. В конфігураціях повоєнного світу, що вимальовувалися провідними геополітичними гравцями, ставку було зроблено на Польщу, Чехословаччину, Румунію та Королівство сербів, хорватів і словенців (Мала Антанта), що задумувалися як захисний бар'єр між Європою та Росією та стримувальний пас угорської ірреденти. Українськими/білоруськими землями та українцями/білорусами заплатили за короточасний мир, витрачений на підготовку до нової — ще кривавішої війни.

На руїнах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій постали кілька національних держав. Соціалісти сформували уряди (прийшли до влади) у Веймарській республіці, Австрії, Другій Речі Посполитій та Угорщині. На демократичних засадах, як здавалося тоді, почався відлік нового етапу всесвітньої історії, імперії перестали бути провідними геополітичними акторами Європи. На короткому історичному відтинку, відведеному на існування «першої російської та першої німецької демократії» [153, с. 28], стався «Український Великдень» [154, 155]. На той час ідея визволення українців з-під імперського ярма була надзвичайно популярною. Перша світова війна сприймалася як передвісник національного визволення. Націоналісти були впевнені, що в разі поразки Росії Австро-Угорщина і Німеччина змушені будуть вирішити «українське питання», причому — безперечно на користь України [156].

Будучи театром воєнних дій, з початком Російської революції Україна опинилася в надскладній ситуації. Революціонізоване суспільство, функції представництва колективної волі якого в умовах вакууму влади перебрала на себе сформована 20 (7) березня 1917 р. Центральна Рада [157], генерувало широкий спектр політичних устремлінь. Україна впродовж кількох років пере-

творилася на передній фронт Першої світової, кількох російсько-українських та польсько-радянської, польсько-української, російської та й української громадянських воєн.

Напередодні Російської революції багатьом здавалося, що прагнення українців до національного самовизначення гальмуються лише консервативними імперськими силами. Та в розбурханій революцією країні коло ворогів українського суверенітету приростало вражаючими темпами. Поряд з Білим рухом, який прагнув реставрувати імперські порядки, проти вирішення «українського питання» шляхом суверенізації виступили як прибічники конституційної демократії, так і соціалістичні течії.

Фундатори Центральної Ради до останнього тягли з проголошенням українського суверенітету, сподіваючись на сприятливий для українського соціалістичного руху розвиток Російської революції. Ілюзії почали танути мірою радикалізації політичного життя у Петрограді, наростання антиукраїнської риторики та узурпації влади більшовиками. Незабаром після того, як більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки у складі дев'яти губерній без Криму. Визнавши її, більшовики вже на обласній конференції у Києві (грудень 1917 р.) за участю більшовицьких організацій Чернігівщини, Полтавщини і Херсонщини поставили питання про утворення всеукраїнського більшовицького центру [158, с. 157].

Активізація відцентрових сил створила в Україні вкрай складну політичну ситуацію: паралельно з органами Тимчасового уряду та радами в Києві діяв національний центр — Центральна Рада, що створила в низці місцевостей повітові ради і спиралася на українізовані військові частини та загони «Вільного козацтва». Однак у регіонах сили Центральної Ради суттєво поступалися за впливовістю соціал-демократичним організаціям більшовицького напрямку, які кваліфікували останню не інакше як «буржуазний орган». Її позиції були доволі вразливими в Південній та Східній Україні, а також Криму, які імперський дискурс визначав як Новоросію — терени, завойовані і колонізовані імперією наприкінці XVIII — впродовж XIX ст. На Східну Україну претендував режим генерала О. Каледіна, що отаборився в Обласі Війська Донського. За Донбас затято змагалися більшовики.

Михайлу Грушевському місія України ввижалася без перебільшення історичною — «репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну перед світом — єдину поки що державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посиляти колись своїй дітей до неї — вчитись, жити, працювати і керувати державою з участю трудящого люду» [159, с. 39–56]. Правовий фундамент державотворення заклали III та IV Універсали. Фундатори УНР були федералістами та прибічниками самоврядування етнічних громад. В їх широкій програмі перетворень йшлося не лише про розвій власне державних інститутів та зміцнення потуги (зокре-

ма військової) держави, а й про широкі можливості розвитку самодіяльності місцевих і національних громад, залучення останніх до розбудови нового суспільства. Відсутність балансу між новопосталою владною вертикаллю та розбурханим революційним процесом суспільством відіграло фатальну роль: Україна, що опинилася, наче між молотом і ковадлом, між Червоною/Білою Росією та державами Четверного союзу, виявилася неспроможною самотужки захистити тільки-но набутий суверенітет.

Безславне завершення Російської революції, розбудова більшовицького центру влади та ультиматум, висунутий 19 грудня 1917 р. Україні, підбили ризику під федералістськими ілюзіями керівного ядра УЦР. Наступ червоних на Київ, проголошення IV Універсалом незалежної України, підписання Брестського миру та пошуки союзників у протистоянні більшовицькій навалі та приборканні селянської стихії «чорного переділу», прискорили історичну розв'язку. Західні союзники сприяли утворенню Української держави – авторитарного, правоконсервативного правління з зовнішніми атрибутами Гетьманщини. У дні приходу до влади П. Скоропадського наприкінці квітня 1918 р. німецькі та австро-угорські дивізії разом з частинами армії УНР завершили опанування східних теренів України.

Проте консервативна політика Гетьманату виявилася неадекватною викликам часу. Намагаючись приборкати наростання революційної стихії, 8 серпня 1918 р. Дон та Українська Держава підписали оборонний і торговельний союз, де був зафіксований намір донського керівництва сприяти створенню єдиної федеративної держави України, Криму, Дону та Кубані. Поразка держав Четверного союзу, розпад Австро-Угорщини, революція в Німеччині, зречення Вільгельма II і, як наслідок, початок виведення австро-угорських та німецьких військ, перекреслили ці плани. Гетьманат залишився сам на сам з антигетьманськими виступами та зовнішніми викликами. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади.

Друга УНР (грудень 1918 р. – листопад 1920 р.), лівосоціалістична за своєю політичною природою, хронологічно протрималася найдовше, хоч мала значно меншу соціальну підтримку. Вона відзначилася не лише радикальними соціально-економічними перетвореннями, а й *Актом Злуки*, урочисто проголошеним 22 січня 1919 р. у Києві. Його покликали до життя як соборницькі настрої, так і потреба об'єднання зусиль українських держав по обидва боки Збруча для протидії польській і більшовицькій агресії.

Однак вже на початку лютого 1919 р. уряд УНР залишив Київ, захоплений більшовиками. Наступні роки супроводжувалися безкінечними боями та втратами території. В кризових умовах уряди змінювалися з калейдоскопічною швидкістю, врешті влада фактично зосередилася в руках Головного отамана УНР Симона Петлюри й Диктатора ЗУНР Євгена Петрушевича. Непереборні зовнішні виклики обернулися роз'єднанням військових зусиль армій УНР і УГА, укладанням руйнівних за наслідками альянсів (з Білим рухом і

Червоною армією, Польщею), зрештою — *втратою народженої революцією державності*.

Ідеалістичні уявлення українських соціалістів, зокрема утопічні проєкти створення паннаціональних союзів визволених революцією народів, відіграли згубну роль у долі України. Голос України в світі не було чути. На міжнародних майданчиках, де вибудовувалася архітектура повоєнного світу, українські представництва, з огляду на байдужість одних (зокрема «зоною байдужості» вона була для США) та експансіонізм інших, змушені були діяти переважно в кулуарах, шукаючи впливових покровителів (як це було з режимом П. Скоропадського) і розплачуючись із ними суверенітетом.

Зрештою Директорія в декларації 26 грудня 1918 р. проголосила «цілковитий нейтралітет і бажання мирного співжиття з народами всіх держав» [160, с. 411]. Визнавати Україну в світі не поспішали. З нею змушені були врегульовувати відносини передусім безпосередні учасники геополітичного конфлікту: лідери Антанти — Франція та Велика Британія, держави Четверного союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, а також країни, що виникли внаслідок краху Російської імперії (Польська Республіка, Білоруська Народна Республіка, Азербайджанська Демократична Республіка, Естонська Республіка, Латвійська Республіка та Литва).

Загалом упродовж 1917–1919 рр. у Києві діяли представники 33 країн (зокрема й новоутворених та ще не визнаних на міжнародному рівні): Австро-Угорщини, Азербайджану, Бельгії, Білорусі, Болгарії, Великої Британії, Вірменії, Всевеликого Війська Донського, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Іспанії, Італії, Китаю, Кубані, Латвії, Литви, Німеччини, Норвегії, Персії, Польщі, Португалії, Росії, Румунії, Сербії, США, Туреччини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції. Тим часом до майже 30-ти країн (Австрії, Азербайджану, Бельгії, БНР, Болгарії, Ватикану, Великій Британії, Вірменії, Греції, Грузії, Данії, Естонії, Італії, Латвії, Литві, Нідерландах, Німеччині, Норвегії, Польщі, Росії, Румунії, США, Туреччини, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехословаччині, Швейцарії, Швеції) відправилися українські дипломатичні представництва та консульські установи. Найдовше діяли Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині (1924) та в Швейцарії (1926), хоч остання після 1923 р. існувала формально.

Обопільна діяльність дипломатичних корпусів, залученість українських дипломатів до дипломатичних заходів, публікації в зарубіжній пресі інформації про українські представництва, усні заяви зарубіжних представників та їхні звіти про роботу засвідчували визнання України як вагової геополітичної ділянки і партнера двосторонніх відносин, що припинилися внаслідок перемоги більшовиків.

Синхронно з Українською державою проголошувалися та певний час існували кілька радянських квазідержавних утворень. *Совітська УНР* (25 (12) грудня 1917 р. — 18 квітня 1918 р.), *Донецько-Криворізька республіка*

(9 лютого 1918 р. — березень 1918 р.), *Одеська Радянська Республіка* (20 лютого — 13 березня 1918 р.) та *Радянська Соціалістична Республіка Тавриди* (19 березня — 30 квітня 1918 р.), *Кримська Радянська Республіка* (28 травня — 26 червня 1919 р.) проголошувалися більшовиками без огляду на селянство, яке складало більшість населення, дотримання процедур легітимації, в умовах невизначеності кордонів, засад державного устрою та ін. Совітські/радянські квазідержави споріднювала підпорядкованість радянській Росії, що використовувала їх як плацдарми затвердження в Україні. Реальної влади вони не мали й існували як декларативні утворення в умовах слабкості Київського центру влади та невизначеності геополітичної ситуації.

Проголошена на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів за участі селянських депутатів у Харкові 25 (12) грудня 1917 р., совітська УНР стала своєрідним альтер-его київського прототипу, як і уряд нового утворення — «Народний секретаріат», протиставлений уенерівському «Генеральному секретаріату». Обидві УНР задекларували себе частиною федеративної Росії. Така маніпуляція дала більшовикам підстави казати про громадянську війну в Україні, прикриваючи тим свої експансіоністські плани (вже 9 лютого (27 січня) 1918 р. війська радянської Росії захопили Київ). Різниця між українською та совітською УНР полягала в стратегічних орієнтирах, ладі, що мав будуватися, та в очільниках. Утворення, що замислювалося як інструмент дезорієнтації народу України і світової спільноти (в такий спосіб, зокрема, більшовики намагалися «підмінити» делегацію УНР на переговорах у Бресті на совітську), не розглядалося більшовицькими вождями як геополітичний суб'єкт [161]. Вона була своєрідним «побічним ефектом» більшовицького перевороту і наслідком зміни тактики стосовно національних рухів.

У резолюції II Всеукраїнського з'їзду рад у Катеринославі (18 березня 1918 р.), якою виголошувалася незалежність України, прямим текстом йшлося про вимушеність цього кроку: «Мирний договір, який насиллям нав'язується німецьким імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською Республікою»¹. На підтвердження наприкінці березня до Москви було відправлено урядову делегацію на чолі з головою Народного секретаріату Миколою Скрипником. Уряд совітської УНР прагнув виступати інтегративним центром радянського руху, що набув хаотичного вигляду.

Після антигетьманського повстання, одним з гасел якого було недопущення проголошеного 14 листопада 1918 р. утворення федеративного союзу з білогвардійською Росією, ідея антиподу УНР УЦР була реанімована [163,

¹ Причому влітку — восени про таке не йшлося. Так, I З'їзд КП(б)У в Москві (5—12 липня 1918 р.) назвав існування незалежної совітської УНР «помилками минулого», а Народний секретаріат — «фікцією шкідливою» [162, с. 56].

с. 20]. Революція у Німеччині розв'язала більшовикам руки: розірвавши Брестський договір, вони утворили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) (проголошений 28 листопада у Курську) і відновили, таким чином, радянську Україну з центром у захопленому кількома днями раніше місті Суджа. Наступного дня маніфестом ТРСУУ оголосив владу гетьмана поваленою, а себе — справжньою владою.

Маніпулюючи національними і соціальними гаслами, ТРСУУ перетягнув на свій бік симпатії повстанських загонів та лівих сил, що й дало змогу закріпитися в Україні. 3 січня 1919 р. у захоплений Київ переїхав уряд, поіменований за російським зразком «Радою Народних Комісарів», відповідно до російського прототипу називалося й нове державне утворення — «*Українська Соціалістична Радянська Республіка*» (УСРР). На відміну від радянських Естонії, Латвії, Литви та Білорусі, незалежність радянської України Росія не визнавала, хоч та мала власну Червону армію [164, с. 323–337]. Учасники процесу опанування України не мали жодних ілюзій: керівний склад призначався в РСФРР і фактично був Реввійськрадою Групи військ Курського напрямку [165, с. 76].

Друга радянська держава в Україні була тривалішою¹. 6–10 березня 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд рад, який легітимував раніше ухвалені рішення про назву радянської України та її уряд, ухвалив Конституцію УСРР. УСРР проголошувалася диктатурою трудящих та експлуатованих мас пролетаріату та найбіднішого селянства, що мала увійти до міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки. *Вже в квітні 1919 р. постало питання про її об'єднання з Росією*. З огляду на вибух повстання *Ничипора Григор'єва* (9 травня 1919 р.) про нього заговорили настійливо в контексті боротьби з «партизанщиною», в подоланні якої була безпосередньо зацікавлена РСФРР. Друга українська радянська держава мала суттєвий рівень самостійності від Кремля, не відбулося де-факто навіть уславленого пізнішою радянською історіографією воєнно-політичного союзу між УСРР та РСФРР, анонсованого постановою Всеросійського ЦВК 1 червня 1919 р.

Третя радянська Україна витворювалася з широким використанням пропагандистських тез про самостійність/незалежність УСРР і водночас із упевненістю більшовицьких вождів у невідворотності її зв'язку із РСФРР, про що, зокрема, йшлося в рішенні VII Всеросійського з'їзду рад (5–9 грудня 1919 р.) [166, с. 12]. Легкість, з якою вожді більшовицького руху змінювали свої погляди на «українське питання» та статус УСРР, пояснювалася як стрімкою зміною ситуації на українському фронті, так і правовим нігілізмом та демонстративним ігноруванням думки українських союзників, а тим більше — ворогів. Політичні декларації більшовицької Росії проголошувалися з однією метою: Червону армію українці мали зустрічати не як окупантів, а як визволителів. Цю мету наслідували, зокрема, й слова широковідомого наказу

¹ Припинила своє існування у вересні 1919 р. внаслідок відступу Червоної армії.

Лева Троцького від 30 листопада 1919 р., що передував наступу на Південному фронті: «Пам'ятайте твердо: ваше завдання не підкорення України, а звільнення її» [167].

Маневри більшовиків були ефективними. Вони завели в оману не лише очільників повстанських загонів, а й Володимира Винниченка та Михайла Грушевського, які, оцінюючи польсько-радянську війну, стали на бік більшовиків. Своєчасна зміна *риторики* в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і врешті — перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проектом за Україну.

Для України ж це перетворилося на національну катастрофу. Всеукраїнським (вищий орган виконавчої влади третьої радянської України) 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». Це прагнення увиразнила й постанова Всеросійського ЦВК «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» (7 лютого 1920 р.). Говорячи про *автономність* радянських республік, що входять до РСФРР [168, с. 205], в Кремлі вочевидь не робили різниці між республіканськими партійними організаціями та республіками, вважаючи їх приналежними Росії вже самим фактом проголошення радянськості. У подальшому принцип підміни радянської вертикалі партійною перетворився на вісь існування СРСР та радянської України в його складі. Партійна монополія на владу врешті перетворила виконавчу, законодавчу та судову гілки влади на сурогати, які камуфлювали диктатуру партійних вождів.

В побудові держави-комуни не лишалося жодного місця державному суверенітету України. Так само і український народ не був носієм суверенітету, ані в ті часи, коли Конституція УСРР 1919 р. проголосила її державою диктатури пролетаріату, ані коли Конституція УСРР 1929 р. назвала Українську республіку соціалістичною державою робітників і селян, ані коли Конституція УРСР 1937 р. декларувала перемогу диктатури пролетаріату, ані коли вищий державний закон 1978 р. заявив про побудову загальнонародної держави та назвав КПРС ядром політичної системи СРСР [169]. Конституційно декларовані найширші права і свободи були фікцією.

Квазідержавна нація з територією умовного суверенітету

Провідним стримуючим фактором російського експансіонізму в 1920 р. став геополітичний чинник — а саме перемир'я між РСФРР, УСРР та Польщею 12 жовтня 1920 р. у Ризі, де йшлося, зокрема, й про визнання незалежності України та Білорусі. На початку грудня 1920 р. ЦК РКП(б) була створена комісія для підготовки проекту угоди, яка б врегулювала до того не визначені міжнародні і правові відносини між РСФРР та УСРР. Договір було

укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю. Перехідний етап становлення радянських республік завершився в липні 1923 р., коли вони увійшли до складу СРСР. В національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Україна не спромоглася здобути безумовний суверенітет, втім частинно стала державною нацією з чітко окресленою територією умовного суверенітету, що забезпечило певні можливості розвитку.

Внаслідок низки геополітичних чинників Україна втратила Крим. 1917 рік став часом крутого політичного розвороту. І кримські татари, й українці зустріли його в таборі автономістів, а наприкінці року почали усвідомлювати необхідність суверенізації. Втім, у кримських умовах революція розгорталася ще більш проблематично, аніж на материковій Україні. Татарську національну автономію важко було створити: технічно – через те, що після кількох хвиль вимушених міграцій вони на своїй батьківщині перетворилися на етнічну меншину; а політично – через заперечення з боку росіян – етнічної та політичної більшості.

Полівіння кримськотатарського руху відбувалося внаслідок консерватизму білогвардійців. Епопея жорсткого протистояння з виснажливою боротьбою/змінюю політичних акторів урешті призвела до повного виснаження регіону та його мешканців. Саме це врешті спромігся використати Кремль. Упродовж перших двох спроб затвердитися в Криму більшовики, проголошуючи створення радянських республік, опікувалися передусім створенням буферних зон, покликаних відволікати на себе сили противника, забезпечуючи в такий спосіб продовження комуністичного експерименту в Росії. Перший раз радянська республіка проіснувала трохи більше місяця, другий – в умовах надзвичайного стану радянська влада протрималася 75 днів. Радянські, ніким не невизнані державні симулякри, прирікали і себе, і населення на життя у стані хронічної війни та зuboжіння.

Не менш суперечливим актором став білогвардійський рух, на останній плацдарм якого перетворився Крим наприкінці російської громадянської війни. Провідною рисою політичної програми білогвардійців було заперечення права націй на самовизначення. Білі розглядали Крим лише як частину Таврійської губернії, геть не зважаючи на кримськотатарську проблему й апологетизуючи цивілізаційну місію росіян. Саме колоніальні практики в Криму відвернули від них корінне населення. Перегляд платформи білогвардійського руху на останньому етапі його існування не змінив ситуації [170, с. 100–181].

Просякнуті панісламістськими, пантюркістськими та младотурецькими ідеями кримські татари перетворилися на помітну політичну силу, вага якої

зростала відповідно до змін геополітичної ситуації у чорноморській акваторії. За тих обставин кримський геополітичний майданчик був приречений на втрату суверенітету. Політичний маятник між імперським, національно-визвольним і більшовицьким проєктами розхитувався впродовж 1917–1921 рр. кілька разів. Півострів контролювався спочатку Російською республікою на чолі з Тимчасовим урядом, тричі — радянською Росією, двічі — білогвардійською Росією, а також Німеччиною і державами Антанти. У кінцевому підсумку, після поразки Білого руху Крим став частиною Росії в статусі автономної республіки. Всі кримські радянські уряди конструювалися у Кремлі і були підпорядковані вирішенню його завдань. Те саме можна сказати і про кордони, які всередині радянського геополітичного утворення мали умовний характер.

За допомогою мільйонної армії з третьої спроби Кремлю вдалося закріпитися в Україні та Криму. Причин поразки визвольних змагань було чимало, однак слід виділити наступні. *По-перше*, на відміну від поляків, українці переважно не вважали росіян ворогами. У їхньому середовищі були як прибічники відновлення «єдиної і неподільної Росії», так і захисники української національної державності в її радянській оболонці. *По-друге*, Червона армія несла в Україну на своїх прапорах гасла експропріації великих власників і зрівняльного переділу землі. Безмежний популізм більшовиків став основою їхнього укорінення в Україні.

Події 1917–1921 рр. унаочнили хаотичність історичного процесу та драматичний характер українського державотворення. Більшість політичних акторів — як персоніфікованих, так і масових (скажімо, махновський, білогвардійський рухи, отаманщина) — рухалися у вузькому коридорі можливостей. Всі (суб)центри влади і державотворення, що виникли в ті часи, постали внаслідок революційних чи контрреволюційних подій.

Лише Всеросійські Установчі збори, розігнані більшовиками на початку 1918 р., і Всеукраїнські Установчі збори, що так і не відбулися, претендували на звання органу влади, створеного внаслідок дотримання законних процедур, що унормовували умови транзиту влади після зречення царя, і з належним соціальним представництвом. Решта виникали або внаслідок революційної активності певних соціальних класів/верств/партій, або внаслідок повалення революційних органів, або як ситуативні політичні союзи. Обумовлювалося це системною кризою центральної влади, її деградацією та дискредитацією на місцях.

В умовах вакууму/безсилля влади та зовнішніх загроз для всіх їх основним завданням було забезпечення існування як такого. Всім бракувало легітимності в очах суспільства і зовнішніх сил, бо всі поставали на хвилі віри в революційне право мас чи, навпаки, на основі його заперечення. Кожна наступна сила приходила до влади із запереченням законності попередньої.

Особливістю етапу було й те, що революційні/контрреволюційні уряди легітимізували/делегітимізували культивовані впродовж кінця XIX — початку XX ст. передреволюційні очікування. Революційна ейфорія, що охопила величезні маси населення, стала тим фактором, що легітимізував низку революційних влад і урядів (самопроголошених у переважній своїй масі). Їхня впливовість визначалася лише широтою соціальної бази, а життєздатність — професійністю урядовців та мірою утопічності програм. Якщо додати сюди фактори міжетнічних та цивілізаційних розламів у їх регіональному вимірі та постійне ускладнення геополітичної ситуації, картина стане цілком опуклою. А разом із нею стане й очевиднішою відповідь на запитання: Чому одні уряди (більшовицький зразка 1920 р.) вистояли і стали основою розбудови нового геополітичного проєкту, а інші (УНР зразка 1917 р., 1919–1920 рр., Українська держава 1918 р., ЗУНР, махновський рух зразка 1920 р.¹, більшовицькі — попередніх років) — зазнали поразки?

Масовий соціалізм українства, як політичного проєкту, зіграв злий жарт з Україною на етапі державотворення. УЦР мала надзвичайний кредит суспільної довіри на етапі проголошення, однак розгубила його мірою запровадження своєї програми державотворення. Центральна Рада реалізувала ідею *паралельного існування поряд із державною машиною платформи широкої суспільної самоорганізації*. Цей винятковий у світових умовах досвід був прототипом самоорганізації/самозрощення громадянського суспільства. Свіжа у світовому політичному інтелектуальному просторі думка, на жаль, була «заточена» під умови революційного, але *відносно мирного і усвідомленого* транзиту влади і суспільства. В реальності вона запроваджувалася в життя революціонерами-романтиками в умовах кровопролитної світової війни, агонії імперських режимів, іноземних окупацій, «іспанки», масової деморалізації та анархізму населення.

Україна стала чи не єдиним майданчиком новаторського державотворчого експерименту, де втілювалися найсміливіші соціально-політичні парадигми свого часу. В масштабах Європи досвід України виявився чи не найбільш цікавим і ультраромантичним. В цьому полягали джерела його вразливості. Проте Україна не спромоглася захистити проголошену незалежність не через державотворчу неспроможність українського народу чи слабкість тогочасного українського політичного проєкту, а внаслідок незіставності потуги українського та більшовицького проєктів.

¹ На певному етапі провідну роль серед суспільно-політичних сил, що здійснювали пошук шляхів й місця Південно-Східної України в революційно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр., перехопив анархістський рух під проводом Н. Махна, що перетворився на незалежний політичний табір загальноукраїнського значення і послідовно проводив політику внутрішнього суверенітету, розробивши оригінальну ідеологію та новий суспільний устрій. Власне, це була історична інверсія природно властивої українцям ідеї козацької вольниці, що під ударами надцентралізованої більшовицької диктатури зазнала поразки.

На початку 1921 р. на території, опанованій більшовиками, не лишилося регулярних збройних сил, спроможних чинити опір загонам Червоної армії. Заключним акордом міждержавних, міжнаціональних і громадянських війн в Україні було укладення 28 грудня 1920 р. Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР. Договір з Росією укладав український радянський уряд. Угоду засвідчили підписи голови РНК РСФРР Володимира Леніна та голови РНК і водночас наркома закордонних справ УСРР Християна Раковського [171, с. 183–184].

Радянська Україна зовні виглядала, як повноцінна держава — з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і незалежним статусом. У преамбулі Союзного договору урочисто проголошувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін» [172, с. 152–153]. Насправді ж більшовицька держава-комуна поневолила Україну. Левова частка української нації опинилася в надцентралізованій державі, яка долала опір, не зупиняючись перед соціо- та геноцидом. Ще кілька її скалок — в Східній Галичині, на Волині та Буковині, у Бессарабії та Закарпатті, та врешті — і в Росії, опинилися під владою потужних модерних національних проєктів, зацікавлених у їхній асиміляції. Одна наймолодших націй Європи, переживши потрясіння 1917–1921 рр., стала однією з найбільших розділених націй¹, вкотре поставлених під загрозу існування.

В концепті вимушеного компромісу між Кремлем і Харковом впродовж міжвоєнного періоду відбувалося становлення національної за формою, але радянської за змістом України. Модифіковані гасла української революції були використані більшовиками для встановлення політичного й економічного контролю. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами: ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади; експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комунобільшовицький експеримент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індокринації та багнетів Червоної армії замало для опанування країною, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні і ставленні до української квазідержавності.

В умовах глибоких економічних проблем та вибуховості села компроміс між українським та московським центрами влади був нетривким. У той час, як Кремлю йшлося про *поглинення* УСРР радянською Росією, Харків прагнув утворення федерації формально рівноправних республік — унітарної УСРР та федеративної РСФРР. На унормування входження українського радянського проєкту до загального радянського (тоді ще не відкидали імовірність створення всесвітнього радянського союзу) пішло три роки.

¹ По завершенні Першої світової війни у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини опинилися понад 12,3 млн мешканців західноукраїнських земель [173, с. 65].

На майданчики гарячого з'ясування українсько-російських відносин перетворилися Х (березень 1921 р.) та XII (17–25 квітня 1923 р.) з'їзди РКП(б). Делегати останнього наголошували, що союз перебуває в стадії становлення. Адже в ухваленій I з'їздом Рад СРСР 30 грудня 1922 р. «Декларації про створення СРСР» (ця дата лише наприкінці 1930-х рр. затвердилася в офіційному дискурсі як дата утворення СРСР) йшлося про ухвалення рішення про створення союзної держави «в основному» [174, с. 8]. Деталі утворення союзу та союзних органів мали узгодити п'ять комісій союзного ЦВК, створених для опрацювання кінцевого тексту декларації та союзного договору. Чи не найактивнішим учасником процесу стала УСРР в особі члена політбюро ЦК КП(б)У Михайла Фрунзе. Більшість пропозицій української сторони були відхилені, втім не всі: зокрема друга палата союзного парламенту (Рада Національностей) всупереч різко негативному ставленню Й. Сталіна була створена саме за наполяганням України. Дискусії завершилися лише із створенням *6 липня 1923 р. на II сесії ЦВК СРСР Союзу Радянських Соціалістичних Республік*, куди УСРР увійшла формально як рівноправний співзасновник. У цей день було затверджено та введено в дію Декларацію та Договір про створення СРСР. Обидва документи були складовими частинами Конституції СРСР. На відміну від грудневого 1922 р. проєкту союзного договору з 26 статей, затверджений у червні в партійному порядку і схвалений 2 липня 1923 р. сесією ВУЦВК мав 72. Про початок роботи вищих органів влади йшлося у відозві Президії ЦВК СРСР до всіх народів і урядів світу 13 липня 1923 р. [176, с. 134–153].

Запровадження непу та коренізації позірно вагомо підвищило суб'єктність України та українців в СРСР, що передусім виявлялося у межах економічної самоврядності (український уряд взяв під свій контроль економічні Наркомати, створив Українську Економічну Раду та Українську Загальнопланову Господарчу Комісію (Укрдержплан) та культосвітню автономію. Водночас історія підписання союзного договору засвідчила, що Кремль, який злегковажив процес суб'єктивізації в Україні в 1920–1922 рр. за урядування Християна Раковського, прагнув повернути важелі безумовного управління.

В стратегічних планах Кремля не йшлося про жодний суверенітет радянських республік. Поготів не йшлося і про владний суверенітет українського (як і жодного іншого в межах майбутнього СРСР) народу. Йшлося про диктатуру більшовицької партії та її республіканських/регіональних загонів. Диктатура партії означала, що справжню суб'єктність мала лише ця нечисленна соціальна група, найбільшою ж мірою – більшовицькі вожді. Багаторівнева конструкція радянських органів була інституційним фасадом, який прикривав узурпований ВКП(б)/КП(б)У владний суверенітет. Зрештою була вибудована українська радянська квазідержавна, цілковито підконтрольна ЦК ВКП(б). Упослідження націєтворчих амбіцій республіканської еліти та населення загалом досягалося методами соціальної інженерії, терору та навіть

геноциду Голодомором. На кінець 1930-х рр. про суверенні права УРСР не йшлося навіть уможливно.

Дієвим чинником нівелювання суб'єктивності України в складі СРСР стали інституційні принципи союзного представництва. Як цілком слушно зауважує Г. Єфіменко, «формально система влади в СРСР була побудована на домінуванні РСФРР. Адже Рада Союзу обиралася пропорційно до населення республік, в чому РСФРР мала беззаперечну перевагу, а Рада Національностей складалася з представників усіх союзних та автономних республік (по 5 від кожної з них) та по одному представнику від автономних областей. Тобто норми представництва союзних республік були ідентичними з автономними, що входили до складу однієї з республік» [176]. Власне, йшлося не лише про те, що голос України при вирішенні загальносоюзних проблем дорівнював голосу Калмицької чи Киргизької АРСР, а в тому, що Росія завжди мала вирішальну більшість голосів у Раді Національностей при вирішенні питань, що безпосередньо зачіпали інтереси всіх радянських республік. Втім, примусове делегування Кремлю владного суверенітету радянськими республіками (Україною зокрема) було лише маківкою проблеми узурпації владного суверенітету, отже – суб'єктності народу/націй СРСР.

Вживання української нації у міжвоєнний період

Українство, етнічна територія якого в міжвоєнний період була поділена між чотирма контрверсійними політичними проектами, змушене було існувати в дихотомії процесів національної інтеграції (українського націєтворення) та державної інтеграції. Боротьба тенденцій національної мобілізації та асиміляційного тиску з боку трьох націєкратичних та комуністичних державних організацій перетворилася на засадничу проблему історичного поступу української нації. Вона надто ускладнювалася ще й тим, що в світі сформувалося також кілька центрів української політичної еміграції, що мали підчас діаметрально протилежні погляди на майбуття України та шляхи його досягнення. В багатоманітності політичних тенденцій світу українці, що оговтувалися після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., мусили наново сформулювати актуальну національну ідею та зібрати сили розсіяння задля її реалізації.

Долю українських земель унормувала низка міждержавних угод: Версальський мирний договір між країнами Антанти та переможеною Німеччиною (28 червня 1919 р.), Сен-Жерменський мирний договір між Антантою та державами, що постали на руїнах Австро-Угорщини (10 вересня 1919 р.), згідно з яким *Австрія відмовилася від Буковини на користь Румунії*; Севрський мирний договір між Антантою та Туреччиною (10 серпня 1920 р.), що усталив *польсько-румунський кордон*; Тріанонський мирний договір між Антантою та Угорщиною (4 червня 1920 р.), що закріпив міждержавні кордони

Центральної Європи після розвалу Австро-Угорської монархії; і, врешті, Паризький (Бессарабський) протокол між Румунією та країнами Антанти (28 жовтня 1920 р.), за яким Велика Британія, Франція, Італія зобов'язувалися *визнати права Румунського королівства на Бессарабію*¹. Головним завданням європейських лідерів стала розбудова зони, яка б поставила заслон на шляху розповсюдження світом «червоної пошесті». Саме ця «почесна» роль і була відведена українським етнічним землям, які не спромоглися окупувати Червона Росія.

Втім, за Ризьким мирним договором про остаточне вирішення питання про приналежність українських земель, зокрема Східної Галичини, не йшлося — відповідно до рішень Найвищої ради Паризької мирної конференції території вважалися тимчасово окупованими. Тим часом практично усюди впродовж першої половини 1920-х рр. доводилося стверджувати факт існування українців як такий. Як зауважує Юлія Вялова, «генеральною тактикою польських асиміляторів була саме війна з етнонімом «українець». Стосовно населення Волині та Полісся твердилося, що там немає ніяких українців, а лише етнографічна маса без певного імені. Висувалась також теза, що термін «українець» був вигаданий австрійцями (або німцями, або росіянами) задля ігнорування Польщі. Натомість пропагувалося вживати терміни «русин», «руські», або ж зовсім нейтральні: «православний», «волиняк», «поліщук», «тутейший» [177, с. 150]. Зрештою національна термінологія перетворилася на свого роду тест, з одного боку, політичної лояльності (прибічники інтеграції до Другої Речі Посполитої та Великої Румунії ідентифікували себе дозволеними «русин» та «Русь»); а з іншого, — маніфест національної свідомості (це не стосувалося Чехословаччини) — з антидержавницьким присмаком.

Національна політика Другої Речі Посполитої з її акцентами на нормалізації й пацифікації українців, королівської Румунії — з її агресивною асиміляційною потугою не були явищем винятковим у міжвоєнній Європі. Внаслідок обрання моноетнічної моделі державного будівництва вони запроваджували агресивну політику денационалізації, не гребуючи відвертою фальсифікацією

¹ Ратифікація угоди урядами названих країн розтяглася в часі. В грудні 1923 р. зірвалися переговори про встановлення торгових відносин між Румунією та СРСР. Намагаючись досягти рішучого перелому в ставленні Західної Європи до бессарабської проблеми, більшовицький уряд живив гасло проведення плебісциту в українських землях королівської Румунії, яке було винесене в порядок денний радянсько-румунської конференції, що відбулася в березні 1924 р. у Відні. Відповіддю на радянські домагання стала ратифікація французьким парламентом рішення Паризької конференції 1920 р. про визнання захоплення Бессарабії. Оскільки Бухарест рухався у фарватері французької політики, дії французького уряду стали ляпасом радянським дипломатам. Після нормалізації в 1925 р. дипломатичних відносин між СРСР та Японією, Румунія залишилася єдиною суміжною державою, що не мала дипломатичних взаємин зі своїм східним сусідом. У 1926 р. (після підписання договору «про дружбу та сердечну співпрацю») анексію Бессарабії визнала Італія.

історії, переслідуванням національних рухів, спотворенням етнічної свідомості, заборонаю національної освіти. І румунський уряд, і польська влада практикували колонізацію, як захід керованої зміни співвідношення етнічних груп у приєднаних територіях на користь державної нації.

Немало важливим фактором розвитку міжнаціональних відносин у новітню епоху стало системне, тривале за хронологією втручання суміжних країн у внутрішню політику сусідів з активним маніпулюванням національним питанням. В цьому сенсі мало відрізнялася політика радянської України у складі СРСР стосовно Чехословаччини, Польщі та Румунії, і навпаки. Це, своєю чергою, викликало відповідні зміни національної політики на різних етапах історії країн відповідно до суспільно-політичної ситуації та стану економіки.

Позитивним наслідком цього часу слід вважати підтримання певної духовної єдності українства, розділеного в міжвоєнний період між кількома державними утвореннями, підтримку УСРР західноукраїнських політичних емігрантів та допущення їх до розбудови політики українізації, як і створення осередків української політичної еміграції в ЧСР та Другій Речі Посполитій, що генерували інакшу за ідеологічним спрямуванням візію вирішення українського питання, аніж у СРСР. Українці по різні боки радянського кордону не втрачали відчуття спорідненості. Тож ідея соборності не втрачала сили, хоч і живилася новими геополітичними та ідеологічними викликами.

* * *

В умовах розділеності та конкуренції альтернативних моделей модернізації відбувалося становлення низки модерних європейських націй. Такий шлях був властивий не лише українцям, а й білорусам, поділеним, щоправда, між меншою кількістю державних проєктів. Варто наголосити: формування націоналістичних дискурсів молодих націй Європи було не історичною випадковістю – вони поставали як антитези російського, польського, румунського, німецького, чеського, угорського тощо національних наративів, впливаючи на базові принципи національної ідентичності. Механізм дії національного приниження відносно Галичини чи не найбільш проникливо висловив Іван Кедрин-Рудницький: «Край названо образливою для українців абсурдною назвою “Малопольща”, наслідуючи російську назву “Малоросія”, за весь 20-ти річний період перебування Західної України під Польщею не приведено назви “український”» [177, с. 247–248]. В тих обставинах український націоналізм був, власне, віддзеркаленням процесу осмислення українського питання, однією з відповідей на нього та врешті – шляхом самоосмислення нації. Тим більше, що в СРСР – де мешкала найбільш численна українська громада – самоосмислення вже на межі 1920–1930-х рр. стало неможливим поза форматом сталінської ідеології радянської родини братніх народів. За умов, що склалися, український націоналізм перетворився на політичний

інструмент повсякчасного «будіння», однаково актуальний ледь не для усіх суміжних з СРСР країн.

В окреслених умовах принципового значення для української нації вкотре набуло питання не лише геополітичної суб'єктності, а банального етнічного виживання. Воно тим більш загострювалося проблемою онтологічного протистояння: деміург Держави vs деміург Нації. Отже, проблеми нації- і державотворення в контексті розділеності молодого української нації та тоталітарної суті комунобільшовицького експерименту набули небаченої гостроти.

Впродовж міжвоєнного періоду скалки української нації розривалися поміж двох ціннісних домінант (держава — народ), економічних моделей (капіталізм — комунізм), суспільно-політичних традицій (тоталітаризм/авторитаризм — лібералізм) та цивілізаційних домінант (традиціоналізм/комуністична утопія). За відсутності правдивого народовладдя та радикальності націоналізмів молодих європейських держав-націй, до складу яких входили українці, йшлося про відсутність вибору.

Навіть у найбільш демократичній Чехословаччині обіцяної Конституцією автономії Закарпаття чекало понад два десятиліття [178, с. 244]. З початку 1930-х рр. ідея автономізму, в контексті зміцнення відцентрових рухів та національного сепаратизму, сприймалася Прагою як загроза державній безпеці. Тож реальні кроки в напрямі автономізації Підкарпатської Русі та зробила лише в червні 1937 р. з огляду на зростаючу радикалізацію національних рухів: було відновлено посаду губернатора краю і розширено його повноваження. 11 жовтня 1938 р. було призначено перший автономний уряд, а 22 листопада 1938 р. до Конституції ЧСР було внесено відповідні доповнення («Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі»). Як завершення перебудови владного устрою ЧСР тоді розглядалося формування законодавчого органу автономії — Сойму Карпатської України¹.

На існування першого автономного уряду Закарпаття історія відвела всього два тижні (від 11 до 26 жовтня 1938 р.). За цей час критично загострилося питання визначення статусу і належності Підкарпатської Русі, вирішення якого ЧСР врешті віддала на відкуп міжнародного арбітражу. В умовах, коли одноосібним рішенням у Берліні та Москві визначалася доля Чехословаччини та Польщі, українській державності не лишилося місця. Проголошення надвечір 14 березня 1939 р. незалежності Карпатської України, зроблене під впливом звісток про розпад Чехословаччини, було не більше аніж відчайдушним жестом, неспроможним скасувати дію фатальних історичних обставин. Перша і остання сесія Сойму в Хусті унормувала засади державотворення незалежної української держави, яка невдовзі була окупована Угорщиною за згодою Німеччини.

¹ Вибори до нього відбулися 12 лютого 1939 р.

Міжвоєнний період пройшов під гаслом підготовки до чергового переділу світу. Цим, власне, пояснювалося розповсюдження в Європі універсальних націоналістичних моделей державотворення з властивими їм апеляціями до етнічного месіанства/тегемонізму, етнополітичної та етнокультурної ексклюзивності, поглядів на асиміляцію як основну мету націєтворення та провідного інструменту її досягнення. Ідеї творення новітніх паннаціональних союзів під проводом того чи іншого народу не лишали Україні, «четвертованій» за влучним висловом Миколи Держалюка згідно з Тріанонським договором 1920 р., жодних шансів. Більшою-меншою мірою моделі силової інтеграції і, відповідно, послаблення, придушення потенційної «п'ятої колони», якою вважали неасимільовані етнічні меншини, практикували всі тогочасні країни.

Власне, в ставленні до «українського питання» країни/інтелектуали Центральної та Східної Європи перебували в пастці ідеологічних конструктів, вибудованих в другій половині XIX – на початку XX ст., тобто – безпосередньо відповідальних за Першу світову війну. Незмінність концептуальних підходів, що корегувалися лише відповідно до завдань протистояння Червоній Росії (яка сприймалася як онтологічна спадкоємиця геополітичної місії Росії Романових) була мало кому помітним концептуальним каліцтвом, що зрештою дорого коштував і Україні, і світу.

Українські землі в роки Другої світової війни

Під час Другої світової війни українці пережили кілька окупацій, якими упродовж 1939–1944 рр. була «порізана» не лише фізична, а й ментальна територія України. Олена Стяжкіна пропонує розглядати їх як режими пролонгованих трансформаційних окупацій [179, с. 94–162]. Це: угорська окупація Закарпаття (13/14 березня 1939 р. – жовтень 1944 р.), радянська окупація західноукраїнських земель Другої Речі Посполитої (17 вересня 1939 р. – 22 червня 1941 р.¹); радянська окупація Північної Буковини та Бессарабії (28 червня 1940 р. – 22 червня 1941 р.), внаслідок якої до УРСР були включені Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії; нацистська окупація українських земель, що перед тим перебували в складі СРСР² (від 22 червня 1941 р.); румунська окупація (від липня 1941 р.)³; друга радянська окупація Західної України (з січня

¹ Легітимізована через інструмент Народних зборів (Львів, 26–28 жовтня 1939 р.).

² Адміністративно: райкомісаріат «Україна», створений 20 серпня 1941 р. (округи «Волинь», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Таврія», «Дніпропетровськ»), дистрикт Галичина у складі Польського Генерального губернаторства (1 серпня 1941 р.) та зона військової адміністрації.

³ Губернаторства Бессарабія й Буковина керувалися безпосередньо Бухарестом, на території так званого губернаторства «Трансністрія» румуни отримали від німців мандат на тимчасове управління.

1944 р. — 1945 р.), Північної Буковини і Хотинщини (від травня 1944 р.), а також Закарпаття¹ (осінь 1944—1946 р.).

Зауваження Олени Стяжкіної про те, що «нацистський окупаційний режим на українських землях зруйнував Україну як соборну територію» [179, с. 106], є цілком доречним. Але водночас слід наголосити, що й решта виконували ту саму роль. Традиційним залишалося й позірне ставлення *всіх тогочасних геополітичних акторів* до України та українців як об'єкта власного експансіонізму, що виявлялося передусім у маніпуляціях із територіями, заселеними українцями, що з легкістю переформатовувалися відповідно до бажань окупаційних сил, найменшою ж мірою — самих українців.

В умовах звичного насилля, беззаконня, широкого застосування принципу колективної відповідальності, злочинів проти людяності на окупованих українських землях про жодну суб'єктність населення, яке існувало в режимі «голоного життя» («*nuda vita*») [180], здавалося б, не йшлося. І все ж був актор, який ламав стереотипне уявлення про суб'єктність окупованих територій — йшлося про український повстанський рух, очолений ОУН/УПА. На кінець Другої світової війни ОУН перетворилася на потужну силу, що контролювала територію в 150 тис. кв. км з 15-мільйонним населенням, де понад десятиліття повоєнної радянізації тривала повномасштабна партизанська війна.

Національні сентименти цинічно використовували як нацисти, які на перших порах доволі вправно використовували позірну українізацію для притягнення симпатій місцевого населення, так і радянці, для яких вона перетворилася на універсальний інструмент прискореної радянізації. «Після розгрому нацизму радянська окупація західних земель набула форми негативно трансформаційної, однак легітимізованої міжнародними договорами й символічним простором «возз'єднання українських земель» [179, с. 159], — цілком слушно зауважує О. Стяжкіна. З формального погляду в очах світового співтовариства радянська Україна постала соборною державою в складі СРСР, втім вона не була суверенною, так само, як і не мав жодних можливостей для втілення реального владного суверенітету український народ.

Сталінському режиму найменшою мірою йшлося про втілення «історичної мрії» українського народу про соборність чи його права на неї. Кремль думав про просування кордону комуністичного експерименту в Європу. Визнавши перехід західноукраїнських територій, Бессарабії, Північної Буковини та Закарпаття до складу УРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Румунія укладали договори з СРСР без участі представників

¹ Долю перехідного утворення під назвою Закарпатська Україна вирішило укладення 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору про перехід Закарпаття до складу УРСР. 22 листопада 1945 р. договір ратифікували тимчасові Національні збори Чехословаччини, а 27 листопада — Президія Верховної Ради СРСР. Закарпатська Україна 22 січня 1946 р. перетворилася на Закарпатську область УРСР.

як радянської України, так і втрачених територій. Йшлося про узгоджене на найвищому рівні поглинання українських земель разом із населенням сталінським тоталітарним режимом.

Констатуючи тогочасне становище анексованих українських територій як позицію жертви, не слід забувати ще один важливий нюанс: не лише українська державність в цей час мала ознаки квазідержавності, всі країни Європи, що увійшли до зони геополітичного контролю сталінського СРСР, і де були встановлені «дружні» Радянському Союзу режими, мали обмежений суверенітет. Фактично в них діяв режим зовнішнього управління — з Кремля.

Отже, втрата геополітичної суб'єктності Україною в цей час не була лише її ознакою і не свідчила про її цивілізаційну неспроможність. Вона засвідчувала потугу комуністичного проекту, що волею історичних обставин опинився серед переможців Другої світової війни і дістав можливість вирішувати долі майже двох десятків країн світу на свій розсуд. Це відбулося за потурання решти країн-переможниць. Новонабуті українські території інтегрувалися до радянської державності через сценарії «народного волевиявлення» (так було із Закарпаттям), шляхом обміну населенням і територіями на підставі «дружніх угод» між переможним СРСР і переможеними Чехословаччиною, Румунією та Угорщиною або створеного в 1944 р. на теренах СРСР Польського комітету національного визволення (згодом — так звана акція «Вісла») [181].

На завершальному етапі війни Кремль подбав про підвищення міжнародного статусу УРСР. Внаслідок конституційної реформи 1944 р. вона (як і решта союзних республік) отримала можливість утворити власні збройні формування і вступати у прямі зносини з іноземними державами, утворюючи наркомати оборони і закордонних справ. Після створення ООН, куди Україна увійшла як член-засновник, НКЗС функціонував без права створення посольств і консульств в інших державах. Не маючи геополітичної самостійності, УРСР, однак, перетворилася на впливового агента міжнародних відносин. Зокрема, на Паризькій міжнародній конференції, що розглядала проекти мирних договорів Об'єднаних Націй з союзниками Німеччини Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, уряди Угорщини та Румунії змушені були відмовитися від претензій на історичні українські землі — Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

Менш вдалим для СРСР був інший побічний наслідок Другої світової війни — постання потужної політичної української еміграції, яка переважно в Північній Америці створила низку осередків. Усвідомивши згубність тактики ігнорування «українського питання» на користь Росії та Кремля та з огляду на стратегію поширення принципів демократії в колоніях на початку 1950-х рр.,

в США ініціювали розробку закону про поневолені нації, в 1954 р. за безпосередньої участі держсекретаря Дж. Ф. Далласа — Асамблеї поневолених європейських націй, а згодом і Американського комітету поневолених націй, який очолив экс-президент Герберт Гувер. В опублікованій наприкінці 1952 р. брошурі «Дух незалежності: Америка та Україна» з вступним словом сенатора Б. Муді «нинішній період в історії України» (йшлося про протистояння ОУН/УПА) порівнювався з подіями у США періоду боротьби за незалежність [182]. Врешті не лише ОУН/УПА, які опиралися радянзації Західної України, а й церковні громади УГКЦ перетворилися на промоутерів ідеї вільної України, що була виразно антирадянською.

Можливість повернення нації її владного суверенітету відкрилася внаслідок конституційної реформи 1988 р., що передбачала можливість проведення вільних виборів. Верховна Рада УРСР перетворилася на парламент з правлячою більшістю та опозицією¹ — антикомуністичною за своїм спрямуванням. Її історична місія полягала в руйнуванні створеної впродовж 74-х років панування комуністичного режиму держави, яка, транслюючи гасла народовладдя, узурпувала суверенітет народу, підмінивши його диктатурою партії.

Радянська держава була принципово новим в історії видом держави, для якого С. Кульчицький пропонує використовувати термін «державосупільство», що характеризує зрощення державного апарату із суспільством [183, с. 156]. Набуття владного суверенітету відповідно до конституційних норм стало завданням народу УРСР на етапі горбачовської «перебудови». Повернення суверенітету особистості, народу/нації — перетворилося на завдання посттоталітарних суспільств/держав, України зокрема.

У переддень краху СРСР в суспільно-політичному дискурсі були присутніми три концепти і, відповідно, погляди на майбутнє України: *трансформований малоросійсько-радянський* (в якому Україна вважалася інтегральною складовою Росії); *радянський* (де Україна фігурувала як співзасновник та рівноправна частина оновленого СРСР) та *самостійницький*, згідно з яким Україна врешті мала набути справжній державний суверенітет.

Останній, своєю чергою, також мав дві інтерпретаційні бази — власне українську та діаспорну, що суттєво різнилися за поглядами на конституційний та соціально-економічний лад, принципи державо/націєтворення. Додатковим ускладнюючим фактором досягнення суспільного консенсусу стали проблема Криму, автономістські нахили Закарпаття, Одещини та Східної України, що розгойдували суспільство поміж унітарною, конфедеративною, федеративною та федеративно-земельною концепціями устрою державності.

¹ До опозиційної Народної ради увійшло 125 народних депутатів, які представляли депутатські групи 21 області і Києва. Найбільше опозиційних депутатів дала Галичина — 43. Її очолив І. Юхновський.

Власне, наприкінці радянської епохи в новому геополітичному контексті «українське питання» постало практично так, як воно стояло наприкінці Першої світової війни. Проблема геополітичної суб'єктності України перетворилася на ключову проблему Південно-Східної Європи, але тепер — у контексті пострадянського/посттоталітарного транзиту.

* * *

Визначальною ознакою процесу українського державотворення впродовж ХХ сторіччя була проблема дотримання балансу між суб'єктністю держави, як територіальної і політичної форми існування української нації та суспільства, як його соціальної та етнокультурної форми. Власне через відсутність спільності між формою та змістом доводиться казати про незавершеність «довгого ХХ сторіччя» в Україні та незмінну актуальність завдання суспільної модернізації.

Френсис Фукуяма наголошує: «Успішне суспільство немислиме без якогось національного будівництва та національної ідентичності» [184]. Тож національна держава — це історично зумовлена форма самовираження та самореалізації певного етносоціального організму. Процес націє- та державотворення не є незворотним, наперед приреченим чи то на успіх, чи то на поразку. Народження нації, як і шлях її суверенізації/державотворення, в кожному конкретному випадку є наслідком боротьби за виживання в небезпечному і непередбачуваному світі, що динамічно змінюється.

З часів виникнення національних держав уявлення про геополітичну та цивілізаційну суб'єктність та форми її реалізації суттєво змінилися, досі виникають проблеми з її інтерпретацією. Відбувається це передусім внаслідок екстраполяції категорій сьогодення на історичну минувшину. Викривлення історичної перспективи на догоду певним політично вмотивованим ідеологічним конструктам є підосновою політичних маніпуляцій і, як правило, застосовується з метою обґрунтування експансіонізму.

Натомість сьогодення «цивілізаційна суб'єктність» певної країни/нації не означає її споконвічності, наперед заданості, не надає жодних переваг перед поневоленими, завойованими чи колишніми інтегральними частинами. «Цивілізаційна суб'єктність» не є застиглою категорією чи родовою відзнакою, якою наділені лише «обрані» народи/країни. Водночас вона є імперативом, а її досягнення виступає спонукальним чинником історичного прогресу для всіх етнічних груп/націй, що борються за незалежність.

2.5. Україна як унітарна держава (1990–2020)

Україна між унітаризмом та федералізмом у складі СРСР

Формування новітньої української державності на початковому етапі відбувалося у діалектичній суперечці між унітаризмом та федералізмом. З одного боку, наприкінці 1980-х рр. УРСР виступала за наповнення реальним змістом формальних повноважень радянських республік у складі СРСР. Фактично тоді мова йшла про перерозподіл ресурсів та влади. Цей підхід був окреслений у Декларації про державний суверенітет 1990 р., у якій зокрема проголошувався «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території» [185].

Водночас у розділ V «Територіальне верховенство» було включене таке положення: «Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць» [185]. Під час обговорення проєкту Декларації Територіальна кримська група народних депутатів наполягала на такій редакції цього положення: «Послідовно здійснюючи політику повної демократії у сфері міжнаціональних відносин, Українська республіка гарантує усім народам та національним групам, що компактно проживають на території України, право на самовизначення в національно-державних, національно-адміністративних, національно-культурних формах на засадах вільного волевиявлення шляхом референдуму». А мірою виникнення таких автономних утворень, Декларація мала гарантувати перетворення України на федеративну державу з двопалатним парламентом. Ця пропозиція не була підтримана [186; 625].

Щодо можливої федералізації України тоді розмірковувала й низка представників національно-демократичних та демократичних сил (В. Чорновіл, Я. Дашкевич, В. Гриньов) [187]. Вони виходили з того, що Україна так чи інакше залишиться у складі Радянського Союзу і треба на корні зламати єдину управлінську компартійно-радянську вертикаль. У цьому контексті показовою була своєрідна «дорожня карта федералізації», окреслена В. Чорноволом у серпні 1989 р. Він пропонував утворити Українську Федеративну Народну Республіку, яка б складалася з 11 федеральних земель (Київщина, Поділля, Волинь, Галичина, Буковина, Закарпаття, Гетьманщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донеччина, Таврія (Чорноморщина)) і допускав, що Крим може бути «незалежним сусідом» або «автономною республікою у союзі з Україною», тобто 12-м суб'єктом. Кожна федеральна земля мала би власний парламент і мала би широке самоврядування політичне, соціально-економічне та культурне [188].

Національно-демократичні федералістські проєкти були ознакою дещо «романтичного» погляду на державотворення. Натомість реальна політика

демонструвала протилежну динаміку: збереження унітаризму всередині УРСР на практиці було засобом суверенізації у відносинах з союзним центром. Тоді як останній, навпаки, у відповідь на «парад суверенітетів» (вислів М. Горбачова) намагався гальмувати державотворчі процеси в радянських республіках через підштовхування федералістських (а фактично сепаратистських) настроїв у їх окремих регіонах.

У квітні 1990 р. був прийнятий закон СРСР «Про розмежування між Союзом РСР та суб'єктами федерації». У ньому союзні республіки визначалися як «суверенні радянські соціалістичні держави», які мають «усю повноту державної влади на своїй території поза меж повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР». Однак була закладена міна повільної дії: автономні республіки проголошувалися «суб'єктами Федерації – Союзу РСР» і що вони входять до складу союзних республік на основі вільного самовизначення народів, мають усю повноту державної влади на своїй території поза меж повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР і союзних республік. А відносини між автономними республіками з союзними республіками, до складу яких вони входили, мали визначатися угодами і договорами, укладеними в рамках конституції СРСР, конституцій союзних і автономних республік і самого закону [189].

Ще більш показовим був закон СРСР «Про порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР», який у тогочасній демократичній пресі називали «закон про невихід з СРСР». У статті 3 зазначалося, що союзна республіка, яка виходить з СРСР і має у своєму складі автономні республіки чи інші автономні утворення, повинна провести в них окремий референдум щодо виходу зі складу СРСР. У документі також зазначалося: «За народами автономних республік і автономних утворень зберігається право на самостійне вирішення питання про знаходження в Союзі РСР чи у союзній республіці, що виходить, а також на постановку питання про свій державно-правовий статус». А щоб максимально ускладнити вихід з СРСР, була включена така норма: якщо в союзній республіці були території з компактним проживанням національних груп, то при визначенні підсумків референдуму про вихід з СРСР результати голосування по цим місцевостям враховуються окремо [190].

В Україні вказана політика союзного центру насамперед реалізовувалася в Кримській області. Ініціативи відновити Кримську Автономну Радянську Республіку (ліквідована у 1945–1946 рр.) регулярно генерувалися у Верховній Раді СРСР – у Раді Національностей – і прикривалися необхідністю відновлення історичної справедливості щодо депортованого кримськотатарського народу. Практична фаза активізувалася після прийняття «Декларації про державний суверенітет України». Втім, варто відзначити, що кримське керівництво діяло обережно і вибудовувало конструктивний діалог з тогочасним компартійним керівництвом України. І останнє вимушено підтримувало

автономістські настрої кримських еліт. Зокрема глава Верховної Ради УРСР Л. Кравчук у листопаді 1990 р. узяв участь у засіданні кримської обласної ради, присвяченої питанням статусу півострова і призначенню відповідного плебісциту.

20 січня 1991 р. був проведений обласний референдум, на який було винесене питання «Ви за відтворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної республіки як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?». У ньому взяли участь 81,37 % громадян від внесених до списків і схвальну відповідь дали 93,26 % (1,3 млн осіб). 12 лютого 1991 р. кримське питання розглядалося Верховною Радою України. В тогочасній суспільно-політичній ситуації та ще з врахуванням підсумків обласного референдуму, народні депутати погодилися «відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР» [191]. Постанова, яка вводила у дію відповідний закон, також передбачала внесення змін до Конституції УРСР [192]. Втім, під час обговорення у сесійній залі лунали різні оцінки. Деякі нардепи виступали проти формування «територіальної автономії» та запитували, що тоді заважає створити такі автономії, як Галичина, Донецько-Криворізька республіка чи навіть Чорнобильська республіка. Тоді як представники демократичних сил бачили у створенні кримської автономії підготовчий етап до здобуття державної незалежності України в цілому. Показово, що тоді не обговорювалася тема, як зміниться конституційний лад УРСР. Лише народний депутат з Хмельниччини А. Ткачук звернув увагу, що у питанні кримського референдуму не було згадано Україну. Відповідно, він запропонував «доручити Конституційній комісії розглянути питання про те, щоб Конституцію України розробляли з урахуванням майбутнього федеративного земельного устрою з двопалатним парламентом» і лише потім визначатися зі статусом Криму. Втім, була й показовою така його фраза: «І я особисто проголосую навіть за повну незалежність (Криму. — *Авт.*) ... Якщо державність Криму — це така вже нагальна потреба і якщо це дійсно для людей, то нехай так воно і буде. Але якщо державність Криму — це поява нових міністерств, нових комітетів, виділення нової великої кількості персональних «Волг», то навіщо це?» [193].

Зазначимо, що ідея «федералізувати» Основний закон не була підтримана. У червні 1991 р. Верховна Рада затвердила концепцію нової Конституції України, у якій чітко зазначалося: «Форма державного устрою — унітарна держава, до складу якої входить Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка» [194].

Так чи інакше, готовність Києва піти на автономістський компроміс з Сімферополем була обумовлена необхідністю не мати внутрішнього політичного конфлікту чи навіть ескалації в умовах, коли союзний центр весною 1991 р. розпочав наступ на суверенітет республік. Першим кроком

стало проведення 17 березня Всесоюзного референдуму щодо питання: «Чи вважаєте ви за необхідне збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?». Однак в УРСР було вирішено висунути додатково й власне питання: «Чи згодні ви, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних республік на засадах Декларації про державний суверенітет України?». На «союзне» питання громадяни УРСР дали 70,2 % схвальних відповідей, а на «республіканське» — 80,3 %.

Всесоюзний референдум, крім мети надати легітимності унітаристським ініціативам радянського керівництва, став своєрідною лабораторією відпрацювання союзним центром технології використання автономних утворень чи територій з компактним проживанням національних меншин для протидії національно-визвольним рухам. Так, у тих союзних республіках, де місцева влада відмовилась проводити союзний референдум (Литва, Латвія, Естонія, Вірменія, Грузія, Молдова), Москва організовувала плебісцит в окремих їх регіонах: Гагаузії, Придністров'ї (обидва у складі Молдавської РСР), Південній Осетії, Абхазії (обидва у складі Грузинської РСР), східних районах прибалтійських республік.

Другим етапом протистояння центру та республік стали переговори щодо змісту нового союзного договору (так званий ново-огарьовський процес). Якщо Москва наполягала на збереженні сильного центру, то УРСР намагалася просунути федералістські чи навіть конфедералістські принципи. Ця позиція знаходила й реалізацію у політичних рішеннях Києва. Так, на початку літа 1991 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів, які наповнювали економічний суверенітет республіки реальними повноваженнями за рахунок зменшення впливу Москви¹. Тому не дивно, що на початку серпня 1991 р. М. Горбачов, Б. Єльцин та Н. Назарбаєв парафували нову союзну угоду без українського керівництва. Передбачалося, що Україна згодом буде змушена до неї приєднатися. Цю комбінацію зламав заколот ДКНС, після поразки якого Україна проголосила 24 серпня 1991 р. Акт незалежності України. І тоді на порядку денному гостро постало питання не стільки внутрішнього устрою нової держави — унітарного чи федеративного, — скільки збереження її територіальної цілісності.

Росія виступила з прямими територіальними претензіями — на Крим, південні та східні регіони. Після декількох міждержавних раундів переговорів

¹ 6 червня ухвалена Постанова Верховної Ради про перехід під юрисдикцію УРСР державних підприємств, розташованих на українській території. 21 червня припинено дію окремих статей закону СРСР «Про союзний бюджет» (зокрема, податки з підприємств мали йти лише у республіканський бюджет), а в рамках «Програми надзвичайних заходів із стабілізації економіки України», ухваленої 3 липня, була призупинена до 1993 р. дія низки союзних нормативно-правових актів, 5 липня введена посада Президента УРСР, а президентські вибори були призначені на 1 грудня 1991 р.

у Києві та Москві гострота була дещо знята спільними взаємними заявами про визнання територіальної цілісності одне одного в адміністративно-територіальних межах, як вони склалися на серпень 1991 р. У такий ситуації сепаратистські сили всередині України були змушені приховувати свої сепаратистські амбіції під різноманітні автономістські або федералістські проєкти.

Загострилася ситуація в *Закарпатті*. Наприкінці серпня 1991 р. Мукачівська та Берегівська районні ради проголосили ініціативу утворення автономій. А 1 жовтня 1991 р. Закарпатська обласна рада прийняла «Декларацію щодо проголошення Закарпатського автономного краю». У її розвиток 31 жовтня було ухвалене рішення про проведення одночасно з загальноукраїнським референдумом 1 грудня й плебіситу, на який планувалося винести питання: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало статус автономної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?» [195;28]. Тут Київ застосував компромісну тактику, яка виправдала себе після кримського референдуму січня 1991 р. Л. Кравчук узяв участь у засіданні обласної ради і домігся корегування запитання на такий варіант: «Чи бажаєте Ви, щоб Закарпаття отримало із закріпленням у Конституції України статус спеціальної самоврядної адміністративної території як суб'єкта незалежної України і не входило в будь-які інші адміністративно-територіальні утворення?». Тим самим замість «автономії» мова йшла про невизначене «спеціальне самоврядування». 1 грудня 1991 р. на плебісциті за незалежність України висловились 90,13 % закарпатців, тоді як за особливий статус регіону — 78 %.

1 грудня також відбувся місцевий референдум в Болградському районі Одеської області щодо створення Болградського національного округу у складі України. За це проголосували 83 % від тих, хто брав участь у голосуванні [196; 134]. Однак він був проігнорований на центральному рівні.

Підсумки всеукраїнського референдуму дещо заспокоїли й кримський федералізм, який активно підштовхувала Москва вже з кінця серпня 1991 р. У Сімферополі тоді лунали заяви, що Кримська АРСР має самостійно підписувати новий союзний договір, якщо Київ не бажає цього робити (М. Горбачов, щоб залишитися при владі, був ладен йти на будь-які поступки у питання устрою нового союзу і, відповідно, відновилася робота над новою союзною угодою). 4 вересня 1991 р. Верховна Рада Кримської АРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет Криму», у якій вказувалось, що Крим є «учасником союзного договору», хоча і відзначалося прагнення «створити правову демократичну державу у складі України» [197]. Підтримувані Росією сепаратистські сили намагалися одночасно із всеукраїнським референдумом 1 грудня провести й власний референдум про статус півострова. Однак українські правоохоронці не допустили цього.

Результати всеукраїнського референдуму змусили проросійських сепаратистів протверезіти: за незалежність України виступили 52,1 % кримчан та 57 % мешканців Севастополя. Втім, сепаратистська публічна риторика продовжувалася, як і безуспішні спроби провести плебісцит про статус АРК. Кримське питання Росія намагалася піднімати під час переговорів у Біловезькій пуші навколо мирного розпуску СРСР і створення СНД. Тоді Б. Єльцин запропонував Л. Кравчуку винести питання статусу півострова «за дужки», що український президент однозначно відмовився обговорювати.

Курс на розбудову унітарної держави

Після міжнародного визнання Української держави, Київ став більш впевнений у своїх силах і почав реалізовувати курс на розбудову унітарної держави. Так, звернення Закарпатської облради до Верховної Ради із закликом внести зміни до Конституції відповідно до підсумків обласного референдуму було фактично проігноровано. А розроблений у Закарпатті відповідний законопроект так і не потрапив у сесійну залу українського парламенту.

Значно складнішою була ситуація, коли автономістські проекти підтримувалися ззовні. Так, 1 грудня у Берегівському районі був проведений референдум щодо утворення Угорського автономного округу. У березні 1992 р. Закарпатська обласна рада звернулася до Верховної Ради з проханням щодо перейменування Берегівського району в Угорський автономний округ.

Через російський вплив зростала напруга і у Криму. На початку 1992 р. Москвою стала педалюватися нова тема — приналежність Чорноморського флоту, — з нею намагалися ув'язати приналежність Криму. І знову стала розіграватися федералістська карта: 30 січня 1992 р. парламент АРК ухвалив заяву з вимогою, що Крим має стати рівноправною стороною на переговорах щодо статусу півострова та Чорноморського флоту. Зокрема, було запропоновано провести тристоронні переговори за участю Києва, Москви та Сімферополя. На це Україна виступила із категоричним запереченням. Одночасно Верховній Раді АРК було запропоновано створити спільну з Верховною Радою України робочу групу для розробки нового закону щодо повноважень автономії.

Наприкінці квітня 1992 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про статус автономної Республіки Крим» і як додаток до нього був також прийнятий закон про розмежування повноважень між центром і регіоном [198]. У них були проігноровані компромісні напрацювання спільної робочої групи українських та кримських парламентарів. У законі було чітко зазначено, що півострів є невід'ємною частиною України і не може бути переданий до складу будь-якої іншої держави, а повноваження автономії були суттєво урізані у порівнянні з робочим проектом. У відповідь кримський парламент проголосив державну незалежність і прийняв 5 травня конституцію Криму. У ній зазначалося, що відносини з Україною будуються на основі «договору та угод», при цьому окремі владні повноваження могли «добровільно де-

легуватися Україні». На 2 серпня 1992 р. кримський парламент призначив референдум щодо державного суверенітету.

13 травня Верховна Рада України дала парламенту автономії тиждень, щоб скасувати свої рішення як такі, що не відповідають українській Конституції. У разі непокори Київ демонстрував готовність застосувати правоохоронні органи і це подіяло. 21 травня Верховна Рада АРК перенесла дату проведення місцевого референдуму на невизначений термін. Однак у цей же день російський парламент ухвалив рішення про неправомірність передачі Кримського півострова у склад УРСР у 1954 р. і запропонував Україні наново обговорити його політико-правовий статус.

Градус напруги знизилася зустріч Л. Кравчука та Б. Єльцина 23 червня 1992 р. у Дагомисі, у ході якої пролунали чергові запевнення у дружбі між державами. Було домовлено про утримання від односторонніх дій щодо юрисдикції Чорноморського флоту. У свою чергу, 30 червня Верховна Рада України ухвалила поправки до закону про розмежування повноважень з АРК, у яких частково були враховані напрацювання спільної групи та розширені повноваження автономії.

Уроки перших місяців незалежності були частково враховані українськими владними елітами. Зокрема були законодавчо розширені права регіонів. У березні 1992 р. Верховна Рада ухвалила закон «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування». Ним впроваджувалося розрізнення місцевого (сільрада, селище, місто) та регіонального (район, область) самоврядування. Також суттєво розширилися права виконавчих комітетів рад та їх голів [199]. Мета цього була — зняти суперечку по лінії центр—регіони, однак на практиці означало еволюцію у бік федерального устрою. Для відновлення керованості країною Л. Кравчук 14 квітня видав указ про зміцнення інституту представників Президента на місцях. Це запустило боротьбу за повноваження на регіональному рівні — очільники областей стали широко використовувати псевдофедеративні гасла та підштовхували неофіційні місцеві структури до генерування проєктів федералізації України [200; 70—72].

Ця подвійність відзначилася й у проєкті нової Конституції, яку 1 липня 1992 р. Верховна Рада спрямувала на всенародне обговорення. З одного боку, у проєкті чітко зазначався унітаризм. У Главі 15. «Принципи територіального устрою», стаття 104 була такою: «Україна є унітарною державою. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності, неподільності, неотторканності і цілісності державної території, комплексності економічного розвитку і керованості окремих її частин з урахуванням загальнодержавних і регіональних інтересів, національних і культурних традицій, географічних і демографічних особливостей, природних і кліматичних умов». При цьому окремо наголошувалося (стаття 106), що «не допускається укладення будь-яких політичних договорів і союзів між окремими адміністративно-

територіальними одиницями в особі їхніх органів місцевого і регіонального самоврядування», «угоди між ними можуть укладатися лише з питань, які віднесені до їхньої власної компетенції» [201]. З іншого боку, у розділі VI «Місцеве і регіональне самоврядування» були збережені широкі повноваження, відповідно до вищезгаданого закону.

Показовою була дискусія у ході наукової конференції «Сучасні проблеми територіального управління в Україні» у листопаді 1992 р. Головними співдоповідачами були перші особи держави — Л. Кравчук та І. Плющ. Президент виступав за модель, яка наближалася до французької унітарної моделі, припускаючи, після вирішення першочергових завдань державотворення, можливість проведення децентралізації. Тоді як спікер парламенту робив наголос на розширенні повноважень місцевих рад, які можуть мати деякі законодавчі повноваження та адміністративну автономію. Згодом у своїх публічних виступах І. Плющ пропонував модель — по формі зберегти чинний устрій (тобто унітарний), але по змісту зробити його федеральним [200; 72–73].

Сигнал Києва про розширення повноважень регіонального самоврядування дещо зняв суперечку із Закарпатською областю. Показово, що обласна рада наприкінці 1992 р. відмовилась розглядати проєкт закону про утворення Угорського автономного округу в Берегівському районі, не кажучи вже про направлення його в український парламент. Також спостерігалася співпраця центру та місцевих еліт для приборкання «русинського сепаратизму» (у травні 1993 р. у Мукачеві було проголошено створення «Тимчасового уряду Підкарпатської Руси» [202; 88]), який був змушений перейти на нелегальне положення.

Економічний та політичний федералізм в Криму в сер. 1990-х рр.

Поглиблення соціально-економічної кризи на початку 1990-х рр. окреслило новий тренд по всій республіці — до фактичної економічної федералізації, яка могла за собою потягнути і політичну. Найбільш яскраво це проявилось на Донбасі — у шахтарському страйковому русі. Так, у червні 1993 р. вперше з часів страйку 1989 р. шахтарі висунули політичні вимоги, серед яких було й надання Донецькій області «регіональної самостійності» [203; 290]. Київ був змушений йти на поступки та погоджуватися на розширення економічних повноважень промислово розвинутих областей. Так, у 1993–1994 рр. були видані указ Президента України про делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій і Луганській обласним державним адміністраціям повноважень по управлінню майном, що знаходиться у загальнодержавній власності [204] та постанова Кабміну «Про регіональну економічну кооперацію Дніпропетровської, Донецької, Запорізької і Луганської областей» [205].

Ще більшою поступкою регіональним елітам було скасування інституту представників Президента згідно із законом від 3 лютого 1994 р. «Про фор-

мування місцевих органів влади та самоврядування». Він передбачав обрання голів місцевих рад безпосередньо населенням, які за посадою очолювали виконавчі комітети відповідних рад [206]. Це відбувалося на тлі дострокових парламентських виборів. На них також розігрувалися федералістські карти як інструмент передвиборчої боротьби. Найяскравішим виявом цього стали опитування в Донецькій та Луганській областях, синхронізовані з днем голосування у березні 1994 р. В обох регіонах були винесені питання, пов'язані зі статусом російської мови, та повноцінної участі України в СНД. А на Донеччині також було запитання: «Чи згодні Ви з тим, щоб Конституція України закріпила федеративно-земельний устрій України?» [207]. Оскільки опитування були політичною технологією та носили неконституційний характер, юридичних наслідків вони не мали.

З приходом Л. Кучми на посаду Президента за підсумками позачергових виборів 1994 р. був створений інститут голів державних адміністрацій, які призначалися главою держави. Втім, на початку практикувалося одночасне обіймання двох посад — голів облдержадміністрацій та голів облрад. Ця модель була й зафіксована у Конституційній угоді 1995 р. Мірою стабілізації суспільно-політичної ситуації і посилення позицій центральної влади уходили з порядку денного й федералістські настрої.

Через постійне втручання Росії вгамування кримського федералізму у порівнянні з іншими регіонами затягнулося. Антидержавницькі сили на півострові спробували також скористуватися внутрішньополітичною кризою у Києві (дострокові парламентські вибори в березні та президентські — у червні). У лютому 1994 р. були проведені вибори президента Криму, на яких здобув перемогу очільник передвиборчого блоку «Росія» Ю. Мешков. У травні 1994 р. кримський парламент ухвалив рішення відновити положення конституції 1992 р. щодо розбудови відносин з Україною на основі окремого договору. Перед цим, за указом Ю. Мешкова, було проведено «опитування кримчан» з цього питання, а також щодо введення подвійного громадянства та надання указом президента Криму статусу законів. Одночасно відновилися спроби розхитати ситуацію у Севастополі: міська рада демонстративно 23 серпня, у переддень Дня незалежності України, ухвалила звернення щодо надання місту російського статусу.

На кінець літа 1994 р. політична ситуація в Києві стабілізувалася і центр розпочав грати на протиріччях кримських еліт. У вересні 1994 р. кримський парламент ухвалив новий варіант конституції, який суттєво зменшував повноваження президента Ю. Мешкова. У відповідь той видав указ про розпуск парламенту і концентрацію повноти влади у своїх руках. Верховна Рада АРК не тільки проігнорувала цей указ, але й відправила у відставку уряд. На цьому тлі Президент України ухвалив рішення про переведення кримських управлінь Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, Міністерства юстиції під прямий контроль центральної влади.

Велика увага Києва була сфокусована на міжнародному напрямі: отримати підтримку Заходу і зменшити вплив Росії у кримському питанні. Одним із засобів цього стало підписання Будапештського меморандуму у грудні 1994 р. 17 березня 1995 р. Верховна Рада України скасувала конституцію Криму та ліквідувала посаду президента автономії. Одночасно з рішенням українського парламенту у Криму була проведена спецоперація українських силовиків. У її ході була заблокована будівля парламенту автономії, де містилася резиденція «президента», а сам Ю. Мешков був заарештований і згодом переданий російській стороні.

31 березня Л. Кучма своїм указом перепорядкував кримський уряд безпосередньо Кабінету Міністрів України. При цьому глава уряду АРК мав призначатися Президентом України за поданням голови парламенту автономії. Кабмін України також мав призначати кримських міністрів (за поданням місцевого прем'єра). 20 квітня парламент автономії звернувся до української влади з вимогою скасувати свої рішення і до російської влади — «застосувати заходи щодо захисту співвітчизників». А також призначив на 25 червня референдум з питань згоди кримчан, по-перше, з ухвалою Верховної Ради України скасувати кримську конституцію, а по-друге, зі «створенням економічного та політичного союзу трьох держав — Білорусі, Росії, України». Український парламент проголосив мораторій на проведення референдумів, а правоохоронні органи оскаржили в судах рішення кримського парламенту. У підсумку, наприкінці травня той скасував свої незаконні рішення. Відзначимо, що 11 травня в українській столиці перебував з візитом президент США Б. Клінтон, у ході якого обговорювалися й проблеми кримського федералізму.

Отже, кримські еліти були змушені йти на поступки Києву. У листопаді 1995 р. була ухвалена нова конституція автономії, у якій вже не було ні вимог договору з Україною, ні посади президента. Вона була схвалена Верховною Радою України за виключенням преамбули та деяких норм (зокрема, Севастополь не включався до складу автономії). Новий статус АРК та м. Севастополь був закріплений і у Конституції України 1996 р.

Ухвалення Конституції України

Важливим кроком до цементування державності, невід'ємною складовою чого був унітаризм, стало ухвалення нової Конституції України. У статті 2 було зазначено «Україна є унітарною державою». Під час обговорення у парламенті 21 червня 1996 р. народний депутат В. Алексєєв (Харківщина) наполягав, що має бути зазначено: «Україна є федеративною державою». Аргументував це наявністю Автономної Республіки Крим, а також необхідністю іншої побудови бюджетних відносин («В унітарній державі все згрібається у центр, а потім найбільш угодним розподіляється, ви знаєте кому. Федеративний устрій передбачає формування бюджету зовсім по-іншому. Тому якщо ми запишемо: “Україна є унітарною державою”, ми збережемо умови, коли одні регіони

будуть жити за рахунок інших» [208]). Подібну правку пропонували нардепи з Закарпаття М. Товт (Берегово) та С. Слободянюк (Ужгород), а також М. Чурута (Луганщина). А нардеп В. Понеділко (Запоріжжя) запропонував змінити формулювання «унітарною» на «єдиною». Глава Тимчасової комісії з доопрацювання проєкту Конституції М. Сирота намагався переконати депутатів: «Внесений проєкт Конституції розроблений на унітарну державу. Якщо ми записуємо «федеративну», тоді майже весь проєкт потрібно переробляти» [208]. 25 червня при повторному розгляді редакції статті 2 спікер О. Мороз розтлумачив депутатському корпусу: «У юридичних довідниках зазначається, що державно-адміністративна автономія — це форма децентралізації влади в унітарній державі. Тобто тут суперечностей ніяких немає. Норма «Україна є унітарною державою» не суперечить наявності в її складі Автономної Республіки Крим [209]. Тому треба голосувати за цю редакцію». Це дало позитивний результат.

Після ухвалення Конституції 1996 р. унітаризм як засадничий принцип новітньої Української держави утверджується остаточно. У його розвиток були ухвалені закони «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. [210] та «Про місцеві державні адміністрації» 1999 р. [211]. А у 1998 р. Верховною Радою України була затверджена нова редакція Конституції Автономної Республіки Крим. Одночасно з цим на порядок денний вийшло питання адміністративної реформи та її складової адміністративно-територіальної реформи, яка мала на меті усунення регіональних диспропорцій та перегляду конфігурації владних повноважень по лінії центр—регіони.

У 1998 р. Указом Президента були затверджені заходи щодо впровадження *Концепції адміністративної реформи в Україні*. Нею передбачалося «реформування єдиної системи державної служби в Україні відповідно до її унітарного устрою», а у процесі трансформації територіального устрою та системи місцевого самоврядування врахування «унітарної форми державного устрою, яка забезпечує збереження соборності України» [212]. Якщо державна служба у той чи іншій мірі зазнала трансформації, то адміністративно-територіальна реформа загальмувалася. Спочатку далася взнаки суспільно-політична нестабільність 2000—2004 рр. Хоча 2005 р. у Кабінеті Міністрів навіть була введена посада віце-прем'єра з адміністративно-територіальної реформи та утворена Національна рада з питань державного управління та місцевого самоврядування, яка розробила «Концепцію реформування публічної влади в Україні». Однак через перманентне політичне протистояння у 2006—2010 рр. на вищих щаблях влади до практичної реалізації справа не дійшла.

Активізація імперської політики В. Путіна щодо України

Натомість з початку 2000-х рр. на Україну поступово, але неухильно став посилюватися російський тиск. З приходом до президентської влади В. Путіна Росія активізувала імперську політику. Відповідно, ззовні Україну

намагалися втягнути у конфедералістські проєкти (зокрема Єдиний економічний простір) з перспективою входження до федералістських об'єднань (типу Союзнаї держави РФ та Білорусі), а всередині знову розпочали педалювати федералістські чи сепаратистські проєкти.

З 2001 р. активізувався «русинський рух»: почалося просування «Декларації підкарпаторусинських організацій про повернення Закарпаттю статусу автономної республіки в складі України» (підготовлена ще у 1999 р.) та було оприлюднено відповідне звернення до Ради Європи від «сойма підкарпатських русинів» [202; с. 350, 359]. Активізувалися проросійські рухи в Автономній Республіці Крим. У 2002 р. у Харкові відбувався консультативний референдум щодо статусу російської мови та отримання містом республіканського статусу [213].

Втім, поки Росія сподівалася отримати «всю» Україну, федералістські проєкти мали другорядний характер. Ситуація почала кардинально змінюватися на тлі гострих президентських перегонів 2004 р. У ході передвиборчої кампанії політтехнологи (у тому числі російські) прем'єр-міністра, очільника Партії регіонів В. Януковича акцентували регіональні відмінності в країні. А коли під впливом Помаранчевої революції поразка стала очевидною, то команда В. Януковича вдалася до погрози федералізації України. Спочатку низка обласних рад у південно-східних областях України проголосила створення виконавчих комітетів, які ухвалювали рішення про перебрання на себе частини державних повноважень (у тому числі перепорядкування місцевих органів внутрішніх справ). Зокрема, це було зроблено Луганською та Харківською обласними радами. 26 листопада 2004 р. Луганська обласна рада ухвалила рішення щодо створення Південно-Східної Української Автономної Республіки. Харківська обласна рада висловила за «термінове обговорення» питання створення Південно-Східної Української Автономної Республіки з керівниками відповідних регіонів. 28 листопада 2004 р. у Сєверодонецьку Луганської області був проведений Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів. Під час виступів неодноразово лунали сепаратистські та проросійські заклики: можна констатувати, що відтоді «федералістські гасла» стали фактично дорівнюватися зовнішньополітичній орієнтації на Росію.

Голова Донецької обласної ради Б. Колесников запропонував створити «нову південно-східну українську державу у формі федеративної республіки», зі столицею у Харкові. А голова Донецької ОДА А. Близнюк виступив з ініціативою проведення референдуму щодо автономії Південного Сходу. Втім, у кінцевому рахунку перемогла поміркована лінія, яку представляв голова Луганської обласної ради В. Тихонов. Зокрема, він заявив, що питання про автономію Південно-Східних регіонів України не стоїть на порядку денному, а мета з'їзду – створення «Міжрегіонального союзу органів місцевого самоврядування». Частину прихильників В. Януковича така поміркованість не влаштовувала – ввечері 28 листопада Донецька обласна рада ухвалила рішен-

ня про проведення 5 грудня 2004 р. місцевого референдуму про автономію Донецької області. Наступного дня з'їзд у Северодонецьку був засуджений як помаранчевою опозицією, так і діючою владою (відповідну заяву зробив Л. Кучма, а Верховна Рада ухвалила жорстку постанову). Є. Кушнар'ов публічно дезавував свої попередні виступи щодо створення автономії. Обласні ради східних регіонів терміново стали відміняти свої незаконні рішення, у тому числі щодо проведення референдуму у Донецькій області [214; 380]. Таким чином, унітарний устрій і розбудована на ньому система державного управління продемонстрували свою дієвість.

Територіальні претензії Росії до України

Мірою поглиблення внутрішньополітичної кризи «федералізм» в Україні став відверто використовуватися для просування російських інтересів. У 2008 р. він був задіяний для торпедування зближення України і НАТО. У рамках підготовки до Бухарестського саміту до штаб-квартири Альянсу у січні 2008 р. був надісланий лист за підписом президента України В. Юшенка, прем'єр-міністра Ю. Тимошенко та голови Верховної Ради А. Яценюка щодо бажання України приєднатися до *Плану дій щодо членства в НАТО*. У зв'язку з цим Партія регіонів заблокувала роботу парламенту та організувала низку масових акцій протесту.

Задля посилення своїх позицій 1 березня 2008 р. у Северодонецьку Луганської області Партією регіонів та її політичними союзниками (насамперед КПУ) був проведений Другий Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів. Захід пройшов під егідою критики курсу на вступ в НАТО. Зокрема, вимагалось проведення всеукраїнського референдуму з цього питання. Крім того, виголошувався курс на зближення з Росією. На з'їзді була ухвалена «Декларація прав російської культури та культур інших народів України». А за місяць, у *квітні 2008 р.*, *В. Путін вперше висловив територіальні претензії до України*, які були співзвучні до федералістських гасел проросійських сил всередині країни. Що сталося під час засідання Росія–НАТО, російські журналісти описали це так: «...Коли ж мова зайшла про Україну, Путін розлютився. Звертаючись до Буша, він сказав: «Ти ж розумієш, Джордж, що Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!». І тут він дуже прозоро натякнув, що якщо Україну все-таки приймуть у НАТО, ця держава просто припинить існування. Тобто фактично він пригрозив, що Росія може почати відторгнення Криму і Східної України» [215].

Якраз після цього виступу В. Путіна спостерігалось посилення «федералістської» хвилі в Україні. Розпочалося «штатне» розгойдування ситуації – радикалізація «русинського питання» у Закарпатті та «російського» у Криму та Одещині. Так, у жовтні 2008 р. у Мукачеві був скликаний Другий

Європейський конгрес підкарпатських русинів, який склав «Акт проголошення русинської державності». Радикальне крило неорусинства провело у Чехії у квітні 2009 р. Перший світовий конгрес русинів (за фінансової та медійної підтримки російських структур), а помірковане крило організувало у Словаччині у червні 2009 р. Десятий світовий конгрес русинів.

Нові спроби «федералізації» України

Відносно новим явищем стали «федералістські» проекти, які загенерували народні депутати від Партії регіонів. У жовтні 2009 р. за квотою цієї політсили у парламентській газеті «Голос України» була надрукована розлога стаття «Федеративна Україна: безальтернативна альтернатива розвитку української держави» за авторством народного депутата В. Колесніченка та названого «правозахисником» політолога Р. Бортника. У ній необхідність федералізації обґрунтовувалася особливостями історичного розвитку, цитатами видатних діячів українського руху ХІХ–ХХ ст., європейським досвідом та цінностями.

Пропонувалося сформувати 5–7 суб'єктів федерації, які б мали власний однопалатний парламент і виконавчий орган – уряд. Глави місцевих урядів формували верхню палату двопалатного парламенту України. Поміж іншого федералізація, на думку авторів, мала «забезпечити єдність, соборність України, припинити сепаратистські, іредентистські настрої» [216]. За рік – у жовтні 2010 р. – Інститут країн СНД (РФ) і українська партія «Родина» провели міжнародну конференцію «Федералізація України: від розколу до єдності». В. Колесніченко на ній був одним з ключових спікерів, показовою також була участь К. Затуліна – першого заступника глави Комітету Державної думи РФ по справах країн СНД і зв'язках зі співвітчизниками.

З перемогою на президентських виборах 2010 р. В. Януковича, який розглядався Москвою як політик прихильний до поглиблення інтеграційних процесів з Росією, федералістські ініціативи були дещо приглушені. Однак за рік-півтора виникла напруга: В. Янукович не йшов на значні поступки Росії в економічній сфері і використовував можливості унітарної моделі для авторитарної консолідації влади. У відповідь проросійські політсили знову підняли на свій прапор гасла федералізації України. З 2011 р. починається активна медійна розкрутка теми «донецько-київської республіки»: про неї видав у Росії книжку В. Корнілов, директор українського філіалу Інституту країн СНД [217]. Символічною була конференція «Федеративна Україна», проведена у липні 2012 р. у Криму, зумисно під візит В. Путіна на півострів для зустрічі з В. Януковичем.

Організатором заходу виступила організація «Український вибір». Її очільник В. Медведчук випустив відеозвернення, у якому зазначив: «Федералізація нашої країни – це єдині та безальтернативні ліки проти її розколу,

загроза і реальність якого існують». Також він запропонував сформувати оргкомітет для напрацювання концепції законодавства про федеративний устрій України [218]. Основним спікером на конференції був экс-суддя Конституційного суду України В. Німченко, який окреслив шлях України до федералізації через «децентралізований унітаризм». На конференції було заявлено про початок реалізації проєкту «Федеративна Україна», який передбачав політичне та громадське лобіювання федералізації.

З початком Євромайдану, який, поміж іншого, виступав проти втягування України у Митний союз, «федералізм» набув одночасно внутрішньополітичного (пропрезидентського) та зовнішньополітичного (проросійського та антиєвропейського), а згодом антидержавного забарвлення. Вже на початку грудня 2013 р. Луганська обласна рада закликала провести в Києві Всеукраїнський з'їзд депутатів усіх рівнів (за моделлю з'їздів у Севєродонецьку 2004 та 2008 р.), щоб продемонструвати підтримку режиму В. Януковича.

Після загострення протистояння, наприкінці січня – на початку лютого 2014 р. стали закликати до федералізації народні депутати від Компартії (зокрема П. Симоненко з парламентської трибуни [219]) та Партії регіонів (зокрема В. Колесніченко у ЗМІ анонсував: «найближчим часом направляю пропозиції і поставлю питання перед президентом України, Конституційною комісією і парламентом про необхідність переходу до федеративної моделі управління при проведенні Конституційної реформи в Україні» [220]).

Про це стали відкрито говорити й російській високопосадовці. 6 лютого радник В. Путіна С. Глазьев заявив: «В рамках жорсткої унітарної держави буде йти постійне протистояння (в Україні. – Авт.). Щоб його припинити, потрібна федералізація» [221]. А менше ніж за тиждень радник-посланник посольства РФ в Києві А. Воробйов в ході дискусії «Федералізація України: від розколу до єдності» заявив: «Незалежно від політичних уподобань країна вже розвивається у напрямі федерації і неформально вже є федерацією» [222].

Показова еволюція з питання федералізації В. Януковича. Ще 14 лютого 2014 р., сподіваючись зашитися при владі, він заявляв, що проведення федералізації не актуальне [223]. Однак втративши владу та виїхавши до Росії, экс-президент швидко став апологетом федералізації і навіть заявляв, що без неї розпочнеться громадянська війна [224]. Насправді ж ситуація була протилежною. Виїхавши з Києва до Харкова, В. Янукович мав узяти участь у З'їзді депутатів усіх рівнів Південно-Східних областей України, АР Крим і м. Севастополя 22 лютого. Через побоювання за власну безпеку на захід президент не приїхав. Втім, з'їзд відбувся і без нього: у його підсумковій резолюції, яку, до речі, виголошував народний депутат В. Колесніченко, зазначалося: «До відновлення конституційного порядку, і роботи нардепів без шантажу, ми, органи місцевого самоврядування всіх рівнів, Верховної Ради Криму, Севастопольської міськради, вирішили взяти на себе відповідаль-

ність за забезпечення конституційного порядку і прав громадян, їх безпеки на ввірених нам територіях. До відновлення конституційного порядку всю владу на себе беруть органи місцевого самоврядування» [225].

Сам В. Янукович направився до Донецька, звідки, як пізніше розповідав экс-глава МВС В. Захарченко, планувалося зайнятися «збереженням конституційного ладу» та «дати можливість президенту провести політичні зміни», тобто мова йшла про розпалювання громадянської війни. Коли місцеві еліти не погодилися на цей план, В. Янукович спробував реалізувати його у Криму, але теж безуспішно [226; 197].

Коли у Москві стало зрозуміло, що Євромайдан у Києві перемагає, був відразу інспірований *регіональний федералізм*. У Криму він пройшов стрімку еволюцію від федералістської форми, а далі через сепаратизм — до окупації півострова. Ще 20 лютого, перебуваючи у Москві, глава парламенту АРК В. Константинов заявив: «Крим — це одна з підвалин центральної влади», але якщо вона (влада) буде зломлена, парламент АРК буде визнавати легітимними для автономії лише власні рішення, і далі сказав: «І тоді у нас буде єдиний шлях — це денонсація рішення Президії ЦК КПРС від 1954 року... З цієї хвилини ми будемо визнавати ті рішення, які вважаємо за потрібні» [227].

Безумовно, не було жодних юридичних аргументів про скасування парламентом автономії рішення про передачу Криму, однак В. Константинов міг спиратися на іншу аргументацію — *пряме військове втручання Російської Федерації*. 25 лютого 2014 р. у захопленому «зеленими чоловічками» кримському парламенті було ухвалено неконституційне рішення про винесення на референдум 25 травня 2014 р. федералістського за формою запитання «Автономна Республіка Крим має державну самостійність і входить до складу України на основі договорів і угод» (так чи ні)?». 3 березня «референдум» в АРК був перенесений з 25 травня (коли були призначені позачергові президентські вибори в Україні) на 30 березня. Це рішення ухвалював не парламент АРК, а лише його президія з подачі С. Аксьонова. А 6 березня «референдум» був знову перенесений — на 16 березня. Одночасно було скориговано й запитання «референдуму», яке остаточно набуло сепаратистського та імперського змісту:

- «Ви за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації?
- Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України?» [228; 70].

11 березня 2014 р. міська рада Севастополя та парламент АРК всупереч кримській та українській конституціям прийняли декларації про державний суверенітет, але це була імітація державотворення та політичне прикриття окупації.

Збройна агресія Росії: окупація Криму та проєкт «Новоросія»

Верховна Рада України ухвалила заяву з вимогою до Росії припинити військову агресію, а від держав-гарантів «вжити практичні заходи, спрямовані на забезпечення територіальної цілісності та оборони України». 14 березня 2014 р. Конституційний суд України визнав плани проведення референдумів у АРК та м. Севастополі неконституційними. Наступного дня Верховна Рада України прийняла рішення про розпуск кримського парламенту, але юридичні кроки не могли зупинити державу-агресора.

Показово, що під російською окупацією Крим та м. Севастополь дуже швидко позбулися федералістських атрибутів — утворений у 2014 р. Кримський федеральний округ був ліквідований 2016 р. А щодо обсягу реальних повноважень, то нині Крим, як і належить окупованій території, має їх менше ніж коли перебував під українською юрисдикцією.

На відміну від Криму та Севастополя, підривна активність Росії у південних та східних регіонах України була направлена на те, щоб через штучну «федералізацію» отримати контроль над усією країною, її внутрішньо- та зовнішньополітичним курсом. Формальні федералістські гасла, які лунали під час проросійських акцій у лютому–травні 2014 р., приховували ліквідацію державного суверенітету України. На це було спрямоване проголошення «народних республік» у Харкові, Донецьку, Луганську (подібне планувалося і в інших містах, включаючи Київ, але було зірвано українськими правоохоронцями).

Поряд з цим Москва стала транслювати прямі погрози: 29 березня 2014 р. міністр закордонних справ С. Лавров заявив, що Росія не планує вторгнення в Україну (а Рада Федерації фактично дала таке право В. Путіну), однак буде наполягати на федералізації України, «тому що це вимога південних та східних регіонів» [229]. За три тижні, 17 квітня відбулися перші міжнародні переговори щодо Донбасу — у Женеві на рівні керівників зовнішньополітичних відомств США, ЄС, Росії та України. На них С. Лавров офіційно висунув вимогу про федералізацію. У цей же день В. Путін дав більш широке обґрунтування. У його трактовці *Україна є штучною державою, чия територія сформована за рахунок «подарунків» Російської імперії та СРСР*. А значить суб'єкти ймовірної «української федерації» мали відповідати цим дарункам: «...питання у тому, щоб забезпечити законні права та інтереси росіян і російськомовних громадян південного сходу України — нагадаю, користуючись термінологією ще царських часів, це *Новоросія*: Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України за царських часів, це все території, які були передані в Україну у 20-ті роки радянським урядом» [230]. При цьому він зробив красномовне зауваження: «І питання навіть не в тому, що буде раніше, референдум про децентралізацію чи федералізацію, а потім вибори,

або вибори, а потім змінена якась структура держави, — питання в гарантіях для цих людей». Насправді, під гарантіями російський президент розумів недопущення зближення України з ЄС та НАТО, визнання незворотності окупації Кримського півострова, а *кінцевою метою було позбавлення України міжнародної суб'єктності*.

У розвиток путінської ідеології на Донбасі були здійснені спроби імітації «федералізації» у вигляді «Новоросії». 11 травня 2014 р. були проведені імітаційні «референдуми» щодо «державної незалежності» «ДНР» та «ЛНР». На початковому етапі операції російські спецслужби планували на 18 травня ще один «референдум» — про приєднання «ДНР» і «ЛНР» до Російської Федерації, однак зі зміною стратегії Кремля щодо України це не було реалізовано.

Далі, 24 травня 2014 р., у переддень позачергових виборів Президента України, у Донецьку була підписана угода про утворення «конфедеративного союзу народних республік “Новоросії”». Вона передбачала, що цим утворенням буде керувати «рада», до складу якої увійдуть по три представники від кожної «республіки». Проголошувалося утворення «парламенту Новоросії». Анонсувалися плани об'єднання у даному проєкті восьми регіонів півдня та сходу України (крім Донецчини та Луганщини, також Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області).

У середовищі проросійських сепаратистів виникли різні трактування нового об'єднання. «Народний губернатор» П. Губарєв заявляв, що сформовано нове державне утворення, а «глава ЛНР» В. Болотов наполягав, що ніякого об'єднання в єдину державу не відбулося, це тільки союз «двох незалежних республік». У свою чергу донецький колаборант Р. Лягін назвав організаторів з'їзду «Новоросії» «пройдисвітами», які не мають стосунку до Донбасу [231].

У подальшому Росія змінила свої підходи — відійшла від імперського дискурсу, змінивши його на *радянський*. Відповідно, концепт «Новоросії» був замінений на більш знайомі для місцевого населення концепти. 24 червня 2014 р. було проголошено утворення «Союзу народних республік», а після військових дій липня–вересня 2014 р. російські колаборанти заявляли, що проєкт «Новоросія» «заморожений» через Мінські угоди.

Силова протидія проросійському сепаратизму на Донбасі та провал «федералістських» операцій у переважній більшості регіонів України змусили Москву переглянути свою тактику в ОРДЛО. На рівні риторики ідея «федералізувати Україну» продовжувала експлуатуватися — про це час від часу нагадував В. Путін, а всередині України — проросійські політичні сили. Але на практичному рівні в ОРДЛО імітувалися державотворчі процеси: начебто «ДНР» та «ЛНР» подавалися як «незалежні держави», хоча й невизнані. Втім, були й рецидиви попереднього підходу. Наприклад, у 2017 р. ватажок «ДНР» О. Захарченко проголосив створення «Малоросії». Але Москва швидко його поставила на місце, назвавши це мистецькою вигадкою.

Генеральною лінією Росії в останні роки була часткова федералізація України — через згоду Києва надати «особливий статус» ОРДЛО у разі їх повернення під повну українську юрисдикцію. Це вперше на міждержавному рівні було зафіксовано у Мінських угодах вересня 2014 р. («Провести децентралізацію, у тому числі шляхом ухвалення Закону України «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (Закон про особливий статус)» [232]) Відповідно, у рамках реалізації Мінська-1 Верховна Рада ухвалила вказаний закон.

На виконання Мінських домовленостей у липні 2015 р. Президент П. Порошенко подав у парламент «Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)», однак з огляду на широку негативну реакцію на нього проходження акта було заморожене [233]. Про статус ОРДЛО йшлося лише в одному пункті «Прикінцевих та перехідних положень»: «Особливості здійснення місцевого самоврядування в окремих районах Донецької і Луганської областей визначаються окремим законом». Однак це несло фундаментальні загрози конституційному ладу. Наведемо висновок одного з авторитетніших українських правників і одного зі співтворців Конституції України В. Мусіяки: «Це легітимізуватиме особливий статус названих територій, виведе за конституційно визначені межі повноваження органів місцевого самоврядування на них, що грубо порушить конституційний лад у державі. Стане реальним ризик виведення окупованих сьогодні територій з-під юрисдикції держави, особливо в частині реалізації компетенції центральних органів державної влади. Буде створено механізм демонтажу унітарної держави, загрозу її незалежності» [234; 171–172].

На нав'язувану Росією «федералізацію» Україна мала відповісти ефективною регіональною політикою. Ще весною 2014 р., коли до кінця не було ясно, що сепаратизм на Донбасі був результатом прямого російського втручання, допускалася низка поступок регіону, щоб перехопити ініціативу у сепаратистів. 23 квітня 2014 р. на спільному засіданні мерів міст, голів місцевих рад і районних держадміністрацій Донецької області була висунута ідея проведення 25 травня регіонального референдуму щодо додаткових повноважень місцевих органів влади, статусу російської мови, права створення муніципальної міліції тощо. Ідея була сформульована главою Донецької ОДА С. Тарутою [235]. Однак після імітаційних «референдумів» 11 травня про «незалежність ДНР і ЛНР» проводити регіональний референдум 25 травня вже не було сенсу. Натомість Верховна Рада України прийняла «Меморандум згоди і миру», в якому проголосила плани надати російській мові особливий статус, провести децентралізацію, прийняти закон про місцеві референдуми, амністувати проросійських активістів на сході України тощо. На цих засадах був сформульований мирний план обраного 25 травня 2014 р. Президентом України П. Порошенка [236].

Реформа з децентралізації територіальної організації влади в Україні

Після воєнних дій літа — початку вересня 2014 р. стало очевидно, що необхідний абсолютно новий підхід до регіональної політики. І він має стосуватися не лише ОРДЛО, а України у цілому. Треба зазначити, що перші кроки до цього були здійснені вже у квітні 2014 р. — Кабмін затвердив «Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [237]. Документ передбачав курс на децентралізацію: створення економічно спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та передачу їм максимально можливого обсягу повноважень. Незважаючи на розгортання збройної агресії Росії на Донбасі, розроблялася відповідна нормативно-правова база. У Москві це викликало роздратування. Наприклад, в одному з інтерв'ю західним ЗМІ В. Путін заявив щодо української децентралізації: «Це ж гра словами. Треба зрозуміти, що вкладається в ці поняття: децентралізація, федералізація, регіоналізація. Можна понавигадувати ще десяток слів. Потрібно, щоб люди, які проживають на територіях, зрозуміли, що вони на щось мають права, що вони щось можуть вирішувати самостійно у своєму житті» [238]. Додамо, що це було сказано за два тижні після організованих Росією неконституційних виборів глав та «народних рад» ОРДЛО, що мало імітувати «самостійність».

Спочатку планувалося провести реформу з децентралізації через внесення змін у Конституцію України. Однак після мінських угод була застосована інша тактика — був ухвалений пакет законів та внесені зміни до податкового та бюджетного кодексу. Практична фаза реформи стартувала у 2015 р. і до 2019 р. понад 4000 громад об'єдналися у більш як 1000 нових ОТГ, які охопили близько 43,2 % території України та 32,1 % всього населення (понад 11 млн осіб) [239].

Перша фаза закінчилася у червні 2020 р., коли уряд затвердив новий адміністративно-територіальний устрій базового рівня: після місцевих виборів в Україні буде 1469 об'єднаних територіальних громад, які покриватимуть усю територію країни. Наступним кроком 17 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла постанову про ліквідацію 490 старих районів і утворення на їх основі 136 нових районів [240].

За своїм змістом децентралізація це деполітизований процес — ОТГ не мають повноважень щодо питань зовнішньої політики та територіального устрою. Безперечно, що така глибинна реформа, як децентралізація, не проходила гладко. На заключному етапі формування останніх ОТГ відбувалося у форсованому і примусовому режимах — тому відкритим поки що є питання, наскільки вони будуть дієздатними, є також проблема дотаційності частини ОТГ. Крім того, в умовах соціально-економічної нестабільності та хронічного дефіциту державного бюджету центральний уряд (незалежно від прізвищ

президентів чи прем'єр-міністрів) демонстрував низьку мотивацію проводити бюджетну децентралізацію. Втім, останнє виступає обов'язковою умовою успішності у завершенні загальної реформи. Восени 2020 р. центральна влада впритул підійшла до вирішення цієї дилеми. Експерти також відзначають ризики унітарності країни, пов'язані із впливом етнополітичних чинників: зокрема у Береговському районі Закарпатської області, Герціївському районі Чернівецької області та Болградському районі Одеської області [241; 30, 31, 35].

Подальший поступ реформи потребуватиме внесення змін у Конституцію. Це стосується децентралізації на обласному рівні та формування виконавчих органів місцевих рад при скасуванні інституту державних адміністрацій. Є консенсус, що голови виконкомів не будуть обиратися шляхом прямого голосування громадян, щоб запобігти утворенню квазіфедералістських суб'єктів, однак питання, якою буде владна конфігурація стримувань і противаг, залишається відкритим.

Отже, стратегічним завданням на сьогодні є перехід від регіональної політики, якій були властиві непрозорість та патерналізм, до політики сталого регіонального розвитку. Одночасно складно не погодитися з думкою експерта з децентралізації А. Ткачука: «Надзавдання сучасного часу — творення згуртованої України, формування єдиного загальноукраїнського економічного, політичного, мовного, культурного, освітнього, інформаційного простору в межах усієї України» [242; 11]. Іншими словами, важливо, щоб децентралізація не перетворилася на «повзучу» федералізацію. Але й не менші ризики несе потенційна загроза гальмування чи заморожування реформи.

Відзначимо принципову заяву Верховної Ради від 17 лютого 2021 р., у якій вчергове була підтверджена «відданість України ідеалам та принципам демократичної побудови держави, а так само рішучий і остаточний вибір України щодо європейського майбутнього, зафіксований в Конституції України». А Революція Гідності була визначена як «один з ключових моментів українського державотворення та виразник національної ідеї свободи» [243].

Таким чином, з 1990 р. Україна пройшла наступну еволюцію. Протягом 1990-х рр. був вибудований унітарний устрій на засадах жорсткої централізації. Це виступало стабілізуючим чинником під час політичних криз та періодів соціальної нестабільності, однак система проявила свою уразливість під час збройної агресії Росії проти України у 2014 р. Відповіддю на цей виклик став перехід до практичної фази адміністративно-територіальної реформи — децентралізації. Вочевидь Росія напряду та через проросійські сили всередині країни буде продовжувати нав'язувати тему «федералізації» у публічному та політичному порядку денному. При цьому програма-максимум — провести федералізацію усієї республіки, дестабілізувавши суспільно-політичну ситуацію у регіонах. А програма-мінімум — через надання «особливого статусу» ОРДЛО у рамках мирного врегулювання конфлікту на Донбасі. Однак

подальше державотворення та повноцінне відновлення України у статусі міжнародного суб'єкта має відбуватися саме на засадах децентралізованого унітаризму.

Список використаних джерел

1. Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О.О. Рафальський, Я.С. Калакура, В.П. Коцур, М.Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2020. Кн. 1. 432 с.
2. Верменич Я.В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 367 с.
3. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923. 282 с.
4. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: Критика, 2011. 542 с.
5. Сухомлинов О.М. Культурні пограниччя: Новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. 192 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. Київ: Основи, 1994. Т. 1. 530 с.
7. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
8. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн.1 /Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2018. 608 с.
9. Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: Наук. думка, 2009. 324 с.
10. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. 510 с.
11. Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність. Київ: Дух і Літера, 2009. 464 с.
12. Шелухин С. Назва України. Хроніка. 2000. Вип. 2. 1992. С. 52–54.
13. Драгоманов М. Передне слово (до «Громади» 1878 р.). Вибране. Київ: Либідь, 1991. 688 с.
14. Чухліб Т. Назви «Україна» та «Українний» в офіційному тезаурусі держав Східної Європи та Малої Азії: діахронно-семантичний аналіз (1490-ті рр. – середина XVII ст.). Україна в Центральній-Східній Європі. Вип. 18. 2018. С. 13–58.
15. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
16. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века). Санкт-Петербург: Наука, 2002. 414 с.
17. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев, 1901. 932 с.
18. Багалій Д.І. Нарис української історіографії. Вибрані твори у 6 т. Т. 2. Харків: Золоті сторінки, 2001. 661 с.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 1. Київ: Либідь, 2002. 672 с.

20. Вавричин М. Відтворення України. Історія картографії, краєзнавство, біографістика. Львів, 2012. 550 с.
21. Цегельський Л. Звідки взялися і що значать назви «Русь» і «Україна». Вінніпег: Українська видавнича спілка, 1917. 91 с.
22. Галушко К. Украинские пределы. Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века. Киев, 2014. 143 с.
23. Шевельов Ю. З історії незакінченої війни. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2009. 472 с.
24. Територія України / Під ред. В. Січинського. Прага, 1944. 76 с.
25. Картографія та історія України. Збірник наукових праць. Львів—Київ—Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 360 с.
26. Боплан Г.-Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. Київ: Наук. думка, 1990. 256 с.
27. Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. 500 с.
28. Струкевич О. Націотворення в ранньомодерній Україні: спроба періодизації. *Terra cossacorum*: студії з давньої і нової історії України. Київ: Ін-т історії України, 2007. 566 с.
29. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2009. 584 с.
30. Самойлов А.Н. Жизнь и деяния генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Русский архив. 1867.
31. Грибовський В. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Дніпропетровськ: Герда, 2008. 88 с.
32. Брицький П.П., Бочан П.О. Німці, французи і англійці про Україну і український народ у XVII – XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. 308 с.
33. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наук. думка, 2004. 503 с.
34. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів: Вид-во Католицького ун-ту, 2005. 360 с.
35. Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. Київ, 1998. 217 с.
36. Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
37. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 166 с.
38. Гукалова І.В. Просторова ідентичність населення в руслі нових напрямів дослідження у суспільній географії. Український географічний журнал. 2015. № 4. С. 24–30.
39. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с.
40. Мавродин В.В. Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства). Москва: ОГИЗ Госполитиздат, 1946. 332 с.
41. Мавродин В.В. Образование единого русского государства. Ленинград: ЛГУ, 1951. 327 с.

42. Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? Український історичний журнал. 2013. № 3. С. 4–12.
43. Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця: ТОВ «Консоль», 2005. 545 с.
44. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев: ИПиЭНД им. И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. 340 с.
45. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. Москва, 1956. 388 с.
46. Ричка В.М. Візантійські походи київських князів в історичній пам'яті східного слов'янства. Український історичний журнал. 2012. № 4. С. 4–20.
47. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському ун-ті 30 вересня 1894 р. Твори у 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 65–74.
48. Ричка В.М. За літописним рядком. Історичні оповіді про Київську Русь. Київ: Радянська школа, 1991. 207 с.
49. Головка О.Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
50. Котляр М. Міжкнязівська дипломатія. П'ятий конгрес міжнародної асоціації українців. Історія. Ч. 2. Чернівці, 2004. С. 3–8.
51. Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. Т. 2. Київ, 2004. С. 385–395.
52. Грушевський М. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни: географічні умови; український етнічний тип. Твори у 50 т. Т. 22. Львів: Світ, 2015. С. 8–25.
53. 25 років незалежності: нариси історії творення нації і держави. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.
54. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: Кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. 224 с.
55. Попович М. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. 728 с.
56. Балущок В. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. Біла Церква, 2008. 304 с.
57. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. Київ: Наук. думка, 1983. С. 446–528.
58. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т, 12 кн. Т. 10. Ч.1. Київ: Наук. думка, 1998. 393 с.
59. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т. 2. Київ: Либідь, 1992. 606 с.
60. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії. Гадяцька унія 1658 року: контрверсії минулого і сучасність. Полтава, 2009. С. 48–78.
61. Драгоманов М. Вибрані праці. У 3-х т. Т. 3. Київ: Знання України, 2007. 299 с.
62. Єфименко О.Я. Історія України та її народу. Київ: Мистецтво, 1992. 256 с.
63. Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. Український історичний журнал. 1993. № 2–3. С. 70–75.
64. Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс: ЕГУ, 2010. 358 с.
65. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя: Про-світа, 2005. 324 с.

66. Горобець В. Інституційна модель та політичний режим України-Гетьманщини. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Вип. 7. Київ, 2000. 360 с.
67. Грушевський М. Єдність чи розпад [Росії]. Твори у 50 т. Т. 1. Львів: Світ, 2002. С. 405–412.
68. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с.
69. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 482 с.
70. Пирожков С., Хамітов Н. Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини. Київ: Наук. думка, 2020. 254 с.
71. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. Київ: Дух і літера, 2012. 464 с.
72. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 374 с.
73. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч.3. Т. 6. Киев: Университетская типография, 1908. 419 с.
74. Смолій В., Степанков В. Політичні портрети. Богдан Хмельницький: Полководець, дипломат, державотворець. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 752 с.
75. Моця А. «Анти» – «руси» – «українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V–XIX ст. Київ: Наук. думка, 2012. 216 с.
76. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 т. Т. II. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1953. 557 с.
77. Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія-посібник. У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Либідь, 1997. 464 с.
78. Чухліб Т. Український гетьманат – трансільванське князівство: міжнародне утвердження за допомогою політики полівасалітетності (XVII ст.). Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 154–176.
79. Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури. Вид. 2-ге. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2007. 808 с.
80. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ: Альтернативи, 1997. 367 с.
81. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». Київ: Кліо, 2012. 400 с.
82. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300 річчя укладання) / Відп. ред. В.А. Смолій. Львів: Світ, 2011. 440 с.
83. Максимович М.А. Бубновская согня. Собрание сочинений. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876. С. 747–832.
84. Ададуrow В. Конструювання Ільком Борщакoм міфічного образу історії України XVII–XIX ст. // Україна на історіографічній мапі Європи: Матеріали міжнародної конференції в Мюнхені 1–4 липня 2012 р. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. С. 109–132.

85. Ададуrow В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. 2-ге доп. і перероб. вид. Львів: Вид-во УКУ, 2018. 623 с.
86. Ададуrow В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ллька Борщака // Україна модерна. 2005. Ч. 9. С. 212–236.
87. Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии / Пер. с нем. Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1906. 149 с.
88. Венелин Ю. О споре между южанами и северянами насчет их россизма // Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском ун-те. Москва, 1847. Кн. 4. С. 1–16.
89. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2005. 448 с.
90. Гердер И.-Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и прим. А.В. Михайлова. Москва: Наука, 1977. 703 с.
91. Гердер Й.-Г. Из праці «Мій подорожній журнал» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 38–42.
92. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
93. Грушевський М. В сімдесяти роковини кирило-методіївської справи // Укр. історик. 1984. № 1/4. С. 219–224.
94. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. Київ: Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Києві», 1917. Ч. 4: [Європа в 1789–1848 pp.]. 167 с.
95. Грушевський М. Історія України-Руси: У 10 т. Львів: НТШ, 1898. Т. 1 [1-ше вид.]: До початку ХІ віку. [2], 495, [1] с.
96. Грушевський М. Украинцы [в России] // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А.И. Кастелянского. Санкт-Петербург: Общественная Польза, 1910. С. 307–330.
97. Дашкевич Я.Р. Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В. Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник: Нова серія. Київ, 1992. Вип. 1, т. 4. С. 220–260.
98. Декларація Талаат-бея // Вістник Союзу Визволення України (Відень). 1914. 31 грудня. № 5/6. С. 1–2.
99. Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876) / З передм. М. Павлика. Львів: Друкарня І. Айхельбергера, 1909. 38 с.
100. Драгоманов М. Русские в Галиции. Литературные и политические заметки // Драгоманов М. Политические сочинения / Под ред. И.М. Гревса, Б.А. Кистяковского. Москва: Тип. И.Д. Сытина, 1908. Т. 1: Центр и окраины. С. 268–342.
101. Драгоманов М. Смерть Александра II // Драгоманов М. Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / Предисловие ко второму тому Б.К. [Б. Кистяковского]. Paris: Издание редакции «Освобождения», 1906. Т. 2. С. 341–343.
102. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. Вибране / Упоряд. Р.С. Мішук; прим. Р.С. Мішука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 461–558.

103. Єсельчик С. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн: Ун-т ім. Монаша. Відділ славістики, 1994. 124 с.
104. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. Москва: Госполитиздат, 1951. Т. 3: Общество соединенных славян. Декабристы в Сибири. О влиянии декабристов на развитие русской общественной мысли. 467 с.
105. Каппелер А. Мала історія України / Пер. з нім. О. Блашук. Київ: К.І.С., 2007. 264 с.
106. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун. Львів: Вид-во УКУ, 2005. XII, 358 с.
107. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко; гол. ред. П.С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1990. Т. 1. 544 с.
108. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. Київ: Критика, 2004. 351 с.
109. Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 253 с.
110. Колесник І. Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації // Харківський історіографічний збірник. Харків, 1995. Вип. 1. С. 23–32.
111. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків: Основа, 1996. 376 с.
112. Липинський В. Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. Київ; Філадельфія: Український письменник, 2015. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І. Гирич, О. Проценко. С. 514–518.
113. Лисяк-Рудницький І. Іполіт Володимир Терлецький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 221–248.
114. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф. Сисин; упоряд. Я. Грицак. Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 193–202.
115. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 97–107.
116. Максимович М.А. Психологическое воззрение. Историческая жизнь // ІР НБУВ. Ф. 32. Спр. 393. 12 арк.
117. [Мартос А.И.] Рец.: Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России. Москва, 1822. Ч. 1–4 // Сын Отечества. 1823. Част. 83, № 3. С. 130–138.
118. Михальчук К.П. Открытое письмо к А.Н. Пыпину по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между Южанами и Северянами (К истории отношений к Украинству представителей прогрессивной части русского образованного общества). Киев: Тип. 1-ой Киевской артели печатного дела, 1909. 76 с.
119. Оглоблин-Мезько О. Люди Старої України та інші праці / Ред. Л. Винар. Острог; Нью-Йорк: УІТ. Ун-т «Острозька Академія», 2000. 454 с.

120. Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України. Ф. 3561. Оп. 1. Спр. 292. 136 арк.
121. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова С. Гуревича. Харків; Київ: Пролетар, 1931. Вип. 1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. XV, 174 с.
122. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.
123. Правда (Львів). 1889. Т. 2. Вип. 5: (лютий). С. 305–308.
124. Прицак О. Шевченко-пророк. Київ: АН України. Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського, 1993. 39 с.
125. Прицак О. Що таке історія України? (Доповідь, виголошена 17-го травня 1980 року на відзначення 30-ліття УВАН у ЗСА) // Свобода. 1980. 29 липня. № 165. С. 2.
126. Русалка Дністрова: документи і матеріали / Упоряд. Ф.І. Стеблій, О.А. Купчинський, Я.Й. Грицак, В.І. Парубій, О.А. Полянський; відп. ред. Ф.І. Стеблій. Київ: Наук. думка, 1989. 544 с.
127. Склокін В. Скасування автономії і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні другої половини XVIII ст. (розділ 2) // Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. С. 75–114.
128. Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса]: ДВУ, 1925. Т. 1. 318 с.
129. Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. [Одеса]: ДВУ, 1927. Т. 2. 278 с.
130. Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Укр. вестник (Санкт-Петербург). 1906. 28 мая. № 2. С. 97–103.
131. Томашівський С. Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. 2-е вид. Б. м.: Накладом видавництва, 1915. 30 с.
132. Томашівський С. Пояснення й доповнення // Сеньобо Ш. Австрія в XIX ст. / З фр. пер. С. Томашівський. Львів: Наклад Українсько-руської видавничої спілки, 1901. С. 93–105.
133. Україна крізь віки. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 9: Сарбей В.Г. Національне відродження України. 336 с.
134. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Кер. авт. колективу О. Дергачов. Київ: Політ. думка, 1996. XII, 434 с.
135. Февр Л. Как Жюль Мишле открыл Возрождение // Февр Л. Бои за истории / Пер. А.А. Бобовича, М.А. Бобовича, Ю.Н. Стефанова; ст. А.Я. Гуревича; коммент. Д.Э. Харитонович. Москва: Наука, 1991. С. 377–387.
136. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860–1890) / Наук. ред. О.С. Жерноклеев; пер. з англ. С. Левченка. Київ: Основні цінності, 2002. 328 с.
137. Хобсбаум Э. Век Империи. 1875–1914 / Пер. с англ. Е.С. Юрченко, В.П. Белоножко; научн. ред. А. А. Егоров. Ростов н/Д: Феникс, 1999. 541 с.
138. Хобсбаум Э. Век Капитала. 1848–1875 / Пер. с англ. Т. Горяиновой, В. Белоножко; научн. ред. А.А. Егоров. Ростов н/Д.: Феникс, 1999. 480 с.

139. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789—1848 / Пер. с англ. Л.Д. Якуниной; научн. ред. А.А. Егоров. Ростов н/Д.: Феникс, 1999. 480 с.
140. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Пер. с англ. и нем. Москва: Праксис, 2002. С. 121—145.
141. Чижевський Д. Сведенборг у слов'ян // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під заг. ред. В. Лісового. Київ: Смолоскип, 2005. Т. 3: Філософія життя у Людовіта Штура. Філософська славістика. С. 228—245.
142. Шпорлюк Р. Українське національне відродження // Україна. Наука і культура. Київ: АН України. Т-во «Знання України», 1991. Вип. 25. С. 159—167.
143. Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России: В 2 ч. Киев: Тип. имп. ун-та Св. Владимира И. Завадзкого, 1897. Ч. 2. [2], 4, XVI, 584, XIV с.
144. Ignotus [Джиджора І.]. З австрійської України. В сіті легенди // Літературно-науковий вістник. 1913. Кн. 6. С. 552—557.
145. Ohloblyn O. Ukrainian Autonomists of the 1780's and 1790's and Count P.A. Rumiantsev-Zadunaysky // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. New York, 1958. Vol. 6, no. 3/4. P. 1313—1326.
146. Pritsak O., Reshetar J. The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building // Slavic Review. 1963. Vol. 22, no. 2. P. 224—255.
147. Prymak T. Hrushevsky's constitutional project of 1905 // Nationalities Papers. 1988. Vol. 16, no. 1. P. 36—49.
148. Rethinking Ukrainian History / Ed. I. L.-Rudnytsky with assistance of J.-P. Himka. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. X, 268 p.
149. Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750—1850. Edmonton: University of Alberta. Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. X, 415 p.
150. Sydoruk J.P. Ideology of Cyrillo-Methodians and its origin. Winnipeg; Chicago: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1954. 63 p.
151. Towards an Intellectual History of Ukraine: An Anthology of Ukrainian Thought from 1710 to 1995 / Eds. R. Lindheim and G.S.N. Luckyj. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press in association with the Shevchenko Scientific Society, Inc, 1996. XI, 420 p.
152. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>.
153. Хавкин Б. «Особые пути» России и Германии и их отражение в зеркале немецкой и русской культуры памяти. Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры — Русское издание. № 1—2, 2020. С. 19—49. <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss33—34.html>.
154. Нариси історії української революції 1917—1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. НАН України. Ін-т історії України. Київ: НВП Вид-во «Наук. думка» НАН України, 2011. Кн. 1. 390 с.
155. Нариси історії української революції 1917—1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг,

- О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. Кн. 2. Київ: НВП Вид-во «Наук. думка» НАН України, 2012. 464 с.
156. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. Київ: [б.в.], 1991. 43, [1] с.
157. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада (УЦР) [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_Tsentralna (останній перегляд: 19.01.2021).
158. Протоколи Центрального Комітета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918. Москва: Госполитиздат, 1958. 307 с.
159. Грушевський Михайло. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк, 1992. 278 с.
160. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. [Б. м.]: Сучасність, 1983. Т. 1. 510 с.
161. Єфіменко Г.Г. Українська Радянська Держава [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна — Українці. Кн.2. Київ, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava.
162. Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. 36. док. і матеріалів. Київ: Держполітвидав, 1963. 408 с.
163. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. В 2 т. Київ: Політвидав УРСР, 1976. Т. 1: 1918—1941. 1007 с.
164. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР: довгий 1920 рік. Київ: Ін-т історії України, 2012. 367 с.
165. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
166. Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 — XI.1920. Москва: Государственное изд-во, 1920. 185 с.
167. Не покорение, а освобождение // Красный Балтийский флот, Петроград, 1919. 4 декабря.
168. 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР // Декреты советской власти. Т. VII. 10 декабря 1919 г. — 31 марта 1920. Москва: Политиздат, 1975. 676 с. С. 204—205.
169. Мироненко О.М. Історія Конституції України. Київ: Ін Юре, 1997. 56, [2] с.
170. Кульчицький С., Якубова Л. Кримський вузол. Київ: Кліо, 2018. 496 с.
171. Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: Сборник документов. Москва: Изд-во Ведомостей Верховного Совета РСФСР, 1939. XII, 540 с.
172. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917—1936. Київ: Радянське будівництво і право, 1937. 382 с.
173. Віднянський С.В. Розпад Австрійсько-Угорської монархії і проблеми національного державотворення в Центрально-Східній Європі // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Історія. 2011. Вип. 27. С. 61—68.
174. I съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик. Стенографический отчет. (30 декабря 1922 г.). Москва: Изд-во ВЦИК, 1922. 36 с.

175. Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 16, Ч. 1. Київ, 2007. С. 134–153.
176. Єфіменко Г.Г. Українська Радянська Держава [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2. Київ, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava.
177. Вялова Ю. Леон Василевський (1870–1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу. Київ: Ін-т історії України, 2019. 268 с.
178. Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. 682 с.
179. Стяжкіна О. Рокада: Чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і літера, 2020. 272 с. URL: <file:///C:/Users/W10/Downloads/eHVFf16003455133pSH8.pdf>.
180. Applebaum, A. The Worst of the Madness // The New York Review of Books. November 11, 2010. URL: www.nybooks.com/articles/2010/11/11/worst-madness/.
181. Репринцев В. Україна у польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>.
182. Камінський Є. «Українське питання» і «холодна війна» // Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ: Політична думка, 1996. 448 с. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm>.
183. Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3-х кн. Кн.1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.
184. Фукуяма Ф. Проблемы европейской идентичности Гефтер. 2013. 17 июня. URL: <http://gefeter.ru/archive/9047>.
185. Декларація про державний суверенітет України// Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55–12>.
186. Стенограма засідання Верховної Ради УРСР 12 липня 1990 р.// Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир, 2010.
187. Андрощук О. В. Чорновіл та ідея федералізації України: еволюція поглядів// Український історичний журнал. 2010. № 1. С. 22–34.
188. Чорновіл В. Моя виборча програма (начерк)// Державний архів Кіровоградської області. Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/v/2018/02–05/d1.html>.
189. Закон СССР «О разграничении полномочий между Союзом ССР и субъектами федерации»// Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/901817747>.
190. Закон СССР от 3 апреля 1990 года № 1409-І «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР». Режим доступу: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data01/tex10973.htm>.
191. Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»// Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/712–12#Text>.
192. Постанова УРСР «Про введення в дію Закону Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки» та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР»// Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/713–12#Text>.

193. Стенограма засідання Верховної Ради України 12 лютого 1990 р.// Верховна Рада України. Режим доступу: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk11/BUL13/120291_12.htm.
194. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію нової Конституції України»// Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12#Text>.
195. Марчук Н. Політизація русинської ідентичності: внутрішні умови, причини, чинники// Вісник Прикарпатського ун-ту. Політологія. Випуск 8. 2014.
196. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми, теорії, методології, практики. Київ, 1998.
197. Декларація «О государственном суверенитете Крыма»// Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/krym/show/rb001d002-91>.
198. Закон України «Про статус автономної Республіки Крим. Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» // Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2299-12>.
199. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве та регіональне самоврядування» // Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2234-12/ed19920326#Text>.
200. Становлення владних структур в Україні. Київ, 1997.
201. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України»// Відомості Верховної Ради України, 1992. № 37. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text>.
202. Белей Л. «Русинський сепаратизм»: націєтворення in vitro. Київ, 2017.
203. Литвин В. Украина: политика, политика, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. Київ, 1997.
204. Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» // Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/61/94>.
205. Постанова КМУ «Про регіональне економічне співробітництво Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Луганської областей»// Сайт Верховної Ради України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-93- %D0 %BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-93-%D0%BF).
206. «Про формування місцевих органів влади та самоврядування»// Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3917-12/ed19940203#Text>.
207. Досвід застосування місцевого референдуму в Україні як складової місцевої демократії. Київ, 2016. С. 19. Режим доступу: <https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/pdfjoiner.pdf>.
208. Стенограма засідання Верховної Ради України 21 червня 1996 р. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3880.html>.
209. Стенограма засідання Верховної Ради України 25 червня 1996 р. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3883.html>.
210. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Верховна Рада України. Режим доступу: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97- %D0 %B2 %D1 %80/ed19970521#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/ed19970521#Text).

211. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» // Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14/ed19990409#Text>.
212. Указ Президента «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» // Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98/ed19980722#Text>.
213. Харьков станет двуязычным? // Українська правда. 2.04.2002. Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2002/04/9/4366958/>.
214. Головка В. Україна незалежна (1990–2019) // Енциклопедія історії України. Україна–Українці. Т. 2. Київ, 2019.
215. Блок НАТО разошелся на блокпакеты // Коммерсантъ. 7 апреля 2008. <http://www.kommersant.ru/doc/877224>.
216. Колесниченко В., Бортник Р. Федеративная Украина: безальтернативная альтернатива развития украинского государства // Голос України. 15.10.2009. Режим доступу: <http://www.golos.com.ua/rus/article/156886>.
217. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. Санкт-Петербург, 2011.
218. Україну раскладывают по частям// Газета «Коммерсантъ Украина» № 110 от 16.07.2012, с. 1. Режим доступу: <https://www.kommersant.ru/doc/1981639>.
219. Стенограма засідання Верховної Ради України від 4.02.2014. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5153.html>.
220. Колесніченко пообіцяв незабаром поставити перед Януковичем питання про федералізацію України// Дзеркало тижня. 30.01.2014. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/POLITICS/kolesnichenko-poobicyav-nezabarom-postaviti-pered-yanukovichem-pitannya-pro-federalizaciyu-ukrayini-136520_.html.
221. Федерализация Украины – это очевидная необходимость, – советник Путина// Лівий берег. 6.02.2014. Режим доступу: https://rus.lb.ua/world/2014/02/06/254458_federalizatsiya_ukraini_.html.
222. Российского дипломата вызвали в МИД за слова о федерализации Украины// Лівий берег. 13.02.2014. Режим доступу: https://rus.lb.ua/news/2014/02/13/255241_rossiyskogo_diplomata_vizvali_mid.html.
223. Президент вважає, що питання федералізації зараз не актуальне, але підлягає вивченню// Дзеркало тижня. 14.02.2014. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/POLITICS/prezident-vvazhaye-scho-pitannya-federalizaciyi-zaraz-ne-aktualne-ale-pidlyagaye-vivchennyu-137485_.html.
224. Заявление Януковича: Либо федерализация, либо гражданская война// Ліга, 21.04.2014. Режим доступу: https://news.liga.net/politics/news/zayavlenie_yanukovicha_libo_federalizatsiya_libo_grazhdanskaya_voyna_.
225. З'їзд у Харкові: всю владу на південному сході беруть місцеві ради// Лівий берег. 13.02.2014. Режим доступу: https://lb.ua/news/2014/02/22/256648_sezde_dobkina_prinyali_rezolyutsiyu.html.
226. Захарченко В. Кровавый евромайдан – преступление века. Санкт-Петербург: Питер, 2016.
227. Спикер крымского парламента: Крым может отделиться от Украины, если «страна развалится» // Интерфакс. 20 фев. 2014. <http://www.interfax.ru/world/359837>.
228. Головка В. Оккупация Крыма. Киев, 2016.

229. Лавров: Россия будет настаивать на федерализации Украины // РБК. 29.03.2014. Режим доступу: <https://www.rbc.ru/politics/29/03/2014/57041a409a794761c0ce8696>.
230. Прямая линия с Владимиром Путиным 17 апреля 2014 г. // Сайт президента РФ. Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/page/362>.
231. Роман Лягин: Олег Царев не имеет никакого отношения к ДНР, он — прохожимец // Диалог. 24 мая 2014. http://www.dialog.ua/news/4027_1400941823.
232. Протокол по итогам консультаций Трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины Петра Порошенко и инициатив Президента России Владимира Путина // ОБСЕ. 7 сент. 2014. <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>.
233. Проект Закону про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади) // Верховна Рада України. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55812.
234. Мусіяка В. Окремі аспекти державно-правових рішень щодо окупованих районів Донбасу // Національна безпека та оборона. 2019. № 1–2.
235. Тарута виступив за референдум о статусе русского языка // Левый берег. 23 апреля 2014. http://lb.ua/news/2014/04/23/264155_taruta_vistupil_referendum.html.
236. Петро Порошенко представив в Донбасі мирний план з врегулювання ситуації на сході України. Президент України, 20 червня 2014 р. — <https://www.president.gov.ua/news/petro-poroshenko-predstaviv-v-donbasi-mirnij-plan-z-vregulyu-33044>.
237. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» // Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
238. Путін виступає за федералізацію України // Дзеркало тижня, 17.11.2014. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/POLITICS/putin-vistupaye-za-federalizaciyu-ukrayini-156743_.html.
239. Форд Л. Децентралізація грошей // Дзеркало тижня. 5.07.2020. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/finances/detsentralizatsija-hroshej.html>.
240. Постанова Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» // Верховна Рада України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-IX#Text>.
241. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні. Наукова доповідь. Київ, 2020. С. 30, 31, 35. Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-09/decentralizacia_sait.pdf.
242. Ткачук А. Ф. Регіональна політика — два кроки шляху (грудневі тези) // Стратегія розвитку. № 1. грудень 2016.
243. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з сьоомою річницею початку Євромайдану та подій Революції Гідності» // Сайт Верховної Ради України, 17.02.2021. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-20#Text>.

Розділ 3

СУЧАСНА УКРАЇНА: СПРИЙНЯТТЯ ГРОМАДЯНАМИ ТА МІЖНАРОДНИМИ ПАРТНЕРАМИ

3.1. Україна як цивілізаційний суб'єкт сучасності в оцінках різних соціальних груп

Концептуальні засади та методика вимірювання індексу державної суб'єктності України (ІДСУ)

Категорія суб'єктності, яка набула популярності в сучасному аналізі проблем цивілізаційного розвитку країн, державотворення та міждержавних відносин, має цікавий історичний аналог в українському політичному дискурсі. Йдеться про самостійність України як мету діяльності політично активних представників багатьох поколінь українців, яких пов'язувало те, за що в Російській імперії та Радянському Союзі вони отримали назву з негативною конотацією — «самостійники». З виникненням у 1991 році української держави з усіма атрибутами незалежності проблеми самостійності та суб'єктності, здавалося б, принципово були вирішені, але у медійному просторі України постійно висловлюються міркування про несамостійність української влади, про її залежність від зовнішнього тиску. Але чи є певна залежність країни від зовнішнього оточення свідченням того, що вона не може вважатися цивілізаційним суб'єктом і має розглядатися як «держава без суб'єктності»?

Відповідь на це запитання залежить насамперед від принципового концептуального тлумачення суб'єктності. В сучасному світі є дві полярні концепції політичної суб'єктності. Перша властива найбільш розвиненим демократичним цивілізаційним суб'єктам, насамперед Євросоюзу, високий рівень суб'єктності якого визначається не тим, що він є центром сили у міжнародній взаємодії, а його досвідом досягнення консенсусних рішень і «опорою на норми, цінності і силу прикладу — на відміну від традиційної “жорсткої” сили» [1, с. 65]. Розуміння суб'єктності як безконтрольної сили, яка дозволяє не рахуватися з іншими політичними суб'єктами, властива переважно державам з авторитарною владою, тоталітарною ідеологією чи імітаційною демократією. До останніх, наприклад, належить Росія, владні ідеологи якої під суб'єктністю насамперед розуміють можливість нехтувати будь-якими цивілізаційними нормами міждержавних відносин, якщо це сприймається ними як засіб підвищення «державної величі» своєї країни,

як процес «вставання з колін». Щодо таких держав, як Україна, то ідеологи «жорсткої сили» оголошують їх «безсуб'єктними» на тій підставі, що «кольорові революції і м'яка сила призводять до втрати суб'єктності» [2, с. 3].

Українські дослідники проблем цивілізаційної суб'єктності С. Пирожков та Н. Хамітов ці два типи суб'єктності визначають як гуманістичний та авторитарний, кожний з яких набуває історично обумовлених ознак сили чи слабкості. «Цивілізаційна суб'єктність країни, — за їх визначенням, — це вільна й цілісна реалізація власних національних інтересів в економічному, політичному, духовно-культурному вимірах, яка враховує національні інтереси не лише партнерів, а й конкурентів. Без цього цивілізаційна суб'єктність втрачає адекватність» [3, с. 8]. Є достатньо свідчень про те, що Україні властива схильність до *гуманістичного типу суб'єктності*, заснована на врахуванні інтересів інших зовнішньополітичних суб'єктів, що обумовлено як історичним досвідом залежного існування у складі інших країн, так і сучасним досвідом незалежного функціонування.

На відміну від більшості пострадянських держав, Україна послідовно відкидала будь-які зазіхання на впровадження авторитарної владної системи, зберігаючи визначальні демократичні засади політичної конкуренції, вільних виборів та декларативної орієнтації на сучасні європейські цінності. Але для того щоб європейська цивілізаційна орієнтація набула реальних рис, необхідна *сильна державна суб'єктність*, яка означає, що зміни в країні здійснюються переважно за власними рішеннями і діями, а не під зовнішнім тиском та спонуканнями.

Про історичні передумови та об'єктивні свідчення стану цивілізаційної суб'єктності України йшлося в попередніх розділах цієї роботи. Але дуже важливим показником суб'єктності держави є *уявлення громадян про ступінь її самостійності в різних сферах внутрішньо- та зовнішньополітичної активності*. Йдеться насамперед про те, як представники різних груп (демографічних, соціально-політичних, економічних, соціокультурних) населення України оцінюють самостійність власної держави? Суб'єктивні уявлення важливі для оцінки суб'єктності держави насамперед тому, що без визнання більшістю громадян самостійності держави в політичних рішеннях ці рішення не набувають необхідної для повноцінної суб'єктності легітимності в масовій свідомості навіть у випадку збереження усіх процедурних ознак легальності.

Відповіді на це запитання були отримані в дослідженні, здійсненому співробітниками відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України завдяки розробці та використанню в масовому опитуванні спеціальної методики — *індексу державної суб'єктності України* (ІДСУ). На етапі теоретико-методологічної розробки ІДСУ були виділені 15 основних сфер політичної активності, в межах яких держава може здійснювати свої повноваження з різним ступенем самостійності чи залежності від інших політичних суб'єктів.

Для вимірювання ступеня самостійності в кожній сфері була запропонована п'ятибальна шкала з такими значеннями: 1 — майже завжди залежно; 2 — частіше залежно, ніж самостійно; 3 — важко сказати, самостійно чи залежно; 4 — частіше самостійно, ніж залежно; 5 — майже завжди самостійно. Оскільки індекс складається з 15 пунктів і кожний з них вимірюється за шкалою від 1 до 5, відповідно мінімальне значення ІДСУ — 15 балів, а максимальне — 75; 45 балів — це умовний нуль, вище якого спостерігається переважання суб'єктних оцінок державної самостійності, а нижче — несамостійності.

Для емпіричного обґрунтування методики влітку 2020 р. було проведено пілотажне онлайн опитування з використанням Інтернет-ресурсу медіа-порталу «Йод» [4]. Результати опитування 2907 респондентів засвідчили, що методика вимірювання індексу державної суб'єктності України відповідає класичним [5; 6] і розробленим у відділі методології та методів соціології [7; 8] статистичним критеріям визначення достовірності соціологічної інформації, отриманої завдяки використанню соціологічних тестів. Це дозволило використати методику в репрезентативному для дорослого населення України опитуванні громадської думки в межах соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, яке тривало з 19 вересня по 9 жовтня 2020 року¹. Репрезентативне опитування засвідчило високий рівень надійності методики вимірювання індексу державної суб'єктності (альфа Кронбаха — 0.91).

Загальні оцінки суб'єктності України в громадській думці

Перші важливі спостереження щодо особливостей сприйняття населенням України окремих аспектів суб'єктності своєї країни були отримані при аналізі відповідей на запитання, з яких складається методика ІДСУ (табл. 3.1).

Громадяни України сприймають свою державу *частіше залежною*, ніж самостійною, у більшості напрямів. Винятком є культурне життя та забезпечення громадського порядку. В цих двох напрямках самостійність згадується частіше, ніж залежність. Достатньо багато виявилось тих громадян, які не

¹ Керівник дослідження — доктор соціологічних наук Сергій Дембіцький. Моніторинг проводиться з 1992 року. Ініціатор — директор Інституту соціології НАН України Валерій Ворона; автори програми Наталія Паніна та Євген Головаха. Польовий етап дослідження був реалізований Центром соціальних та політичних досліджень SOCIS. Збір інформації здійснювався за використання методу роздаткового анкетування. Розрахункова вибірка охоплює 1800 осіб, які репрезентують доросле населення України (18 і більше років) за статтю, віком, освітою, типом поселення й областями. За будовою вибірка є триступеневою, стратифікованою, випадковою (із квотним скринінгом на останньому етапі). На першому етапі здійснюється добір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Опитування проведено у вересні—жовтні 2020 року в усіх регіонах України (за винятком анексованого Криму й окупованих районів Донбасу).

Таблиця 3.1

**Відповіді громадян України на окремі запитання-індикатори методики
вимірювання індексу державної суб'єктності України (%)**

«Наскільки залежно (від зовнішнього впливу) чи самостійно Україна як держава діє в наступних напрямках?»	Майже завжди залежно	Частіше залежно, ніж само- стійно	Важко сказати, залежно чи самостійно	Частіше самостій- но, ніж залежно	Майже завжди самостійно
Культурне життя	6,2	19,6	31,2	33,4	12,4
Забезпечення громадського порядку	8,5	18,2	34,0	30,9	8,4
Регулювання релігійного життя в країні	12,3	19,6	40,0	19,3	8,8
Вирішення проблем міграції населення	16,6	24,2	40,7	13,4	5,2
Соціальна підтримка вразли- вих верств населення	15,0	22,0	36,8	19,4	6,8
Підтримка малого та серед- нього бізнесу	10,2	24,4	40,0	21,2	4,1
Забезпечення прав і свобод громадян	12,4	21,0	37,8	22,3	6,6
Реформування системи охо- рони здоров'я	26,5	27,8	29,6	13,0	3,0
Внутрішньополітичне життя	18,2	32,4	29,0	16,8	3,6
Розвиток промисловості	18,6	29,4	33,2	15,5	3,3
Співробітництво з міжнарод- ними організаціями	23,1	28,3	32,3	12,4	4,0
Боротьба з корупцією	27,6	22,5	31,8	13,3	4,8
Зовнішня політика, міждер- жавні відносини	33,7	32,5	24,1	8,1	1,6
Економічні реформи	27,5	34,1	25,8	9,7	2,8
Оборонна політика, питання війни і миру	30,1	31,1	24,4	11,0	3,4

могли визначитися з тим, самостійною чи залежною слід сприймати державу як суб'єкта в різних сферах діяльності: питома вага тих, хто не міг визначитися, коливається по окремих позиціях від 24 до 41 %. Найбільша невідзначеність спостерігається щодо вирішення проблем міграції населення та регулювання релігійного життя, а найменша — щодо зовнішньої політики та оборонної політики. В останніх двох напрямках українці найчастіше вважають свою державу радше залежною, ніж самостійною (відповідно 66,2 % та 61,2 %), Такої ж думки дотримується переважна більшість населення, оціню-

ючи економічні реформи (61,6 %), реформування системи охорони здоров'я (54,3 %), співробітництво з міжнародними організаціями (51,4 %), боротьбу з корупцією (50,1 %). Загальний висновок полягає в тому, що *громадяни України переважно невисоко оцінюють самостійність своєї держави у вирішенні проблем, пов'язаних із зовнішньою політикою і внутрішніми реформами*. Цей висновок знайшов підтвердження і при вимірюванні індексу державної суб'єктності України: для дорослого населення країни в цілому його значення становить **39,6** балів. Це суттєво нижче умовного нуля (45 балів), вище якого містяться позитивні значення ІДСУ.

Враховуючи, що переважна більшість населення високо оцінює важливість для себе державної незалежності та демократичного розвитку України (табл. 3.2), треба визнати, що *у масовій свідомості дуже поширеним є дисонанс між високою оцінкою важливості державної незалежності та низькою оцінкою її втілення в практику функціонування держави* (самостійності в політичних рішеннях та діях).

Таблиця 3.2

Оцінка громадянами України ступеня важливості державної незалежності та демократичного розвитку України (%)

«Наскільки важливо для Вас...?»	Державна незалежність України	Демократичний розвиток України
Зовсім не важливо	1,1	1,9
Скоріше не важливо	3,9	5,9
Важко відповісти, важливо чи ні	14,2	21,7
Скоріше важливо	29,8	34,0
Дуже важливо	50,9	36,6
Середня оцінка за шкалою 1–5	4,3	4,0

Лише лічені відсотки громадян України вважають для себе неважливим незалежний статус України. Отже, *незалежність* – це одна з важливих об'єднавчих цінностей майже для всіх українців, незалежно від їх групової приналежності в демографічному, економічному, політичному та соціокультурному аспектах. Це означає, що вони не можуть бути байдужими до того, що *між формальною незалежністю та її практичним втіленням як цивілізаційної суб'єктності існує дуже значний розрив*. Цей розрив є більшим чи меншим залежно від соціально-групової приналежності людей. Знання про специфіку сприйняття та оцінки державної суб'єктності України представниками різних соціальних груп дозволить краще зрозуміти особливості сучасного стану масової свідомості і перспективні шляхи її змін у напрямі укріплення державного суверенітету України за рахунок подолання розриву між високою цінністю незалежності та низькою оцінкою її втілення в політичну практику.

**Особливості оцінки державної суб'єктності України
представниками різних соціально-демографічних
і національно-культурних груп**

Оцінюючі групові відмінності індексу державної суб'єктності України в соціально-демографічному аспекті, насамперед слід зазначити, що статистично значущих відмінностей немає при порівнянні жінок і чоловіків. Цікавий факт, якщо врахувати, що зазвичай чоловіки ставляться більш критично в своїх політичних оцінках, ніж жінки, які, порівняно з чоловіками, схильні до дещо конформніших оцінок. Але не у випадку принципових політичних питань, до яких належить можливість жити в державі, яка самостійно визначає своє сучасне і майбутнє. Інша картина спостерігається у віковому аспекті (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Значення ІДСУ для вікових груп населення України

Вікові групи	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
18–29 років	41,98	322	9,81
30–55 років	39,42	863	10,64
56 і більше років	38,60	610	10,95

Найнижчі оцінки спостерігаються у старшій віковій групі, а найвищі – у молоді. Такий розподіл оцінок можна було б вважати сприятливим для перспективи розвитку цивілізаційної суб'єктності України як такої, яка визнається насамперед поколінням з найбільшою перспективою. Але навіть те значення ІДСУ, яке спостерігається у молоді (42,0), перебуває в діапазоні переважно негативних оцінок суб'єктності. І якщо песимізм старшого і (частково) середнього поколінь можна пояснити певною ностальгією за «великим, могутнім і непереможним» Радянським Союзом, то переважання негативних оцінок суб'єктності у молоді – це показник, який найбільш точно віддзеркалює об'єктивний стан справ з проблемою державної суб'єктності.

Цікаві дані були отримані у людей з різним рівнем освіти. Коефіцієнт лінійної кореляції між рівнем освіти респондентів і значенням ІДСУ дорівнює нулю. Це означає, що фактор освіти не впливає на оцінки державної суб'єктності. Але у вибірку потрапило лише по шість представників полярних груп з найнижчим (без освіти або початкова) і найвищим (вчений ступінь) рівнем освіти, які мають дуже різні середні оцінки суб'єктності України (42,2 проти 36,2 відповідно). Можна висловити припущення, що в експертному середовищі, яке складається насамперед з науковців, оцінки суб'єктності України будуть ще більш негативними, ніж в громадській думці. Але це лише гіпотеза, яка потребує додаткових експертних опитувань.

Суттєві відмінності значень ІДСУ спостерігаються в регіональних і поселенських групах (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Значення ІДСУ для мешканців різних регіонів і типів населених пунктів України

Регіон*	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
Захід	42,2	426	10,79
Центр	40,4	691	9,77
Південь	37,36	211	11,03
Схід	37,05	467	10,91
<i>Тип населеного пункту</i>			
Місто з населенням понад 1 млн осіб	37,52	283	10,87
Місто з населенням від 501 тис. до 1 млн осіб	37,34	101	9,58
Місто з населенням від 251 тис. до 500 тис. осіб	41,54	223	10,27
Місто з населенням від 101 тис. до 250 тис. осіб	41,11	76	11,76
Місто з населенням від 51 тис. до 100 тис. осіб	39,01	142	10,73
Місто з населенням від 21 тис. до 50 тис. осіб (але не СМТ)	39,21	149	11,49
Селище міського типу (СМТ)	40,01	188	9,59
Село	39,63	605	10,27

* *Захід*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. *Центр*: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області. *Південь*: Миколаївська, Одеська, Херсонська області. *Схід*: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області. Опитування проводилися тільки на підконтрольних Україні територіях Сходу.

Мешканці Сходу, Півдня та великих міст (з населенням понад 500 тис.), значно гірше оцінюють державну суб'єктність України, ніж представники інших регіонально-поселенських груп. Найвищі значення ІДСУ властиві мешканцям Заходу та середніх міст з населенням від 100 до 500 тис. Той факт, що саме у великих містах України спостерігаються найгірші оцінки державної суб'єктності, обумовлений насамперед тим, що великі міста України зосереджені переважно на Сході і Півдні, де значення ІДСУ нижчі, ніж ті, що спостерігаються на Заході та в Центрі.

Відмінності між Сходом і Півднем, з одного боку, та Центром і Заходом — з другого, багато в чому визначаються таким фактором, як національність і рідна мова (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Значення ІДСУ залежно від національності та мови

Національність	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
Українець	39,89	1671	10,55
Росіянин	35,13	110	10,67
<i>Рідна мова</i>			
Українська	40,36	1387	10,41
Російська	36,89	402	11,09
<i>Якою мовою хотів заповнювати анкету наступного разу</i>			
Українською	41,62	1121	10,07
Російською	36,4	674	10,76

Росіяни (за винятком україномовних) і російськомовні українці значно нижче оцінюють державну суб'єктність України, ніж україномовні громадяни. Фактор мови відіграє суттєву роль в уявленнях громадян про зовнішньополітичний вектор розвитку України, так само як і сприйняття Росії, до якої російськомовні громадяни України ставляться краще, ніж україномовні [9]. Ці відмінності статистично переконливі ($p < 0,001$), але загальним для цих груп є все ж таки визнання того, що *суб'єктність України в громадській думці усіх регіонів і національно-культурних груп досі не набула такого рівня, який би дозволяв оцінювати її у позитивному контексті* (усі отримані значення ІДСУ нижчі умовного нуля, який для цього показника становить 45 балів).

Уявлення про суб'єктність України в групах населення з різними соціально-економічними характеристиками і політичними уподобаннями

Факторами, які багато в чому об'єднують громадян України в їх уявленнях про державу та її здатність здійснювати самостійну зовнішню та внутрішню політику незалежно від регіональних та національно-культурних особливостей, є сучасний рівень життя людей та особливості їх трудової мобільності. Розглянемо вплив цих факторів на прикладі таких важливих показників, як самооцінка матеріального стану сім'ї та досвід роботи за кордоном (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

**Значення ІДСУ залежно від оцінки населенням України
матеріального стану сім'ї за останні 2–3 місяці**

«Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці»	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
Не вистачає продуктів харчування — інколи голодуємо	35,98	46	10,67
Вистачає лише на продукти харчування	38,20	584	10,94
Вистачає загалом на прожиття	39,14	693	10,63
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	42,70	332	9,35
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	41,58	97	9,85

Відмінності між групами населення з різними оцінками матеріального стану своєї сім'ї за останні місяці переконливо свідчать про те, що злидні, бідність та обмеження витрат лише тим, що потрібно для повсякденного прожиття, — це суттєві чинники погіршення оцінок державної суб'єктності. В даному випадку спрацьовує захисний психологічний механізм: *людина, яка в своїй країні матеріально живе погано, обираючи владу, перекладає відповідальність на зовнішнє оточення, яке не дає обраній владі покращити економічний стан в країні*. Залежно від ідеологічних поглядів хтось такою силою вважає Росію, а хтось — Євросоюз, США, МВФ. У цьому контексті показовими є дані про відмінності значень ІДСУ для категорій населення з різним досвідом працевлаштування за кордоном (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Значення ІДСУ для категорій населення України
з різним досвідом виїзду за кордон з метою тимчасової роботи**

«Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?»	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
Жодного разу	39,30	1511	10,78
1 раз	40,43	114	10,13
2 рази	44,47	59	9,34
3 рази	43,88	25	10,43
Більше як 3 рази	39,19	83	8,96

Лише одна шоста частина громадян України має досвід тимчасової роботи за кордоном. Це небагато, але дозволяє робити певні статистично обґрунтовані висновки. Цікаво, що серед тих, хто 2–3 рази виїжджав за кордон, ІДСУ значно вищий ($p < 0,01$), ніж у групах людей, які жодного разу не працювали за кордоном, і тими, хто постійно виїжджає для працевлаштування. З цих даних можна зробити висновок, що знайомство з умовами праці та способом життя за кордоном сприяє більш толерантному ставленню до власної держави як цивілізаційного суб'єкта. Але коли людина має часто виїжджати на заробітки, вона починає гірше сприймати свою державу як суб'єкта внутрішньої та міжнародної політики.

Загальний висновок з отриманих вище даних полягає в тому, що люди, які живуть в скруті, заledве зводячи кінці з кінцями, схильні більш критично оцінювати державну суб'єктність своєї країни. При цьому фактор роботи за кордоном впливає на такі оцінки неоднозначно: помірний досвід (2–3 поїздки для тимчасової роботи) сприяє суттєвому підвищенню оцінок, а постійні поїздки для роботи за кордоном призводять до зниження значень ІДСУ до рівня, властивого тим людям, які взагалі не мають досвіду працевлаштування за кордоном.

Одним з найважливіших факторів диференціації оцінок державної суб'єктності є *політична позиція громадян України* та їх електоральні уподобання. В зв'язку з цим розглянемо, як змінюються значення ІДСУ залежно від таких показників, як підтримка певної політичної позиції в загальному ідеологічному спектрі та голосування за партії, представлені у Верховній Раді України, на місцевих виборах 2020 року (табл. 3.8).

Насамперед слід зазначити, що найкритичніше до суб'єктності України ставляться люди з лівими політичними поглядами — комуністичними та соціалістичними. Натомість найвищі оцінки спостерігаються у прихильників ліберальної та націонал-демократичної політичних течій. Цікаво, що адепти націоналістичної ідеології за своїми оцінками ближче до «ліваків», ніж до націонал-демократів. Це дає підстави стверджувати, що *для прихильників радикальних політичних течій суб'єктність України буде залишатися неповноцінною доти, поки в державі не будуть відновлені жорсткі авторитарні методи управління, незалежно від того, які радикали будуть при владі — ліві чи праві*. І навпаки, для лібералів та націонал-демократів протилежний авторитарному тип цивілізаційної суб'єктності держави є природним явищем, до якого вони ставляться толерантніше, ніж прихильники інших політичних течій і ті, хто в цих течіях не розуміється або не визначив свою позицію.

Серед різних груп виборців протилежні позиції займають представники електоратів партії «Слуга народу» та «Опозиційна платформа — За життя». Перші демонструють оцінки, близькі до тих, які властиві прихильникам ліберальної політичної течії, а другі мають однакові оцінки з тими, що залишаються відданими комуністичній ідеології. Зрозуміло, що далеко не всі

Таблиця 3.8

**Значення ІДСУ для груп населення з різними ідеологічними
та електоральними уподобаннями**

«Яка політична течія Вам найближча?»	Значення ІДСУ	Кількість опитаних у групі	Стандартне відхилення
Ліберальна	44,72	69	8,88
Національно-демократична	42,37	169	8,91
Я не розуміюся на цих течіях	40,42	447	11,13
Не визначив своєї позиції	40,03	310	10,98
«Зелені»	39,68	53	9,70
Соціал-демократична	39,46	164	10,42
Християнсько-демократична	38,89	55	10,20
Ніяка взагалі	38,71	217	9,96
Націоналістична	38,44	68	10,26
Соціалістична	35,86	157	10,52
Комуністична	34,54	68	10,44
«Яку політичну партію Ви маєте намір підтримати на місцевих виборах у жовтні 2020 року?»			
«Слуга народу»	43,13	236	10,47
«Голос»	41,71	35	8,23
«Європейська солідарність»	41,26	140	10,56
«Батьківщина»	39,46	102	10,15
«Опозиційна платформа – За життя»	34,02	182	10,94

прихильники «Слуги народу» — ліберали, а серед їх опозиційних опонентів багато антикомуністів. Головна лінія розмежування пролягає там, де фіксується ставлення до Росії та Заходу. Серед *парламентських партій України* лише «Опозиційна платформа» позитивно ставиться до розширення політичних відносин та економічної співпраці з Росією, незважаючи на анексію Криму та військову агресію на Донбасі.

А от на запитання, чому найвище оцінює суб'єктність України електорат саме правлячої партії, а не таких ліберально налаштованих та проєвропейських партій, як «Європейська солідарність» і «Голос», відповісти можна завдяки даним, наведеним у табл. 3.9.

Таблиця 3.9

**Зв'язок ІДСУ з оцінкою громадянами України ефективності діяльності влади
(коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона)**

«Як Ви оцінюєте діяльність...?»	Індекс державної суб'єктності України
Кабінету Міністрів України	0,343*
Верховної Ради України	0,336*
Депутата Верховної Ради від Вашого округу	0,263*
Судової системи України	0,285*
Обласної державної адміністрації	0,284*
Районної адміністрації, мера/голови ОТГ Вашого населеного пункту	0,284*

* $p < 0,001$.

До анкети моніторингового опитування були включені запитання про оцінку роботи владних структур на загальнодержавному та локальному рівнях. Ці оцінки мали віддзеркалювати ставлення населення до влади. Слід зазначити, що оцінки діяльності владних структур були дуже посередніми і коливалися в діапазоні 2–3 за п'ятибальною шкалою.

Для нашого дослідження важливим виявився той факт, що всі ці оцінки позитивно корелюють зі значеннями ІДСУ. Тобто чим вище людина оцінює результати діяльності влади, тим вищою є його оцінка державної суб'єктності. Цим пояснюються найвищі значення ІДСУ у прихильників саме правлячої партії, оскільки вони не планували б проголосувати за неї, якби були вкрай незадоволені результатами її діяльності.

3.2. Цивілізаційна суб'єктність України з точки зору соцієтальних цінностей: стан масової свідомості

Поняття соцієтальних цінностей та їх перелік

Індекс державної суб'єктності України, результати застосування якого розглянуті вище, детально висвітлює реалізацію важливої *соцієтальної цінності* з точки зору цивілізаційної суб'єктності — *самостійність*. При цьому важливо з'ясувати масові погляди суспільства щодо забезпечення усієї сукупності соцієтальних цінностей в українській державі як показника її підготовленості до статусу повноцінного цивілізаційного суб'єкта сучасності.

Цінності *соцієтального рівня* являють собою бажані або необхідні емерджентні властивості соціальної взаємодії на рівні функціонування соціальних інститутів [10]. На соцієтальному рівні кожна цінність є важливою з точки зору

функціонування суспільства або його складових. Відповідно, незабезпечення соціетальних цінностей веде до негативних наслідків для функціонування та розвитку соціальної системи.

Очевидно, що для кожного типу суспільства існує свій перелік оптимальних емерджентних властивостей соціальної взаємодії. В нашій роботі ми розглянемо не всі соціетальні цінності, а лише ті з них, які мають принципове значення для успішності суспільств, що підтримують цінності ліберальної демократії. Історія розвитку демократичної думки [11] одразу надає початковий перелік відповідних соціетальних цінностей: *безпека, свобода, рівність, селективність, нормативність*. Враховуючи той факт, що підґрунтям сучасних ліберальних демократій є національні держави, до перелічених цінностей також слід додати *порядок, стабільність, самостійність і силу*, які є передумовами успішності держави, а також прямо пов'язані з її цивілізаційною суб'єктністю [12]. Нарешті, сучасний глобальний світ створює запит на такі соціетальні цінності, як *різноманіття* та *розвиток*, без яких неможливо посісти гідне місце серед інших країн, навіть за умови дотримання інших цінностей.

Зміст перелічених цінностей такий:

Безпека — захист членів суспільства від внутрішніх деструктивних процесів (злочинності, екологічних проблем, дискримінації тощо).

Різноманіття — мирне співіснування в суспільстві соціальних груп з різними політичними, релігійними та культурними ідеалами.

Селективність — розподіл позицій в державних структурах, виходячи з кваліфікації, досвіду і репутації претендентів.

Нормативність — дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню.

Свобода — мінімізація втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів.

Рівність — однакові базові права і можливості представників усіх соціальних груп (в галузі освіти, соціального захисту та медичного забезпечення).

Порядок — відсутність гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою.

Стабільність — здатність держави підтримувати досягнуті в суспільстві стандарти життя.

Розвиток — відповідність або рух наукових і технологічних досягнень України до рівня провідних країн світу.

Самостійність — вирішення питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил.

Сила — здатність обстоювати позиції держави в міжнародній політиці на регіональному або глобальному рівні, а також можливість успішно протистояти зовнішній агресії.

Забезпечення перших дев'яти цінностей є умовою успішності сучасних національних держав з точки зору їх внутрішньої політики. В свою чергу реалізація останніх двох є показником успіху на міжнародній арені.

Взаємозв'язок соцієтальних цінностей з цивілізаційною суб'єктністю

Актуальність теми цивілізаційної суб'єктності є беззаперечною у сьогоденнішому глобальному світі національних держав. Цей глобальний простір можна розглядати як ієрархію, на вершині якої розташовані національні держави, що займають лідируючі позиції (згадаємо Велику сімку, або G7), а в основі – країни третього світу, що часто слугують постачальниками сировини для більш розвинутих країн.

Така ієрархія є динамічним утворенням, а отже, потребує від усіх держав постійних зусиль для того, щоб покращити своє становище або хоча б не втратити ті позиції, що були ними здобуті. Відомою соціологічною концептуалізацією відповідних глобальних процесів є *Світ-системний аналіз* Е. Валерстайна, в якій країни світу поділені на ядро, напівпериферію та периферію. Очевидним є той факт, що чим ближчою (у значенні свого воєнного, соціального, політичного, економічного та духовно-культурного потенціалу) є країна до світового ядра, тим вищою є її суб'єктність.

Отже, Україна, як і будь-який суб'єкт сучасної історії, включена до процесів співробітництва, конфлікту та обміну у світовому масштабі, які визначають її місце у глобальній ієрархії й, відтак, її цивілізаційну суб'єктність. Остання є обов'язковою передумовою не лише регіонального або глобального лідерства, а й взагалі можливості самостійно визначати свій історичний шлях, здійснювати внутрішню та міжнародну політику, приймати вигідні для себе економічні рішення та будувати ефективні соціальні інститути.

Важливим аспектом дослідження цивілізаційної суб'єктності є її соціальні передумови – ті соціальні підвалини, які взагалі уможливають вихід національної держави на рівень, коли вона може здійснювати самостійну політику, керуючись власними національними інтересами. Відповідні наукові пошуки дозволяють зрозуміти, які завдання з досягнення цивілізаційної суб'єктності вже успішно вирішені, які перебувають у процесі вирішення, а які позбавлені достатньої уваги.

Не слід послуговатися ілюзіями, що цивілізаційна суб'єктність може наступити сама собою. Вона повинна бути об'єктом постійної уваги з боку органів державної влади та професійної наукової спільноти, зокрема й соціологічної. В останньому випадку академічна наука дозволяє оцінити стан реалізації цивілізаційної суб'єктності на її *соціальному рівні* – з точки зору забезпечення необхідних соціальних передумов (соцієтальних цінностей, соціально-класової структури, громадянського суспільства, легітимації приватної власності).

Не менш важливим завданням у цьому контексті є вивчення образу цивілізаційної суб'єктності у масовій свідомості населення України. Актуальність цього завдання обумовлена тим, що будь-яка національна держава є перш за все уявною спільнотою [13]. З огляду на це, досягнення цивілізаційної суб'єктності є дуже проблематичним за існування негативного її образу (образу слабкої підконтрольної держави, що має проблеми у забезпеченні соцієтальних цінностей) у масовій свідомості.

Забезпечення соцієтальних цінностей в Україні з точки зору масової свідомості

Для оцінки забезпечення *надіндивідуальних* цінностей використані індикатори *Індексу забезпечення соцієтальних цінностей* (автор — д-р соц. наук С.С. Дембіцький), що передбачають отримання за кожною цінністю одного з таких варіантів відповіді: «не забезпечується», «забезпечується частково», «забезпечується», «важко сказати». Цей індекс було використано у хвили 2020 року¹ соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (Інститут соціології НАН України), вибірка якого репрезентує доросле населення України за такими параметрами, як стать, вік, тип поселення та регіон проживання (N = 1800).

З точки зору масової свідомості не існує жодної цінності, модальною відповіддю щодо якої була б «забезпечується» (табл. 3.10). Модальним вибором для таких цінностей, як *різноманіття*, *свобода*, *порядок*, *селективність* та *безпека*, є «частково забезпечується». При цьому найбільший відсоток відповідей «забезпечується» зафіксовано для цінностей *різноманіття* та *свободи* — кожна четверта та кожна п'ята відповідно.

Наступну групу цінностей складають *нормативність*, *розвиток*, *рівність* та *самостійність*. З точки зору модального варіанта відповідей їм відповідають «не забезпечується» або «частково забезпечується», тобто між цими двома варіантами не зафіксовано статистично значимих відмінностей.

Нарешті, для таких цінностей, як *сила* та *стабільність*, модальним варіантом відповіді є «не забезпечується». При цьому для них характерним також є найнижчий відсоток варіанта відповіді «забезпечується».

Важливим індикатором оцінки реалізації державних цінностей з точки зору масової свідомості є кількість респондентів, які не змогли сформулювати змістовну відповідь, тобто обрали варіант відповіді «важко сказати». Найбільш проблематичними в цьому розумінні цінностями стали *селективність* та *сила*. В той же час найбільш упевнено респонденти себе почувають при відповіді на запитання щодо реалізації цінності *безпеки*. З соціологічної точки зору

¹ Опитування було проведено у другій половині вересня — першій половині жовтня на підконтрольній українському уряду території.

Таблиця 3.10

Забезпечення соціальних цінностей в оцінках респондентів (%)

Цінність	Варіант відповіді			
	Не забезпечується	Частково забезпечується	Забезпечується	Важко сказати
Різноманіття	17,4	46,3	24,3	11,9
Свобода	20,8	43,2	20,1	15,8
Порядок	27,0	43,7	15,5	13,8
Селективність	27,7	34,8	11,7	25,8
Безпека	32,5	51,4	9,8	6,3
Нормативність	35,0	39,4	10,8	14,9
Розвиток	36,5	38,6	11,7	13,2
Рівність	36,8	37,0	14,1	12,1
Самостійність	37,2	37,1	10,6	15,1
Сила	38,4	32,7	8,4	20,5
Стабільність	42,6	37,4	9,1	10,9

інформацію про кількість респондентів, що не визначилися зі змістовною відповіддю, можна використати як опосередкований показник надійності соціологічних висновків. Мається на увазі відповідь на запитання: чи може змінитися для тієї чи тієї цінності модальна група та в якому напрямі (в бік покращення чи погіршення), якщо відсоток відповідей «важко сказати» додати до відсотка відповідей одного з немодальних варіантів?

Наприклад, для цінності *різноманіття* кількість відповідей за модальним варіантом становить 46,3 %. Якщо додати кількість відповідей «важко сказати» (11,9 %) до кількості відповідей «не забезпечується» (17,4 %) або кількості відповідей «забезпечується» (24,3 %), то ми отримаємо відповідно 29,3 % та 36,2 %. Останні два показники не перевищуються показником у 46,3 % для модального варіанта. Отже, останній можна вважати надійною оцінкою моди розподілу.

В цьому значенні можна стверджувати, що з точки зору масової свідомості цінності *різноманіття*, *свободи* та *безпеки* частково забезпечуються, а інші трактовки не є валідними. З огляду на це цінностями, що балансують між частковим забезпеченням та майже повним незабезпеченням є *порядок*, *нормативність*, *розвиток*, *рівність*, *самостійність* і *стабільність*. Щодо цінностей *селективності* та *сили* можна змодельовати як сценарій покращення, так і сценарій погіршення. Втім, враховуючи розподіл відповідей, перший є малоімовірним.

Забезпечення соціетальних цінностей в Україні з точки зору різних соціальних груп

Для оцінки забезпечення соціетальних цінностей з точки зору різних соціальних груп у доповіді були використані відсоткові значення. Для цього дані були переструктуровані таким чином. Чим більша кількість респондентів обрала варіант відповіді «не забезпечується», тим значення за відповідною цінністю ближче до 0 %. І навпаки, чим більша кількість респондентів обрала варіант відповіді «забезпечується», тим значення за відповідною цінністю ближче до 100 %.

Перш за все розглянемо відмінності між респондентами різної статі та віку. З точки зору статі відмінності зовсім невеликі (табл. 3.11). Можна сказати, що чоловіки дещо гірше оцінюють реалізацію державних цінностей, ніж жінки. В той же час є й виняток з цього правила. Так, жінки гірше за чоловіків оцінюють реалізацію такої цінності, як *стабільність*. Позитивний баланс, або ж мінімальне відхилення від 50 % у менший бік, спостерігається лише для цінностей *різноманіття* та *свободи*. Це є справедливим як для чоловіків, так і для жінок.

Таблиця 3.11

Відмінності в оцінках забезпечення соціетальних цінностей між чоловіками та жінками (%)

Цінність	Стать	
	Чоловіча	Жіноча
Різноманіття	53	55
Свобода	48	51
Порядок	43	44
Селективність	38	40
Безпека	38	38
Нормативність	36	36
Розвиток	36	36
Рівність	37	37
Самостійність	33	36
Сила	30	33
Стабільність	33	30
<i>Загальне середнє</i>	<i>39</i>	<i>40</i>

Відмінності між віковими групами більш відчутні (табл. 3.12). Група молоді позитивніше оцінює реалізацію усіх цінностей державного рівня порівняно з респондентами середнього та похилого віку. Респонденти ж середнього та похилого віку демонструють подібні між собою оцінки, які є

трохи негативнішими у випадку людей похилого віку. Позитивний баланс відповідей, або ж мінімальне відхилення від 50 % у менший бік, спостерігається серед усіх вікових груп для цінностей *різноманіття* та *свободи*. В групі молоді це також є справедливим для цінностей *порядку*, *селективності* та *безпеки*.

Таблиця 3.12

Відмінності в оцінках забезпечення соціальних цінностей між різними віковими групами (%)

Цінність	Вікова група		
	Молодь (18–30 років)	Середній вік (31–55 років)	Похилий вік (56 років і більше)
Різноманіття	58	53	53
Свобода	53	50	48
Порядок	45	43	43
Селективність	47	38	37
Безпека	46	37	35
Нормативність	41	36	33
Розвиток	44	34	33
Рівність	44	35	36
Самостійність	43	34	31
Сила	38	29	31
Стабільність	36	31	30
<i>Загальне середнє</i>	<i>45</i>	<i>38</i>	<i>37</i>

Значно цікавішими є регіональні відмінності (табл. 3.13). Найкращі оцінки спостерігаються на заході, потім вони погіршуються в центрі, стають ще гіршими на сході та Донбасі, й, нарешті, найгірші оцінки спостерігаються на півдні України.

На заході України позитивний баланс відповідей, або ж мінімальне відхилення від 50 % у менший бік, спостерігається майже для половини усіх цінностей (*різноманіття*, *свобода*, *порядок*, *селективність* і *безпека*). В той же час в інших регіонах кількість таких цінностей не перевищує двох (*різноманіття* та/або *свобода*).

Окрему увагу слід приділити тим випадкам, коли реалізація цінності отримувала дуже низьку оцінку (менше 26 %). Такі низькі оцінки спостерігаються для семи цінностей на півдні України (*безпека*, *нормативність*, *розвиток*, *рівність*, *самостійність*, *сила*, *стабільність*), а також для трьох на Донбасі (*самостійність*, *сила*, *стабільність*).

Таблиця 3.13

Відмінності в оцінках забезпечення соціетальних цінностей між представниками різних регіонів (%)

Цінність	Region*				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Різноманіття	61	54	47	51	49
Свобода	55	53	36	46	42
Порядок	52	45	31	39	44
Селективність	49	40	30	32	37
Безпека	46	38	25	36	39
Нормативність	44	36	23	34	37
Розвиток	43	35	23	38	31
Рівність	45	40	24	33	31
Самостійність	43	37	18	32	25
Сила	38	33	16	31	25
Стабільність	37	33	22	29	26
Загальне середнє	47	40	27	36	35

* *Захід*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. *Центр*: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська, а також місто Київ. *Південь*: Миколаївська, Одеська та Херсонська області. *Схід*: Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області. *Донбас*: Донецька та Луганська області.

Цікавими також є відмінності між мешканцями різних типів населених пунктів (табл. 3.14). Незважаючи на те що узагальнені показники є досить близькими, оцінки за окремими цінностями мають свою специфіку. Для Києва характерні порівняно більш низькі оцінки таких цінностей, як *безпека*, *нормативність* і *розвиток*, а для невеликих міст і сіл — таких, як *порядок*, *рівність* і *стабільність*. У той же час у Києві порівняно більш високі оцінки фіксуються за такою цінністю, як *самостійність*, а в невеликих містах — такою, як *сила*.

У всіх типах населених пунктів спостерігається позитивний баланс відповідей, або ж мінімальне відхилення від 50 % у менший бік, для цінностей *різноманіття* та *свободи*. У випадку великих міст і Києва до них додається цінність *порядку*.

Окремий вимір оцінювання — *електоральні симпатії*. Для відповідного порівняння ми використали відповіді на запитання про те, яку політичну партію респондент має намір підтримати на місцевих виборах у жовтні 2020 року. Далі презентовані результати лише для тих партій, які обрала достатня кількість респондентів (від 100 осіб і більше), а саме — для «Батьківщини»,

Таблиця 3.14

Відмінності в оцінках забезпечення соціальних цінностей між представниками різних типів населених пунктів (%)

Цінність	Тип населеного пункту			
	Київ	Великі міста (> 250 тис.)	Невеликі міста (< 250 тис.)	Села
Різноманіття	49	56	56	52
Свобода	48	51	49	50
Порядок	48	46	43	41
Селективність	41	40	39	39
Безпека	30	39	39	38
Нормативність	32	35	37	37
Розвиток	32	36	37	36
Рівність	40	40	35	37
Самостійність	37	33	35	35
Сила	31	30	34	31
Стабільність	36	33	31	30
<i>Загальне середнє</i>	<i>38</i>	<i>40</i>	<i>39</i>	<i>39</i>

«Європейської солідарності», «Слуги народу», «Опозиційної платформи – За життя» (табл. 3.15). Також наведені результати для ще двох великих груп – тих, хто не визначився з електоральним вибором на момент опитування, а також тих, хто не планував відвідувати вибори взагалі.

З точки зору узагальнених оцінок усі вказані групи можна розділити на дві категорії – менш невдоволених та суттєво невдоволених. До першої категорії належать виборці «Батьківщини» (5,7 % вибірки), «Європейської солідарності» (7,9 % вибірки), «Слуги народу» (13,1 % вибірки), а також ті, хто на момент опитування ще не визначилися зі своїм електоральним вибором (36,5 % вибірки). До другої категорії належать виборці «Опозиційної платформи – За життя» (10,1 % вибірки) та ті, хто не планували відвідувати вибори взагалі (15,0 % вибірки).

Перша категорія респондентів демонструє позитивний баланс відповідей, або ж мінімальне відхилення від 50 % у менший бік, для цінностей *різноманіття*, *свободи* та *порядку*. Виняток становить електорат «Слуги народу», який позитивніше оцінює цінність *селективності*, а не *порядку*. Серед респондентів другої категорії жодна з цінностей не отримала позитивної або хоча б близької до 50 % оцінки. Більше того, електорат «Опозиційної платформи – За життя» та ті, хто не планував приймати участь у місцевих виборах, дуже низько (менше 26 %) оцінюють забезпечення *самостійності*,

Таблиця 3.15

**Відмінності в оцінках забезпечення соцієтальних цінностей
між різними електоральними групами (%)**

Цінність	Електоральні уподобання*					
	Б-на	ЄС	ОПЗЖ	СН	Не визн.	Не план.
Різноманіття	55	60	44	58	58	41
Свобода	57	55	38	57	51	40
Порядок	51	52	34	44	47	31
Селективність	43	42	31	47	43	31
Безпека	40	46	24	44	41	29
Нормативність	35	38	30	41	37	32
Розвиток	35	36	29	43	39	26
Рівність	39	41	29	44	39	30
Самостійність	36	41	24	42	37	25
Сила	30	35	25	42	31	23
Стабільність	31	34	22	42	34	21
<i>Загальне середнє</i>	<i>41</i>	<i>43</i>	<i>30</i>	<i>46</i>	<i>42</i>	<i>30</i>

* Скорочення у таблиці: Б-на – «Батьківщина», ЄС – «Європейська солідарність», ОПЗЖ – «Опозиційна платформа – За життя», СН – «Слуга народу», Не визн. – не визначився з партією, Не план. – не планують голосувати.

сили та стабільності. Серед виборців «Опозиційної платформи – За життя» дуже низьку оцінку отримало також забезпечення цінності *безпеки*.

Слід також зазначити, що виборці «Слуги народу» демонструють порівняно найкращі оцінки навіть там (цінності *сили та стабільності*), де усі інші групи налаштовані на порядок скептичніше.

***Соцієтальні цінності у масовій свідомості
з точки зору номологічної мережі***

Номологічна мережа є сукупністю взаємозв'язків між набором психологічних, соціально-психологічних або соціальних явищ, що зафіксовані на основі результатів соціального вимірювання та відображені шляхом використання методів математичної статистики (зазвичай одного з різновидів кореляційного аналізу). Побудова номологічної мережі дає додаткову важливу інформацію щодо особливостей прояву того чи того феномена з точки зору його зовнішніх зв'язків.

Звісно, соцієтальні цінності включені до своєї номологічної мережі. Для того щоб її відтворити та проаналізувати, доцільно використати низку інтегральних індексів, серед яких такі (усі описані нижче вимірювальні ін-

струменти були використані у хвилі 2020 року соціологічного моніторингу «Українське суспільство»):

1) *індекс забезпечення соціальних цінностей* — інтегральний показник, забезпечення усієї сукупності цінностей з точки зору респондента (діапазон значень від 0 до 100, де 0 — жодна цінність не забезпечується, 100 — усі цінності забезпечуються);

2) *індекс державної суб'єктності України* — інтегральний показник, що формується на основі оцінки рівня самостійності державної політики України в різних сферах, починаючи від культурного життя і закінчуючи економічними реформами (загалом 15 сфер, діапазон значень від 15 до 75, де 15 — повна залежність державної політики у всіх сферах, 75 — повна незалежність державної політики у всіх сферах);

3) *індекс соціальної напруженості* — інтегральний показник, значення якого вказують на готовність респондента приймати участь у тих чи тих видах протестної активності (діапазон значень від 0 до 63, де 0 — повна відсутність протестних настроїв, а 63 — максимальна сила протестних настроїв);

4) *індекс національної дистанційованості* — інтегральний показник, що характеризує відношення респондента до десяти етносів, серед яких українці, угорці, євреї та інші (діапазон значень від 10 до 70, де 10 — готовність допустити представників будь-якого з десяти етносів як членів своєї родини, а 70 — небажання допускати представників будь-якого з 10 етносів в Україну);

5) *індекс аномії* — інтегральний показник відчуття респондентами відсутності спільних норм у суспільстві (діапазон значень від 0 до 18, де 0 — ідеальна ситуація, коли у суспільстві, з точки зору респондента, існують загальновідомі дієві спільні норми, а 18 — ситуація тотальної аномії, або безнормності, у суспільстві);

6) *індекс психологічного дистресу* — інтегральний показник психологічного руйнівного стресу, який респондент відчував останнім часом (діапазон значень від 0 до 27, де 0–12 — нормальний рівень психологічного дистресу, 13–16 — підвищений рівень психологічного дистресу, 17–27 — високий рівень психологічного дистресу)¹;

7) *інтегральний індекс соціального самопочуття* — інтегральний показник задоволеності соціальних потреб респондента; використаний у двох скорочених версіях — ПСС-15 та ПСС-20; ПСС-15 спрямована на вимірювання соціального самопочуття з точки зору інституційної специфіки суспільства (діапазон значень від 15 до 45, де 15 — повна незадоволеність потреб, а 45 — їх повна задоволеність), в той час як ПСС-20 фокусується на соціальному самопочутті в контексті побутового рівня життєдіяльності індивіда (діапазон значень від 20 до 60, де 20 — повна незадоволеність потреб, а 60 — їх повна задоволеність).

¹ Ці діапазони були визначені в результаті низки методичних досліджень. Більш докладно див. у [7, с. 63–91].

Перш ніж аналізувати номологічну мережу, що може бути побудована з використанням перелічених інтегральних показників, розглянемо їх описові статистики у вибірці (табл. 3.16) з метою загального опису українського суспільства за цими показниками.

Таблиця 3.16

Описові статистики розподілу за інтегральними показниками

Інтегральний показник	Описові статистики		
	1-й кuartиль	Медіана	3-й кuartиль
Індекс забезпечення соцієтальних цінностей	25	40	55
Індекс державної суб'єктності України	32,0	40,0	46,0
Індекс соціальної напруженості	0,0	0,0	4,8
Індекс національної дистанційованості	43	53	60
Індекс аномії	9,0	12,0	16,0
Індекс психологічного дистресу	7,0	10,0	14,0
Інтегральний індекс соціального самопочуття: потреби інституційного рівня	23,0	27,0	31,0
Інтегральний індекс соціального самопочуття: потреби побутового рівня	34,0	40,0	47,0

Враховуючи специфіку розподілів, з точки зору масової свідомості можна стверджувати таке: 1) в українському суспільстві існують проблеми із забезпечення соцієтальних цінностей; 2) українське суспільство є частково залежним у реалізації державної політики; 3) соціальна напруженість в Україні перебуває на досить низькому рівні; 4) український соціум характеризується суттєвою національною дистанційованістю; 5) український соціум є виражено аномійним; 6) українське суспільство характеризується нормальною ситуацією з точки зору психологічного дистресу серед населення; 7) в Україні дещо знижені показники з точки зору інституційного рівня задоволення соціальних потреб та середні – з точки зору побутового рівня життєдіяльності індивідів.

Далі розглянемо сукупність взаємозв'язків між значеннями представлених інтегральних показників (табл. 3.17). При цьому зробимо акцент на тому місці, яке посідає в отриманій номологічній мережі Індекс забезпечення соцієтальних цінностей.

Як ми можемо бачити, інтегральні оцінки реалізації *надіндивідуальних* цінностей не пов'язані з такими властивостями, як соціальна напруженість та психологічний дистрес. Отже, негативні оцінки забезпечення різноманітних цінностей ніяк не залежать від психічного стану індивідів, а також не асоціюються з його бажанням брати участь у тих чи тих протестних заходах.

Таблиця 3.17

Зв'язок між показниками Індексу забезпечення соцієтальних цінностей та інших інтегральних показників, *r*

Інтегральні показники	Індекс забезпечення соцієтальних цінностей
Індекс державної суб'єктності України	0,52*
Індекс соціальної напруженості	–0,05
Індекс національної дистанційованості	–0,09*
Індекс аномії	–0,31*
Індекс психологічного дистресу	0,00
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-15)	0,42*
Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС-20)	0,27*

* $p < 0,001$.

Слабкий зв'язок фіксується, якщо ми розглядаємо національну дистанційованість. Втім, незважаючи на те що гірші оцінки щодо забезпечення соцієтальних цінностей пов'язані з більшою національною дистанційованістю, цей зв'язок настільки слабкий, що його можна виключити з подальшого розгляду.

Вже помірний за силою зв'язок зафіксований між показниками Індексу забезпечення соцієтальних цінностей, з одного боку, та показниками Індексів аномії та соціального самопочуття (рівень побутової життєдіяльності індивіда) – з іншого. А найсильніший зв'язок фіксується з показниками Індексів соціального самопочуття (інституційний рівень) та державної суб'єктності.

Отже, брак незалежності в реалізації державної політики та неефективність соціальних інститутів є ключовими причинами недостатньої забезпеченості соцієтальних цінностей. На побутовому рівні цей негативний ефект може згладжуватися за рахунок особистих зусиль кожної конкретної людини. Що стосується аномії, то порівняно слабший зв'язок у цьому разі обумовлений тим, що даний феномен має всеохоплюючий характер, тобто відсутність спільних норм настільки поширена, що навіть кращі оцінки забезпечення надіндивідуальних цінностей можуть не призвести до відчуття наявності спільних норм у суспільстві.

Наступні сюжети цього розділу присвячені розгляду стану феноменів соціально-класової структури, громадянського суспільства та легітимації приватної власності в Україні, які як опредметнюють реалізацію низки соцієтальних цінностей, так і є індикаторами досягнення цивілізаційної суб'єктності у світі розвинутих ліберальних демократій.

3.3. Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива

Згідно з теоретико-методологічним обґрунтуванням цивілізаційної суб'єктності країни, розвиненому у розділі 1, вона представляє собою багатовимірне явище. У ньому неодмінно присутній груповий вимір, який не вимагає, але допускає оцінювання саме з такої перспективи. В суспільствознавстві цей вимір конституційований переважно соціально-класовою структурою населення. І хоча не існує її універсальної чи нормативної моделі, приблизний ступінь цивілізаційної суб'єктності завжди є шанс визначити — порівнюючи, приміром, конкретну класову структуру з її відповідниками в країнах, на які варто орієнтуватися, обираючи пріоритети соціально-економічного та соціально-культурного розвитку держави.

Класами в соціології, а іноді й в інших суспільствознавчих науках називають найзагальніші групи населення (граничні генералізації), сформовані за спеціально розробленим формалізованим алгоритмом чи на підставі досить простого правила за певною кількістю ознак. Класи водночас є і показником структурованості суспільства та різноманіття почасти суперечливих інтересів і способів сприйняття та інтерпретації подій та процесів (цінності *різноманітня* і *порядок*), ставлення до наявних принципів і процедур рекрутування на позиції у структурах влади і управління (цінність *селективність*), установок щодо умов і обмежень доступу до життєво важливих благ і ресурсів (цінність *рівність*).

Порівняльна перспектива в даному тексті означатиме, по-перше, співвіднесення кількісного розподілу громадян України по класових категоріях із відповідними показниками країн Європи. Схожість, як і нерадикальна відмінність, свідчатиме подібність, стане вивіреною прикметою підтвердження належності до статусу цивілізованості. По-друге, порівняльна перспектива вимагає нотувати зміну станів і процесів у часі, тобто в цьому випадку йдеться про динаміку, наближення чи віддалення від статусів цивілізованості.

Нижче під класами розумітимемо¹: статистичні генералізації винятково за відношеннями власності на засоби виробництва (А); класифікації, отримані за допомогою алгоритмізованої процедури агрегації ознак професії та трудової позиції індивіда в організації, підприємстві, фірмі, у сімейній справі, типу трудового контракту, а також за відношеннями власності, що їх повідомляють респонденти в кількісних обстеженнях, — це класи за *статусом*

¹ Теоретичне й методичне обґрунтування наведено в розділі II монографії Симончук О. Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. 416 с.

зайнятості (Б); самоідентифікації індивідів з конкретними класовими категоріями у ході опитування, тобто *класи за самовизначенням* (В).

Шість підсумкових констатацій впливають з проведених статистичних і соціологічних досліджень, стислий реферативний зміст яких полягає в такому:

- формування модерної соціально-класової структури супроводжувалося в Україні таким поглибленням нерівності, який не має аналогів в історії Європи кінця минулого і початку поточного століття;
- тільки за кількісними показниками класова структура в Україні вкладається у неформальні стандарти цивілізованості;
- громадяни України, подібно до громадян інших країн, є прихильниками цивілізаційного егалітарного взірця, згідно з яким більшість населення має розмішуватися на середніх щаблях суспільної ієрархії;
- за оцінками громадян, розрив між цінностями *рівності, порядку, різноманіття* і *селективності* та актуальними станом справ з їхнім впровадженням в життя занадто великий;
- внутрішньо суперечливим і почасти класово не диференційованим залишається комплекс інтерналізованих (засвоєних) індивідами ідеалів, зразків й взірців щодо нерівності, справедливості, досягнення успіху в житті, ступеня конфліктності в суспільстві, що не відповідає стандартам, досягнутим розвиненими країнами;
- ситуація із судженнями і враженнями громадян щодо нерівності, різноманіття, селективності в Україні виправлялася (динаміка у часі) неспішно. Згідно з досить поширеним переконанням, цьому мали сприяти й надзвичайні події в Україні (війна на сході, супутня їй економічна криза і різке зниження рівня життя): саме екстраординарність такого штибу має «вирівнювальний» потенціал.

Становлення модерної класової структури суспільства

За тридцять років незалежності України сформована модерна класова структура за критерієм *відношення щодо власності на засоби виробництва*. Інституційні зрушення, а саме поява й легалізація приватної власності створили умови для виникнення нових класів — капіталістів/роботодавців (великих, середніх і малих власників), дрібної буржуазії (самозайняті й члени сімей, що працюють безкоштовно), проте більшість, як і в усьому світові, складають наймані працівники. Динаміка досить виразна: клас найманих працівників, які обмінюють свій труд на заробітну плату за контрактом, складає нині приблизно 84 % зайнятих (у 1991 році майже 100 %), а клас тих, хто працює на себе, приблизно 16 %, серед яких роботодавців (працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників) приблизно 1 % і частка не збільшується з 1999 року.

Порівняльний аналіз розподілу населення за статусами зайнятості в різ-

них країнах дозволяє констатувати, що розподіл в Україні більше подібний до країн (як західних, так і постсоціалістичних) з великою часткою сільськогосподарського сектора економіки, котрий найбільшою мірою створює позиції дрібної буржуазії – самозайнятих і членів сім'ї, що працюють безкоштовно. Серед цих країн – Польща, Канада, Італія, Іспанія, Туреччина. Водночас у більшості названих країн частка роботодавців (великих, середніх і малих власників) значно більша, ніж в Україні.

У соціології класові схеми вибудовуються у два етапи. Спочатку кодуються професії респондентів згідно з Міжнародною стандартною класифікацією занять 2008 року (International Standard Classification of Occupations – ISCO-08), а потім за одним із алгоритмів вони зводяться в обмежену кількість класів. Найчастіше в порівняльних проєктах, зокрема Європейському соціальному дослідженні (European Social Survey – ESS) та Програмі міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Programme – ISSP), використовується схема Джона Голдторпа (John Goldthorpe) з 10 класів, які можна групувати у менші переліки. Класи за статусом зайнятості є позиціями на підприємствах, в організаціях, у бізнесі, що диференційовані за двома підставами: згідно з володінням засобами виробництва (роботодавці, самозайняті та наймані працівники); а серед останніх – згідно з професією, складністю виконуваних трудових функцій, наявністю підлеглих, особливостями трудового контракту.

Відмінності між країнами залишаються значними, навіть якщо згрупувати такі 10 класів у чотири дуже неоднорідних: *службовий* (професіонали високих компетенцій, управлінці вищого і середнього рівня, великі та середні власники підприємств і активів), *проміжний* (працівники рутинної нефізичної праці; керівники нижчого рівня, зокрема бригадири і майстри), *робітничий* (усі зайняті фізичною працею), а також дрібна буржуазія (власники з невеликою кількістю найманих працівників, самозайняті). Найрозвиненіші країни Західної Європи (Німеччина, Франція, Велика Британія, Швейцарія, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Швеція) являють собою «суспільства середнього класу», адже цей клас становить загалом дві третини зайнятого населення: приблизно 47–50 % – службовий клас (умовно – вищий середній) і 15 % – проміжний (умовно – нижчий середній). Водночас орієнтовно 30 % – робітничий клас і не більше 5–8 % – дрібна буржуазія.

Класовий розподіл в усіх постсоціалістичних країнах (Україна, Росія, Польща, Угорщина, Болгарія, Словаччина) принципово подібний. Робітничий клас у них залишається найчисленнішим (40–50 % зайнятого населення); працівники нефізичної праці нижчого рівня (переважно це робітники сфери торгівлі) – приблизно десяту частину. Службовий (вищий середній) клас становить майже третину зайнятих, а проміжний (нижчий середній) клас – до 10 %. В соціально-економічному сенсі постсоціалістичні країни все ще близькі до статусу «суспільств робітничого класу» (найбільшою мірою це

стосується Росії, Болгарії та Угорщини). Втім таке визначення справедливе і для низки західних країн (Іспанія, Португалія, Греція), де частка робітничого класу така сама.

Отже, *соціально-класова структура України набула модерного вигляду, що є необхідною, але не достатньою ознакою цивілізованості.*

Динаміка сприйняття нерівності¹

Становлення соціально-класової структури внаслідок інкорпорації ринкових відносин завжди (в усіх країнах) супроводжується зростанням *нерівності*. Але в Україні воно було таким, що не має аналогів — якщо орієнтуватися на оцінки громадян. Глибока нерівність й комплекс її негативних наслідків і обумовлюють недостатність суто кількісних параметрів соціально-класової структури.

Сприйняття нерівності громадянами розглядається та інтерпретується як непряма оцінка розриву в добробуті, можливостях доступу до обмежених ресурсів, що забезпечують продуктивне й комфортне життя. Вона формується під впливом, соціальних інститутів, комплексом цінностей, що домінує в суспільстві, засвоюється в процесі соціалізації, транслюється традиційними і новітніми засобами інформації, підтверджується чи спростовується персональним досвідом праці і взаємодії з організаціями на державному і місцевому рівні в процесі задоволення потреб і реалізації прав на гідне існування в сучасному світі.

У модулі «Соціальна нерівність» в рамках проєкту ISSP респондентам пропонується вибрати одну з п'яти моделей, які найкраще описують розподіл людей у суспільстві. З 38 країн, в яких проводилося опитування у 2009 році, тільки в Латвії частіше (майже три чверті тих, хто визначився з вибором) за громадян України (дві третини) обирали «Тип А» — з нечисленною елітою зверху й переважною більшістю внизу, тобто модель максимально нерівного розподілу людей. На 10–20 % відсотків менше респондентів обирали її в Аргентині, Болгарії, Південно-Африканській Республіці, Хорватії. А в Польщі тільки третина (35 %). В середньому для усіх країн «Тип А» називала чверть (25 %) опитаних, а найменше у Данії (2 %), Норвегії (2 %), Швеції (7 %), Фінляндії (6 %)².

¹ Нижче наводяться емпіричні дані проєкту «Програма міжнародного соціального дослідження» (ISSP, модуль «Соціальна нерівність»), в якому 2009 та 2019 року брав участь Інститут соціології НАН України. Вибірка випадкова; 2009 року опитано 1212 респондентів, а 2019-го — 2001 респондент на підконтрольних Україні територіях. Збирання первинної інформації в обох випадках виконано Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС); 2019-го на замовлення кафедри соціології Національного університету «Кієво-Могилянська академія». Для коректного зіставлення даних двох років з масиву 2009-го вилучено дані по АР Крим.

² Дані 2019 року по усіх країнах стануть доступні не раніше 2022 року.

За 10 років між двома останніми хвилями опитування в Україні відбулися помітні зміни у сприйнятті нерівності за показником вибору моделі розподілу людей (табл. 3.18). З двох третин до половини (з 70 до 54 %) зменшилася частота вибору «Типу А», водночас втричі-вчетверо частіше вибиралися моделі більш рівномірного розподілу людей: з 5 до 14 % «Тип С», з 2 до 9 % «Тип D». Динаміка на користь толерантнішого ставлення до наявної в українському суспільстві нерівності, можливо, й обумовлена позитивними зсувами у реальній ситуації з розподілом доходів, шансів і можливостей жити достойно. Проте оцінки 2019 року поступаються значенням лише декільком країн у 2009 році, що вказує як на жорсткість всієї стратифікаційної конструкції, так і на стурбованість громадян дефектами у роботі соціальних інститутів, до функціональних обов'язків яких входять зусилля з приборкання надмірної нерівності. Втім, напевно, така динаміка свідчить також про при звичаєння до *нерівності*, тобто все більшою кількістю людей визнається її невідгукність, неусувність такої умови зі спільного життя.

На графіку (рис. 3.1) відповіді громадян України у 2019 році складаються у фігуру, в основі якої «Тип А»: виродженого, екстремального пірамідального типу з широкою основою.

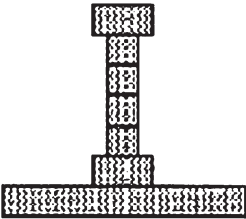
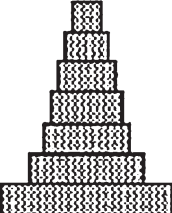

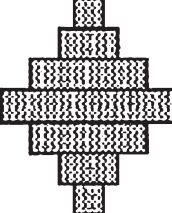
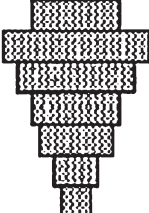
В усіх країнах — учасниках проєкту ISSP, в усіх хвилях модуля «Соціальна нерівність» респонденти найчастіше вказують на один із типів, який дослідники називають модальним. Втім, однозначності не спостерігається, а розкид думок свідчить про те, що люди знаходять себе, уявляють себе в різних локальностях нерівності в межах однієї держави. Соціальний світ у уявленнях громадян — це світ нерівномірно розподіленої нерівності.

Зазначене запитання модуля дозволяє з'ясувати, в якому із сегментів такого світу респонденти себе бачать, який стратифікаційний ландшафт відкривається їм з позиції, що вони її займають. В Україні 54 % живуть — і усвідомлюють це — в «країні глибокої нерівності»; 21 % — у «країні менш глибокої нерівності» («Тип В»); 14 % — у «країні помірної нерівності» («Тип С»); 9 % — у «країні слабо вираженої нерівності» («Тип D»); 3 % — у «країні мінімальної нерівності» («Тип Е»). Ті, хто обрав «Тип Е», фактично заявляють про властиву їм навичку (схильність, диспозицію) не визнавати нерівність.

Порівняно із 2009 роком, в Україні в 2,3 рази збільшилася частка тих, хто не зміг визначитися з вибором діаграми (18 % проти 8 %). У різних країнах опцію «важко сказати» у відповіді на це запитання обирають до 10 % респондентів. Так, у 2009 році лише у трьох країнах із 38, що брали участь в ISSP, частка була вищою: в Австрії 11 %, у Росії 13 %, у США — 23 % (тоді як у середньому — 5 %). Неспроможність визначитися або байдужість до самої проблеми кожного п'ятого громадянина України у 2019 році може бути наслідком (не більш ніж припущення) подій зими 2013–2014 року, війни на сході країни та її негативних наслідків. Можливо, саме екстраординарні події та їхня інерція вивели запитання про структуру нерівності за межі

Таблиця 3.18

Зміни у сприйнятті різних моделей розподілу людей в українському суспільстві за 10 років (% до тих, хто визначився)

		2009	2019
	Тип А Нечисленна еліта зверху, небагато людей посередині й переважна більшість внизу	70	54
	Тип В Суспільство як піраміда: нечисленна еліта на верхівці, більш численна верства посередині та найбільша кількість людей внизу	21	21
	Тип С Схожа на піраміду «типу В», проте дещо менше людей перебуває в найнижчій частині піраміди	5	13
	Тип D Суспільство, де більшість людей перебуває посередині	2	9
	Тип Е Велика кількість людей на верхівці та нечисленна кількість людей внизу	2	3

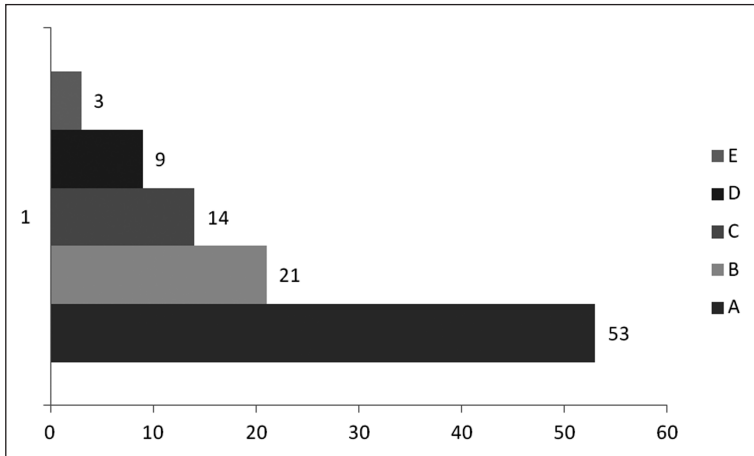

Рис. 3.1. Розподіл людей за типами структури в Україні у 2019 році (% до тих, хто визначився із вибором діаграми)

нагальної актуальності, zarazом дестабілізувавши і структури, і патерни їхнього сприйняття у частини громадян.

У 2009 році на запитання про те, на яку модель має походити розподіл людей в Україні, 56 % опитаних обрали «Тип D», з більшістю людей посередині, ромбовидний розподіл. І в цьому вони нічим не відрізняються від людей по всьому світу: в середньому для 38 країн цей тип називали 49 %, з максимумом у 64 % у Південній Кореї та у діапазоні 58–62 % у Данії, Норвегії, Фінляндії, Швеції. У 2019 році 46 % громадян України вважають «Тип D» найприйнятнішим, проте розрив між наявним станом з розподілом людей (асиметричним і несправедливим) і бажаним (оптимальним, цивілізованим) залишається надто значним. Іншими словами, проєкції нерівності в країні мають бути іншими.

Домінуючий в уявленнях громадян України про нерівність пірамідальний «Тип А» є вкрай недосконалою й неприйнятною свідомо та емоційно фігурою. Його відмінність від бажаного, тому що соціально доцільного, ромбовидного «Типу D» позначає дистанцію, що має бути подолана для досягнення в даному аспекті стану цивілізаційної суб'єктності країни.

Клас і цінність селективності

Сучасним ідеалом справедливості в досягненні життєвого успіху є *рівність можливостей*, тобто мінімізація впливу структурних чинників (соціального походження, близьких знайомств із впливовими людьми, освічених батьків, багатства сім'ї) і максимізація — меритократичних (коли одні люди для досягнення успіху докладають більших зусиль, ніж інші, — наполегливо працюють, здобувають освіту, підвищують кваліфікацію). Відомо, що іс-

нують і відтворюються класові відмінності у поясненні чинників життєвого успіху. Представники робітничого класу схильні бачити їх більшою мірою у перевагах, пов'язаних із грошима та зв'язками, і меншою — в особистих зусиллях. Тоді як серед представників середнього класу, навпаки, більшість становлять сповідники меритократичної концепції досягнень, що акцентує роль наполегливої праці, здібностей, амбіцій та здобуття освіти.

Методика вивчення чинників досягнення життєвого успіху зазвичай є такою. Респондентам пропонують оцінити за 5-бальною шкалою (від «надзвичайно важливо» до «зовсім не важливо») значущість наведених в анкеті модуля «Соціальна нерівність» 11 чинників досягнення успіху, однак зазвичай увагу приділяють шістьом із них¹. Три чинники — «походження з багатого сім'ї», «наявність освічених батьків», «особисті зв'язки з “потрібними” людьми» — залучали для характеристики успадкованих класових переваг. Решту три — «амбіції, честолобство», «уміння важко і наполегливо працювати», «особисто здобута якісна освіта» — для відображення особистих характеристик та поведінки, тобто як меритократичні чинники. Ці шість чинників зводять в єдину шкалу шляхом побудови індексу, обчислюваного діленням середнього значення трьох змінних, що відображають особисті характеристики, на середнє значення трьох змінних, пов'язаних із класовими перевагами. Значення 1 вказує, що обидва типи пояснень визнаються респондентами однаково важливими. Чим ближче значення до нуля, тим більшою мірою люди схильні вважати, що особисті ознаки (на відміну від пов'язаних із класом) є найважливішими для просування. Чим більше значення перевищує 1, тим більше поцінуються структурні ознаки.

Вивчення домінантних чинників життєвого успіху та перевірка відповідної гіпотези щодо класових ефектів для України було вперше здійснено 2009 року із застосуванням описаного вище індексу. Виявлено, що населення України було схильне вбачати причини життєвого успіху майже однаковою мірою в особистих характеристиках людини й у складових її соціального походження: індекс 0,97, максимально близький до 1. Він значно відрізнявся від суджень респондентів із західних і східноєвропейських країн, де життєвий успіх значно більшою мірою пов'язували з чинниками індивідуальних характеристик, а не класового походження (індекс — 0,73 і 0,82 відповідно). Водночас фіксувалися відмінності між країнами: у постсоціалістичних значення індексу тяжіло до полюса ідеології комплексного впливу особистих і класових характеристик, а у західних країнах — до полюса меритократичної ідеології. Через 10 років, у 2019-му, відповідний індекс в Україні й далі становить 0,97, що свідчить про сталість уявлень людей про чинники життєвого успіху.

Втім, класові особливості сприйняття чинників досягнення життєвого успіху 2009 року в Україні були подібні до інших країн. А саме: представники

¹ Повний список чинників, крім залучених до методики, включає «хабарі», «національність», «сповідувана релігія» і «стать».

робітничого класу¹ (насамперед некваліфіковані) здебільшого схильні бачити причини життєвого успіху в поєднанні чинників соціального походження й індивідуальних зусиль (індекс, ближчий до 1), тоді як представники службового класу більшою мірою відзначали чинник особистісних якостей (індекс, ближчий до 0). Причому в Україні у 2009 році цей зв'язок був не таким виразним, як 10 років по тому (рис. 3.2)². У 2019 році чітко зафіксовано, що меритократична концепція досягнення успіху (а отже, й ідеологія індивідуалізму) найбільшою мірою властива представникам службового класу (0,88) і дрібним власникам (0,89), а найменшою – тим, хто належить до робітничого класу, а саме кваліфікованим і сільськогосподарським робітникам (1,03 і 1,01 відповідно). Крім того, унаочнюється чіткий ефект не тільки класу за статусом зайнятості, а й за самовизначенням – чим вища класова позиція людини, тим виразніша меритократична концепція у сприйнятті нею шляхів досягнення життєвого успіху.

Отже, за десять років у реалізації цінності селективність, тобто заповнення вакансій в організаціях і на підприємствах, згідно з кваліфікацією, досвідом і репутацією претендентів, у середньому не відбулося помітних зрушень: структурні чинники (походження, статус сім'ї) визнаються громадянами України такими ж впливовими, як і компетенції, здобуті в процесі освіти й набуття практичного досвіду. Зросли відмінності у сповідуванні меритократичної концепції між представниками верхніх і нижніх рівнів суспільної стратифікації.

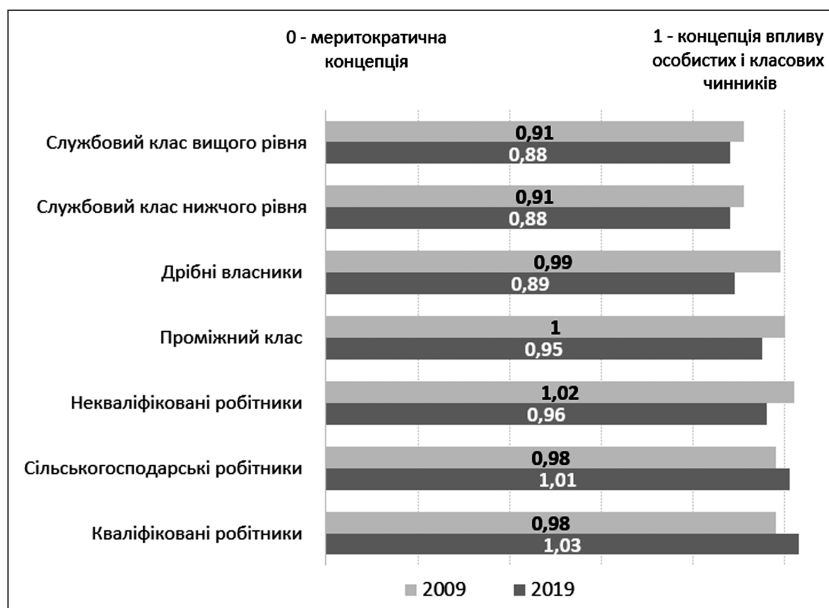
Клас і цінності порядку та різноманіття

Модуль «Соціальна нерівність» дозволяє відстежувати у часі динаміку оцінок людьми різних видів конфлікту – між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і працівниками, людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства. Інтереси, домагання, бажання різних соціальних категорій ніколи не утворюють цілком сумирну систему, між ними завжди існують приховані напруга і конфлікти, які іноді набувають гострої і явної форми. Вимірювання ступеня конфліктності здійснюється досить простим способом: респондентам пропонується відповісти на запитання: «У багатьох країнах існують відмінності або навіть конфлікти між соціальними групами.

¹ Для конструювання класів використано синтаксис Гарі Ганзбума 1994 року. Відповідні 10 класових категорій за методикою Джона Голдторпа було згруповано у п'ять більших «класів за статусом зайнятості»: службовий, проміжний, дрібні власники, кваліфіковані робітники і некваліфіковані.

² Використовувався й «клас за самовизначенням», тобто класова ідентичність, віднесення респондентом себе до однієї з шести категорій – вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий і нижчий. Запитання в анкеті сформульовано так: «Більшість людей зазвичай відносять себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?» Оскільки лише декілька респондентів відносили себе до «вищого класу», то їх поєднували зі «верхнім середнім класом».

Клас за статусом зайнятості

Клас за самовизначенням

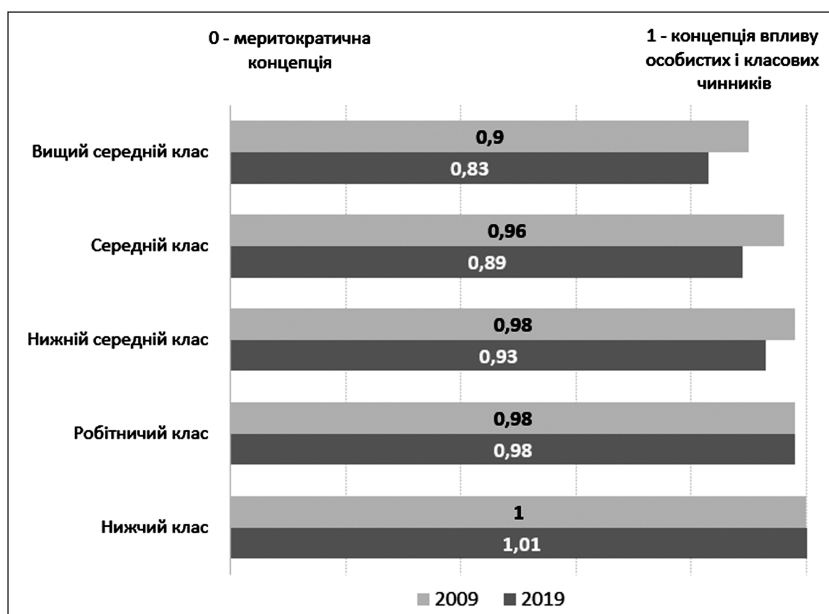

Рис. 3.2. Клас і сприйняття чинників досягнення життєвого успіху (2009 і 2019 роки, середнє значення індексу)

На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт у Вашій країні між бідними і багатими, робітничим і середнім класом, керівниками і працівниками, людьми на вершині суспільства і людьми з низів суспільства?»

Сприйняття певного виду конфлікту вимірюють із застосуванням шкали, де відповіді на запитання розподіляються в межах однакових інтервалів між 0 і 100: «дуже гострий конфлікт» = 0, «гострий конфлікт» = 33, «не дуже гострий конфлікт» = 67 і «відсутність конфлікту» = 100. Рівень сприйняття конфлікту або консенсусу визначається за значенням індексу, що наближається або до нуля (максимально гострий конфлікт), або до 100 (відсутність конфлікту або консенсус між соціальними групами). В сучасній літературі емпірично підтверджено дві гіпотези: 1) люди в розвинених країнах відчувають і мають уявлення про певний рівень класового конфлікту, причому його гостріше сприймають в ліберальних суспільствах, ніж у соціально-демократичних; 2) відмінності між класами в оцінках конфлікту в порівнюваних країнах є невиразними.

За такою методикою в Україні у 2009 році було вперше виміряно сприйняття людьми зазначених видів конфлікту в контексті відповідних тенденцій у світі та в Європі. З'ясовано, по-перше, що як найгостріший усвідомлюється конфлікт між людьми на вершині суспільства та в його низах, а найменш актуальним вважають конфлікт між робітничим і середнім класами. По-друге, тренд послаблення гостроти сприйняття конфліктів, що фіксувався у західних країнах у 1987–1999 роках, змінився *усталеністю оцінок* – у 1999–2009 роках не відзначено ані суттєвого зниження, ані зростання значень індексу. На постсоціалістичному просторі період усвідомлення значної протилежності групових інтересів на початку інтенсивних суспільних трансформацій змінився тенденцією *поступового посилення соціального консенсусу*. По-третє, класові відмінності у відповідних показниках були незначними, проте представники робітничого і проміжного класів дещо гостріше за інших оцінювали всі види конфлікту.

Дані 2019 року дають змогу встановити, як змінилося в Україні сприйняття міри суперечності між інтересами різних соціальних груп порівняно з 2009 роком, а також чи впливає класова належність людей в той самий спосіб на відповідні установки. Згідно з індексом конфлікту/консенсусу (табл. 3.19 і рис. 3.3), у 2019 році найгостріше відчуваються два види конфлікту – *між людьми на вершині суспільства і людьми з низів та між бідними і багатими* (середнє значення індексу – 50 – перебуває в інтервалі між «гострим» і «не дуже гострим конфліктом» – від 33 до 67)¹. У тому ж інтервалі фіксується сприйняття конфлікту між *керівниками і працівниками* (57). Найменш

¹ Ці види конфлікту, на думку респондентів, з розряду «вічних». Так, 74 % українців упевнені, що «нерівність буде зберігатися й надалі задля прибутків багатих і тих, хто при владі». Приналежність до класу за самовизначенням також впливає: чим нижча класова позиція, тим частіше підтримується таке судження.

актуальним громадяни України вважають конфлікт між *робітничим* і *середнім класами* (значення індексу 72 – в інтервалі між «не дуже гострий конфлікт» і «відсутність конфлікту» – від 67 до 100). Порівняно з 2009 роком три види конфлікту (між бідними і багатими, керівниками і працівниками, робітничим і середнім класами) мають тренд до загострення, залишаючись водночас у межах відповідного діапазону. Водночас конфлікт між людьми на вершині суспільства і людьми з низів усвідомлюється як дещо менш гострий.

Таблиця 3.19

**Динаміка сприйняття певних видів конфлікту в Україні
(2009–2019 роки, середнє значення індексу конфлікту/консенсусу)**

Клас	Люди на вершині vs люди з низів		Бідні vs багаті		Керівники vs працівники		Робітничий клас vs середній клас	
	2009	2019	2009	2019	2009	2019	2009	2019
<i>Класи за статусом зайнятості</i>								
Службовий клас вищого рівня	50	53	57	51	66	60	79	78
Службовий клас нижчого рівня	49	46	53	48	66	56	81	74
Проміжний клас	42	50	50	51	63	56	82	69
Дрібні власники	48	47	51	46	59	59	77	74
Кваліфіковані робітники	43	49	50	50	60	56	80	71
Некваліфіковані робітники	42	53	49	49	59	53	79	69
Сільськогосподарські робітники	38	49	49	53	58	60	73	72
Загалом (N =1503 / 1847)	45	50	51	50	62	57	80	72
<i>Класи за самовизначенням</i>								
Верхній середній клас	53	47	65	54	75	58	83	74
Середній клас	50	51	57	50	68	55	82	73
Нижній середній клас	44	46	51	49	58	62	80	76
Робітничий клас	42	51	48	50	59	57	79	72
Нижчий клас	38	49	47	45	53	52	72	65
Загалом (N =1664 / 2000)	45	50	52	49	61	56	79	72

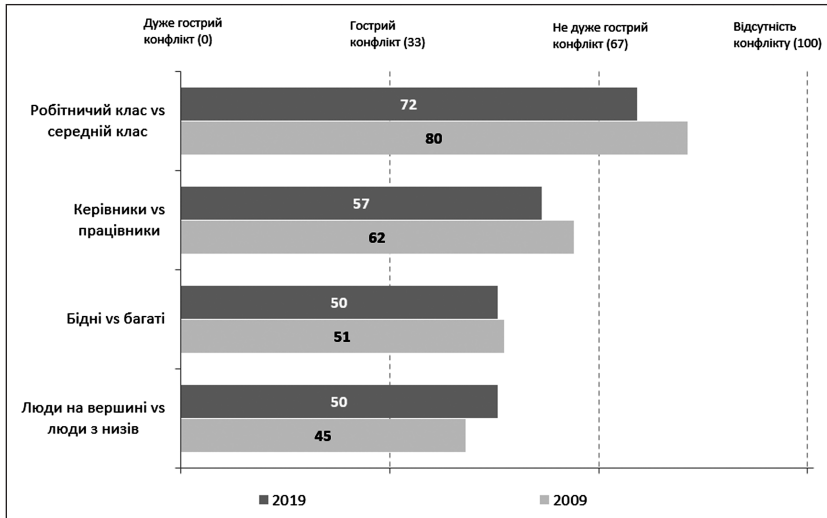

Рис. 3.3. Динаміка сприйняття різних видів конфлікту в Україні (2009 і 2019 роки, середнє значення індексу)

У 2009 році оцінки гостроти різних видів конфлікту в Україні більш помірковані, а відмінності між класами менш виразні, ніж в інших країнах. У західних країнах досить очевидним є класово детермінований характер сприйняття всіх видів конфлікту: оцінки представників службового класу та дрібних власників у всіх випадках тяжіють до визнання наявності консенсусу між соціальними групами, тобто усвідомлення конфлікту їхніх інтересів як менш гострого. Проте представники робітничого класу — кваліфіковані й некваліфіковані робітники, навпаки, відносно більшою мірою схильні бачити відносини між різними соціальними групами як конфліктні. Характер зв'язку між класом за самовизначенням і оцінками різних видів конфліктів в Україні подібний до інших країн: респонденти, що ідентифікують себе з робітничим чи нижчим класом, всі конфлікти сприймають гостріше, ніж ті, хто відносить себе до верхнього середнього чи середнього класу.

Отже, рівень артикуляції конфліктів у масовій свідомості, а також відмінності між класами в їхній оцінці менші за ті, що наявні у країнах, на які варто бути схожими в даному аспекті. Це означає, що в українському суспільстві не поширені уявлення про позитивні ефекти акцентуації публічного обговорення суперечностей інтересів і потреб соціальних груп, винесення їх у політичний порядок денний задля розробки прийнятних компромісів і досягнення за рахунок цього більш щільної суспільної солідарності.

3.4. Громадянське суспільство як підґрунтя цивілізаційної суб'єктності України

Сучасний громадянський рух в Україні став виразним гуманістичним проявом цивілізаційної суб'єктності у Східній Європі. Власне, однією з ключових рис європейської цивілізації є феномен громадянського суспільства, який поєднував модерну історичну концепцію і проєкт модернізації суспільного життя, коли основний акцент ставився на принцип відокремленості суспільної життєдіяльності від державної влади. Це і вирізняє європейську цивілізацію з-поміж інших, коли автономні від держави суб'єкти здійснювали вирішальну роль у модернізації суспільства, його демократизації та формуванні національної ідентичності.

Починаючи з часів пізнього феодалізму на теренах Європи відбувалися суспільні трансформації, пов'язані з розпадом традиційних, феодально-станових структур та становленням буржуазних суспільних відносин. Проявом цих трансформацій стала поява автономних від волі монархів та аристократії протогромадянських осередків – різного роду торгових, ремісничих, цехових спілок, самоуправління міст, вільних університетів. Саме поширеність цих складових на теренах різних державних утворень у подальшому визначила межі європейської цивілізації.

Соціологічна інтерпретація громадянського суспільства як комплексного соціокультурного і суспільно-політичного феномена включає наявність таких вимірів: 1) *соціальних інститутів* (незалежні медіа; інституціоналізована громадська думка; дієвість принципу верховенства права; громадський контроль за владою на всіх рівнях); 2) *громадянської культури*, суспільних норм, цінностей і чеснот цивільності (плюралізм; толерантність; довіра; суспільна відповідальність; патріотизм; здатність до компромісів; самоповага; ввічливість; громадська солідарність і взаємодопомога); 3) *соціальних практик* (суспільна активність громадян; громадські рухи; ініціативні групи; громадянська участь у добровільних асоціаціях; громадянська компетентність і поінформованість; лобіювання суспільно важливих ініціатив) [15, с. 28].

Класичне визначення «громадянина» як невіддільного є квінтесенцією розвитку політичної свідомості населення часів Модерну. У прикладному значенні громадянське суспільство передбачало здебільшого засновану на ліберальних і демократичних цінностях самоорганізаційну форму громадянської активності у протидії тискові влади. На практиці це протистояння не завжди було ненасильницьким, і люди, залучені до громадянських рухів, не завжди відзначалися ліберальними поглядами. Та все ж загальна конфліктна логіка у протистоянні з державою привела європейські суспільства до демократизації.

Скептичне ставлення до масової політичної участі ґрунтується на тезах, що не кожен громадянин володіє навичками приймати обґрунтовані

політичні рішення. Занадто багато активних громадян не мають необхідних здібностей для прийняття зважених рішень через обмеженість ресурсів часу та фінансів. Отже, масова активність піддається маніпуляції з боку ворожих держав, місцевих спритних політиків та олігархів. У результаті все це нерідко зводиться до охлократичних феноменів, які мало чим нагадують класичне громадянське суспільство.

Відтак стабільність і дієвість громадянського суспільства залежать від того, наскільки його суб'єкти сповідували цінність *свободи*, яка є основним етичним підґрунтям громадянського способу суспільної життєдіяльності. Реалізація даної цінності породжує такі риси суб'єктності особистості, як індивідуальна відповідальність, відкритість до змін, здатність до самореалізації, незалежності у вчинках, вміння розвиватися та розгортати власний потенціал тощо. На макросоціальному рівні ці риси переносяться на загальну гуманістичну суб'єктність країни, яка стає впливовою саме завдяки привабливому способу суспільної життєдіяльності.

Цінність *свободи* набуває цивілізаційних рис та втілюється у суспільну життєдіяльність за умови існування: 1) ринкових відносин в економіці; 2) вагомої самодостатньої соціальної страти відповідальних виборців; 3) верховенства права та рівності перед законом усіх громадян; 4) публічної сфери, яка включає в себе традицію вільних обговорень та незалежних ЗМІ; 5) самоорганізованих товариств і громадянських практик. За умов слабкості державних інститутів активна меншість може задавати спрямованість суспільного розвитку, перехоплюючи та дублюючи функції держави у багатьох сферах. Це може бути як оборона та безпека країни, так і розробка та впровадження реформ, коли активні фахові спільноти беруть під контроль ті сфери, які безвідповідальні чиновники не в змозі ефективно змінювати. Однак темпи та якість цього розвитку залежать від того, чи пасивна більшість позитивно сприймає таку громадянську «інтервенцію» та чи цінує вона самовідданість активних співгромадян.

Еволюція громадянського руху в Україні

Успішність посткомуністичного транзиту передбачала наявність громадянського руху, який став підґрунтям переходу влади у Центральній Європі до людей нового політичного класу. Громадянський рух як різновид соціального руху можна визначити як колективну спробу досягти спільного інтересу або спільної мети через інноваційні акції поза межами традиційних інституцій. Громадянські рухи передують утворенню повноцінного громадянського суспільства. Йдеться про колективну форму соціальної мобілізації, яка є менш ієрархізованою, більш лабільною порівняно з цілісними недержавними організаціями.

Цивілізаційна суб'єктність певної країни з'являється тоді, коли наявні чіткі соціокультурні передумови існування громадянського суспільства. Ключ-

човим моментом цієї успішності була наявність у суб'єктів громадянського руху чітких ціннісних орієнтацій на ринкові перетворення та демократизацію. Оскільки у посткомуністичних суспільствах Центральної Європи та Прибалтики не було геополітичних дилем та ідентифікаційних розколів, поєднання проєвропейських прагнень з ціннісним наповненням громадянського руху привело до в цілому успішного транзиту цих країн, який завершився на початку 2000-х років. Їхній транзит відображався у масовій свідомості як повернення до звичного, усталеного соціального порядку. Іншим сприятливим чинником була етнокультурна гомогенність цих суспільств.

Натомість Україна після здобуття незалежності не мала чіткої соціальної основи для подальшої модернізації та демократизації. Відсутність еволюційного сталого розвитку, світові війни, Голодомор, репресії у XX столітті стали не єдиними причинами слабкого розвитку громадянського суспільства в Україні. Психологія виживання та відповідні соціальні практики наклали свій відбиток на характер взаємодії між державою і суспільством. Від тотальної недовіри до владних інститутів до тимчасового запаморочення, спричиненого черговим «месією», стало замкненим колом, яке важко розірвати пасіонарним активістам зі шляхетними намірами. Іншою проблемою стало існування регіональних та етновних відмінностей політичної свідомості населення, що відтворювалися на президентських та парламентських виборах. У слабоінтегрованих, неоднорідних суспільствах доступ різних соціальних груп до обмежених матеріальних і культурних ресурсів створює конфліктну ситуацію.

В Україні зародження сучасного громадянського руху пов'язується з періодом кінця 1980-х – початку 1990-х років, коли активна меншість («Революція на граніті», парламентська опозиція у Верховній Раді) пов'язувала демократизацію суспільства з проголошенням незалежності. Саме ідеї цієї меншості тимчасово оволоділи населенням УРСР і сприяли безболісному для республіки здобуттю незалежності. Однак подальший демократичний транзит був сповільнений, оскільки більшість населення у 1990-ті роки не була зацікавлена в принципових соціальних трансформаціях.

Стабілізаційним чинником початкового етапу пострадянської трансформації став феномен подвійної інституціоналізації: існування старих і нових інститутів забезпечував новий соціальний лад, за якого «нові» соціальні актори не прагнули радикального переформатування політичної сфери, люстрації, репресій тощо, побоюючись рішучого спротиву, а представники «старих» верств частково зберігали свої звичні соціальні ролі та позиції [16]. Втім, на початку 2000-х років феномен подвійної інституціоналізації створив рольову та інфраструктурну переобтяженість інституційного простору. «Нові» соціальні актори прагнули змін шляхом виборів.

Як приклад цивілізаційного розвитку громадянського руху в Україні, можна вважати порівняння детермінант участі у двох українських революціях – Помаранчевій революції 2004 р. і Революції Гідності (Євромайдані) 2013–2014 рр. Ці два феномени стали безумовним втіленням цивілізаційної

суб'єктності України, яка супроводжує посткомуністичний транзит у східно-європейській країні.

Масові фальсифікації на президентських виборах 2004 року стали поштовхом до Помаранчевої революції. Молодь вже не мала того соціального досвіду, який би схиляв до орієнтації на реставрацію тоталітарних процесів. Структурні зміни, що відбулися в українському суспільстві у посткомуністичний період, виокремили й іншу нову соціальну групу — підприємців. Активну підтримку «помаранчевому» Майдану з боку групи середніх підприємців і власників, для яких головними спонукальними чинниками протесту було прагнення свободи економічної діяльності та лібералізації економіки, спричинило відчуття небезпеки для власного бізнесу з огляду на загрозу поглинання його кримінальним капіталом, яку втілював провладний кандидат. Якщо внесок студентства був найбільшим у формі безпосередньої участі в акціях протесту, то матеріальна і фінансова допомога була найвідчутнішою з боку підприємців. Однак відсутність серед протестувальників підтримки демократичних цінностей негативно вплинула на характер постреволюційної управління і завадила досягти остаточної демократизації [17].

Якщо брати до уваги дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, частки протестуючих на обох Майданах у цілому співмірні: участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції зазначило 20 %, в період Революції гідності — 17,1 %. Втім, треба розуміти, що події листопада—грудня 2004 року не були такими тривалими та драматичними, як події на Євромайдані. Для порівняння чинників участі громадян в обох протестних виступах було застосовано метод логістичної регресії, який дозволяє виявити найбільш впливові чинники на певну поведінку в усій їхній сукупності¹. Виявлено, що спільними чинниками обох протестних виступів стали макрорегіональний розкол та зовнішньополітичні пріоритети населення (табл. 3.20).

В обох випадках переважали мешканці Заходу і Центру країни, прихильники вступу України до ЄС та противники приєднання України до союзу Росії і Білорусі. І якщо у детермінації участі в Помаранчевій революції ці чинники поєднувалися з чинниками мовної ідентифікації, вікової та статусної диференціації, то участь у Революції Гідності зумовлювалася ще й підтримкою демократичних та ринкових цінностей. На відміну від подій Помаранчевої революції, наприкінці 2013 р. — на початку 2014 р. протестні «євромайдани», хоч і нечисленні, також з'явилися у великих містах на Сході і на Півдні країни, коли російськомовні представники середніх прошарків

¹ Для виявлення чинників, включених до регресійних рівнянь, потрібно насамперед звертати увагу на значущість коефіцієнтів. Зокрема, найбільший вплив мають ті фактори, коефіцієнти яких мають значущість на рівні 0,001. Зазвичай рівні значущості позначають зірочками (*). А вже потім потрібно аналізувати значення коефіцієнтів та значення їхніх експонент — відношень шансів (odds ratio) кожного фактора.

також виявили свою громадянську позицію. Про увиразнення цивілізаційного розвитку громадянського руху у часи Революції Гідності свідчить поява чинників схвалення ідеї вступу України до НАТО і беззаперечної підтримки багатопартійної системи та більший вплив чинника схвалення розвитку приватного підприємництва.

Таблиця 3.20

Детермінанти протестних дій населення України під час Помаранчевої революції та Революції Гідності, логістичні регресії

	Помаранчева революція	Революція Гідності (Євромайдан)
Стать (1 = Чоловік; 2 = Жінка)	-0,499*** (0,607)	-0,207 (0,813)
Вік (у роках)	-0,016*** (0,985)	-0,009* (0,991)
Суб'єктивний соціальний статус (1–7)	0,203*** (1,225)	0,160* (1,174)
Тип населеного пункту (1 = село; 9 = понад 1 млн осіб)	-0,049* (0,952)	-0,064* (0,938)
Макрорегіональний розподіл (1 = Захід/Центр; 0 = Південь/Схід)	1,569*** (4,802)	1,514*** (4,544)
Мовна ідентичність (1 = Українська; 0 = Російська/Інша)	0,555** (1,742)	0,456 (1,577)
Ідея приєднання до союзу Росії і Білорусі (1 = Позитивно; 0 = Негативно/Важко сказати)	-0,721*** (0,486)	-1,095** (0,335)
Ідея приєднання до Європейського Союзу (1 = Позитивно; 0 = Негативно/Важко сказати)	0,543*** (1,721)	0,488** (1,629)
Ідея приєднання до НАТО (1 = Позитивно; 0 = Негативно/Важко сказати)	0,180 (1,198)	0,581*** (1,788)
Ставлення до розвитку приватного бізнесу (підприємництва) в Україні (1–5)	0,145* (1,156)	0,219** (1,245)
Україні потрібна багатопартійна система (1 = Так; 0 = Ні/Важко сказати)	0,010 (1,010)	0,662*** (1,939)
Constant	-2,283 (0,102)	-4,061 (0,017)
Nagelkerke R Square	0,301	0,304
N	363	286

Примітка: В таблиці показані В-коефіцієнти предикторів регресійного рівняння з відповідними відношенням шансів їхнього впливу на залежну змінну в дужках.

* – значущість на рівні 0,05; ** – значущість на рівні 0,01; *** – значущість на рівні 0,001.

Джерело: [18].

Демократичні цінності, потреба ринкових перетворень та більш чіткий євроатлантичний курс стали співвідноситися з власними інтересами активістів громадянського руху. У віковому плані попередній досвід активістів посилювався молоддю з найбільших університетських міст, які історично є рушієм модернізації суспільства. Таким чином, до громадянського руху було залучене вже ширше коло людей, які не мали радянського досвіду політичного життя. Сприйняття демократичних і ринкових цінностей притлумили регіональні та мовно-етнічні ідентичності. Все це стало свідченням нового етапу розвитку громадянського руху на шляху до модернізації.

Участь українців у діяльності громадських організацій

Участь у діяльності громадських організацій (на Заході прийнято говорити про «добровільні асоціації», «товариства» чи «групи інтересів»), як і соціальній мережі, є важливою складовою розвитку суспільства. Громадські організації переважно зосереджені на спеціалізованих інтересах. Однак подеколи діяльність цих організацій поширюється на більш масштабні суспільні проблеми.

Ці групи історично стали виразниками ери модернізації та одним із головних способів структурування громадянського суспільства. У модернізованих суспільствах активність у добровільних асоціаціях пов'язується із високим ступенем соціальної диференціації. Саме тому, на думку С. Гантингтона, політично розвинене суспільство відрізняється від нерозвиненого насамперед кількістю, чисельністю та ефективністю наявних у ньому громадських організацій [19, р. 89]. Мережа громадських об'єднань сприяє децентралізації політичної системи та урізноманітненню варіантів доступу до врядування для реалізації власних інтересів.

Акцент на добровільності не випадковий, оскільки саме така група може бути осередком громадянського суспільства — групи людей, які відносно вільно організовуються для досягнення взаємних та особистих інтересів або для досягнення спільних і, як правило, неприбуткових цілей. Добровільні асоціації мають статут, кваліфікаційні критерії членства, певну ієрархію та посади, заповнені на виборчій основі. Функціонування добровільних асоціацій коригується періодичними зборами членів. У результаті взаємного впливу та взаємодії в асоціаціях їхні члени набувають досвіду відповідальності за колективні рішення.

Попри зростання кількості зареєстрованих громадських об'єднань, кількість людей, залучених до роботи організацій, вочевидь залишається на одному рівні. Доказом цього слугують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (табл. 3.21). Попри незначні коливання, істотних зрушень упродовж десятиліть не відбулося. Якщо взяти за основу динаміку показника «не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи

Таблиця 3.21

Динаміка відповідей населення України на запитання
«Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?» (%)

Організації	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Клуб за інтересами	2,0	1,6	1,3	2,5	1,2	1,7	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4	3,1	1,7
Політична партія	0,7	0,5	0,9	0,8	2,2	1,9	4,6	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4	1,1	1,7
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,4	0,2	0,7	0,6	0,8	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6	1,1	0,2
Екологічний рух	1,3	0,9	1,5	1,1	2,0	1,3	0,9	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2	1,1	0,8
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,6	0,8	0,7	0,7	0,9	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9	1,7	1,4
Нетрадиційна профспілка	3,3	1,0	1,4	1,5	0,3	0,4	0,2	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	0,1	3,3
Творча спілка	1,2	0,4	0,7	0,6	0,4	0,5	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1	1,2	0,7
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,7	2,8	2,0	2,1	1,8	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8	3,6	2,1
Об'єднання за фахом	2,7	2,3	2,0	2,9	2,8	2,9	1,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8	1,7	0,9
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,6	1,4	2,0	1,8	1,4	1,3	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4	1,6	1,1
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,3	3,9	5,2	4,0	4,2	2,6	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6	2,9	2,6
Об'єднання фермерів	0,7	0,2	0,3	0,7	0,9	0,4	0,3	0,5	0,4	0,6	0,2	0,3	1,0	0,4
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	1,1	0,6	1,0	0,9	0,7	0,8	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6	1,1	0,4
Не належу до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів	82,2	86,7	86,6	82,9	83,9	83,8	83,6	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1	83,1	85,0
Не відповіли	0,9	0,0	0,2	0,1	0,2	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0

рухів», то, відповідно, членством у громадських або політичних організаціях охоплено лише 14–17 % дорослого населення України.

Якщо порівняти показники впевненості членів і нечленів громадських організацій про власну ефективність у протидії можливим утискам з боку владних органів, то очевидна різниця відмінності між ними (табл. 3.22).

Таблиця 3.22

Впевненість у власній ефективності у протидії можливим утискам з боку уряду або місцевої влади серед залучених і не залучених до громадських організацій України респондентів, 2019 р. (%)

	Член громадської організації	Не належу до жодної організації	Населення України загалом
<i>Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	37,2	57,5	54,1
Важко сказати	33,5	29,9	30,5
Так, зміг би щось зробити	29,3	12,6	15,4
<i>А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?</i>			
Ні, нічого не зміг би зробити	26,6	45,6	42,4
Важко сказати	30,6	31,3	31,2
Так, зміг би щось зробити	42,8	23,1	26,4

Серед членів громадських організацій частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку уряду, вдвічі більша (29,3 %), ніж загальнонаціональні показники (15,4 %). Подібним чином частка тих, хто декларує змогу щось зробити проти утисків прав та інтересів з боку місцевої влади, серед залучених до громадських організацій виявилася суттєво більшою (42,8 %), ніж серед населення загалом (26,4 %).

Зусилля, спрямовані на перебування у громадських організаціях, які здебільшого займаються неполітичною діяльністю, формують у їхніх членів більшу впевненість у своїй політичній ролі. Отримання практичних навичок (колективні бесіди, вміння донести свою думку, здатність грамотно викладати свої вимоги у доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів, організаційні дії тощо) здебільшого проходить у переважно неполітичних організаціях. Засвоєння необхідних норм і моделей групової поведінки (включно з відчуттям громадянського обов'язку) може виступати мотивом залучення особистості до політики, дає змогу набуту досвід і отримати необхідну підтримку офіційних структур.

Крім цього, перебування в таких організаціях передбачає розвиток психологічних ресурсів, які посилюють почуття політичної ефективності та

власної суб'єктності. Відчуття причетності особистості до справ своєї організації, переконання у своєму внеску в громадську справу формують почуття «Ми», що, безперечно, сприяє колективним формам суб'єктності. Адже громадські організації розширюють соціальну мережу своїх членів, збільшуючи їхній соціальний капітал і надаючи доступ до політично значущих ресурсів та інформації. Це уможливорює посилення їхнього сприйняття можливості впливати на політику.

Поширеність громадянських практик в Україні

У перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплена невелика частка населення, натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості. Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на передній план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та часу. У період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи, громадянські практики як повторювані та відтворювані дії стають важливими регуляторами політичного життя.

У структурі політичної інституціоналізації транзитного суспільства формування громадянських практик відбувається за такою схемою: етап спонтанних дій → укорінені та повторювані дії → перетворення практик на норми і правила (політичні інститути). Йдеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути використані у публічному просторі. Власне, *практика* відрізняється від активності, участі чи просто поведінки тим, що активність, участь чи поведінка можуть бути випадковими, часто зумовленими зовнішніми чинниками, натомість практика — це тривала поведінка, яка через свою відтворюваність зумовлюється переважно внутрішніми чинниками.

Саме у країнах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, ці дії переважно зосереджені у громадсько-політичній сфері, оскільки стан перехідності відкриває новий публічний простір. Тому вивчення поширеності громадянської поведінки та типів її реалізації є важливим для відстеження перспектив становлення громадянського суспільства.

Для виявлення типів громадянських практик в рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, яке було проведене у 2020 році, респондентам було задано запитання: «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?» і пропонувалася низка громадсько-політичних заходів, актуальних на теперішній час. Послідовність варіантів відповідей в анкеті була представлена для респондента за мірою складності реалізації кожної дії (табл. 3.23).

Таблиця 3.23

Відповіді населення України на запитання: «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», 2020 р.

Громадсько-політичні заходи	%
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	17,8
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	8,9
Носив символіку політичного характеру	1,8
Не купував певні товари з політичних міркувань	8,0
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	8,3
Забезпечував необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків та хворих на коронавірус COVID-19	1,4
Брав участь у доброчинних акціях	5,8
Збирав підписи під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті	3,1
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	2,2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	2,6
Брав участь у протестних акціях	1,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	1,9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів ООС (АТО), допомагав медикам та хворим під час пандемії	1,2
Інше	2,1
У жодному із таких заходів участі не брав	65,2

Примітка. Сума відсотків перевищує 100 %, оскільки респондент міг обрати більше одного варіанта відповіді.

Якщо брати загалом участь у громадсько-політичних заходах, то виявилося, що кількість залучених хоча б до одного типу громадянських практик сягає близько 35 %. Це, начебто, досить велика кількість. Однак здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських та політичних проблем у соціальних мережах. Участь у таких заходах не вимагає особливих організаційних чи психологічних зусиль, а застосування Інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян. До цього типу громадянських практик можна віднести також носіння політичної символіки, яке також носить індивідуалізований характер, однак тут необхідне бажання привселюдно демонструвати свою громадську чи політичну заангажованість, що суттєво зменшує кількість таких суб'єктів.

Дещо меншої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань вимагає певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такі люди здійснюють «етичне споживання» навіть усупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевшого, але «неприйняттого» з політичної точки зору товару. Переказ грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям, забезпечення необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків і хворих на коронавірус COVID-19, участь у доброчинних акціях є доволі індивідуалізованими практиками, які, крім фінансових витрат, не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль, делегуючи свою волю «професіоналам».

І нарешті, значно менше українських громадян залучені до заходів, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збір підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил потребує організаційних навичок. А вже участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій, заняття волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців, допомога медикам та хворим під час пандемії чи участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій обов'язково, крім організаційних навичок, передбачає й групову взаємодію. Мізерна кількість залучених до громадянських практик такого ґатунку показує тенденцію, що чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менше вони поширені в українському суспільстві.

З'ясування політичних орієнтацій суб'єктів громадянських практик виявило їхнє позитивне ставлення до громадянських цінностей. Вони більшою мірою є політично ідентифікованими, порівняно з рештою населення, також є більш проєвропейськими та орієнтованими на поєднання ринкових та адміністративних методів регулювання економіки.

Втім, з усіх типів громадянських практик лише індивідуально-економічні практики претендують на те, щоб їхніх суб'єктів можна було вважати соціальною основою демократичного транзиту України. Ціннісне підґрунтя політичних дискусій, етичного споживання, доброчинності та фінансової підтримки волонтерів, армії та благодійних організацій включає у себе переконання про демократію як найбажаніший устрій для України, сповідування ліберальної ідеології щодо ролі держави, вибір особистої відповідальності, а не патерналістських очікувань і пріоритет свободи, а не добробуту. Ймовірність здійснення таких дій збільшується зі зменшенням віку, зростанням рівня освіти, проживанням у великих населених пунктах [20]. Освічені молоді люди великих міст, які поєднують моральне споживання та фінансові витрати на доброчинність, за умов неефективного державного врядування раціоналізують своє ставлення до опіки держави, обираючи свободу та особисту відповідальність.

Зміни політичної свідомості українського суспільства

Зміни у свідомості суб'єктів громадянського руху через певний період часу позначилися на політичній свідомості населення України у цілому. В українському суспільстві, попри зовнішні та внутрішні труднощі, перепони й загрози, поступово відбувається посилення громадянської ідентичності і водночас послаблення регіональної та локально-територіальної ідентичностей. Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України показують співвідношення і динаміку видів зазначених ідентичностей за період 2013–2020 років (табл. 3.24).

Таблиця 3.24

Динаміка ідентичностей населення України (%)

Ідентичності	2013	2020
<i>Громадянська</i> (громадяни України)	50,6	61,8
<i>Локально-територіальна</i> (мешканці села, району чи міста, де проживають)	28,6	23,9
<i>Регіональна</i> (мешканці області чи кількох областей)	7,8	3,5
<i>Радянська</i> (радянська людина)	6,6	3,4
<i>Етногрупова</i> (представники певних етнонаціональних груп)	2,0	2,4
<i>Транснаціональна</i> («громадяни світу»)	2,4	2,8
<i>Європейська</i> («європейці»)	2,4	1,6

Особливо очевидними ці зміни стають, коли порівняти динаміку підтримки громадянами України та Росії переходу до багатопартійної системи та ринкової економіки у міжнародному дослідженні Pew Research Center (рис. 3.4). Якщо у 2009 році підтримка переходу до багатопартійної системи була більш очевидною серед населення Росії (53 %), ніж серед населення України (30 %), то у 2019 році багатопартійність більше підтримувалася українцями (51 %), ніж росіянами (43 %). Так само у 2009 році підтримка переходу до ринкової економіки була більш відчутною серед громадян Росії (50 %), ніж серед громадян України (36 %), натомість результати опитування 2019 року зафіксували збільшення підтримки серед українців (47 %) та зменшення підтримки серед росіян (38 %) [21].

Таким чином, одним із способів набуття гуманістичної суб'єктності Україною є становлення громадянського суспільства та формування соціальної основи демократичного шляху розвитку. Традиція тривалого існування українців у просторі чужих державних утворень, сучасна недовіра до державних інститутів повинні принаймні не заважати формуванню позадержавних об'єднань громадян. Складне геополітичне становище України та безвідповідальність її політичного класу змушують звернути увагу на чи не єдине джерело формування соціальної основи модернізації — *громадянське суспільство*.

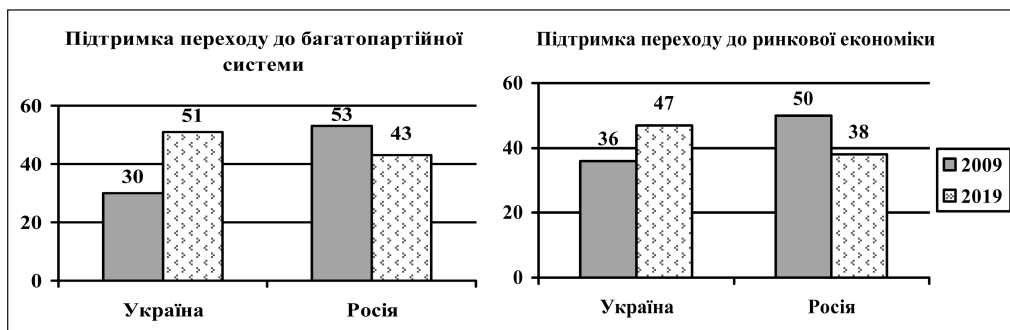

Рис 3.4. Динаміка підтримки громадянами України та Росії переходу до багатопартійної системи та ринкової економіки, %

Адже ні еволюційний шлях формування ціннісних передумов країн Заходу, ні авторитарні рецепти «азійських тигрів» не забезпечать швидкої модернізації України. Лише *нові цінності та практики громадянських активістів можуть стати основою дієздатних соціальних інститутів та формування відповідального політичного класу*. Зрештою, трансформаційні механізми спрацьовують у тому разі, коли індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняють макросоціальні наслідки.

І дійсно, у критичні моменти пострадянського періоду українці продемонстрували несприйняття авторитарного правління. Обидва Майдани показали ефективність короткострокових об'єднань громадян у боротьбі проти авторитаризму і зовнішнього ворога. Однак відсутність державницької традиції серед українців не означає відсутність у них патерналістських очікувань та орієнтацій. Прояви відчайдушної та неймовірної співпраці простежуються лише за умов екзистенційної загрози. Натомість тривалі практики співпраці для розв'язання буденних проблем, колективні практики, на яких будуються громадські організації, лише набувають поширення. Але, попри невелику кількість громадянських активістів, наявність громадянського руху надає імпульс поширенню модернізаційних цінностей серед усього українського суспільства та увиразнює перспективу успішного демократичного транзиту.

3.5. Цивілізаційна суб'єктність громадян України через легітимацію приватної власності

Країна набуває *цивілізаційної суб'єктності* — спроможності самотужки творити свою цивілізаційну долю, коли її громадяни самовизначаються із власними цивілізаційними цінностями¹. Зокрема, цивілізаційне самовиз-

¹ Перед набуттям суб'єктності має скластися власне суб'єкт як одна із заданих можливостей організації якоїсь самосвідомості [24, с. 284].

начення громадян відбувається через уподобання ними певних цінностей державного рівня. Такими цінностями є бажані громадянами системні властивості соціальної взаємодії між різними соціальними групами в країні – безпека, свобода, рівність, порядок, розвиток та ін. [4]. Зазначені цінності державного рівня реалізуються в суспільстві через відповідні інституційні норми, які є осердям різних соціальних інституцій.

Наприклад, свобода є цінністю державного рівня, що виявляється у мінімізації втручання держави в життя суспільства, його окремих груп та індивідів [4]. В економічних відносинах суспільства цінність свободи реалізується по-різному на базі різних типів інституційної економічної системи (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Цінності та риси економічних систем

Цінності	Економічна система
1. Індивідуалістсько-конкуренційні Кожен індивідуум – унікальний. Об’єктивним для кожного є те, що його турбують власні потреби і прагнення; кожен шукає шляхи самоствердження і самовираження	1. Вільне підприємництво Основні риси цієї системи – приватна власність, максимізація прибутку і вільний ринок із зобов’язаннями уряду утверджувати все це нормою закону з переважно суперницькими відносинами між урядом, бізнесом і робітництвом
2. Групово-кооперативні Особа – лише частинка Всесвіту і частинка суспільного ладу. Кожен покликаний відігравати власну роль у ньому, добровільно підпорядковувати себе вищим цілям, виконувати свої обов’язки і реалізовувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими	2. Узгоджене вільне підприємництво Ця система має риси, подібні до попередньої, за винятком узгодженості відносин між урядом і бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і подальшої узгодженості економічних зусиль
3. Егалітаристсько-колективістські Люди народжуються рівними, вони невіддільні від суспільства. Для задоволення своїх потреб кожна людина повинна бути спроможною брати із загального фонду і вносити до нього якнайбільше відповідно до її здібностей. Кожен реалізує своє покликання і шукає його втілення у безконфліктному суспільстві	3. Адміністративно-командна система Ця система характеризується державною або «колективною» власністю, максимізацією виробництва продукції, абсолютно зорганізованим ринком, вирішальною роллю уряду в розв’язанні економічних питань, що здійснюється шляхом централізованого планування й адміністративного розподілу ресурсів

Джерела: [22, с. 14–18; 23, с. 21–25].

Інституційна система вільного підприємництва є передумовою індивідуалістсько-конкурентної реалізації свободи із конкуренцією та суперництвом у відносинах між урядом, бізнесом і робітництвом. Інституційна система узгодженого вільного підприємництва забезпечує групово-кооперативну реалізацію свободи з узгодженістю та консенсусними рисами відносин між урядом, бізнесом і робітництвом. В останньому випадку йдеться й про інституційну реалізацію такої цінності державного рівня, як порядок — відсутність гострого протистояння між різними соціальними групами в суспільстві, а також між соціальними групами і державою [4]. Попри зауважені відмінності, системи вільного підприємництва та узгодженого вільного підприємництва мають почасти спільне інституційне підґрунтя — приватну власність, підприємництво (бізнес) та вільний ринок.

Власне, ці інституції й уможливають «свободу в такій її якості, коли вона сприяє розгортанню глибинних можливостей як особистості, так і спільноти», і саме «ця свобода і означає справжню суб'єктність країни — здатність самостійно творити свій цивілізаційний проєкт і втілювати його в життя» [3, с. 8]. Йдеться про гуманістичну цивілізаційну суб'єктність, налаштовану на цінність свободи як передумову вільної творчої економічної самореалізації громадян, обмеженої лише законами, органічної інноваційності та іманентного інноваційного розвитку країни.

У цивілізаційному вимірі ціннісна орієнтація на свободу може виявляти себе через легітимацію приватної власності на чинники виробництва — землю та капітал (підприємства). Легітимація приватної власності є процесом набуття легітимності приватною власністю в суспільстві. Легітимність приватної власності — суб'єктивно усвідомлена громадянами законність, правомірність, виправданість або прийнятність існування цього інституту з огляду на різні підстави (критерії), серед яких — релігійні, культурні, соціальні, політичні, економічні, правові, інтелектуальні, ситуативні та ін. [25]. Виявами легітимності приватної власності на чинники виробництва є позитивне сприйняття 1) приватизації як реінституціалізації приватної власності та 2) чинного інституту приватної власності, а також 3) негативне сприйняття імовірної націоналізації приватної власності як її деінституціалізації. Тенденції легітимації приватної власності виявляються у мінливості цих форм її легітимності.

З'ясування тенденцій легітимації приватної власності можливе на підставі порівняння кількісних мір виявів легітимності, що зафіксовані у низці масових соціологічних опитувань різних років¹. Це дозволяє простежити

¹ Йдеться, по-перше, про загальнонаціональний репрезентативний омнібус «Громадська думка в Україні — 2006» Інституту соціології НАН України, проведений методом роздаткового анкетування у квітні—травні 2006 року (вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле — віком понад 18 років — населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва). По-друге, про загальнонаціональні моніторингові опитування Інституту соціології НАН України, проведені методом самозаповнення анкет у червні—липні 2013-го,

динаміку розмежувань опитуваних за схильностями до легітимації та делегітимації приватної власності та невизначеності їх щодо останньої.

Зокрема, спостереження упродовж останніх 15 років виявляють мінливість тенденцій (де)легітимації приватної власності на малі підприємства (рис. 3.5–3.7).

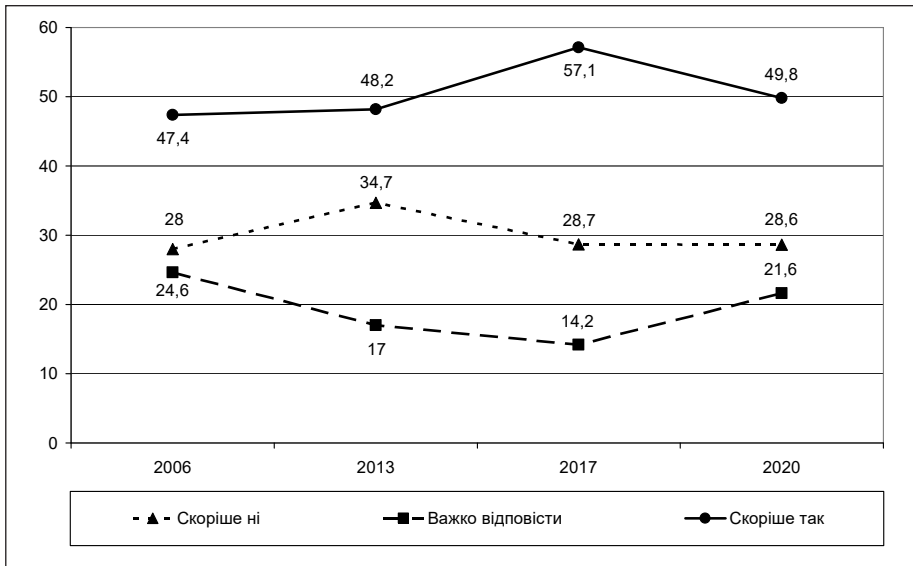

Рис. 3.5. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) малі підприємства?» (% до кількості тих, хто відповів)

червні–липні 2017-го та вересні–жовтні 2020 року (вибірка $N = 1800$ пропорційно репрезентує доросле – віком від 18 років – населення 24 областей України, АР Крим та м. Києва [у 2017-му та 2020 році опитування не охопило окуповані Росією окремі райони Донецької та Луганської областей – ОРДЛО – та АР Крим]). Вимірювання проявів легітимності приватної власності забезпечила розроблена система емпіричних показників [26, с. 77–86, 97–101; 27, с. 425–235, 501–505; 28; 29]. В усіх опитуваннях фіксувалися три основні емпіричні характеристики виявів легітимності приватної власності. По-перше, схвальні думки із приводу приватизації – головного джерела появи малих і великих приватних підприємств та приватних земель в Україні. По-друге, позитивне ставлення до поточного перебування цих об’єктів у приватній власності. По-третє, несхвальна думка з приводу можливої зворотної їх націоналізації – повернення у власність держави. Уніфікована шкала емпіричних показників моделює розмежування опитуваних на схильних до легітимації, делегітимації та неспроможних визначитися із власною позицією щодо приватної власності на момент опитування.

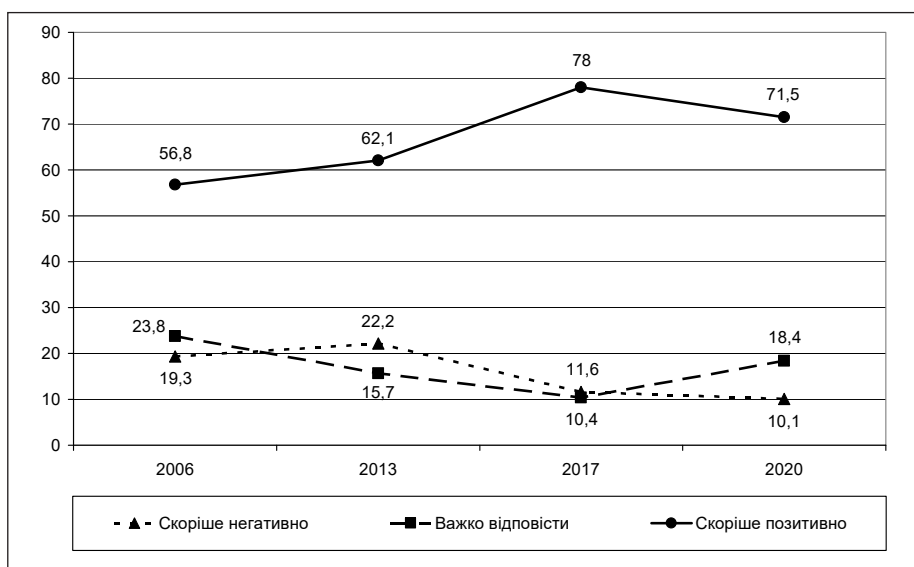

Рис. 3.6. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні малих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповіли)

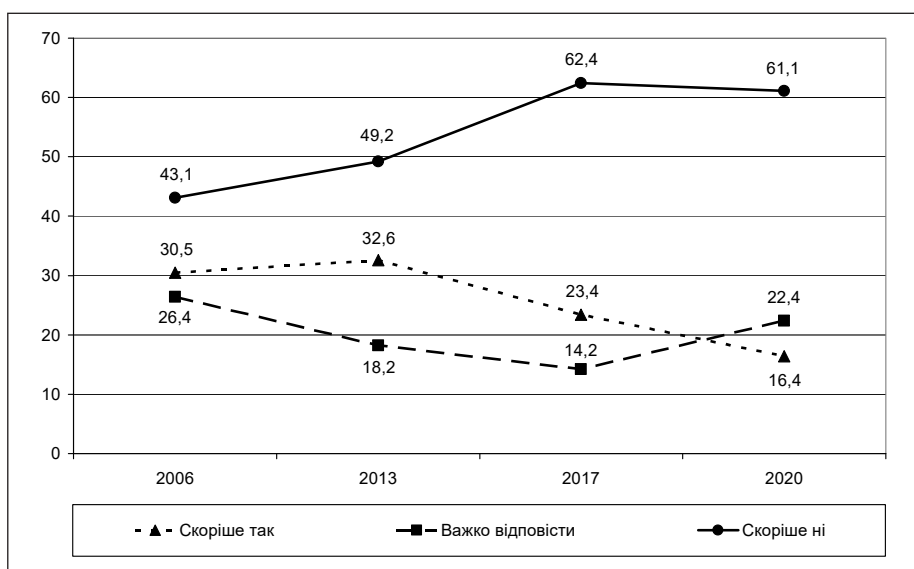

Рис. 3.7. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповіли)

У 2006–2017 роках відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до легітимації приватної власності на малі підприємства зростали, а

в 2017–2020 роках — здебільшого знизились. Цілком протилежну мінливість впродовж аналогічних часових відтинків виявили відсотки невизначеності позицій опитуваних: у 2006–2017 роках вони знижувалися, в 2017–2020-х — зросли. Синхронна протилежність зауважених тенденцій свідчить, що в частини громадян невизначена позиція щодо приватної власності на малі підприємства змінилася на схильність до легітимації її у 2006–2017-х і навпаки — в 2017–2020 роках. Відсотки всіх спостережуваних схильностей опитуваних до делегітимації приватної власності на малі підприємства зростали у 2006–2013 роках і знизились упродовж 2013–2020 років. Загалом за останні 4 роки спостерігається певне зниження відсотків полярних схильностей до легітимації та делегітимації приватної власності на малі підприємства за одночасного зростання невизначеності позиції з цього приводу.

Наразі відсотки різних виявів легітимності приватної власності на малі підприємства загалом відмінні. Тут варто розрізняти емоційно-оцінні ставлення та раціонально-оцінні думки опитуваних, а також сприйняття ними окремо приватизації та приватної власності, що постала внаслідок неї. Подекуди ці думки і ставлення навіть в однієї особи можуть бути вкрай суперечливими стосовно чогось: негативізм ставлення може поєднуватися зі схвальністю думки або, навпаки, позитивне ставлення — із несхвальною думкою. Зокрема, в однієї особи неприйняття приватизації може бути поєднане з позитивним ставленням до приватної власності, що постала внаслідок цієї приватизації. Наприклад, найбільше опитаних із позитивним ставленням до існування малих приватних підприємств (рис. 3.6). Водночас менше тих, хто заперечує доцільність націоналізації малих приватних підприємств, і ще менше тих, хто визнав слушність приватизації їх (рис. 3.5 і 3.7). Ця відмінність позицій свідчить про відсоткову перевагу суто ідеологічної (ціннісної) прихильності до приватної власності на малі підприємства над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками.

Загалом для більшості громадян приватна власність на малі підприємства наразі є легітимною у принаймні двох спостережуваних виявах легітимності її (рис. 3.6 і 3.7). Не виключено, що рівень легітимності в даному випадку міг бути ще вищим за умов, що: 1) багато малих приватних підприємств виникло б не шляхом приватизації державних, комунальних і колективних активів, а внаслідок акумуляції суто приватних ресурсів; 2) приватизація малих підприємств відбувалася б цілковито прозоро і бездоганно; 3) власники малих приватних підприємств повною мірою дотримувалися б чинного законодавства у профільній господарській діяльності і цілком сплачували державі і місцевим громадам усі належні податки і збори. Але генеза та діяльність значної частини малих приватних підприємств в Україні наразі навряд чи відповідає зазначеним умовам.

Порівняно нижчий рівень легітимності приватної власності на великі підприємства виявляють тенденції мінливості відповідної легітимації за останнє 15-річчя (рис. 3.8–3.10).

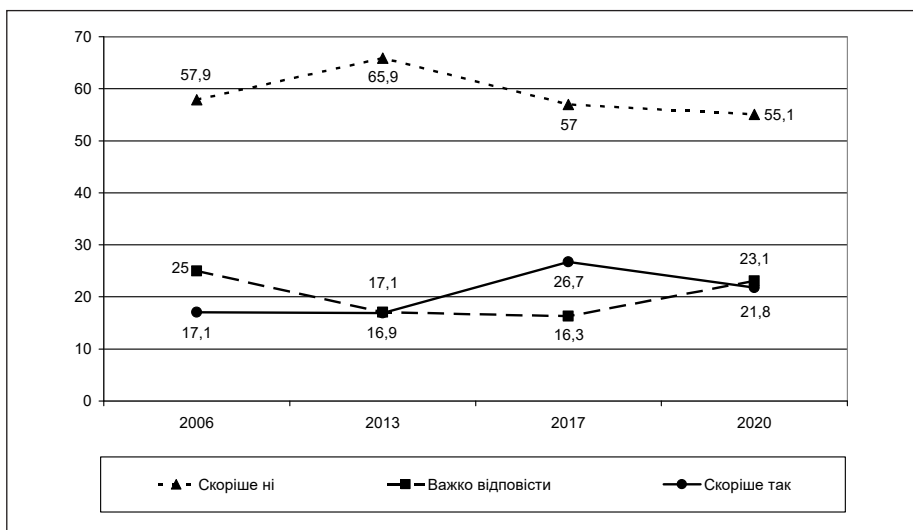

Рис. 3.8. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) великі підприємства?» (% до кількості тих, хто відповіли)

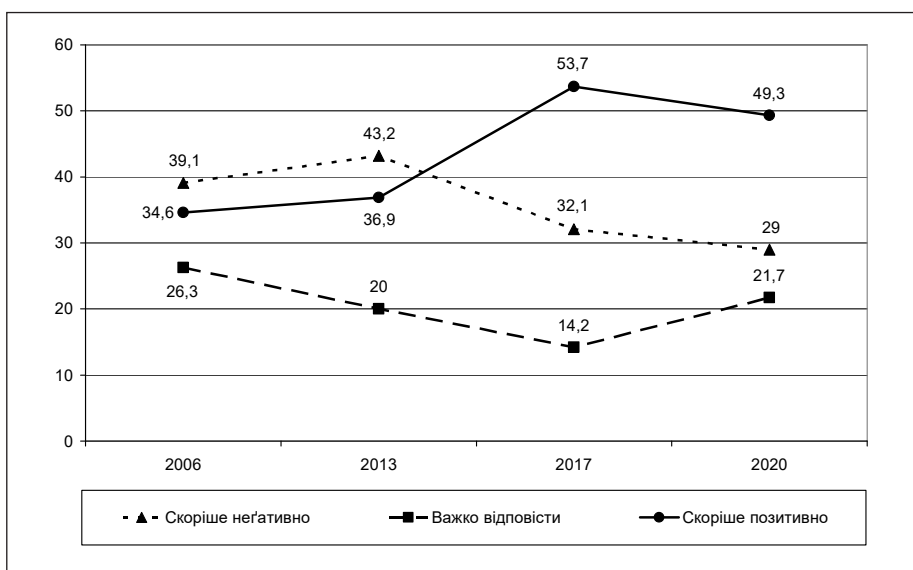

Рис. 3.9. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні великих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповіли)

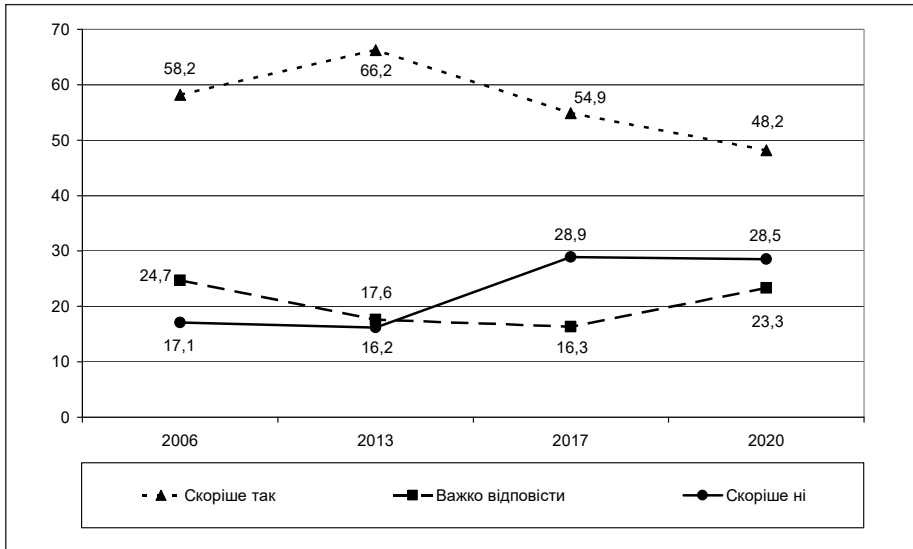

Рис. 3.10. Динаміка розподілу відповідей на запитання:
«Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств?» (% до кількості тих, хто відповів)

Відсотки легітимності приватної власності на великі підприємства у всіх трьох її спостережуваних проявах загалом несуттєво змінилися за 2006–2013-ті та 2017–2020 роки, але суттєво зросли впродовж 2013–2017 років. Як і в випадку малих приватних підприємств, найбільше зросла частка опитуваних із позитивним ставленням до існування великих приватних підприємств (рис. 3.9). Але водночас кількісно переважають частки тих, хто не визнав слушність приватизації великих підприємств та не заперечує доцільність націоналізації тих із них, що належать приватним власникам (рис. 3.8 та 3.10). Це означає, що є частина опитуваних, для яких може бути одночасно: а) цілком прийнятною приватна власність на великі підприємства; б) неприйнятною приватизація, внаслідок якої постала ця приватна власність. Ці люди водночас також схильні підтримати перегляд результатів приватизації, тобто припускають можливість реприватизації великих приватних підприємств. Отже, серед спостережуваних виявів легітимності суто ідеологічна прихильність до приватної власності на великі підприємства в кількісному вимірі зараз значно переважає над схильністю до визнання підсумків їх приватизації і примирення з цими підсумками. Не виключено, що рівень легітимності приватної власності на великі підприємства був би вищим тоді, коли б ті заново розбудовувалися в Україні за рахунок інвестицій їх власників, а не з'явився здебільшого внаслідок приватизації відповідних державних промислових активів.

На сприйняття приватизаційних процесів вплинула також тривалість і швидкість завершення їх. Приватизація малих підприємств завершилася за

два роки, і навіть тим, хто нічого не набув у її перебігу, залишилось примиритися із її підсумками. Натомість дотепер незавершена приватизація великих підприємств супроводжувалася вкрай негативним інформаційним тлом, що не сприяло визнанню її підсумків широкими верствами. Далася взнаки й різна міра уваги широкого загалу до приватизації малих і великих підприємств, залежна від масштабів їх економічної діяльності. Малі підприємства поодиночі виникають і зникають, не привертаючи до себе абиякої громадської уваги. Приватизація окремих великих підприємств викликала й викликає набагато більший суспільний резонанс, як і міра успішності їх діяльності після зміни форми власності та власника. Далеко не завжди виправдалися сподівання громадськості на підвищення економічної ефективності, розвиток та інноваційну модернізацію великих підприємств, що пов'язувалися із переходом їх із власності держави у власність заповзятливих приватних осіб. Усі зазначені обставини сукупно зумовили найбільше зростання масового негативізму в сприйнятті приватизації великих підприємств та її результатів.

Важливим для легітимації великих приватних підприємств є характер діяльності їх власників в Україні — суспільно-корисний або деструктивний. Йдеться про дотримання або нехтування ними фіскального, природоохоронного і трудового законодавства, відсутність або наявність спроб їх корисливого втручання у політичні процеси та державне управління. Утім, цим умовам навряд чи відповідають часто непрозора й сумнівна господарська діяльність великих приватних підприємств, економічне і політичне свавілля їх власників. Відтак для більшості людей приватна власність на великі підприємства на час опитування є радше легітимною суто як ідея, а не як поточне втілення її в Україні.

Здебільшого подібними є тенденції мінливості відсотків виявів легітимності приватної власності на землю (рис. 3.11–3.13).

За 2006–2013 роки відсотки виявів легітимності приватної власності на землю зменшилися, впродовж 2013–2017 років — зросли. Найбільшим серед них був відсоток позитивного ставлення до існування приватної землі (рис. 3.12). Це дає підстави твердити, що ідея приватної власності на землю мала станом на 2017 рік вищий рівень легітимності, ніж процес та результати її фактичного втілення в Україні шляхом приватизації колективних, комунальних та державних земельних ресурсів. Чимало прихильників у неї залишається й дотепер. Зокрема, 2020 року, відповідаючи на запитання: *«Яким, на Вашу думку, повинно бути право власності на землю та угіддя?»*, 37,4 % опитаних обрали відповідь *«Повне право приватної власності (з правом продажу)»*, 19,2 % опитаних — відповідь *«Пожиттєве користування, що успадковується, але без права продажу»*, 11,3 % — відповідь *«Власність громади (села, міста), яка розподіляє землю у тимчасове користування жителям»*, 16,3 % — *«Державна власність на усі землі»*, 15,8 % — *«Важко відповісти»*. Тобто сукупно більше половини опитаних наразі вважають за необхідне існування повного або обмеженого права приватної власності на землю.

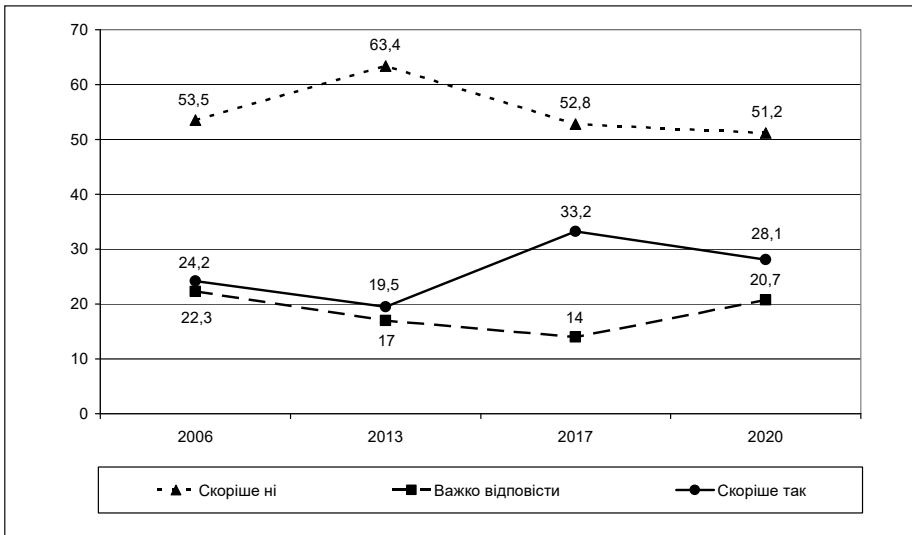

Рис. 3.11. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви вважаєте, чи варто було передавати у приватну власність (приватизувати) землю?» (% до кількості тих, хто відповіли)

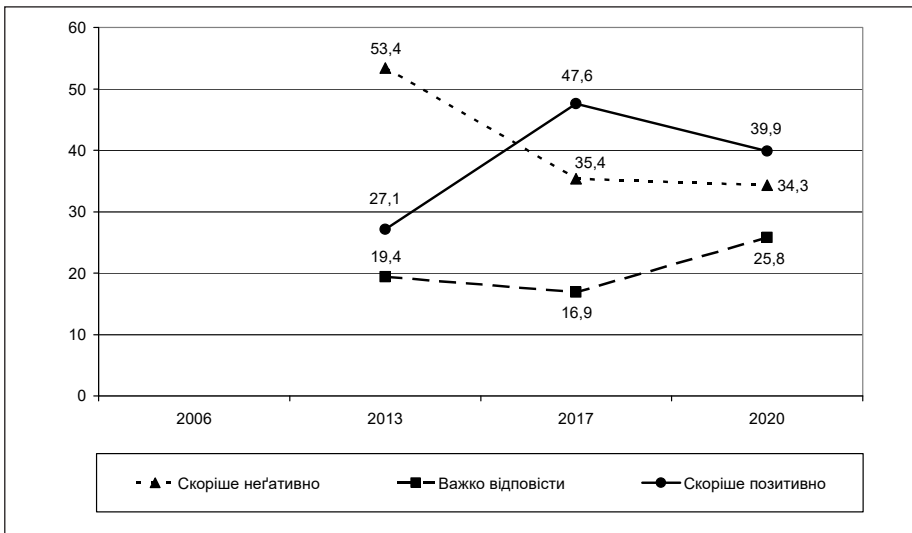

Рис. 3.12. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Як Ви ставитесь до існування в Україні приватної землі?» (% до кількості тих, хто відповіли)¹

¹ В опитуванні 2006 року даний емпіричний показник не використовувався через брак можливості його включення до анкети.

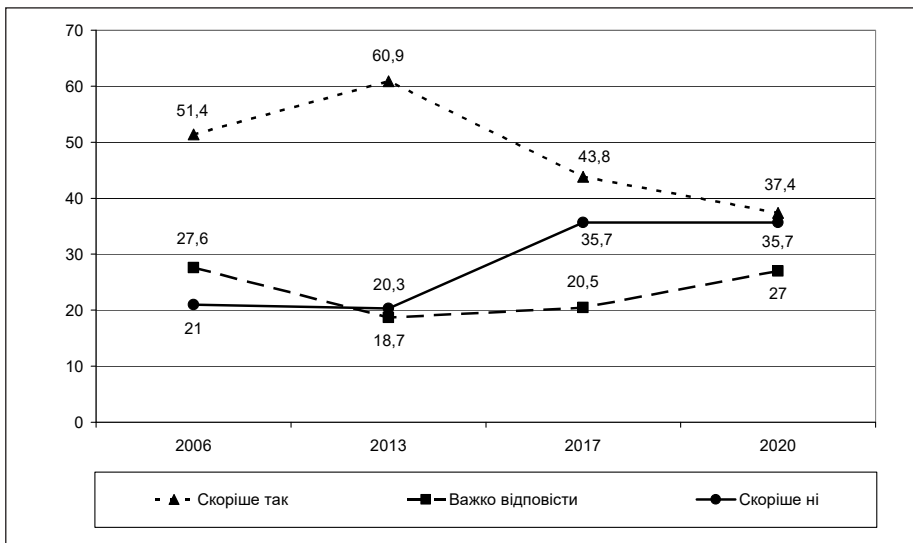

Рис. 3.13. Динаміка розподілу відповідей на запитання: «Чи вважаєте Ви за доцільне повернення у власність держави приватної землі?» (% до кількості тих, хто відповіли)

У 2017–2020 роках відсотки позитивного ставлення до існування приватних земель та позитивної думки щодо приватизації землі зменшилися, тоді як відсоток незгоди зі зворотною націоналізацією приватних земель не зазнав змін. Водночас не збільшилися, а навпаки – незначуще зменшилися відсотки всіх проявів схильності до делегітимації приватної власності на землю. Значуще зросли впродовж цього відтинку часу (2017–2020) лише відсотки невизначеності опитуваних із власною позицією щодо приватної власності на землю.

Зауважені тенденції делегітимації приватної власності на землю варто пов'язувати з низкою негараздів, які супроводжують приватизаційні процеси у сфері земельних відносин. Зокрема, поширені випадки незаконного захоплення силоміць або внаслідок різних махінацій окремими громадянами та корпоративними структурами земель, що перебувають у комунальній власності та у громадському користуванні, із наступним їх перетворенням на приватну особисту або корпоративну власність. Ідеться про земельні ділянки у містах, придатні під житлову та комерційну забудову, узбережжя річок, озер та морів, що мають рекреаційне значення, тощо. Неперебірливість у способах привласнення, природно, викликає глибоке обурення громадськості і може впливати на ріст негативізму в її ставленні до приватизації землі. Приватизація землі не визнається громадськістю не в останню чергу через здійснення її способами, неприйнятними для широкого загалу, не відповідними його очікуванням та початковим (ідеологічним) уявленням. Неприхильне сприйняття

приватизації землі значною мірою викликане сумнівними у сенсі законності і справедливості її підсумками.

Не менше занепокоєння громадян викликають й особливості приватизації землі сільськогосподарського призначення. Після розпаювання та приватизації земельних паїв колективних сільськогосподарських підприємств їх спільна земельна колективна власність перетворилася на приватну земельну власність їх членів. Але громадськість стурбована перспективами імовірного легального та нелегального зосередження земельних угідь у руках вузького кола великих земельних власників-латифундистів. За умов поточної гібридної війни із Росією та втрати українською державою контролю над частинами території загострилося сприйняття загроз потрапляння українських земель у власність іноземних приватних власників і навіть держав. Громадська стурбованість цими загрозами цілком природна, адже у такий спосіб розширюються можливості розвідувальної, підривної та іншої деструктивної діяльності іноземних держав в Україні. Найімовірніше, зазначені негаразди й зумовлюють негативізм у ставленні широкого загалу до приватизації землі.

Зауважені тенденції (де)легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал є виразнішими в узагальненому порівняльному контексті (рис. 3.14)¹.

Найбільша динаміка легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні спостережена у часовому відтинку 2013–2017 років. Значне синхронне підвищення рівнів легітимності приватної власності на чинники виробництва загалом і, зокрема, на малі підприємства, великі підприємства та землю зафіксовано 2017 року.

¹ Такий контекст уможливило обчислення сумарних усереднених індексів легітимності приватної власності на кожен із трьох чинників виробництва та індексу легітимності приватної власності загалом на основі показників (рис. 3.5–3.13). Індекс легітимності приватної власності загалом є середньою суми значень усіх дев'яти (для 2006 року – восьми) відповідних показників (рис. 3.5–3.13) у балах. Індекс легітимності приватної власності на малі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.5–3.7) у балах. Індекс легітимності приватної власності на великі підприємства – середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.8–3.10) у балах. Індекс легітимності приватної власності на землю – середня суми значень трьох (для 2006 року – двох) відповідних показників (рис. 3.11–3.13) у балах. При цьому позиціям шкал показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації (рис. 3.5, 3.8 та 3.11): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 3.6, 3.9 та 3.12): «Скоріше негативно» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше позитивно» – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3.7, 3.10 та 3.13): «Скоріше так» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше ні» – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

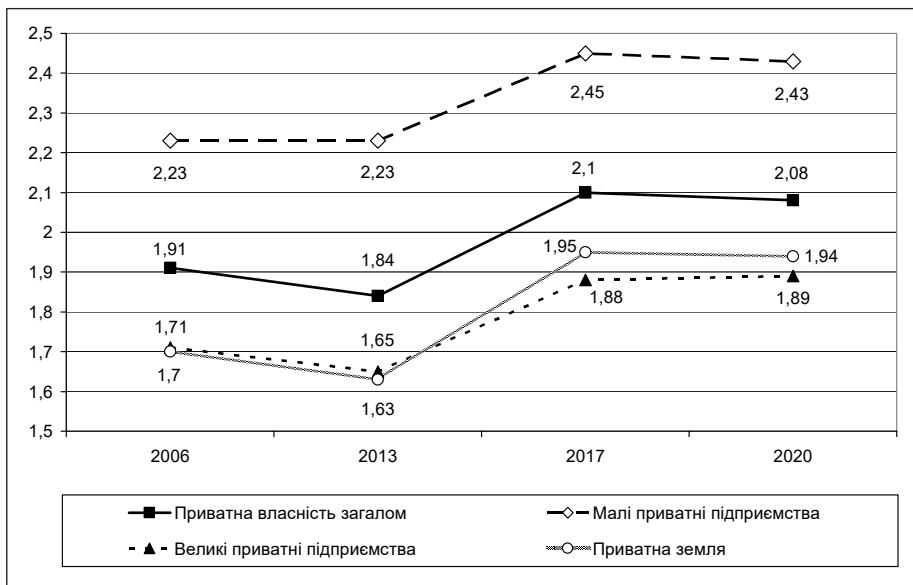

Рис. 3.14. Тенденції легітимації приватної власності на землю та виробничий капітал в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали. Інтерпретація значень: менше 2 балів – нелегітимність; 2 бали – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

Найвищий рівень легітимності приватної власності на малі підприємства на тлі інших видів чинників виробництва (великих підприємств, землі) зафіксовано впродовж всіх спостережень. Ця тенденція може бути пояснена на підґрунті ідеї В. Ворони про два типи власності – трудову та експлуататорську (ґрунтовану на результатах чужої праці) – на підставі характеру привласнення суб'єктами виробничого процесу його чинників та результатів. Ідеться про походження доходу приватних власників, що вони його отримують внаслідок власної або найманої праці. Зокрема, наголошується трудовий характер малих приватних підприємств: «Трудовий тип власності безпосередньо і найбільш повно реалізується в індивідуальній трудовій діяльності на основі приватної форми власності на чинники виробництва. Частіше за все характерною формою господарської діяльності у цьому випадку виступають малі підприємства, що засновані на праці самого власника та членів його родини. Тут найбільш наочне поєднання працівника і чинників виробництва. А питання експлуатації (як безвідплатного привласнення результатів чужої праці) саме по собі щезає...» [30, с. 11]. Відтак громадськість приписує особі власника малого приватного підприємства одночасне поєднання трьох мотивів плідної поведінки: мотив власника, мотив підприємця та мотив працівника. У такий спосіб існування малих приватних підприємств сприяє переборенню патерналістських сподівань та негативізму щодо приватної власності в українському суспільстві. Тобто однією з передумов легітимації приватної власності на

чинники виробництва є особиста плідна суспільно-корисна праця їх власників — трудовий характер цієї власності.

Також найвищий рівень легітимності приватної власності на малі приватні підприємства варто пов'язувати із відносною рівністю можливостей посісти цю власність: наразі будь-який громадянин за великого бажання може відкрити своє приватне мале підприємство в Україні. Для цього необхідні передусім фахові знання, вміння і навички у певній суспільно-корисній галузі діяльності, а також наснага, належні ділові якості та заповзятливість. Не менш важливий також певний початковий фінансовий і виробничий капітал (обладнання, сировина, споруди і приміщення). У випадку малого приватного підприємства цей капітал, утім, не є недосяжним для опанування наполегливими пересічними підприємцями за докладання ними достатніх зусиль упродовж якогось часу. Наприклад, навіть просторово обмежена житлова площа помешкань в Україні стає складником виробничих активів легальних, напівлегальних та нелегальних малих підприємств. Більшою мірою приватні помешкання використовують у торговій сфері, сфері надання послуг та як офісні приміщення (особливо ті, що локалізовані на перших поверхах багатоповерхівок у містах). Позаяк громадяни розуміють, що вони загалом не позбавлені можливості стати приватним власником малого підприємства, то можуть визнати таку можливість й за своїми співгромадянами.

Водночас у пересічних людей відсутні вагомі підстави сподіватися отримати у свою реальну приватну власність великі підприємства і великі земельні угіддя. На рівні масової свідомості приватизація великих приватних підприємств та великих земельних ресурсів, існування великого приватного бізнесу та капіталу сприймаються як дуже мало узгоджені з принципами рівності можливостей та соціальної справедливості. Відтак рівні легітимності приватної власності на великі підприємства та землю не сягнули умовної 2-бальної межі невизначеності або нейтральності між станами легітимності та нелегітимності. Згідно з цим критерієм, можна твердити про нелегітимність приватної власності на великі підприємства та землю в Україні. Водночас приватну власність на чинники виробництва загалом за цими ж мірками можна вважати легітимним в Україні впродовж 2017–2020 років.

Вельми інформативним є порівняння тенденцій легітимації приватної власності приватизації чинників виробництва, існування та імовірної націоналізації приватних чинників виробництва (рис. 3.15)¹.

¹ Таке порівняння уможливило обчислення відповідних сумарних усереднених індексів легітимності. Зокрема, індекс легітимності приватизації чинників виробництва є середньою суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.5, 3.8 та 3.11) у балах. Індекс легітимності існування приватних чинників виробництва — середня суми значень трьох (для 2006 року — двох) відповідних показників (рис. 3.6, 3.9 та 3.12) у балах. Індекс легітимності націоналізації приватних чинників виробництва — середня суми значень трьох відповідних показників (рис. 3.7, 3.10 та 3.13) у балах. При цьому позиціям шкал показників відповідали такі бали: а) показники думок щодо виправданості приватизації

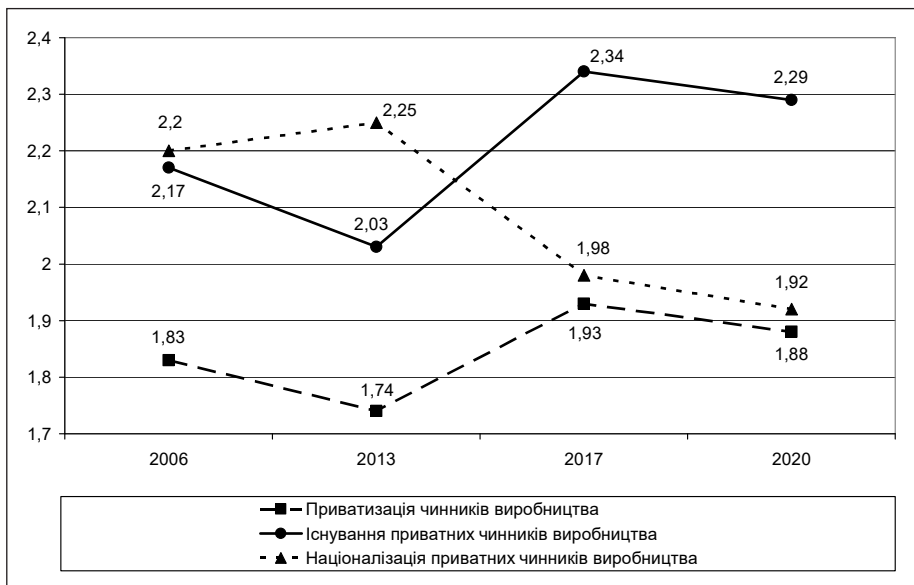

Рис. 3.15. Тенденції легітимації приватизації та націоналізації чинників виробництва в Україні (Індекси легітимності: 1–3 бали. Значення: менше 2 балів – нелегітимність; 2 бали – невизначеність; більші 2 балів – легітимність)

З огляду на умовну 2-бальну межу між станами легітимності та нелегітимності приватизацію чинників виробництва можна вважати нелегітимною, а існування приватних чинників виробництва – легітимним упродовж всього часу спостережень. У 2013 році спостережено максимальне зниження рівня легітимності існування приватних чинників виробництва, а в 2017 році – максимальне зростання легітимності приватизації чинників виробництва. За цими ж мірками націоналізацію приватних чинників виробництва можна вважати легітимною у 2006–2013-х та нелегітимною – у 2013–2020 роках.

Спостережені тенденції легітимації приватної власності загалом свідчать про зменшення загроз чинному соціальному порядку приватновласницьких відносин. Навряд чи наразі можна вести мову про масові схильності до докорінної зміни цього порядку загалом. Адже існування приватних чинників виробництва було і наразі є загалом легітимним, а імовірна націоналізація

(рис. 3.5, 3.8 та 3.11): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали; б) показники ставлень до існування приватної власності (рис. 3.6, 3.9 та 3.12): «Скоріше негативно» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше позитивно» – 3 бали; в) показники думок щодо доцільності націоналізації приватної власності (рис. 3.7, 3.10 та 3.13): «Скоріше ні» – 1 бал, «Важко відповісти» – 2 бали, «Скоріше так» – 3 бали. 2-бальний рівень невизначеності позиції (або умовної нейтральності) – своєрідний критерій ідентифікації тенденцій легітимації: значення балів, локалізовані нижче нього на площині графіка, свідчать про нелегітимність, а значення балів, локалізовані вище, – відповідно про легітимність.

їх натомість стала нелегітимною. Водночас приватизація чинників виробництва загалом була і наразі є нелегітимною, тобто невизнаною, неприйнятною і не схваленою більшістю громадян у суспільстві. Те, що більшість громадян налаштовані так негативно до приватизації, ще не означає їх одночасну схильність або готовність негайно вдатися до силових дій задля націоналізації приватизованих великих підприємств. Стан нелегітимності приватизації великих підприємств і землі та приватної власності на них радше є потенційним чинником дезорганізації економіки та соціальної дестабілізації суспільства. Цей стан створює сприятливу соціально-психологічну атмосферу для масової підтримки спроб радше не націоналізації, а перманентної реприватизації цих чинників виробництва. За цієї обставини зростають політичні загрози існуванню приватної власності на великі приватні підприємства, надмірно залежної від інтенцій чинної влади та політичної кон'юнктури у нашій країні. Тобто існують передумови її політично вмотивованого перерозподілу. Зокрема, кожна зміна влади в Україні несе загрозу переділу приватної власності: новоявлена влада змушена боротися зі спокусою реприватизувати власність своїх політичних опонентів за умови її соціальної нелегітимності, що вможливорює потурання широких кіл громадськості спробам такої сумнівної реприватизації. Це суттєво обмежує можливості економічної ділової активності та капіталізації національної економіки. За таких умов вади чинного капіталістичного соціального порядку лише увиразнюються, а переваги його в економічній ефективності не можуть переконливо проявитися. І з часом може постати питання й про його зміну.

Зауважені вище поточні рівні станів легітимності приватної власності на підприємства та землю навряд чи є сталими й остаточними. Чималі групи людей й дотепер не в змозі послідовно визначитися із власними позиціями стосовно розглянутих видів приватної власності. Від імовірного самовизначення та ідеологічного увиразнення позицій цих людей залежать перспективи легітимації приватної власності на чинники виробництва в нашій країні та заснованого на цій власності чинного соціального устрою суспільства.

Втім, дотепер невдоволення та обурення громадян із приводу порушень у перебігу роздержавлення власності та й з приводу самого факту приватизації не виливалося у масовий дієвий соціальний рух опору цим процесам. В абсолютній більшості люди були лояльними стосовно реінституціалізованої приватної власності. Відсутня й соціально мотивована агресія стосовно приватних власників. Навпаки, свого часу через довільну або мимовільну, успішну або невдалу участь у приватизаційних процесах (отримання приватизаційних сертифікатів, обмін їх на акції, приватизація житла, земельних ділянок) громадяни стали учасниками реставрації приватної власності та заснованого на ній соціального устрою суспільства.

В Україні поки не спостережено ані організації, ані лідера, ані критичної маси радикально налаштованих проти приватизації громадян, готових іти на

все у протиборстві із захисниками її результатів. Опозиційність стосовно приватизації та приватної власності на чинники виробництва виявляли політичні партії лівого спрямування – Комуністична партія України (КПУ) та Соціалістична партія України (СПУ). Ці партії впродовж 1990-х років мали вагомий вплив на політичний процес з огляду на чисельні фракції у Верховній Раді України. Але завадити приватизації їм тоді виявилось не до снаги. Натомість упродовж 2000–2020-х років їх політичний вплив зменшився: підсумками парламентських виборів впродовж цього часу було скорочення чисельності, а згодом й зникнення фракцій КПУ та СПУ у парламенті. Водночас переможцями парламентських виборів ставали праві партії, що відверто репрезентували інтереси приватних власників. Такі результати парламентських виборів опосередковано відбивали переважну лояльну позицію громадян-виборців щодо суспільного ладу на засадах приватної власності. Зрештою, про відсутність затятої соціально-класової непримиренності лівих партій (КПУ та СПУ) в Україні щодо приватної власності та приватних власників певною мірою свідчать непоодинокі факти їх участі у правлячих парламентських коаліціях із правими партіями. Участь лівих партій в утворенні та функціонуванні таких «ліво-правих» коаліцій – це теж свого роду опосередкована політична легітимація з їхнього боку приватної власності та приватизації.

Найближчі перспективи тотальної націоналізації та тотального відтворення державної власності видаються малоімовірними. По всьому периметру своїх кордонів Україна здебільшого оточена суспільствами, де, як і у світі загалом, панує приватна власність. Залучення українського суспільства до глобального капіталістичного соціально-економічного простору значною мірою унеможливує його односторонній дієвий спротив пануючому в світі порядку приватновласницьких відносин. Неминуча природна зміна поколінь громадян України та процеси соціалізації їх за умов культурної гегемонії глобального інституціонального порядку приватновласницьких відносин також є передумовами легітимації приватної власності.

Переважна загальна тенденція легітимації приватної власності в Україні дає підстави стверджувати, що у цивілізаційному вимірі її громадяни здебільшого зорієнтовані на *цінність свободи*, ґрунтовану на цьому інституті. Водночас переважання тенденцій делегітимації приватизації і таких її результатів, як поява та існування великих приватних підприємств і приватної землі, виявляє неоднозначність масового сприйняття приватизаційних процесів та їх наслідків. Громадяни усвідомлюють власні та громадські соціально-економічні інтереси, зауважують нехтування цими інтересами у зазначених приватизаційних процесах та наслідках і сприймають останні як нелегітимні. Це часто призводить до громадянської активності, що має наслідком політичні зміни в країні. Відтак можна констатувати, що громадянське суспільство в Україні сьогодні має потенціал, а також спроможність впливати на суспільні зміни

легітимацією набуття й перерозподілу приватної власності. Цю спроможність можна розглядати як вияв і ознаку суб'єктності української громадянської спільноти та запоруку набуття Україною цивілізаційної суб'єктності.

3.6. Суб'єктність України: ставлення міжнародних партнерів

Міжнародно-правове визнання незалежності України

Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р., а також результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на його підтвердження створили необхідні правові й політичні передумови для становлення незалежної Української держави, а отже, і для утвердження України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин. Саме результати референдуму стали ключовим моментом у процесі міжнародного визнання України, що розпочався відразу після вільного народного волевиявлення. Хвиля визнання і встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною: лише впродовж грудня 1991 р. Україну як повноправного суб'єкта міжнародних відносин визнали 68 держав світу, а до першої річниці проголошення незалежності статус відродженої Української держави визнали 132 країни, з них 110 встановили з нею дипломатичні відносини. Це стало свідченням того, що міжнародне співтовариство розглядало незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів і геополітичних змін у Східній Європі, що водночас закріплювало перемогу колективного Заходу над СРСР у «холодній війні».

Поява на політичній мапі Європи незалежної України стала вироком новітній радянській імперії – СРСР. Не випадково цю історичну подію Зб. Бжезинський назвав «однією з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття» (поряд з розпадом Австро-Угорщини і початком «холодної війни»). «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення... — наголошував з приводу цього авторитетний американський гео-стратег, — незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни» [31, с. 70].

Дійсно, в однополярній системі міжнародних відносин Україна стала складовою системи стримування реваншистських амбіцій Росії. У цьому контексті незалежність України сприймалася найближчими західними сусідами: Польщею, Чехо-Словаччиною (з 1993 р. Словаччиною і Чехією), Румунією, Угорщиною. Для посткомуністичних країн Центральної та Південно-Східної Європи незалежна Україна відокремлювала їх від Росії та забезпечувала умови

стабільності для суспільно-економічних змін, необхідних для інтеграції до Євросоюзу і НАТО.

Відповідним у 1990-х – на початку 2000-х років було ставлення США до України. Забезпечення суб'єктності України в цей час здійснювалось за рахунок багатовекторного зовнішньополітичного курсу. Рівновіддаленість/рівнонаближеність до США і РФ утворювало поле для зовнішньополітичного маневру, але залишало Україну в стратегічній «сірій зоні» між Заходом і Сходом [32, с. 99]. Зовнішньополітична стратегія бачилась як виконання функцій *транзитного мосту*, а не *буферної зони*. Однак дієвість такої політики обумовлюється мирним станом міжнародних відносин.

Мірою погіршення відносин між США та РФ дієвість багатовекторного курсу ставала дедалі меншою [33, с. 74]. Росія сповідує стратегію «реінтеграції» України до своєї сфери впливу з метою *вибудовування нового євразійського простору* та підтримання своєї суб'єктності у відносинах як зі США, так і Китаєм. Впродовж 1991–2003 рр. відбувався процес зміни природи суб'єктності західних і східних сусідів України. Польща, Угорщина, Словаччина, Румунія отримали статус асоціації, що означало підготовку до вступу до ЄС і НАТО.

Росія за президентства Б. Єльцина (1991–1999) пережила два періоди суб'єктності. До 1996 р. домінувала ліберальна частина російської еліти, яка сподівалася на включення Росії до західної цивілізації на умовах спільних зусиль зі стримування Китаю. Однак розпочата у 1994 р. перша чеченська війна охолодила відносини РФ з колективним Заходом. Одночасно була підведена риска під спробами зближення Росії і Заходу. Прихід у 2000 р. до влади В. Путіна призвів до відновлення вертикалі федеральної влади (створення федеральних округів, підпорядкованих президентові та скасування прямих виборів керівників виконавчої влади суб'єктів федерації) та реінкарнації реваншистської суб'єктності РФ на міжнародній арені [34, с. 118].

Поворотним моментом у цьому процесі стала Помаранчева революція в Україні 2004 року. З цього часу зовнішньополітична стратегія РФ спрямована на перегляд результатів поразки СРСР у «холодній війні» і формування багатополярної системи міжнародних відносин, за якої РФ матиме суб'єктний статус одного з полюсів сили. Ключовим питанням у цьому процесі стала «реінтеграція» України.

Спроби зовнішнього впливу на формування української еліти

Політологія стверджує, що якість суб'єктності держави залежить від спроможності політичної, економічної, культурної еліти забезпечити сприятливі умови суспільно-історичного розвитку. Критеріями суб'єктності є включення національної економіки до міжнародного розподілу праці на самодостатніх умовах (з відтворенням продуктивних сил, забезпеченням

науково-технічних інновацій в економіку і політику, функціонуванням політичної системи країни на засадах консолідованої політичної нації тощо).

Однак президентська виборча кампанія 2004 р. спровокувала з міркувань політичної технології поділ українського суспільства на «прозахідний» Захід і «проросійський» Схід. Кремль фактично взяв на озброєння ідеї «консервативного євразійства», орієнтовані на поетапну територіальну деконструкцію України. Була обрана політика плекання «проросійської» політичної та економічної еліти в Україні.

Однак на той час більша частина суб'єктів великого капіталу в Україні, виходячи зі своїх стратегічних інтересів, вбачала перспективу в європейській, а не в євразійській інтеграції (забезпечення прозорих прав власності, верховенство права, демократичні політичні процедури). За президентства В. Юшенка (2005–2010 рр.) Росія почала створювати інфраструктури та ресурсні бази, які мали переорієнтувати стратегічний вектор цивілізаційного вибору України з *європейського* на *євразійський*. В ідеологічному сенсі Кремль цілеспрямовано здійснював політику дискредитації проукраїнської еліти та прозахідного зовнішньополітичного курсу України. Президентство В. Януковича мало забезпечити стратегічний розворот України від Європейського Союзу до Євразійського економічного союзу.

Цей час став іспитом на спроможність політичних, культурних та економічних еліт України захистити національну суб'єктність та територіальну цілісність. Важливу роль у цьому процесі відіграли неурядові громадські організації, які стали ядром громадянського суспільства. Тут виявилися переваги західної стратегії над російською. Колективний Захід з 1991 р. був орієнтований на грантову підтримку народжуваних структур громадянського суспільства в незалежній Україні. РФ до 2004 р. була орієнтована на офіційні зв'язки з політичними та економічними елітами України замість створення орієнтованих на РФ неурядових організацій.

Після 2004 р. цей курс Росії було змінено на прямі зв'язки з місцевими елітами в Південно-Східних областях України та субсидіювання інститутів та організацій «руського мира», чия діяльність спрямована на цивілізаційний розкол українського суспільства та перешкоджання формуванню єдиної української політичної нації. Хиби цієї російської стратегії проявили себе під час Революції Гідності та особливо анексії Криму і гібридної війни на Донбасі. Зокрема, потенціал підтримки проекту «Новоросія» обмежувався пострадянським кластером українського суспільства, який за критерієм ідентичності самоізолювався від української політичної нації.

Станом на початок 2020 р. Кремль *де-факто* обрав стратегію «замороження» конфлікту на Донбасі, проведення політики «здійснених фактів» щодо визнання анексії Криму. Також гібридна війна РФ проти України обмежила суб'єктність України у питанні вступу до НАТО (на перешкоді цьому може бути не врегульований збройний конфлікт країни, яка претендує на вступ

до Північноатлантичного Альянсу, перебування іноземних військ та баз на її території).

Внутрішньополітичною проблемою України є неефективна робота *соціальних ліфтів*, які мають забезпечувати відтворення та спадковість політики національної еліти. Фактично не функціонує партійно-ідеологічний механізм політичної соціалізації національної еліти. Дискредитованими виглядають «класичні» ліберально-консервативні, національно-демократичні, соціал-демократичні партійні проекти. За два десятиліття XXI століття зникла суб'єктність лівого руху, який так і не спромігся переорієнтуватися на європейські соціал-демократичні цінності свободи, демократії, солідарності. Проти «праворадикальних націоналістичних угруповань» з боку РФ ведеться перманентна інформаційна війна, спрямована на обмеження їхнього електорального потенціалу.

Зазначені тенденції перешкоджають формуванню функціонально спроможного корпусу національної політичної еліти з повноцінним різновекторним ідеологічним спектром, орієнтованим не на фізичне нищення одне одного, а на створення цивілізованих правил політичної діяльності владної еліти і контреліти, здатної ефективно контролювати владу та за результатами виборів змінювати її без революцій і політичних катастроф. Тому *без відтворення повноцінної внутрішньополітичної суб'єктності неможливо забезпечити реальну зовнішньополітичну суб'єктність*.

Криза ліберальної моделі глобалізації внаслідок пандемії коронавірусу актуалізує проблему реанімації структур національної державності. Нагальною є потреба очищення владних структур від іноземних агентів впливу, незалежно від їхньої «прозахідної» або «проросійської» орієнтації. Повноцінне відновлення суб'єктності України має забезпечувати інтелектуально якісна національна еліта та розвинуте громадянське суспільство.

У 2014–2020 рр. саме українське громадянське суспільство виявило себе в категоріях «самостійності» і «сили». Цей феномен чітко відрізняє сучасну Україну від «пострадянського простору». Сила самоорганізації добробатів, волонтерів не тільки допомогли відстояти незалежність України, а й можуть відіграти позитивну роль у розбудові потужної української держави як впливового суб'єкта нової Східної Європи.

Ставлення РФ до суб'єктності України

Російська Федерація визнала незалежність України в числі перших держав світу 5 грудня 1991 р. Однак після цього президент РФ Б. Єльцин був схильний до відтворення нового формату домінування Росії на пострадянському просторі. Критичне значення для цього мала Україна. Крім того, серед російського політичного істеблішменту було чимало таких, які вважали незалежність й суб'єктність України «непорозумінням», «випадковим й тимчасовим явищем».

Загалом впродовж 1991–1994 рр. Україна та Росія намагалися вирішити питання, які виникли у двосторонніх відносинах внаслідок розпаду СРСР. Серед цих проблем виділялися нові економічні відносини, зміна параметрів торгівлі, насамперед енергетичними ресурсами. Однак найбільш гострою були проблеми *поділу Чорноморського флоту та визначення статусу Севастополя і Криму*.

За результатами переговорів щодо вивезення з України ядерної зброї колишнього СРСР у листопаді 1994 р. Росія була вимушена погодитися на роль гаранта безпеки, недоторканності та територіальної цілісності України. Щоправда, ці зобов'язання, зафіксовані у Будапештському меморандумі 5 грудня 1994 р., не були формалізовані й не мали міжнародно-правової юрисдикції. Лише після прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, яка зафіксувала автономний статус Криму і відклала вирішення питань євроатлантичного співробітництва, у серпні 1996 р. розпочалися переговори щодо демаркації російсько-українського державного кордону.

Нарешті, лише 31 травня 1997 р. було підписано Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Російською Федерацією. Значений договір зафіксував угоду про оренду Росією бази Чорноморського флоту в Севастополі на 20 років. Це положення було головним запобіжником, який Росія заклала в процес вступу України в НАТО. Сторони зобов'язувалися у короткий термін вирішити питання демаркації кордону. 12 лютого 2001 р. у Дніпропетровську президент України Л. Кучма та президент Росії В. Путін досягли домовленостей про поглиблення «стратегічного партнерства». Україна була запрошена до «Єдиного економічного простору». У липні 2002 р. була висунута ідея створення газотранспортного консорціуму. Втім, у жовтні 2003 р. сталася чергова криза у двосторонніх відносинах, яка була пов'язана із побудовою дамби від Краснодарського краю Росії до острова-коси Тузла в Азовському морі, що зірвало процес приєднання України до ЄЄП.

У листопаді–грудні 2004 р. російське керівництво, яке активно втручалось в хід президентських виборів в Україні, не сприйняло Помаранчеву революцію та спроби переорієнтації зовнішньої політики України на країни ЄС та НАТО. Зокрема, 1 квітня 2008 р. у Державній Думі Російської Федерації відбулися слухання, присвячені змінам до «великого» українсько-російського договору 1997 р. Націоналістичні російські політики попереджали, що вступ України до НАТО означатиме розкол країни на Захід і Схід. 4 червня 2008 р. Державна Дума Російської Федерації оприлюднила заяву з приводу недружньої політики України. Було рекомендовано розірвати Договір про дружбу та співробітництво з Україною в разі її приєднання до плану набуття членства в НАТО. Як наслідок, через невдоволення Росії подана у січні 2008 р. українським керівництвом заявка про приєднання України до програми набуття членства в НАТО (ПДЧ) була заблокована Францією та Німеччиною на саміті Альянсу в Бухаресті в квітні 2008 р.

Поліпшення українсько-російських відносин не відбулося й після «перемоги» у травні 2008 р. на президентських виборах у РФ Д. Медведєва. Новий виток загострення напруження в українсько-російських відносинах настав після засудження президентом України В. Ющенком, який разом з колегами з Польщі та балтійських країн здійснив 12 серпня 2008 р. візит солідарності до Тбілісі, дій Росії у Південній Осетії та Абхазії, а наступного дня підписав Указ про порядок сповіщення українських компетентних органів про переміщення російського ЧФ. Своєю чергою, МЗС України засудило рішення Д. Медведєва визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії. У січні 2006 р. та січні 2009 р. двосторонні відносини зазнали випробування також «газовими війнами». Скоротився обсяг двосторонньої торгівлі. Напруженими були й українсько-російські зв'язки у гуманітарній сфері.

21 квітня 2010 р. у Харкові президент Росії Д. Медведєв та президент України В. Янукович підписали суперечливу угоду про продовження до 2042 р. строку оренди кримських баз російського Чорноморського флоту, що викликало обурення демократичної спільноти України. Попри повернення українсько-російських відносин до ідей стратегічного партнерства, сторонам у 2011 р. не вдалося погодити питання поділу морського шельфу, визначення статусу Керченської протоки та інші проблеми двосторонніх відносин. Нарешті, категорично не сприйняло російське керівництво і Революцію Гідності в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр., анексувавши Крим та розгорнувши війну на сході України і продемонструвавши цим черговий раз своє ставлення до її суб'єктності й нехтування міжнародним правом.

Нині, в умовах пандемії, яка *де-факто* призупинила темпи зростання світової економіки і спровокувала безпрецедентне падіння цін на нафту і газ, Кремль, найімовірніше, здійснюватиме *гібридну стратегію щодо суб'єктності України*. Вона полягає у всебічній дискредитації України в міжнародному інформаційному просторі, формуванні образу України як «failed state», здешевленні для РФ вартості конфлікту на Донбасі шляхом його «замороження» та продовженні політики економічного виснаження України, спрямованої на політичне відродження «проросійських» сегментів української економічної і політичної еліт. Не можна виключати «аварійного сценарію» хаотизації внутрішньополітичного процесу в РФ і переходу до відчайдушного силового тиску на Україну.

Українсько-білоруські суб'єктні відмінності

Поворотною точкою розвитку внутрішньополітичних процесів в Україні та Білорусі можна вважати 1996 рік. Тоді Білорусь утворила союзну державу з РФ, домігшись економічних преференцій в обмін на задоволення ностальгічних емоцій російської еліти за союзом. Натомість у російсько-українських відносинах у другій половині 1990-х рр. РФ почала реалізовувати політику різнорівневого включення України до російської сфери впливу з урахуванням

неготовності української еліти до втрати суб'єктності у складі союзної держави. Білоруський варіант розвитку відносин з РФ коштував Мінську репутації «останньої диктатури в Європі» та політики санкцій проти Білорусі з боку ЄС. Кремль намагався створити з Білорусі «вітрину» успішної євразійської інтеграції. Але значна частина російського олігархату плекала проєкт повного поглинання білоруської економіки, що перманентно дратувало президента РБ О. Лукашенка.

Події 2013–2014 рр. стали часом істини для Мінська. Білорусь заперечувала проти можливості використання її території для російської військової агресії проти України. На паузу було поставлено більшість «союзних» проєктів: формування монетарного російсько-білоруського союзу, створення на території Білорусі постійної російської бази протиракетної оборони, забезпечення функціонування спільних політичних структур союзної держави та ін.

Поглибленню суперечностей між Мінськом і Москвою сприяла також пандемія. Білорусь відмовилась від карантину в спробі О. Лукашенка порятувати національну економіку в рік президентських виборів. Проведення 9 травня параду перемоги у Мінську, коли ідеологічно важливий для В. Путіна парад було скасовано у Москві, засвідчило порушення політичних механізмів знаходження консенсусу в білорусько-російських відносинах. Однак позапарламентська білоруська опозиція вважає Росію головним гарантом збереження влади О. Лукашенка. Водночас президент РБ стурбований проявами солідарності між «радикальними білоруськими та українськими націоналістами», що є небезпечним з огляду на прогнозований багатьма транзит влади у Білорусі після президентських виборів, що відбулися 9 серпня 2020 р. Утім, транзит поки не відбувся, незважаючи на те що з перших днів виборчої кампанії президентські вибори супроводжувалися масовими протестами проти чинного білоруського президента О. Лукашенка. За офіційними даними ЦВК РБ, він одержав переконливу перемогу – 80,1 % голосів усіх виборців. Утім, на думку багатьох лідерів та політичних оглядачів країн Заходу, президентські вибори в Білорусі, які супроводжувалися масовими арештами та невинуватим застосуванням сили і спецзасобів до мирних демонстрантів, незгодних з офіційними результатами виборів, не відповідали демократичним стандартам. Європейський Союз і США не визнали результати президентських виборів у Білорусі. Україна приєдналася до їх позиції. Не визнали офіційні результати виборів й у виборчому штабі основної опозиційної кандидатки на посаду президента РБ С. Тихановської.

На тлі внутрішньополітичної дестабілізації в сусідній країні, що, по суті, переросла впродовж тижня після виборів у мирну революцію, загострилися білорусько-українські відносини: О. Лукашенко фактично оголосив «холодну війну» Україні у політичному, ідеологічному, інформаційному та економічному сенсах. За умов посилення опозиційних настроїв у Білорусі правлячому режиму складно зберегти внутрішню суб'єктність, тим паче що

зовнішня суб'єктність вже обмежена санкціями. У разі подальшого зближення Мінська і Москви малоімовірним буде «м'який» сценарій транзиту влади, який теоретично міг би передбачати прихід до влади у Мінську «компромісної» для РФ і Заходу фігури, якщо така буде знайдена. «Жорсткий» сценарій може супроводжуватися відповідною внутрішньополітичною дестабілізацією в РФ і перетворенням території Білорусі на ще один фронт гібридної війни проти України.

Українсько-молдовські спроби пошуку суб'єктності

Російські гібридні геополітичні стратегії були застосовані проти Молдови раніше за Україну. Аби запобігти поглинанню Молдови сусідньою Румунією (після грудневої 1989 р. революції у Бухаресті популярними були ідеї створення «Великої Румунії»), Кремль розіграв карту самовизначення придністровського регіону Молдови з інтернаціональним (молдовським, українським та російськомовним) складом населення та підприємствами радянського військово-промислового комплексу (на території населеного пункту Ковбасна розташований найбільший у Європі склад боєприпасів різних типів і калібрів, який безпечно неможливо вивезти до РФ).

РФ підтримала ідею «федералізації» Молдови шляхом підтримки «Придністровської молдовської республіки» і проголошенням Гагаузької республіки. Закріпленню «федералізації» Молдови мав сприяти «план Козака», спрямований на фактичне визнання Молдовою конфедеративних зв'язків із Придністров'ям. Російський проєкт «Новоросія» мав забезпечити сухопутний зв'язок не тільки з Кримом, а й з Придністров'ям. У цьому сенсі повноцінна суб'єктність України є гарантією незалежності Молдови. Ситуація ускладнюється фактичним розколом на «проєвропейську» і «проросійську» частини молдовської еліти. Усунення від влади в 2019 р. головного молдовського олігарха В. Плахотнюка було забезпечено тактичним компромісом між РФ і США. Однак два сегменти молдовської еліти не досягли національного консенсусу щодо вектора інтеграції Молдови до ЄС або Євразійського союзу. Це підтвердила президентська виборча кампанія 2020 року в Молдові. Стратегічний розкол правлячих еліт Молдови максимально ускладнює пошук оптимального варіанта реінтеграції Придністров'я. Неврегульована територіальна проблема також ослаблює внутрішньополітичну і зовнішньополітичну суб'єктність Молдови.

Українсько-польські колізії навколо суб'єктності

Вступивши 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу, Республіка Польща *де-факто* повернулася до нового видання «прометеїзму» 1920-х – 1930-х років. Тоді Ю. Пілсудський наголошував, що незалежність України є гарантією незалежності Польщі, а поширення європейських демократичних

цінностей серед народів СРСР є передумовою для польської безпеки. Звичайно, за нових історичних умов, коли Польща стала членом ЄС і НАТО, гострота проблем безпеки нейтралізувалась гарантіями безпеки насамперед від НАТО та США. Адже Польща в Євросоюзі перетворилася на другого (за значенням) після Великої Британії стратегічного партнера США. Вашингтон також підтримував амбіції Варшави, спрямовані на «стримування» Росії та просування демократичних цінностей у країнах «нової» Східної Європи (Білорусь, Молдова, Україна). Східний кордон Польщі перетворився на кордон ЄС і НАТО. Але цей новий статус не змінив важливості національної польської відповідальності за власну безпеку. Адже східний периметр цього кордону має «гарячі точки»: Калінінградську область РФ, включно з проблемою «Сувалькінського коридору», Російсько-білоруську союзню державу. Тому не дивно, що Польща за підтримки Швеції після розширення ЄС у 2004-му і 2007 р. ініціювала перегляд стратегії східноєвропейської політики Європейського Союзу.

Нагадаймо, що ЄС у форматі спільної зовнішньої політики на початку XXI століття розробляв *«політику сусідства»*. Стратегічно «політика сусідства» мала забезпечити безпечний периметр східноєвропейського і середземноморського кордону Євросоюзу. Спробою зміцнення середземноморського кордону ЄС була ініціатива 2007 р., висунута президентом Франції Н. Саркозі, щодо створення Середземноморського союзу.

Реагуючи на цю ініціативу, польська дипломатія запропонувала звернути увагу на східноєвропейські країни. Адже у «політиці сусідства» намітилися суттєві суперечності. З одного боку, установчі договори Євросоюзу констатували право будь-якої європейської демократичної держави претендувати на вступ до ЄС. Цим правом намагається скористатись навіть Туреччина, яка маючи невеликий клаптик землі з європейського боку Стамбула і будучи членом НАТО, геополітично вважається євроатлантичною державою, яка може претендувати принаймні на переговори про вступ до ЄС.

З іншого боку, автоматичне включення Білорусі, Молдови, України до кола країн – учасниць «політики європейського сусідства» не виділяє ці країни як саме європейських сусідів ЄС, які мають принаймні юридичне право на вступ до ЄС, зрозуміло, за умов досягнення відповідних критеріїв набуття членства. Тож у 2008 р. Польща і Швеція висунули ідею проєкту *«східного партнерства»* ЄС, що було підтримано країнами Балтії. Ідея набула практичного змісту в травні 2009 р., коли на пражському саміті Євросоюзом, з одного боку, і з іншого – Білоруссю, Молдовою, Україною, а також Азербайджаном, Вірменією і Грузією, було офіційно започатковано програму «Східного партнерства». Російська дипломатія побачила у цьому проєкті повернення ЄС до політики стримування шляхом створення «санітарного кордону».

Наприкінці 2013 – впродовж 2014 рр., коли російська гібридна війна проти України втілилася в анексії Криму та агресії на Донбасі, Польща

ініціювала прискорення підписання Угоди ЄС з Україною про асоціацію та Угоди ЄС з Україною про зону вільної торгівлі. Після укладання відповідних угод ЄС з Україною, Молдовою, Грузією змінився статус країн — учасниць «Східного партнерства» з точки зору досягнутого рівня співпраці з ЄС. Однак інші країни — учасниці «Східного партнерства»: Азербайджан і Вірменія на той час ще не стали асоційованими партнерами ЄС. Крім того, дипломатія Євросоюзу так і не долучилася активно, наприклад, у форматі за межами ОБСЄ і НАТО, до спроб врегулювання конфліктів у Абхазії і Південній Осетії, Придністров'ї, Нагірному Карабаху. Навіть більше, німецька і французька дипломатія, зважаючи на російську «алергію» на Польщу, виключили польську дипломатію з так званого Мінського мирного процесу щодо врегулювання конфлікту на Донбасі.

На жаль, процес виходу Великої Британії з ЄС позбавляє Польщу надійного союзника, який стримував домінування в ЄС Німеччини і Франції. Внаслідок цього поки що малоефективними виглядають спроби реанімації «Ваймарського трикутника» (Польща, ФРН і Франція за можливої участі України). Станом на 2020 р. перспективи розвитку «Східного партнерства» ЄС виглядають інерційними. ЄС в цілому, на відміну від Польщі, не демонструє готовності системно протидіяти російському впливу в Східній Європі.

Нарешті, говорячи про українсько-польські відносини, не можна не згадати про спроби польської сторони на тлі історичного спору між Польщею і РФ нав'язати Україні своє бачення історії, зокрема подій часів Другої світової війни та перших повоєнних років, що посідає помітне місце в історичній політиці Польщі та підживлює конфлікт між обома сусідніми державами в питаннях історичної пам'яті.

Українсько-словацькі суб'єктні відмінності

1 січня 1993 р. відбулося «оксамитове розлучення» Чехії і Словаччини. Після цього Братиславі знадобилося більше десяти років, аби пройти шлях від країни — претендентки 1993—2003 рр. Словаччина витримувала курс сприятливого ставлення до незалежності України. Певне загравання з Кремлем за часів урядування В. Мечіара було нейтралізоване привабливою перспективою завершення реформ заради вступу до ЄС і НАТО. Після 1 травня 2004 р. політика Словаччини щодо суб'єктності України розвивається у контексті східноєвропейської політики Євросоюзу. Починаючи з 2014 р. Словаччина залучена до реверсу газу з Європи до України. Націоналістичні кола в Словаччині вважають, що після вступу до ЄС країна втратила більшу частину суб'єктності. Але загалом в словацькому суспільстві менше європейського скептицизму, аніж у сусідній Чехії.

Разом з тим вільні від історичних тягарів та проблемних питань українсько-словацькі відносини не набули системного характеру, а радше є *історією недооцінених можливостей*. Україна та Словаччина багато в чому залишаються

«terra incognita» одна для одної. Багато словаків, наприклад, залишаються симпатиками ідей панславизму, а для частини словацького політикуму досить близька російська призма сприйняття України.

Уряд СР визнає існування окремого від українців, так званого русинського народу на своїй території (Пряшівщина), підтримує русинські організації, шкільництво тощо. У той же час, незважаючи на різні політичні кольори словацьких урядів, Словацька Республіка зацікавлена у співпраці з Україною та її європейській інтеграції.

Українсько-угорські випробування суб'єктністю

До початку 2000-х рр. українсько-угорські відносини можна було вважати зразковими з точки зору європейської політики добросусідства, примирення і солідарності. Зокрема, Угорщина серед перших держав світу (слідом за Польщею і Канадою) визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини, першою відкрила своє посольство в Україні, першою з країн світу підписала з Україною міжнародний базовий політичний документ – Договір про основи добросусідства і співробітництва між двома сусідніми державами, перше посольство незалежної України було відкрито саме в Угорщині. Такий стан двосторонніх відносин зіграв на користь Угорщини в процесі її підготовки до вступу до НАТО і Євросоюзу. Тим паче що український напрям угорської зовнішньої політики вигідно відрізнявся від напруги в угорсько-словацьких або угорсько-румунських відносинах з приводу статусу угорських національних меншин у цих країнах. 1 травня 2004 р. Угорщина стала членом ЄС, де дуже скоро перетворилася на проблемну для брюссельської бюрократії країну. Зокрема, політика прем'єр-міністра Угорщини В. Орбана свідчить про демонстративне протиставлення угорської суб'єктності європейській солідарності.

За умов російської агресії проти України В. Орбан намагається зберегти «нормальні відносини з В. Путіним», а його зближення з Росією, критика санкцій і опортунізм у просуванні угорських економічних інтересів у РФ створює, по суті, проблеми і підриває європейську єдність. МЗС Угорщини також часто розглядає війну в Україні так, ніби це заморожений конфлікт і взаємодія з Росією є неминучою, а угорські ЗМІ подекуди тиражують російські пропагандистські фейки щодо суб'єктності України. Проявами цього курсу є, наприклад, реалізація спільного проекту з побудови «Росатомом» угорської атомної станції «Вахш», шантаж Євросоюзу можливістю угорського вотування рішення про економічні санкції проти РФ, відмова від прийому національної квоти нелегальних мігрантів до ЄС.

Радикальне погіршення українсько-угорських відносин у 2017–2020 рр. було пов'язане з прийняттям закону про використання державної української мови в навчальних закладах. Прояв української суб'єктності спровокував неадекватну реакцію Будапешта. Угорщина заблокувала нормальну планову

роботу Комісії Україна – НАТО. Також Угорщина регулярно відкидає українські пропозиції щодо розв'язання конфліктних питань національної політики, наполягає на створенні угорського анклав (автономії) на території України (в Закарпатті), подвійному громадянстві, оновленні українського законодавства про національні меншини тощо.

Українсько-румунські суб'єктні суперечності

Румунія визнала незалежність України в числі останніх сусідніх країн – 8 січня 1992 р., а 1 лютого 1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між Україною та Румунією. Ще в період суверенізації України радикальні націоналістичні сили Румунії часто використовували український фактор в інтересах внутрішньополітичної боротьби. Ними пропонувалося, зокрема, проводити політику «малих кроків» щодо Бессарабії та Північної Буковини з метою культурної, економічної, а потім і політичної інтеграції цих територій до складу «Великої Румунії». Неврегульована, на думку румунської сторони, територіальна проблема була центральною перешкодою в українсько-румунських відносинах протягом першої половини 1990-х років. Досить згадати заяву румунського парламенту «Про пакт Ріббентропа–Молотова та його наслідки для Румунії» (липень 1991 р.), в якій фактично були висунуті територіальні претензії до України, і відповідну заяву Верховної Ради УРСР про те, що «визнання названого пакту незаконним не є підставою для виправдання претензій на українські землі ні в минулому, ні в сучасному, ні в майбутньому», або той факт, що Румунією не були визнані результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. на підтвердження незалежності України на території Бессарабії та Північної Буковини.

Взаємне визнання суб'єктності відбулося лише завдяки підписанню Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Румунією 2 червня 1997 року. Київ і Бухарест визнали незмінність національно-державних кордонів. Спірне питання демаркації ділянки українсько-румунського державного кордону на Чорному морі було відкладено залежно від рішення Міжнародного гаазького арбітражу. У підсумку відповідне рішення 2007 р. визнало за Україною належність острова Зміїний, але більша частина нафтоносного спірного шельфу Чорного моря відійшла до Румунії. Визнання Україною рішення цього арбітражу досі залишається предметом критики як згода на зміну національних кордонів.

Після вступу Румунії до ЄС і НАТО (поблизу порту Констанца створено військову базу США) пом'якшала риторика Бухареста щодо конфлікту з Угорщиною (щодо статусу угорської національної меншини у Трансильванії) та щодо територіальних претензій на Бессарабію і Буковину. Але румунські націоналісти, які є прихильниками проекту створення «Великої Румунії», продовжують висувати територіальні претензії до України. Однак ці претензії

нейтралізуються включенням румунської суб'єктності до системи зобов'язань у форматі ЄС і НАТО.

Ставлення до суб'єктності України з боку полюсів сили — США і Китаю

Ставлення міжнародних партнерів до суб'єктності України варто розглянути також у контексті транзиту від однополярної до багатополярної системи міжнародних відносин з позиції двох гегемонів — США і Китаю. З геополітичної точки зору здобуття Україною незалежності спричинило її перехід зі статусу євразійської внутрішньої території до статусу рімленду (прибережної території, близької до морської сили — США). Цю тезу чітко сформував З. Бжезинський, який зазначав, що незалежність України є страховкою на випадок відновлення російської імперії. У цьому контексті Росія і розглядає політику США щодо України.

Починаючи з 2004 р. РФ розглядає дії США в Україні як загрозові для «руського мира». У пошуку аргументів на користь анексії Криму Кремль наголошував на гіпотетичній можливості створення американської військової бази в Севастополі, що дало нагоду представити анексію як превентивні дії проти поширення американського впливу. Російська пропаганда подає американську політику в Україні як форму «зовнішнього управління», аби протиставити цьому «російську суверенну зовнішню політику».

Символічно, що Китай планував використати український Крим як транзитну територію у форматі свого торговельного «нового шовкового шляху». Однак російська анексія півострова з точки зору міжнародного права делегітимізувала цей китайський проект. З китайської точки зору Україна потрапила до американської сфери впливу, що зробило ризикованими можливості використання її транзитного потенціалу. Однак китайська дипломатія фактично займає нейтральну позицію щодо російської політики в Україні, але й не визнає анексію Криму. Китай не збирається «ловитися» на «американську мотивацію» аналогічних дій з анексії Тайваню [35, с. 119]. У Пекіні вважають, що, приєднавши Крим, порушивши норми міжнародного права, Росія наразилася на західні економічні санкції. Натомість Китай не може дозволити собі жертвувати торговельними відносинами зі США, які до пандемії забезпечували динамічне зростання китайської економіки.

За президентської адміністрації Д. Трампа (2017–2020) американська політика щодо України зазнала певних змін. Відкидаючи звинувачення опозиції з Демократичної партії у «проросійській позиції», Д. Трамп санкціонував продаж Україні летальної зброї. Але обсяги цих контрактів не можуть змінити військово-технічної асиметрії між сторонами конфлікту на Донбасі. Водночас спроба президента США «дотиснути» Україну в питанні компромату на свого конкурента на президентських перегонах 2020 р. Дж. Байдена (членство у раді директорів компанії «Бурисма» Хантера Байдена) завершилась процедурою

імпічменту проти Д. Трампа. Тільки у лютому 2020 р. Сенат США остаточно проголосував проти імпічменту. Тоді здавалося, що впевнена перемога Трампа на президентських виборах 3 листопада 2020 р. фактично гарантована. Але пандемія коронавірусу внесла свої вагомні корективи. Рекордне зростання безробіття внаслідок зупинення економіки під дією пандемії поставили під сумнів досягнення політики Трампа першого президентського терміну в намірах «Знову зробити Америку великою». 45-й президент США був вимушений зайняти незвичну для себе захисну позицію. Д. Трамп звинуватив Китай у приховуванні інформації про смертельну небезпеку вірусу та не допуску американських експертів до біологічної лабораторії у китайському м. Ухані.

Найімовірнішим варіантом розвитку подій є *нова біполярність у китайсько-американському варіанті*. За цих обставин суб'єктність України може бути поставлена перед черговим вибором: пріоритетність орієнтації на США або Китай. Найгіршим варіантом можуть бути дії Китаю «російськими руками» проти США на території України. Але Китай об'єктивно не зацікавлений у розриві своїх торговельних відносин із ЄС і Росією у випадку такого радикального розвитку подій.

Проблема суб'єктності України у відносинах з Європейським Союзом

Епохальне підписання Угоди про асоціацію і Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС у 2014 р. стало найбільш резонансним проявом суб'єктності України починаючи з 1991 року. Утім, всередині українського суспільства ще далеко до завершення політичної дискусії з приводу доцільності саме підписаної редакції тексту обох угод. Нагадаймо, що другий референдум у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію став можливий *завдяки письмовій гарантії того, що Україна ніколи не наполягатиме на повноцінному вступі до ЄС, а також не претендуватиме на отримання коштів зі структурних фондів ЄС*. Претензії до угоди про всеохоплюючу зону вільної торгівлі пов'язані зі збереженням у тексті зазначеної угоди дискримінаційних квотних обмежень на більшість українських товарів і послуг. Фактично Україні обидві угоди пропонують асиметричний розвиток вітчизняної економіки за рахунок експорту непереробленої сировини та робочої сили. Впродовж 2014–2020 рр. Україна так і не отримала належної допомоги ЄС заради подолання технологічної прірви у стандартах і усунення нетарифних форм обмеження експорту.

Разом з тим сьогодні для України надзвичайно важливе значення має дієва підтримка світовою громадськістю, зокрема Європейським Союзом та окремими країнами – членами ЄС, боротьби за державний суверенітет і суб'єктність, територіальну цілісність і реалізацію європейського та євроатлантичного вибору, закріпленому в лютому 2019 р. в доповненнях до Конституції України.

В Європі повинні добре зрозуміти, що Росія своєю агресією проти України поставила за мету зруйнувати чинну архітектуру безпеки включно з нормами Гельсінського Заключного акта 1975 р. У такий спосіб Москва намагається повернути Європу до Ялтинської біполярної системи, домінуюче положення в якій вона розраховує мати. Неадекватність сприйняття цієї війни призведе до того, що авторитет ЄС як впливового актора міжнародних відносин і колективного гаранта європейської безпеки буде поставлений під сумнів.

Наприкінці 2016 р. були опубліковані результати дослідження авторитетного європейського аналітичного центру *European Council for Foreign Relation* про рівень підтримки України державами – членами ЄС, які за цим критерієм були поділені на три умовні групи: «лідери підтримки», «спостерігачі» і «противники» України. До першої групи були віднесені 12 держав ЄС: Німеччина, Велика Британія, Швеція, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Болгарія. До другої групи – 13 країн: Франція, Нідерланди, Бельгія, Чехія, Ірландія, Угорщина, Португалія, Словенія, Іспанія, Хорватія, Люксембург, Мальта, Кіпр. А до групи «противників України» потрапили три держави: Італія, Австрія, Греція. Така ситуація, на думку автора цього дослідження Густава Гресселя, підриває ідею європейської солідарності та єдності, ефективність ЄС у цілому як вагомого політичного гравця, і він пропонував конкретні заходи щодо зміни підходу Євросоюзу до підтримки національної й міжнародної суб'єктності України від «стурбованості» до «реальної допомоги» [36, с. 662].

На сьогодні головною метою європейської інтеграції України є, з одного боку, подальше *просування шляхом підключення до різноманітних сегментів життя Європейського Союзу*, з іншого – *впровадження європейських правил та норм з відповідною трансформацією системи функціонування української держави, влади та суспільства*. Йдеться, зокрема, про подальшу європеїзацію як країни в цілому, так і на регіональному рівні, включення українських регіонів до транскордонних програм і проєктів за участі регіонів країн – членів ЄС, ширше залучення не лише Західної України, а й Центру, Півночі, Півдня та Сходу до функціонування «Європи регіонів». Важливим вбачається також використання усіх інструментів і механізмів євроінтеграції у масштабі таких регіональних міжнародних об'єднань, як ГУАМ, ОЧЕС та «Східне партнерство» з акцентом на забезпечення лідируючої ролі України в них, що підвищить її міжнародну суб'єктність.

Пандемія коронавірусу з початку 2020 р. завдала удару чотирьом європейським свободам: *свободі пересування товарів, капіталів, робочої сили і послуг*. Карантинні заходи паралізували Спільний ринок ЄС. Європейський Союз фактично опинився перед викликами ренаціоналізації внутрішньої політики країн-членів. Це є нагодою для України повноцінно відновити свою суб'єктність у відносинах з ЄС та наполягати на пошуку симетричного

варіанта торговельних преференцій, які мають дати поштовх для відновлення економіки України після пандемії шляхом реіндустріалізації, а не тільки перетворення України на велику аграрну державу.

Список використаних джерел

1. Стрежнева М. Субъектность евросоюза в отражении организационной теории // Международные процессы. Т. 14. 2016. № 1. С. 63–76.
2. Ремарчук В.Н. Социальные технологии как инструмент разрушения субъектности государства // Гумантарный вестник. 2016. № 12. С. 1–10.
3. Пирожков С.І., Хамітов Н. В. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? // Вісник НАН України. 2020. № 7. С. 3–15.
4. Дембіцький С., Головаха Є. Вільні зсередини, але не ззовні: результати онлайн-опитування Ін-ту соціології НАН України, 10 серпня 2020 р. URL: https://iod.media/article/vilni-zseredini-ale-ne-zovni-rezultati-onlayn-opituvannya-institutu-sociologiji-nan-ukrajini-7111?fbclid=IwAR17oXZ3Wl9miHS_QpVdGl_wbB-G2dJlCFmFL2ff36EJdc3QFHPQxpbDg0.
5. Герасимова К.Г. Конструирование социологических индексов: опыт методической рефлексии // Вестник Российского ун-та дружбы народов. Серия: Социология. 2017. Т. 17. Выпуск № 1. С. 106–115.
6. DeVellis R. F. Scale development: Theory and applications (4th ed.). Chapel Hill, NC: SAGE Publications, 2016. 280 p.
7. Дембіцький С. Розробка соціологічних тестів: методологія і практики її застосування. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 304 с.
8. Паніна Н. Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 1998. № 1–2. С. 53–68.
9. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. 176 с.
10. Дембіцький С., Сидоров М., Плющ В., Соснюк Є., Шалімова О. Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2019. № 3. С. 102–123.
11. Хелд Д. Модели демократии. Москва: Изд. дом «Дело» РАНХиГС, 2014. 544 с.
12. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2009. 328 с.
13. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. Москва: Кучково поле, 2016. 416 с.
14. Куан Ю.Л. Из третьего мира – в первый. История Сингапура 1965–2000. Москва: Манн, Иванов, Фербер. 2019. 576 с.
15. Степаненко В. Сучасне громадянське суспільство: теоретико-методологічні підходи соціологічного дослідження. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. С. 11–33.
16. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 4. С. 5–22.

17. Beissinger M. The Semblance of Democratic Revolution: Coalitions in Ukraine's Orange Revolution // *American Political Science Review*. 2013. Vol. 107 (3). P. 574–592.
18. Reznik O. From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine // *East European Politics and Societies*. 2016. Vol. 30 (4). P. 750–765.
19. Huntington S. *Political Order in Changing Societies*. New Haven, CT: Yale University Press, 1968. 488 p.
20. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 1. С. 5–22.
21. Pew Research Center, 2019. *European Public Opinion Three Decades After the Fall of Communism*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/15/european-public-opinion-three-decades-after-the-fall-of-communism/>.
22. Гаврилишин Б. *Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському клубові*. Київ: Наук. думка, 1990. 208 с.
23. Гаврилишин Б. *До ефективніших суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Упоряд. В. Рубцов. Вид. 4-те, без змін*. Київ: Пульсари, 2013. 248 с.
24. Фуко М. *Возвращение морали. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. Ч. 3*. Москва: Праксис, 2006. 320 с.
25. Резнік В.С. Легітимність у соціології. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 17. Лег – Лощ / Редкол.: Дзюба І. М. (голова редкол.) та ін. Київ: Ін-т енцикл. дослідж. НАН України. 2016. С. 13.
26. Резнік В. Стан соціальної легітимності приватної власності як предмет емпіричного соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 70–102.
27. Резнік В.С. Легітимація приватної власності як концепт соціологічної теорії. Київ: Ін-т соціології НАН України. 2010. 512 с.
28. Reznik V., Reznik O. Social Legitimation of Capitalism in Ukraine: from Socio-cultural Path-dependence to Rationalization of Economic Situation // *Economics and Sociology*. 2015. Vol. 8, № 3. P. 131–144. DOI: 10.14254/2071–789X.2015/8–3/10.
29. Reznik V., Reznik O. Legitimation of Private Property in the Means of Production in Ukraine: Dynamics and Factors // *Communist and Post-Communist Studies*. 2020. Vol. 53, № 3. P. 64–87. DOI: 10.1525/cpcs.2020.53.3.64.
30. Ворона В. *Современное промышленное предприятие в социальном измерении. Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения*. Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 2001. С. 9–32.
31. Бжезінський З. *Україна у геостратегічному контексті*. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2006. 101 с.
32. Рябчук М. *Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави»*. Київ: Критика, 2000. 271 с.
33. *Світова гібридна війна: український фронт / за заг. ред. В.П. Горбуліна*. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
34. Фукуяма Ф. *Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке*. Москва: Аст, 2006. 220 с.
35. Киссинджер Г. *Мировой порядок*. Москва: Аст, 2015. 267 с.
36. *Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія / за ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. 814 с.

Розділ 4

УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТ СУЧАСНОГО СВІТУ: СТРАТЕГІЇ І ПРОГНОЗИ

4.1. Цивілізаційна суб'єктність України та розвиток її політичної системи

Подолання прірви між владою і суспільством

Політична система сучасної України характеризується, з одного боку, подоланням рудиментів сталінського тоталітаризму і «вимушеного» авторитаризму радянських часів, а з другого боку — запровадженням ідей нео-лібералізму з його засадничими принципами свободи політичного вибору, декларації мінімізації втручання держави в суспільні процеси, необхідності її верховенства права, громадянської відповідальності тощо.

Очевидно, що країни різняться не лише за географічними, демографічними, економічними показниками, але й за ступенем впливовості на глобальні, загально- й регіонально-світові процеси, що залежить від потужності й структури національної економіки, фінансової спроможності, рівня боєздатності країни тощо. Коли йдеться про рівень суб'єктності країни, маються на увазі передусім ознаки й критерії цього рівня — спроможність до усвідомлення й узагальнення тенденцій свого розвитку, здатність до формулювання національних інтересів, послідовність у їх реалізації та захисті, наявність національної мети і стратегії її досягнення.

Вирішальна роль у забезпеченні цього аспекту суб'єктності належить національним елітам, а результативність їх діяльності є похідною від їхньої якості рівня компетентності, організованості, здатності до забезпечення суспільної консолідації і мобілізації для практичного здійснення визначеного курсу. Особливої ваги, за сучасних умов мінливості загальної геополітичної та геоекономічної ситуації, набуває *прогностична здатність політичних еліт* до передбачення напряму глобального цивілізаційного мейнстріму.

Для здійснення цієї функції еліті належить позбутися «залишкових явищ», нагромаджених досвідом «бездержавності», таких як відсутність власної політичної стратегії, тотальна залежність від метрополії у прийнятті ключових управлінських рішень. Серед перших завдань з наближення України до євроатлантичної цивілізаційної спільноти — утвердження в ній реальної соціальної держави, подолання прірви між народом і владою, яка після 1991 року ставала дедалі ширшою, глибшою попри періодичні зміни владних персоналій.

«Новій» владній касті належить вийти зі стану залежності і відокремленості, припинити ховати свій егоїзм змінами політичного дискурсу і лінгвістичної семіотики, використовувати ліберально-демократичну риторику з маніпуляційною метою, нав'язувати населенню уявлення про владу як про певну субстанцію, константну й самототожну, що служить онтологією історичного процесу, його реальним двигуном, натомість втілювати ідею підпорядкування держави суспільству.

Для власного самоочищення свого *номенклатурного характеру* владній еліті необхідно подолати низку факторів. До них, зокрема, відносяться:

- еволюція політичної влади шляхом конверсії політичної та державної влади радянської та пострадянської номенклатури у кланово-корпоративну, а згодом — в олігархічну владу, посилення ролі тіньової економіки у розгортанні політичних процесів на тлі зниження життєвого рівня населення, й відсутність механізмів суспільного контролю;
- втрата владою будь-яких «стримуючих» (зокрема й морально-етичних) норм та деструктивний вплив на їх зміст засобів масової інформації; слабкість, нерідко — корумпованість владних структур, правоохоронної й судової систем уможливили монополізацію окремих секторів економіки, заволодіння суспільними ресурсами — економічними, фінансовими, інформаційними, політичними; принципи рекрутування еліти: особиста відданість, земляцтво, досвід попередньої спільної роботи, клановість і протекціонізм [1, с. 322—356]. Прірва між владою і суспільством — закритість і утаємниченість політичного життя;
- слабкість громадянського суспільства та його інститутів, відсутність у більшості населення чітких стратегічних пріоритетів суспільного розвитку, політична і громадянська апатія, у т. ч. з боку профспілок;
- низький авторитет політичних партій, громадських організацій та інших недержавних організацій;
- зростання впливу фінансово-промислових груп, регіональних кланів як у політиці, так і в державному управлінні та інформаційному просторі;
- тяглість управлінських традицій та відтворення практик управління й прийняття рішень у супроводі зміни риторики й дискурсивної мікрії;
- декоративність системи «влада — опозиція», стосунки в якій завершуються змінами персоналій, але не векторів суспільного розвитку, змінами місця в рейтингах заможності й впливовості на прийняття рішень, але не зміною змісту цих рішень. В українських реаліях стосунки в системі «влада — опозиція» — це здебільшого не ідеологічне протистояння, не змагання стратегій суспільного розвитку (з причини їх відсутності), а переважно боротьба популістичних гасел та необґрунтованих обіцянок.

Україна буде неспроможною утвердитися як консолідований цивілізаційний суб'єкт, поки не буде усунено *латентний конфлікт еліти і суспільства*. За відсутності дієвого громадського контролю за діяльністю влади, практичного відчуження громадян від процесу визначення напрямів суспільного розвитку та прийняття рішень на тлі особливостей «внутрішньовидової» боротьби опозиції з владою (й навпаки), в суспільстві формується перманентний запит на зміну еліт. Саме в цьому контексті варто розглядати причини й аналізувати наслідки революційних подій 2004 та 2013–2014 років, а також — результати електорального вибору 2019 року.

Характер політичного процесу й розвиток подій останніх років багато в чому визначався нереалізованістю мети, прагнень і сподівань Євромайдану — Революції гідності. Напередодні п'ятої річниці Майдану Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва провів опитування експертів, присвячене оцінці тих подій, їх наслідків та уроків. Найпоширенішим серед опитаних експертів розумінням подій Майдану є те, що *ці події були скоріше рухом «проти», а не «за»*. Тобто рухом, спрямованим проти чинної влади, яка прагнула встановити авторитарний режим, діяла у власних інтересах й часто — у протизаконний спосіб. Політичні еліти скомпрометували себе. Усвідомлення власної вигоди від перехідного становища економіки призвело до того, що саме політичні еліти стали основним гальмом суспільних реформ.

Разом з тим і після революційних подій не відбулося оновлення принципів діяльності влади, якісної зміни еліт згідно з демократичними критеріями. Досі актуальними залишаються усунення всевладдя олігархату, системна боротьба з корупцією, реформування правоохоронних органів та системи судочинства, поліпшення економічного становища громадян, утвердження справедливості через покарання тих, хто чинив злочини проти Майдану із середовища можновладців — представників попереднього режиму [2]. Невирішеність цих завдань породжує розчарування людей у політиках, у їхній спроможності до втілення якісних позитивних змін.

Цивілізаційне обличчя України багато в чому визначатиметься готовністю і здатністю правлячого класу враховувати настрої і потреби населення. Результати соціологічних досліджень [3] засвідчили, що основними мотивами більшості виборців під час голосування на президентських виборах було прагнення *радикального оновлення влади* (так вважали 55 % опитаних). Крім того, до вагомих чинників респонденти віднесли небажання, щоб президентом залишався П. Порошенко (39 %), а також те, що В. Зеленський є «новим обличчям» і не був викритий в корупції чи інших подібних діях (34 %). Необхідно брати до уваги, що і президентські й парламентські вибори 2019 року в чергове засвідчили запит суспільства на зміну політичних еліт, а електоральний вибір здебільшого ґрунтувався на своєрідному запереченні «політиків у політиці».

Після президентських виборів, переважна більшість українців (60,5 %)

повірила в успішність реформ в Україні: переконаність в успіху висловили 16,5 %, а ще 44 % зазначили, що загалом вірять, хоча дещо сумніваються в їх реалізації. Зневіру в успіх реформ висловили лише 34 %: зовсім не вірили — 11 %, а 23 % ще мали частку надії. Зауважимо, що такий високий рівень переконаності в успіху реформ протягом останніх років фіксувався лише у 2015 році (вірили в успіх реформ 30 %, не вірили 62 %) [4].

Зазначену тенденцію підтверджують й інші соціологічні опитування громадян. У табл. 4.1 наведені результати соціологічних досліджень Центру Разумкова за період 2013–2020 рр. [5] про оцінку громадянами розвитку подій в Україні.

Таблиця 4.1

Відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, в цілому, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?» (%)

	09–10. 2013	03.2014	03.2015	11.2016	08.2018	09.2019	12.2019	02.2020
У правильному напрямі	15,4	32,3	17,5	17,4	11,1	57,2	37,5	25,4
У неправильно-му напрямі	65,4	40,7	66,9	66,8	72,5	16,8	35,4	53,0
Важко відповісти/не відповіли	19,2	27,0	15,6	15,9	16,4	26,0	27,0	21,6

Наведені у таблиці дані засвідчують нагальність завдання з повернення позитивного ставлення населення до процесу реформування країни, до вищої політичної влади — Президента України й Верховної Ради, позитивні оцінки яких після виборів 2019 року зменшилися у понад два рази, натомість втричі збільшилися негативні оцінки напрямів суспільного поступу.

Стратегія суспільного розвитку — нагальна потреба суспільства та влади

Для подолання цієї тенденції потрібна чітко артикульована, зрозуміла й підкріплена реальними діями *стратегія суспільного розвитку*, яка сутнісно стала б своєрідною проєкцією національних смислів.

Смисли й мета — не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета — це умотивоване суспільними та особистісними потребами уявлення про бажаний результат. Таким чином, смисли — це комплексне явище, яке містить у собі послідовне поєднання, щонайменше, п'яти елементів:

- *потреби* (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- *мотиву* (як прагнення задоволення певної потреби);
- *мети* (як умотивованого уявлення про результат);

— *шляхів і засобів досягнення мети* (як інструментів досягнення результату);

— *результату* (як задоволення/незадоволення/часткового задоволення потреби).

Тобто, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення задоволення певних потреб. З іншого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбудеться такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії й ототожнюватиметься з потребою. Якщо результат задовольнятиме потребу, то виникатиме нова потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні — триватиме інвентаризація і корегування наявних, або ж відшукуватимуться нові засоби досягнення мети. Таким чином, «реальність» мети буде визначатися мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) задоволення.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс, або ж є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення є конкретизація мети та умов (комплексу умов, у тому числі — морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування *ієрархії* потреб. Адже і сфера потреб, і процес цілеустановлення — ієрархічні.

Без стратегічного мислення в політиці та в державному управлінні Угода про асоціацію України з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. В іншому ж випадку — стратегічною програмою прогресивних змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою — ціннісних сферах має бути перспективний план адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, зрештою — у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Будь-які політичні й управлінські рішення, риторика й конкретні дії мають відповідати задекларованим цілям й бути спрямованими на досягнення мети. При цьому має враховуватися й те, що олігархічна система всіляко протидіятиме розробленню стратегії суспільного розвитку, оскільки її наявність, існування конкретного плану дій, критеріїв і маркерів його реалізації буде передумовою й підставою контролю з боку суспільства.

Очевидно, що розробка державної стратегії, оприлюднення її цілей і суспільне визнання сприяли б консолідації політичних сил, налагодженню громадського контролю за реалізацією стратегії, підвищенню довіри громадян до влади. З одного боку, розробка стратегії не має бути «публічним» дійством, оскільки це — особлива форма державницької діяльності політич-

них еліт з об'єктивної оцінки стану, осмислення можливостей і перспектив суспільного розвитку з урахуванням усієї сукупності внутрішніх і зовнішніх впливів, тенденцій цивілізаційного розвитку. Разом з тим стратегія не може бути прийнята й реалізована без суспільної легітимізації, адже стратегія — це своєрідний шлях досягнення суспільної надії.

Стратегія суспільного розвитку в Україні має бути світоглядно обумовленою сукупністю поглядів, оцінок та принципів, які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактним, довгостроковим, максимально загальним (недеталізованим), послідовним, конструктивним, раціональним, підкріпленням ідеологією, стійким до невизначеності умов середовища планом досягнення успіху [6]. Реалізація такого плану повинна включати перетворення абстрактного на конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на зміст, його коригування тощо. Виходячи із цих уявлень, можна виокремити щонайменше три сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку: стратегія — найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення; стратегія як своєрідна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і водночас засобів та інструментів досягнення мети; стратегія як *легітимований* загальновизнаний і загальноприйнятний зразок («нормативний» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, *стратегія суспільного розвитку має являти собою своєрідну надію, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний з оцінкою сьогодення (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз, ідеальною, але наповненою змістом формою для проектування майбутнього*. Стратегія має бути пов'язаною із прогностичними напрямками розвитку інших країн і співвідноситися з їхніми стратегічними цілями, передбачати шляхи глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому.

Політико-партійна складова політичної системи

Ключовим елементом політичної системи в її інституційно-організаційному вимірі є політико-партійна складова, адже представницька демократія неможлива без існування одного з базових інститутів сучасного суспільства — політичних партій як об'єднань громадян на основі спільності інтересів та політичних переконань.

Наприкінці 80-х років минулого століття політична система України позбулася однопартійності. Спочатку фактичної — через створення першого масового громадсько-політичного об'єднання «*Народного руху України за перебудову*», а згодом — формального, коли у 1990 році Міністерством юстиції України було зареєстровано Українську республіканську партію. Станом на 31 серпня 2020 року в Україні зареєстровано 359 політичних партій.

Зростання кількості політичних партій стало об'єктивною реакцією на розвиток суспільно-політичних процесів в країні. Разом з тим необхідно враховувати реальну спроможність партій як інститутів політичного представництва, їх ефективність на електоральному та на парламентському рівнях. Поки що зростання кількості зареєстрованих партій мало позначалося на їхній участі в електоральних процесах та на представленості в парламенті — вона навіть зменшувалася з кожними наступними парламентськими виборами (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Участь політичних партій (блоків політичних партій) у виборах до Верховної Ради України (III–IX скликання)*

Вибори до Верховної Ради України	Кількість зареєстрованих політичних партій на день виборів	Кількість суб'єктів виборчого процесу	Кількість переможців	Прохідний «бар'єр»
III скликання (1998)	52	30	8	4 %
IV скликання (2002)	126	33	6	4 %
V скликання (2006)	136	45	5	3 %
VI скликання (2007)	140	20	5	3 %
VII скликання (2012)	198	22	5	5 %
VIII скликання (2014)	236	29	6	5 %
IX скликання (2019)	349	22	5	5 %

* Складено за [7].

Для набуття європейських ознак політична система України має позбутися низки недоліків, що її спотворюють, — створення партій «згори», з використанням адміністративного ресурсу («партії влади»), створення партій-«бізнес-проектів», партій «під особистість» (вождистських), так званих технічних партій для маніпуляції виборчим процесом і свідомістю виборців.

Участь у партіях — переконлива ознака формування у країні «людини політичної», чим підтверджується вага демократичних принципів у суспільстві. Соціологічні дослідження засвідчують наявність певної тенденції до зростання членства у партіях. Якщо у 1994 році членами партії визнавали себе 0,7 % громадян, то у 1999 році — 1,5 %, у 2002 році — 2,2 %. Максимальним, за результатами опитування, був показник жовтня 2005 року — на свою на-

лежність до певної політичної партії вказали 4,6 % респондентів (очевидно, дались взнаки події Помаранчевої Революції й Президентських виборів 2005 року). Разом з тим станом на 2008 рік таких громадян нараховувалося вже 2,8 % [8]. За результатами опитування 2015 року про своє членство в певній політичній партії заявили 1,1 % респондентів [9, с. 160]. Тобто близько 2,0–3,0 % громадян України заявляють про свою партійну приналежність.

Виходячи з цього та даних Держкомстату України про чисельність населення віком старше 18 років [10] (вік, з якого законодавством України дозволяється участь в роботі політичних партій), можна припустити, що загальна кількість членів партій в Україні не перебільшує 120 тис. осіб. Водночас аналіз оприлюднених 34 (із 359 зареєстрованих) політичними партіями даних про їх кількісний склад, вказує на значно більшу кількість членів – понад 4 мільйони (4 095 325) осіб. Тобто, згідно з оприлюдненими даними, членами лише 34 із загальної кількості зареєстрованих партій, перебуває 12 % дорослого населення?

Таке маніпулювання викликає недовіру до політичної системи загалом. Для надання процесу партутворення органічного змісту необхідно заблокувати деструктивний вплив, з одного боку – фінансово-промислових груп, з другого – зовнішній з боку Російської Федерації, припинити використання олігархатом політичних партій як інструменту реалізації власних інтересів, впливу на кадровий склад Уряду, зміни векторів політичного розвитку, маніпулювання масовою свідомістю.

Потребують зміни маркери електорального вибору громадян: поки що він зумовлюється не ідеологічними засадами партії й навіть не здатністю реалізувати (часто популістські) передвиборчі обіцянки, а позицією партії щодо чинного політичного режиму (провладна-опозиційна). У суспільну свідомість необхідно запроваджувати розуміння того, що й цей «вододіл» нерідко є відбитком боротьби між олігархами за вплив на владу.

Суттєвих змін зазнала партійна система України після Революції Гідності. Анексія Криму та початок збройної агресії РФ проти України на Донбасі призвели до значних світоглядних змін, змін в системі ціннісних орієнтацій громадян. В оцінці діяльності політичних партій виникли нові лінії розмежування – за позицією стосовно реакції на події Майдану й російської агресії. На тлі розвитку й посилення активності організацій громадянського суспільства створюються нові політичні сили, відбувається їх інкорпорація до органів влади. Однак рівень довіри суспільства до політичних партій залишається критично низьким (табл. 4.3). Актуальне завдання – усунути причини недовіри, якими є усвідомлення громадянами неспроможності більшості політичних партій реалізувати власні програми, передвиборчі обіцянки, відсутність діалогу з суспільством, слабкість у захисті національних інтересів та ігнорування інтересів своїх виборців.

Таблиця 4.3

*Чи довіряєте Ви політичним партіям? (динаміка, 2001–2020) (%)**

	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
2001	2,5	13,5	31,1	40,9	12
2002	2,8	9,6	30,6	48,9	8,1
2003	2,2	14,1	36,2	36,4	11,1
2004	3,7	11,9	34,6	37,6	12,3
2005	2,8	13,3	36,3	31,4	16,2
2006	2,5	12,6	41,8	32,5	10,6
2007	3,8	18,7	36,3	31,4	9,8
2008	0,8	11,7	36,3	43,2	8,0
2009	1,9	14,9	38,1	40,0	5,1
2011	2,2	16,3	40,7	32,6	8,2
2012	2,8	17,2	34,1	35,0	10,9
2013	3,2	17,3	42,8	27,3	9,3
2014	1,8	19,1	41,9	23,4	13,7
2015	0,8	14,2	31,6	39,3	14,1
2016	1,6	10,9	32,8	44,5	10,1
2017	2,5	10,5	34,6	40,5	11,9
2018	1,3	9,0	33,4	46,6	9,8
2019	1,4	10,1	36,4	39,8	12,3
2020	2,6	12,6	40,2	30,7	13,9
Середній показник	2,27	13,55	36,31	36,95	10,92

* Складено за [11].

Розвиток демократичної держави неможливий без політичних партій. Водночас консервація нинішнього стану партійної системи може стати суттєвою перешкодою демократичного та цивілізаційного розвитку українського суспільства. Саме тому актуальним є завдання формування міцних і ефективних представницьких інститутів, діяльність яких була б спрямована на реалізацію обраного курсу європейської та євроатлантичної інтеграції.

Громадянське суспільство та роль недержавних організацій в політичній системі

Важливим елементом політичної системи України є її так званий третій сектор — сукупність недержавних організацій, які покликані представляти інтереси громадян, забезпечувати дієвість систем «людина — суспільство» та «суспільство — держава». Ключовим аспектом громадянської активності є потреба суспільного прогресу, спонукальним мотивом — незадоволення наявним станом речей і напрямів державно-політичного розвитку.

Дослідження проблем становлення громадянського суспільства в Україні передбачає виокремлення щонайменше двох площин — теоретичної та практичної. Посутньою для них ознакою є незавершеність і недосконалість. Суперечності ця проблема набуває в частині її переходу з теоретичної у практичну площину. Йдеться про те, що політична практика здебільшого зорієнтована на репрезентацію громадянського суспільства винятково через його формальні інститути. З одного боку, це природно: поняття інститутів громадянського суспільства знайшли своє втілення у вітчизняних законах та інших нормативно-правових актах, програмах політичних партій, загальнонаціональних концепціях розвитку тощо. З другого боку, потребує нейтралізації небезпека своєрідної «пастки» — спроби «побудови» зручної для «управління» «лінійної» моделі громадянського суспільства через його формальні інститути, спрямованої переважно на легітимацію рішень органів державної влади або ж політичних інститутів. Звідси випливає необхідність постійного узгодження «конфлікту інтересів» у взаємодії громадянського суспільства і влади, який виникає на мотиваційному рівні процесу цілеустановлення через те, що мотиви влади та суспільні мотиви не завжди збігаються: для влади «влада» є самодостатнім явищем (самоціллю). Для суспільства ж лише засобом досягнення суспільного прогресу.

За логікою суспільного розвитку, інституалізація громадянської активності умотивована прагненням задоволення суспільних потреб. Створення інститутів громадянського суспільства не є метою цього суспільства, а лише формою (засобом) досягнення мети.

«Владна» ж мотивація (у царині громадянського суспільства і взаємодії з ним) полягає в ототожненні масовою свідомістю громадянського суспільства з його інституціями, а потім у їх використанні для посилення легітимації правлячого режиму та його рішень. З одного боку, зосереджуючи суспільну увагу на розвиткові інституцій громадянського суспільства, а з другого — використовуючи державні механізми контролю за їхньою діяльністю, влада створює ілюзію тотожності суспільних і власних потреб та мотивів їх досягнення.

Позірна зацікавленість влади в організаціях громадянського суспільства зумовлена тим, що вони незмінно користуються досить високим рівнем довіри громадян. За результатами соціологічного моніторингу, що здійсню-

вався протягом 2016–2020 рр.¹ соціологічною службою Центру Разумкова, кількість громадян, які довіряють громадським організаціям, коливається у межах 45–46 % (повністю довіряють 5,2 % при теоретичній похибці вибірки 2,3 %). Не довіряють громадським організаціям 38,6 % населення, при цьому 15,8 % – не довіряють їм повністю [12]. Рівень довіри громадян до громадських організацій значно перевищує рівень довіри до органів влади, різних урядових інституцій, органів прокуратури, судової влади, комерційних і Національного банку України тощо.

У той же час на тлі чималої (щорічно зростаючої) кількості офіційно зареєстрованих інституцій громадянського суспільства рівень безпосередньої участі громадян в їх діяльності залишається досить низьким. Показовими, у цьому сенсі, є результати аналізу статистичної звітності громадських організацій. Так, у 2018 році Держстатом України зареєстровано 26 630 громадських організацій [13]. Звіти цих організацій містять інформацію про кількісний склад: загальна кількість членів, згідно зі звітними даними, становила 19 079 855 осіб. Зазначимо, що це – 53,7 % населення України у віці старше 14 років (віку, з якого, за Законом, особа може брати участь у роботі громадської організації) [14]. Водночас лише 7,5 % громадян відповіли, що залучені до активної громадської діяльності [15].

Очевидно, що розвиток громадянського суспільства в Україні має полягати не тільки й не стільки у розбудові його інституційно-організаційних форм, скільки у формуванні нових смислів, а на їх основі – розробці і реалізації широкого комплексу заходів, спрямованих на формування та розвиток публічної сфери й публічної політики. Серед важливих умов – суттєві зміни ціннісно-сміслових орієнтацій громадян, формування громадянськості як такої. Поки що увага науковців, а передусім – практиків, частіше зосереджується саме на інституційно-організаційних формах громадянського суспільства.

У цьому контексті важливим і необхідним є усунення чинників, вплив яких й досі «гальмує» процес набуття громадянським суспільством в Україні якості, збівної із розвиненими демократичними. Серед них, напевно, можна виокремити такі.

По-перше. Хоча, з одного боку, ідеї громадянського суспільства як якісної характеристики спільноти, як сфери самопрояву особистості, колективного визначення суспільних інтересів і створення умов реалізації особистісних потреб близькі українцям. Їхня історія свідчить, що характерною рисою української спільноти було прагнення консолідації через систематизацію і унормування комплексу національних, духовних, культурних, економічних і соціальних відносин, разом із тим «ментальна» і «суспільна» готовність до

¹ Показники за п'ять років (2016–2020), зведені до середнього значення. Опитування проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології з 8 по 20 серпня 2019 року.

сприйняття ідей громадянського суспільства у сучасному його вимірі усе ще відчуває вплив ціннісних деформацій радянських часів. Процес переоцінки цінностей, що формувалися протягом кількох десятиліть, у наших умовах відбувався досить складно й суперечливо. Цей процес і досі не завершився, і його незавершеність вдало використовується певними (вітчизняними і зарубіжними) політичними силами для маніпуляції масовою свідомістю.

По-друге. Українське суспільство має чималий досвід функціонування формальних «інституцій громадянського суспільства» радянського зразка у вигляді всіляких «спілок», «добровільних товариств», «союзів» тощо. Негативне ставлення до більшості з них позначилося і на сприйнятті нових громадських формувань, на оцінці їх потенційних можливостей, відповідності суспільним потребам, спроможності реально впливати на розв'язання наявних проблем.

Водночас активне використання (підкорення) державою інституцій громадянського суспільства для легітимації власних дій/бездіяльності, прикриття корупційних схем і досягнення власних цілей у масовій свідомості досить часто пов'язувалося з їхньою власною. Варто додати, що й діяльність громадських формувань, створених за сприяння низки міжнародних фондів, з часом дедалі більше набувала формальних ознак, поступово перетворюючись на об'єднання досить обмеженого кола громадських активістів. Їхня діяльність спрямовувалася на реалізацію проєктів у рамках певних грантових програм і не завжди відповідала нагальним суспільним потребам. Разом із тим більшістю громадян ці формування сприймалися як своєрідне уособлення громадянського суспільства і хиби у їхній діяльності похитнули довіру до нього, до його спроможності діяти ефективно та винятково в інтересах суспільства.

По-третє. Прагнення окремих політичних рухів і партій (через участь у заснуванні та сприянні діяльності різних громадських формувань: молодіжних організацій, фондів, об'єднань, ініціатив тощо) використати можливості й авторитет «позапартійних» громадських організацій для досягнення власних політичних цілей. Така «взаємодія», як правило, посилюється напередодні виборів і припиняється одночасно із завершенням чергової виборчої кампанії. З часом виборці усвідомили маніпулятивність цієї технології «залучення» й одним із критеріїв оцінки діяльності громадських формувань для них стала наявність/відсутність партійного «забарвлення».

Усвідомлення значущості цих і низки інших аспектів становлення громадянського суспільства та функціонування його інституцій мають стати підґрунтям переосмислення сучасних суспільно-політичних процесів та ролі активізму в їхньому розвитку. Адже перемогу Майдану (як суспільно-політичного явища) над корумпованою владною верхівкою забезпечили не формальні «інституції», а активність самих громадян.

У критичні для країни часи боротьби зі збройною агресією і проявами

сепаратизму самоорганізовані громадяни добровільно брали на себе функції консолідації суспільства і контролю за владою. Поза державних програм, досить часто долаючи бездіяльність чиновників, була налагоджена система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчами, ліками. А неформальні волонтерські організації переймаються долями інвалідів російсько-української війни та вимушених переселенців зазвичай ефективніше, аніж державні органи.

* * *

Необхідність політичного аналізу процесу цивілізаційного поступу, його специфіки, динаміки, тенденцій розвитку, а також політичних спекуляцій і міфів навколо цих процесів зумовлюється потребою теоретичного обґрунтування і практичної розробки *шляхів формування внутрішньої та зовнішньої політики України*. Такої політики, яка б забезпечила нашій державі гідне місце у світовій спільноті, яка враховувала б і сучасні потреби суспільства, і його перспективи. Саме тому суспільні перетворення, що відбуваються в Україні, описуються, як правило, у контексті цивілізаційного розвитку.

Такий контекст є обґрунтованим з наукової точки зору й зумовленим об'єктивними процесами, поза межами яких Україна залишитися не може. Разом з тим і досі *бачення державотворення в Україні у контексті цивілізаційного вибору залишається досить суперечливим і мозаїчним*. Вибір Україною євроатлантичного вектора розвитку не усунув певної невизначеності в його реалізації. Політичні рішення в умовах незбалансованої, енергетично та технологічно залежної економіки, нереформованої соціальної сфери, внутрішньополітичної нестабільності реалізуються вкрай важко. Водночас країни-партнери та країни, які підтримують демократичний розвиток України, вимагають не лише визначення зовнішньополітичних пріоритетів, а й конкретики в їх реалізації.

Спроба через багатовекторність скористатися особливим геополітичним положенням не призвела до відчутних позитивних результатів. Протягом останніх десятиліть сформувалася своєрідна політика *«протягнутої руки»*. Свого часу добровільна відмова від статусу ядерної держави давала можливість ефективного використання такого політичного і економічного кроку для геополітичного позиціонування. Натомість лише на короткий час додала позитивних рис іміджу країни і відчутно не позначилася на її економічному та соціально-політичному становищі. Прагнення стрімкої інтеграції нереформованої економіки до жорсткого світу ринкових відносин позбавили конкурентоздатності багато галузей економіки, стійкості фінансової системи, призвели до скорочення демографічного й трудового потенціалу.

Посилення суб'єктності України значною мірою пов'язане з необхідністю усвідомлення ефективного використання наявних ресурсів – промислово-індустріального й наукового потенціалу; унікального географічного розташування, що створює сприятливі умови для розміщення виробництв, орієнтова-

них на ринки як ЄС, так і країн азійського регіону; сировинної бази; запасів чорнозему і потенційних можливостей виходу на позиції одного з аграрних лідерів сучасного світу; потужного людського капіталу, резерву освіченої трудової сили, системи підготовки професійних кадрів. Вкрай важливим є усвідомлення необхідності впровадження демократичної моделі сучасної, конкурентоспроможної політичної системи на основі верховенства права, розвиненої правової культури, збалансованої представницької демократії, сильного самоврядування, ефективного державного менеджменту.

4.2. Стратегії поглиблення геополітичної та гео економічної суб'єктності України

Формування нової парадигми зовнішньої політики

Нинішнє місце України у глобальному світі характеризується тим, що вона й досі перебуває здебільшого у парадигмі *об'єкта* світової політики та цивілізації. Її суб'єктність була мінімізована внаслідок внутрішніх деструктивних перетворень та постійного, аж до збройної агресії, тиску Російської Федерації. Внаслідок неефективного політичного правління і державного управління, посилення корупції та олігархічного клієнтелізму Україна потрапила під вплив більш потужних гравців, котрі намагаються обстоювати, задовольняти власні національні інтереси, зокрема, й за рахунок української суб'єктності.

Україна почала експонентно втрачати свою геополітичну та гео економічну суб'єктність на міжнародній арені фактично одразу від здобуття незалежності. Криза суб'єктності України прискорювалася різким зниженням її міжнародного іміджу, викликаним «касетним» та «кольчужним» скандалами в період другого президентського терміну Л. Кучми, внутрішньополітичними чварами між різними гілками влади за президентства В. Ющенка [16], спробою режиму В. Януковича згорнути проєвропейський зовнішньополітичний вектор і фактично відмовитися від зближення України з ЄС і НАТО.

Нині продовжує актуалізуватися необхідність формування нової парадигми зовнішньої політики України у контексті появи такого геополітичного проєкту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, адекватну її потенціалу і географічному розташуванню [17].

Задля реалізації стратегії набуття Україною геополітичної та гео економічної суб'єктності варто назавжди відмовитися від зовнішньополітичної доктрини багатовекторності й нейтралітету, оскільки в умовах формування багатополярного світу ключову роль будуть відігравати не окремі держави, а різного рівня міждержавні об'єднання з урахуванням нових акторів міжнародних відносин — транснаціональних корпорацій, неурядових організацій, віртуальних спільнот, об'єднаних Інтернетом і соціальними мережами тощо.

Питання участі у тому чи іншому міждержавному об'єднанні актуалізується для України фактором агресії проти неї з боку Російської Федерації і симптомами намірів США та ЄС використати Україну як своєрідний антиросійський проєкт в міжцивілізаційному протистоянні.

Враховуючи константу геополітичного розташування України за моделлю «Захід – Схід», варто говорити як про його переваги, так і недоліки. Міжцивілізаційне розташування України автоматично надає їй *статус транзитної ланки між різними геополітичними центрами*. З другого боку, фронтирність (прикордонність) України як держави, що географічно знаходиться на межі перетину трьох цивілізацій: *євроатлантичної, євразійської та ісламської*, ставить перед нею проблему вибору між конкретними геополітичними доктринами [18].

Таке міжцивілізаційне положення посилює амплітуду її зовнішньополітичної невизначеності. Протистояння євразійського і євроатлантичного просторів часто конвертується в ослаблення українського суверенітету, автоматично знижує ступінь її суб'єктності. Така тенденція зменшує можливості України в плані оптимізації її геополітичного статусу на теренах існування усього трансьцивілізаційного простору. У довготерміновій перспективі не варто виключати набуття Україною ролі альтернативного центру локальної біполярності у східноєвропейському просторі [19].

Ослаблення української суб'єктності на субрегіональному рівні передусім варто пов'язувати із втратою контролю над Чорноморським узбережжям, яке майже фактично перейшло під контроль РФ унаслідок анексії Криму [20]. Можна констатувати, що наразі присутність України в Чорноморському басейні фактично зведена нанівець. Понад те, наявність нових військових баз у Білорусі, яка перебуває перед ризиком втрати свого суверенітету, збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та в ОРДЛО, а також за умов повзучого витіснення України з Азовського моря, наша держава автоматично опиняється у своєрідному геополітичному «зашморгу» [21].

Така геополітична ситуація загрожує закріпленням за Україною статусу лімітрофної (периферійної) держави, вимушеної виконувати роль «сірої» буферної зони між ЄС і НАТО, з одного боку, та Росії – з другого. Перед Україною дедалі реальнішою стає перспектива перетворення її не просто на «світову периферію», а «подвійну периферію», де Росія посяде місце «напівпериферії» Європи, а Україна скотиться до ролі «периферії Росії» [22], втративши навіть ознаки «буферної держави», якою вона є, будучи геополітично затисненою між двома потужними суб'єктами-цивілізаціями – об'єднаною демократичною Європою на заході та авторитарною Росією на сході.

Питання транзиту України до реальної геополітичної суб'єктності стало питанням не лише її національної безпеки, а й питанням виживання як незалежної держави. З тим щоби не перетворитися на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором чи зовсім не зникнути з

політичної карти світу, Україні вкрай необхідно нейтралізувати і надмірний скептицизм та упередженість з боку Європи, і агресивні наміри Російської Федерації. Для початку Києву варто активізувати залучення ЄС і НАТО для *врегулювання конфлікту на Донбасі та вирішення проблеми поновлення суверенітету над Кримом*. Вагомим кроком має стати реалізація ініціативи Президента України щодо створення в Києві штаб-квартири міжнародного офісу з протидії дезінформації, яка є потужним інструментом у гібридній війні Росії проти України та проти Заходу в цілому.

На внутрідержавному рівні потрібна активізація пропаганди щодо необхідності зближення України з ЄС і НАТО. Згідно із соціологічними даними Центру Разумкова, агресивна політика РФ лише посилила європейський та євроатлантичний вектор України, що покликаний сприяти відновленню територіальної цілісності та суверенітету над тимчасово окупованими Росією Кримом та окремими районами Донбасу. У 2016 р. більшість опитаних українців підтримали курс держави на вступ до ЄС (57 %) та НАТО (44 %), тоді як 27 % респондентів висловилися проти інтеграції до Альянсу. Для порівняння, кількість прибічників інтеграції України до ЄС упродовж 2012–2019 рр. зросла з 36 до 59 %, тоді як кількість прихильників вступу нашої держави до Митного союзу та Євразійського економічного союзу зменшилась з 43 до 19 % [23]. Цими даними засвідчується свідомий суспільний вибір Українського суспільства на користь транзиту від євразійської до євроатлантичної цивілізації. Цей вибір потребує подальшого зміцнення.

Імплементація стратегії національної безпеки України

Потребує повної реалізації стратегія національної безпеки України, затверджена 14 вересня 2020 р., насамперед таких її положень, як деокупація Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей; розвиток особливого партнерства з НАТО з метою набуття повноправного членства України у ньому; зміцнення Збройних сил України, інших органів сектора безпеки і оборони; сталий розвиток національної економіки та її інтеграція в європейський економічний простір [24].

Необхідно усунути низку перешкод як внутрішнього, так і зовнішнього характеру на шляху зближення України із євроатлантичним співтовариством. Зокрема, слід *кратно посилити належний інформаційний супровід євроатлантичної політики*. Водночас Україна має прискорити перехід своїх збройних сил на стандарти НАТО. Загалом Україні вкрай необхідно скоординувати/синхронізувати європейський та євроатлантичний вектор своєї зовнішньої політики, оскільки політика різношвидкісного зближення з Євросоюзом і Північноатлантичним Альянсом не матиме очікуваного успіху. Натомість синхронізація зближення України з європейськими і євроатлантичними структурами зможе прискорити реформування її політико-економічних і безпекових інститутів, стимулювати трансформацію політико-

економічного укладу держави, завоювати довіру та авторитет серед провідних країн світу.

Україні потрібно напрацювати план дій щодо зайняття своєї геополітичної ніші на міжнародній арені як у глобальному, так і в регіональному вимірі. У глобальному вимірі Україна має більш активно працювати на зміцнення підтримки з боку стратегічних союзників та мінімізації зовнішніх факторів перешкоджання зближення із Заходом. Україні варто розширювати партнерські взаємини з ключовими геополітичними центрами євроатлантичної цивілізації, з тим щоби забезпечити транзит до її членства. Україна має активніше використовувати своє членство в провідних міжнародних організаціях — ООН, Раді Європи, ОБСЄ та ін. для закріплення на глобальному порядку денному постулату щодо порушення Росією ключових норм міжнародного права — анексії території іншої держави. На цьому тлі потрібно сприяти створенню на базі ООН дискусійного майданчика з вироблення механізмів стримування агресивних дій і намірів Росії. Подібну активність Україна має проявляти й на рівні регіональних організацій на кшталт Ради Європи та ОБСЄ.

Україні слід однаково наполегливо координувати свою політику як з ЄС, так і з США як ключовим безпековим і фінансовим донором ООН, враховуючи при цьому ситуацію трансатлантичної конкуренції. Досить вагомим досягненням українсько-американської співпраці стало постачання оборонного озброєння та зміцнення українських ВМС у рамках щорічної допомоги на суму 300 млн дол. США. Сполучені Штати останнім часом спільно з Україною активно патрулюють повітряний простір над Чорним морем задля стримування агресивної політики Росії.

Не менш важливим є також посилення оборонно-технічної співпраці України з *Великою Британією*. Тим паче що Велика Британія, котра вийшла з Євросоюзу, відтепер менш обтяжена бюрократичними механізмами у плані безпекового донорства щодо України. Позитивними є попередні домовленості між Києвом та Лондоном з приводу постачання летального озброєння та іншого військового спорядження. Діалог передбачає також локалізацію спільного виробництва озброєння в Україні, що покликано сприяти розвитку Збройних сил України.

Нагальним стратегічним завданням для України є розширення нормандського діалогу шляхом залучення до нього США, Британії та Канади, що збільшило б коефіцієнт корисної дії тиску колективного Заходу на Росію з метою припинення агресії проти України. Це сприяло б більшій поступливості Росії, яка шукає виходу з міжнародної ізоляції через нове перезавантаження відносин з Вашингтоном. Україні зі свого боку слід сприяти підтримці єдності антиросійської коаліції та пролонгації санкційної політики демократичних країн світу, аж поки не відбудеться деокупація її територій та відновлення територіальної цілісності нашої держави.

Не менш важливим завданням для української дипломатії є розширення стратегічних зв'язків з провідними економіками Євросоюзу — Німеччиною та Францією, не лише підтримка діалогу з ними щодо вирішення конфлікту на Донбасі механізмами нормандського формату, а й посилення економічної співпраці, покликаної сприяти модернізації української економіки.

Важливими є кроки України у плані проведення спільних з країнами НАТО, передусім із США, Великою Британією та Канадою, щорічних військових навчань (прикладом є «Об'єднані зусилля — 2020»), що стають відповіддю на російські військові вишколи типу «Кавказ» [25]. Позитивним у цьому плані для України має стати також її долучення до військово-морської безпекової операції НАТО «Активні зусилля», що проводиться в Середземному морі.

Регіональний вимір суб'єктності України

В регіональному вимірі стратегія укріплення суб'єктності України має полягати у набутті статусу якщо не регіонального лідера, то хоча б вкрай вираженого локального геополітичного гравця. Задля відновлення та посилення суб'єктності Україні вкрай необхідно зміцнювати статус донора європейської колективної безпеки у плані активізації передачі НАТО власного військового досвіду у протистоянні гібридній агресії РФ. Україна може посилити свій регіональний вплив, долучаючись до розв'язання заморожених конфліктів і криз на пострадянському просторі (в Придністров'ї, Південній Осетії та Абхазії). Тут наша країна повинна позиціонувати себе у ролі як переговорного майданчика, так і безпосереднього медіатора конфліктів. Така активізація України у ролі регіонального актора на тлі її суб'єктності дозволить прискорити відновлення територіальної цілісності, реінтеграції окупованих територій Донбасу та Криму.

Поки вступ України до НАТО залишається предметом віддаленої перспективи (як через внутрішні, так і зовнішні фактори), державі варто сприяти наданню *Організації за демократію та економічний розвиток ГУАМ* (ОДЕР—ГУАМ), окрім політичного та економічного, ще й реального, а не декларативного оборонного виміру. Необхідно також посилювати регіональну співпрацю з тими східноєвропейськими країнами-сусідами, які різною мірою відчувають на собі загрози з боку Росії. Підґрунтям до посилення взаємодії в цьому напрямі може бути й так званий *Люблінський трикутник*, що виступає платформою для посилення політичної, економічної та культурної співпраці між Україною, Польщею та Литвою.

Вельми актуальною є на сьогодні ідея проєкту *Міжмор'я* як геополітичного зближення країн Центрально-Східної Європи, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним морями. Формування Балто-Чорноморської підсистеми безпеки може посилити оборонну співпрацю між Україною, Польщею, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною, а в перспективі з Туреччиною та

Білоруссю. Така співпраця може концентруватися довкола спільних розробок нових зразків озброєнь, тим самим сприяючи прискоренню адаптації української армії до стандартів НАТО. Балто-Чорноморське зближення дозволило б Україні підсилити її міжнародну суб'єктність, свій геополітичний статус та уникнути міжнародно-правової маргіналізації [26]. В умовах турбулентності транзитивного світопорядку Україна не може відбутися як самостійний міжнародний суб'єкт без набуття колективної суб'єктності, рухаючись по геополітичній траєкторії безпекової мобілізації ОДЕР—ГУАМ і зближуючись зі східноєвропейськими країнами в рамках проекту Міжмор'я, а як кінцева мета — інтегруючись до НАТО та ЄС.

Посилення гео економічної суб'єктності України

Становлення геополітичної суб'єктності держави має корелюватися зі зміцненням її гео економічної суб'єктності. Вкрай важливим завданням для України є *інноваційна модернізація*, адже держава по суті зупинилася в транзитному переході від командно-планової моделі економіки до сучасної ринкової. Слід не допускати надмірного втручання держави у приватний сектор економіки, створення штучних обмежень для розвитку дрібного та середнього бізнесу, лобювання інтересів великого капіталу. На 2020 р. в загальному рейтингу Світового банку з визначення країн щодо легкості ведення бізнесу Україна посіла 64 сходинку, піднявшись на сім позицій порівняно з попереднім роком [27]. Однак цей показник залишається поки що досить низьким.

Гостро відчувається брак інноваційної складової в українській економіці. Утім саме інноваційний і високотехнологічний шлях дозволяє більш гармонійно задіяти внутрішньо- та зовнішньополітичний вектор посилення суб'єктності держави. Однак нездатність конвертувати надані лібералізацією можливості в економічні успіхи, залучити потенціал державних інституцій, забезпечити верховенство права та контроль над урядом створили не лише підґрунтя для кланово-олігархічної моделі, а й спричинили різке зниження суб'єктності України та її геополітичного статусу на міжнародній арені. Необхідно підняти ступінь модернізаційної адаптивності української економічної моделі, яка залишається вкрай низькою навіть у порівнянні з далеко не першими державами-членами, на кшталт Румунії або Словаччини, до економіки ЄС.

Причини втрати суб'єктності Україною лежать у площині нездатності вітчизняних бізнес-еліт здійснити технологічну модернізацією та інноваційне прискорення, забезпечити зростання ВВП й добробут населення. Нині частка України в наукомісткій продукції світу складає близько 0,3 %, а частка інноваційної продукції — менше 5 % від загального обсягу промислової продукції, в той час як у високорозвинених країнах (США, Японії, Франції) ця частка перебуває на рівні 70–80 % [28]. Брак по-справжньому державницьки

налаштованих бізнес-еліт заважає Україні швидко здійснити необхідні політико- та соціально-економічні трансформації, що стали би необхідним підґрунтям її входження в євроатлантичну спільноту. Одним із надважливих завдань українських реформ є *подолання корупції, створення необхідних механізмів зменшення визначального впливу олігархів та фінансово-промислових груп на політику держави*.

Досі зберігається явно виражена неспроможність України впливати на перерозподіл світових ринків через низький рівень і обсяг інноваційної та високотехнологічної складової в структурі її експорту. Так, частка України в світовій економіці скоротилася упродовж 1992–2019 рр. з 1 до 0,29 %, або майже в чотири рази [29]. В Україні тривалий час простежується таке негативне явище, як відтік наукових та кваліфікованих кадрів за кордон, що зумовлює подальше розмивання гео економічного статусу держави та перетворення її на об'єкт потужних світових економік. Так, в період незалежності кількість науковців в Україні скоротилася з понад 300 тис. до 70 тис. осіб, до того ж за роки незалежності з України виїхало понад 700 докторів та близько 2 тис. кандидатів наук [30]. Наразі кількість науковців на 1 млн населення в Україні складає близько 900 осіб проти в середньому 3,5 тис. у країнах ЄС. Також у загальній кількості зайнятого населення України науковці становлять лише 0,49 %, що відповідає рівню найменш розвинутих країн [31].

Якщо ж говорити в цілому про від'їзд українських висококваліфікованих кадрів з вищою освітою (технологів, інженерів, конструкторів, програмістів, лікарів та інших), то їх рахунок взагалі має йти на десятки тисяч. Фінансування української науки на рівні 0,43 % (а за рахунок коштів держбюджету – 0,17 %) від загального ВВП суперечить Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», де передбачено видатки на науку на рівні не менш як 1,7 % від ВВП.

Не менш важливою є активізація реформи вищої освіти та науки як запоруки збільшення інноваційної та наукоємної частки української економіки, а також її *цифровізація*. Помітним досягненням наразі є відкриття Національного фонду досліджень України з метою підвищення результативності наукової роботи, підтримки найбільш важливих пріоритетних напрямів досліджень, покликаних забезпечити супровід сталого розвитку держави.

Стримуючим фактором інноваційного та гео економічного розвитку України є її надмірна залежність від міжнародного кредитування. Передбачалося, що сукупний державний борг України на кінець 2020 р. мав становити 68 % ВВП, тобто стати надкритичним для підтримки навіть мінімального економічного зростання й забезпечення соціальних виплат. Такий рівень заборгованості несе ризики оголошення дефолту [32]. Для успішного інноваційного розвитку України як повноцінного суб'єкта у взаємодії з євроатлантичною спільнотою потрібен розумний баланс політики опертя на власні сили і політики залучення міжнародних інвестицій у тих пропорціях, які

найбільше відповідають національним інтересам. Першочерговим кроком до поживлення й стабілізації української економіки є оптимізація українського боргу до рівня допустимого.

Україна переживає складний етап *деіндустріалізації*, викликаній як розпадом єдиного радянського економічного простору, так і деструктивними внутрішньо-економічними процесами. Все це врешті посилює дисбаланс у виробництві української продукції на користь *сировинного та аграрного* секторів і відповідно мінімізує її конкурентоспроможність на світових ринках. В той час коли Україна дедалі більше набуває ознак приналежності до аграрної країни, провідні економіки світу продовжують активну інтеграцію у єдиний глобальний механізм з єдиною системою макроекономічного регулювання.

Світова цивілізація увійшла в стадію *шостого технологічного устрою*, ядром якого є нанoeлектроніка, наносистемна техніка, біотехнологія, когнітивні науки тощо. Однак у структурі української економіки переважає *третій економічний уклад* (технологічний устрій) з часткою 57,9 %, що був характерним для Другої промислової революції, котру нинішні країни-лідери пережили ще у ХІХ ст. Ядром третього економічного укладу, як відомо, стали чорна металургія, будівництво залізниць та кораблебудування. Тому Україні слід здійснити велике прискорення, з тим щоби і пройти *четвертий*, і опинитися хоча б у *п'ятому технологічному укладі*, котрий спирається на досягнення в галузі мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, генної інженерії, нових видів енергії та матеріалів тощо [33].

Відправною точкою технологічного прориву та підвищення гео економічної суб'єктності України може стати *збалансування її економіки, виробництва та диверсифікація зовнішньої торгівлі*. У контексті реформування й транзиту економіки від сировинного до високотехнологічного укладу слід робити акцент на превалюванні проривних галузей, покликаних стати «локомотивом» української економіки, та підвищенні конкурентоспроможності вітчизняної продукції на світових ринках. Такими кластерами економічного зростання української економіки можуть стати ІТ-технології, ІТ-бізнес, розбудова інфраструктури, будівельна галузь, туризм, розвиток «зеленої» енергетики, вирощування органічної продукції та інші сфери високотехнологічної продукції.

Вселяє надію й те, що Україна входить до топ-10 країн за кількістю сертифікованих ІТ-спеціалістів. Водночас Україні слід сприяти залученню інвестицій через полегшення реєстрації бізнесу, а також умов ведення дрібного й середнього бізнесу із використанням елементів Е-урядування. Подальша цифровізація економіки й зменшення втручання у неї держави дозволили б Україні не лише піднятися в міжнародних політико-економічних рейтингах, а й в цілому створити привабливий міжнародний імідж та престиж.

Модернізація українського виробництва повинна стати підґрунтям для

диверсифікації та підвищення конкурентоспроможності українських товарів і послуг. Україні слід займати власну нішу в структурі світової економіки. Вже сьогодні держава має здатність впливати на міжнародну продовольчу та екологічну безпеку шляхом нарощування експорту агропродукції (Україна входить у трійку лідерів експортерів продовольства до ЄС) й запровадження виробництва відновлювальної енергетики. Сонячна та вітрова енергія дає можливість не лише компенсувати зниження ефективності роботи АЕС і ТЕЦ, а й зменшити викиди діоксиду вуглецю (CO₂) та скоротити накопичення парникових газів в атмосфері. Україна також балансує на межі топ-10 країн – експортерів і виробників сталі у світі, однак, зберігаючи цю позицію, нагальним є також питання нарощування впливу в інших секторах міжнародної безпеки, зокрема у кібернетичному, інформаційному, воєнному та гуманітарному.

Із запровадженням зони вільної торгівлі між Україною та ЄС експорт української продукції до Євросоюзу зріс упродовж 2013–2019 рр. з 16,7 до 24 млрд дол. США, а від'ємне сальдо зменшилося відповідно з 10,2 до 4,6 млрд дол. США [34]. Нині ЄС став найбільшим партнером для України, питома вага торгівлі з яким складає 41,5 % від загального обсягу [35]. Однак єдиними конкурентними українськими товарами в ЄС поки залишаються *агропродукція та чорна металургія*. Також Україні в умовах низьких темпів модернізації економіки важливо розвивати *сферу послуг*. Адже за результатами 1-го півріччя 2020 р. обсяг торгівлі послугами між Україною та ЄС становив 3,2 млрд дол. США на тлі збереження позитивного сальдо для України на рівні 0,8 млрд дол. США. Україна у 2020 р. наростила послуги у сфері телекомунікацій з 32,9 % до 36,5 % порівняно з попереднім роком. Утім варто визнати й певне зниження темпів експорту українських товарів і послуг до ЄС за II півріччя 2020 р. [36].

Продовжуючи діалог з ЄС щодо розширення квот на українську продукцію, найближчим часом необхідно запроваджувати інноваційний та інтенсивний підходи в модернізації й розвитку *сільського господарства*, зокрема через диверсифікацію експорту сільгосппродукції в бік нарощування експорту товарів з високою доданою вартістю, а також нарощування експорту послуг. При цьому варто враховувати такі фактори, як пандемія COVID-19, що зумовлює падіння глобального експорту та світової торгівлі загалом.

Реалізація стратегії геоекономічної суб'єктності потребує збільшення експорту високотехнологічної та високоінтелектуальної продукції, а відтак її виробництва. Поки що відсоток такої продукції в українській економіці залишається мізерним. Окремим позитивом є те, що за даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) Україна посідає 12 місце серед країн – експортерів озброєнь, і вони є одними з небагатьох видів української продукції високотехнологічного рівня, які поки що витримують конкуренцію на світових ринках [37].

Наступним важливим стратегічним кроком для оптимізації української гео економічної суб'єктності є *подальше зменшення торговельно-економічної залежності України від Російської Федерації як країни-агресора*. За даними українського Нацбанку, Росія упродовж 2013–2019 рр. втратила для України роль головного торговельного партнера. Зараз її частка у зовнішній торгівлі України становить близько 10 % від загального обсягу з товарообігом у 9 млрд дол. США, тоді як до 2013 р. обсяг торгівлі між Україною та РФ становив понад 40 млрд дол. США. Зменшивши певною мірою енергозалежність від Росії, Україна все ще зберігає залежність від поставок російської продукції *машинобудування, хімічної промисловості, ядерного палива для АЕС*. До того ж торгівля України з РФ відзначається від'ємним сальдо у розмірі близько 3 млрд дол. США [38].

На сьогодні близько 60 % вугільної продукції до України надходить з РФ, яка все ще контролює 55 % українського ринку ядерного палива; питома вага імпортованих нею російських нафтопродуктів все ще становить понад 35 %, що визначає збереження досить значної енергозалежності України від Росії; певною мірою зріс і розмір російських інвестицій в низку галузей української економіки, в Росії перебуває близько 2 млн українських трудових мігрантів, що власне має слугувати прийняттю Україною відповідних стратегічних рішень з метою подальшої диверсифікації торговельно-економічних відносин [39]. Хоча Україна й значно скоротила обсяги торгівлі з Росією, остання поки залишається досить важливим для неї партнером, посідаючи *третє місце* після ЄС та Китаю, а також друге місце у загальному рейтингу українського торговельного партнерства.

Одним із ключових завдань є також подальша розробка програми *імпортозаміщення* російських комплектуючих в оборонній, авіаційній та космічній галузях з перспективою створення там технологічно замкнених циклів виробництва. На тлі реверсного постачання природного газу з ЄС до України найоптимальнішими механізмами мінімізації енергетичних ризиків залишаються створення українсько-європейського газотранспортного консорціуму, інтеграція Газотранспортної системи України до Європейської мережі, а також Об'єднаної енергосистеми України до Європейського об'єднання операторів системи передачі електроенергії.

Поряд зі зниженням енергетичної залежності через диверсифікацію імпорту енергоресурсів Україна має спільно зі східноєвропейськими країнами активніше наполягати на доцільності припинення добудови газопроводу «Північний потік – 2». Тим паче що політика всього ЄС і значною мірою й Німеччини стосовно призупинення будівництва цього газопроводу активізувалася після встановлення причетності спецслужб і вищих владних структур Росії до серії отруєнь неугодних осіб. Тим часом США проявляють наміри сформуванню союзницьку коаліцію з метою недопущення завершення будівництва «Північного потоку – 2» як такого, що посилює залежність ЄС від

російського газу. В разі успіху американської позиції вдалося б позбутися загрози втрати Україною статусу впливового транзитера енергоресурсів.

Україні слід розширювати географію зовнішньоекономічної діяльності за рахунок таких азійських економічних гігантів, як Китай, Японія та інші високорозвинені економіки Азії. Така політика буде корисною не лише в плані експорту агропродукції, а й доступу України до інноваційних технологій та створення об'єднаних наукоємних підприємств, зокрема в ІТ-сфері та енергозбереженні.

Активізація економічної взаємодії з країнами Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки

Україні та українській економіці вкрай необхідні інвестиції потужних азійських держав, що здатні компенсувати нестачу західних інвестицій. До того ж Японія, як і Україна, перебуває на фронті євроатлантичної і азійської цивілізацій, а Китай на фронті Євразії та Євроатлантики. Тому міжцивілізаційне пограниччя можна розглядати не лише як конфліктну смугу, а й як зони динамічного економічного зростання.

Українсько-китайська співпраця в найближчій перспективі має бути спрямована на залагодження конфлікту довкола українського підприємства «Мотор Січ». Не менш важливим завданням для України є входження у китайський інфраструктурний проект «Один пояс — один шлях», покликаний тісніше зв'язати Азію, у першу чергу Китай, з Європою і з рештою світу.

Ще одним важливим напрямом диверсифікації геоекономічної політики України є Близький Схід, котрий, як географічно близький регіон, міг би стати досить важливим осередком торговельно-економічних зав'язків. Стратегічним союзником і економічним партнером для України в цьому регіоні є член НАТО *Туреччина*, діалог з якою спрямований як на підтримку захисту прав кримських татар на окупованому півострові, так і на підписання Угоди про створення разом з нею зони вільної торгівлі. Перспективною є українсько-турецька військово-технічна співпраця у сфері координації розробок озброєння, передусім високоточної зброї та ударних безпілотних літальних апаратів. Ведеться також активна робота у сфері спільного виробництва радіолокаційної техніки відповідно до стандартів НАТО та щодо створення на території України центру з кібербезпеки.

Україна зі свого боку заявила про намір постачати Туреччині танкові і корабельні двигуни, а також здійснювати ремонт авіаційної техніки. Серйозним підсумком цієї партнерської взаємодії стало підписання Угоди про співробітництво в оборонній сфері, а також створення спільного підприємства з виробництва високоточної зброї та аерокосмічних технологій. Туреччину, що переживає не найкращий період відносин з Росією через події в Сирії, варто розглядати як потенційного учасника проекту *Міжмор'я*, і саме через

зближення з Анкарою Україна здатна створити певну протизавагу РФ та бути важливим донором безпеки у Чорноморсько-азовському регіоні [40].

Перспективним є діалог з *Ізраїлем* щодо встановлення зони вільної торгівлі та перспектив впровадження безвізового режиму на тлі активізації капіталовкладень і обміну технологіями. Україну та Ізраїль слід розглядати як ключових союзників США у відповідних регіонах, а тому останній, за посередництва Вашингтона, може стати важливим провідником українських інтересів на Близькому Сході.

Серед інших опорних близькосхідних країн перспективними для Києва є *Саудівська Аравія*, *Об'єднані Арабські Емірати*, *Катар* та *Кувейт*. Зараз торгівля між Україною та країнами Близького Сходу відзначається динамічністю, позитивним сальдо та складає за своїм обсягом 7,5 млрд дол. США, однак вона поступається обсягам торгівлі з країнами Азії, до того ж в українському експорті надто превалює агропромислова та сировинна продукція [41]. У перспективі Україна може нарощувати постачання у ці країни (окрім металургійної та агропродукції) військової техніки, озброєння та різного роду обладнання.

Важливою тут є багатостороння співпраця у сфері розвитку *туристичної галузі*. У свою чергу арабські країни здатні інвестувати в українську економіку кілька десятків мільярдів доларів паралельно із наданням доступу до високих технологій. Для більшості арабських країн основною галуззю є нафтова, нафтохімічна й газовидобувна промисловість, що може бути важливим ринком по заміщенню імпорту енергоресурсів з Росії. Прикладом тому є українсько-египетська співпраця зі спільної розробки нафтогазових родовищ.

Досить актуальним гео економічним напрямом для України є *африканський регіон*, значна кількість країн якого відзначається своєю економічною динамікою. Так, у 2019 р. українські виробники поставили до Африки товарів на суму 5 млрд дол. США при збереженні позитивного торговельного сальдо в 1 млрд дол. США. Подальше нарощування експорту української продукції до африканського регіону дозволило б компенсувати втрату російського ринку та ринків інших пострадянських країн, а також сприяти частковій переорієнтації українського виробництва, подолати певну зацикленість на європейському ринку.

Окрім постачання аграрної й металургійної продукції Україна спроможна нарощувати експорт до Африки вантажних автомобілів, легких літаків, військової техніки та різного роду обладнання, інвестувати в родовища з видобування африканського газу. Опановує африканські ринки і український ІТ-бізнес, зокрема сферу сервісу, онлайн-торгівлі та створення сайтів для місцевих ЗМІ. Крім того, мають перспективи проекти зі створення українського торгового хабу для постачання різного роду продукції [42]. Вагомою перспективою для України може бути підтримка відновлювальної енергетики в Африці через відкриття сонячних електростанцій.

Не менш важливим українським завданням є залучення африканських студентів до українських ЗВО, що дозволило б не лише збільшити надходження коштів до держбюджету, а ще й забезпечило б створення контингенту лобістів українських інтересів на континенті. Україні потрібна розробка й реалізація окремої економічної стратегії щодо Африки, яка дозволила б у майбутньому уникати спонтанності дій у регіоні, який залишається значною мірою неосвоєним ринком.

Диверсифікація ринків збуту України має стосуватися і країн Латинської Америки, обсяг торгівлі з якими поки що є незначним — у середньому 1–2 млрд дол. США на рік.

* * *

Україна впродовж усього періоду незалежності через внутрішні та зовнішні фактори не спромоглася набути належної суб'єктності у глобальному світі. Тому серед головних стратегічних завдань політичного істеблішменту є набуття локального лідерства та можливості суттєво впливати на регіональні процеси. Одним із таких механізмів може бути дипломатична участь України у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі. Крім того, Україна може реалізувати транзит до набуття геополітичної суб'єктності лише через колективну суб'єктність у формі участі в *ОДЕР–ГУАМ*, у співдружності *Міжмор'я*, а оптимально — через членство в НАТО та ЄС. За протилежного сценарію Україна приречена на об'єктність та фронтирне перебування в «сірій» міжцивілізаційній буферній зоні.

Актуальним для України залишається питання підвищення частки виробництв з високим рівнем доданої вартості, а також переходу до сучасної ринкової, наукоємної і високотехнологічної економіки. Здобуття геоекономічної суб'єктності України передбачається як через забезпечення внутрішніх трансформацій (лібералізації суспільно-політичного та соціально-економічного життя, мінімізації впливу на українську політику олігархату), так і через диверсифікацію зовнішньоекономічної політики в бік переорієнтації на європейські товарні ринки та активізації торговельно-економічних відносин з країнами Азії, Близького Сходу, Африки та Латинської Америки.

4.3. Міжнародно-правова суб'єктність України: стратегії посилення

Серед найбільш помітних ознак цивілізації — сукупність ціннісних уявлень населенням, яке нею охоплене, стосовно справедливості, моральних чеснот, а також і стосовно правових норм, які походять від цих уявлень. Україна, щоб утвердити себе органічною частиною європейського цивілізаційного простору, повинна демонструвати традиційну у ньому правову поведінку як у зовнішніх стосунках, так і у внутрішній політиці.

Держава, щоб стати активним учасником міжнародних відносин у певному цивілізаційному колі, має постійно підтверджувати свою суб'єктність попри те, що в сучасних умовах збільшується вплив та регуляторні функції міжнародних організацій, а також бурхливо розвиваються універсальні та регіональні системи міжнародного захисту прав людини.

Все ж таки незалежна і суверенна держава продовжує залишатися основним, первинним та універсальним суб'єктом міжнародного права. Саме держави посідають центральне місце в міжнародній системі і зосереджують у своїх руках основні засоби впливу на міжнародне життя, відстоюючи таким чином свою ідентичність і доводячи свою цивілізаційну приналежність.

Тільки держави можуть брати участь у будь-яких міжнародно-правових відносинах, укладати будь-які міжнародні договори, брати чи не брати участь у будь-яких міжнародних організаціях. Саме це відрізняє міжнародну правосуб'єктність держави від міжнародної правосуб'єктності інших світових суб'єктів. Приміром, міжнародна організація у жодному разі не може бути стороною міжнародного договору, наприклад, з територіальних чи прикордонних питань просто через те, що вона не має своєї власної території.

Українська міжнародна суб'єктність породжена загальним прагненням народу України до незалежного державного статусу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України, визнавши його як «верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [43]. Декларація визначала, що Україна розвиватиметься в чинних кордонах, у документі закріплювалося її право на власні збройні сили, її намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою і дотримуватися трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

У статті X Декларації передбачалося, що Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення її національних інтересів у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах. Також наголошувалося на тому, що Україна є рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Підтвердженням європейських орієнтирів України було положення щодо визнання переваги загальнолюдських цінностей над класовими та пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Положення Декларації про державний суверенітет України щодо міжнародної правосуб'єктності України були конкретизовані у Постанові Вер-

ховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин» [44], відповідно до якої Верховна Рада доручила Раді Міністрів вжити низку практичних кроків з метою забезпечення безпосередніх зносин України з іноземними державами, а саме — виходити з необхідності найбільш ефективного забезпечення її інтересів та їх пріоритетності при встановленні дипломатичних, консульських та торговельних відносин з іноземними державами та вирішити питання про акредитацію консульських установ іноземних держав на українській території. Також передбачалося вжиття заходів, орієнтованих на безпосередню участь України у загальноєвропейському процесі та європейських структурах [45].

Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. [46] остаточно підтвердив нову геополітичну реальність — виникнення на сході Європи незалежної держави площею понад 600 тисяч квадратних кілометрів з населенням на той час понад 50 мільйонів чоловік.

Процес міжнародно-правового визнання України відбувся досить швидко і без будь-яких проблем відразу ж після оголошення результатів референдуму 1 грудня 1991 р., на якому більше 90 % українських виборців підтримали Акт проголошення незалежності України. Вже 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща, Канада та Угорщина, а протягом грудня 1991 р. — початку 1992 р. і переважна більшість держав світу. На 2020 рік Україна встановила дипломатичні відносини зі 185 державами — членами ООН, а також Святим Престолом та Суверенним Мальтійським орденом. Останніми державами, які встановили дипломатичні відносини з Україною, були карибські острівні держави Сент-Вінсент і Гренадіни та Гренада.

Ще до референдуму 1 грудня 1991 р. в Україні почала створюватися нормативна база із забезпечення практичної реалізації міжнародної правосуб'єктності нової держави. У прийнятому ще 12 вересня 1991 р. Законі України «Про правонаступництво України» [47] було визначено, що:

- державний кордон СРСР, який відмежовує територію України від інших держав, та кордон між УРСР і БРСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р. є державним кордоном України (ст. 5); Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними УРСР до проголошення незалежності України (ст. 6);

- Україна є правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними договорами СРСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки (ст. 7);

- Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу СРСР за станом на 16 липня 1990 р. в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою, але не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами СРСР, укладеними після 1 липня 1991 р. без її згоди (ст. 8);

- Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України відповідно до міжнародно-правових актів про права людини (ст. 9).

Законом України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10 грудня 1991 р. [48] було передбачено, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Характерно, що в цьому Законі, на відміну від Декларації про державний суверенітет, йдеться вже не про «пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права», а лише про інкорпорацію договірних зобов'язань у внутрішній правопорядок.

Важливим кроком для забезпечення правової регламентації реалізації нашою державою договірної правоздатності стало прийняття 22 грудня 1993 р. Закону України «Про міжнародні договори України» [49], який встановив порядок укладення, виконання і денонсації міжнародних договорів України. Згодом цей закон був замінений законом від 29 червня 2004 р. [50].

Для повнішої міжнародної суб'єктності України належить вирішити правову неузгодженість, принесену Конституцією. Річ у тім, що у ст. 9 Конституції закріплено норму, згідно з якою чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, стають частиною національного законодавства України, але при цьому заборонено укладення міжнародних договорів, що суперечать Конституції. Тим самим закладається вірогідність колізії між нормами інкорпорованого договору і нормами національного закону без конкретної відповіді щодо її вирішення. З одного боку, вона нібито вирішується Законом України «Про міжнародні договори України» 2004 р., у ч. 2 ст. 19 якого передбачено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

Проте тут виникає інша колізія. Як закон «Про міжнародні договори», так і ст. 11 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. передбачають, що згода держави на обов'язковість для неї міжнародного договору може бути надана іншим ніж ратифікація шляхом (зокрема, підписанням, затвердженням, приєднанням до договору або і в інший спосіб, про який домовилися сторони), і на практиці значна кількість міжнародних договорів не потребують надання згоди на їхню юридичну обов'язковість Верховною Радою України. Відтак, проблема визначення місця у внутрішньодержавній ієрархії джерел права тих міжнародних договорів України, які не потребують надання згоди на обов'язковість Верховною Радою України, залишається актуальною, адже чіткої відповіді на це запитання не дає ані Конституція України, ані згаданий закон 2004 р.

Другим проблемним моментом конституційно-правового закріплення місця міжнародного права у правовій системі України є відсутність у Конституції України положень, які визначають місце, юридичну силу та механізм

застосування у внутрішньому праві України загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права. Хоча в жодному міжнародно-правовому документі не міститься переліку цих принципів і норм, з точки зору теорії міжнародного права як такі слід розглядати такі норми, які прийняті переважною більшістю держав світу та існують у вигляді міжнародного звичаю.

Чітке визначення місця у національній системі права цих принципів і норм залишається актуальним завданням конституційного процесу. Щодо цього варто використати досвід іноземних держав, зокрема держав – членів Європейського Союзу. Так, наприклад, ст. 25 Конституції Німеччини 1949 р. закріплює, що «загальноновизнані норми міжнародного права є складовою частиною федерального права. Вони мають перевагу над законами і породжують права та обов'язки безпосередньо для осіб, що мешкають на території Федерації» [51]. Пункт 1 ст. 28 Конституції Греції містить розгорнуте формулювання, яким фактично встановлюється примат міжнародного права над національним правом Греції. Там зазначено, що «загальноновизнані норми міжнародного права, а також міжнародні договори після їхньої ратифікації законодавчим шляхом та після набрання ними чинності відповідно до положення кожного з них є складовою частиною внутрішнього грецького права та мають вищу юридичну силу по відношенню до кожного протилежного положення закону» [52].

Конституційний досвід держав – членів Європейського Союзу заслуговує на увагу і з точки зору закріплення в конституціях можливостей обмеження державного суверенітету, що їх тягне за собою членство в цьому міждержавному інтеграційному об'єднанні. Наприклад, вищезгадана Конституція Греції передбачає, що «Греція може вільно, шляхом прийняття закону абсолютною більшістю загального числа депутатів Парламенту, піти на обмеження в області здійснення національного суверенітету, якщо це диктується важливими національними інтересами, не впливає на права людини і основи демократичного ладу і проводиться на основі принципів рівності і з дотриманням умов взаємності». Досить комплексно до цих питань підходить і німецька Конституція, яка у ст. 23 закріплює, що «для здійснення ідеї Об'єднаної Європи Федеративна Республіка Німеччина бере участь у розвитку Європейського Союзу, в обов'язок якого входить гарантувати дотримання принципів демократичної, правової, соціальної і федеративної держави, а також дотримання принципу субсидіарності, який гарантує захист основних прав, по суті збігаються з основними правами, що містяться в Основному законі. З цією метою Федерація може передавати свої суверенні права за допомогою видання закону, схваленого Бундесратом».

За весь час незалежності Україна не дала підстав сумніватися, що вона буде дотримуватися юридичних принципів і норм, що регулюють міждержавні відносини, а саме принципу суверенної рівності держав, як того вимагає ст. 12 Статуту ООН і Декларація ООН про принципи міжнародного права [53].

Отже, усі дії України відповідають змісту поняття «суверенність держав», яке складається з таких елементів: юридична рівність держав; користування правами, що притаманні повному суверенітету; обов'язок поважати правосуб'єктність інших держав; недоторканість територіальної цілісності та політичної незалежності держави; право кожної держави вільно обирати та розвивати свою політичну, економічну, соціальну та культурну систему; обов'язок повністю та добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання та жити в мирі з іншими державами.

Водночас Україні доводиться зважати й на те, що хоча держави юридично є рівними між собою незалежно від розмірів їхньої території, кількості населення, військової чи економічної могутності, рівня життя населення тощо, але вони не є однаковими за своїм потенціалом. Як справедливо наголошується у правознавстві, «юридична рівність держав, однак, не завжди означає їх фактичну рівність навіть у правовому значенні» [54]. І хоча всі держави мають рівні права, однак реальні можливості використання прав у різних держав відмінні. У внутрішньому праві суб'єкти також мають далеко не однакові можливості, що, однак, зовсім не позбавляє сенсу принцип рівноправності [55].

Виходячи з цього, Україні належить дотримуватися порядку, за яким, приміром, постійні члени Ради Безпеки ООН наділені, згідно зі ст. 27 Статуту ООН, правом вето при голосуванні з будь-якого питання, крім процедурного. В той же час Україна має суверенне право гуртуватися з іншими державами, які виступають за поетапне скасування права вето як інструменту зловживання деякими державами — постійними членами Ради Безпеки ООН, зокрема Російською Федерацією, приміром, під час розгляду питань, пов'язаних з її агресією проти України.

Міжнародна взаємодія є найбільш ефективним засобом утвердження суб'єктності держави у певному цивілізаційному просторі. Тим більше, що до основних ознак міжнародної правосуб'єктності в доктрині і практиці міжнародного права відноситься право встановлювати дипломатичні відносини, укладати міжнародні договори та обстоювати свої інтереси шляхом звернення до міжнародних юрисдикційних органів. Участь України у таких міжнародних організаціях та міждержавних інтеграційних об'єднаннях, як Організація Північноатлантичного договору, яка на сьогоднішній день виступає найбільш ефективною системою колективної безпеки, та Європейський Союз, внутрішній ринок якого є найбільшим у сучасному світі спільним ринком, мало б визначально вплинути на утвердження її міжнародної правосуб'єктності.

У нинішній ситуації Україна, коли вона стала жертвою агресії з боку держави, яка суттєво перевищує її за військово-економічним потенціалом, має всіма можливими засобами зміцнювати свою міжнародну правосуб'єктність, використовуючи інструментарій, який надає сучасне міжнародне право, для захисту свого цивілізаційного вибору на користь відкритого демократичного

суспільства та поваги прав і основоположних свобод кожної людської особистості.

Підтримання дипломатичних відносин з іншими державами, договірна правоздатність сукупно із захистом своїх прав та законних інтересів шляхом звернення до мирних засобів розв'язання міжнародних спорів, зокрема до міжнародних судових та арбітражних органів, відноситься до основних ознак міжнародної правосуб'єктності суверенної держави.

Основними функціями дипломатичного представництва відповідно до Віденської конвенції про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 р. [56] є представництво акредитуючої держави у державі перебування, захист в державі перебування інтересів акредитуючої держави та її громадян в межах, що допускаються міжнародним правом, ведення переговорів з урядом держави перебування, з'ясування всіма законними засобами умов і подій у державі перебування і повідомлення про них уряду акредитуючої держави, заохочення дружніх відносин між державою, яка акредитує, і державою перебування, та розвитку їх взаємовідносин в галузі економіки, культури і науки. Сучасна мережа дипломатичних представництв України нараховує 83 посольства. Для порівняння: за даними впливового австралійського зовнішньополітичного аналітичного центру Інституту Лоуї станом на 2019 р. найбільш широку мережу дипломатичних представництв за кордоном мали такі держави, як Китай (169 посольств), США (168), Франція (161), Велика Британія (152), Японія (151), Німеччина (150), Російська Федерація (144) [57].

Зрозуміло, що перераховані вище впливові держави значно перебільшують Україну за кількістю населення та фінансовими можливостями, проте і деякі держави, які не належать ані до постійних членів Ради Безпеки ООН, ані до найбільших за територією чи населенням, значно перевищують Україну за охопленням світових столиць своєю мережею дипломатичних представництв, що, в свою чергу, дозволяє їм ефективніше вирішувати свої зовнішньополітичні завдання. Так, наприклад, за даними того ж самого Інституту Лоуї, кількість дипломатичних представництв Італії становить 124, Іспанії – 115, Південної Кореї – 114, Нідерландів – 106, Швейцарії – 103, Саудівської Аравії – 96, Чехії – 90, Швеції – 90, Польщі – 90 [58]. Мережа українських посольств за кордоном потребує розширення в першу чергу в таких регіонах, як Африка та Австралія і Океанія.

Одним з наслідків недостатньої уваги нашої дипломатії до роботи з державами Африки та Океанії є обережна позиція, яку займають ці держави у важливих для України голосуваннях на Генеральній Асамблеї ООН. Так, наприклад, під час голосування за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 74/168 18 грудня 2019 р. [59] щодо ситуації з правами людини в окупованому Російською Федерацією Криму та Севастополі абсолютна більшість держав Африки, так само як і чимало держав Латинської Америки та Океанії, утрималися від голосування. Робота з цими державами з метою залучення їх до

проукраїнської більшості в Генеральній Асамблеї ООН має стати одним з основних завдань української дипломатії на найближчі роки. Безперечно, це потребуватиме активізації діяльності Міністерства закордонних справ України на цьому напрямі, включаючи підготовку і організацію візитів вищих посадових осіб України, в тому числі і Президента України, до цих держав.

Вищенаведені міркування щодо необхідності збільшення кількості дипломатичних представництв України за кордоном повною мірою стосуються і необхідності *розширення мережі консульських установ* перш за все у державах, де проживає значна кількість громадян України, в тому числі трудових мігрантів, а також тих, куди громадяни України найчастіше подорожують з туристичною метою. Станом на 2019 р. мережа консульських установ України нараховувала лише 22 генеральних консульства та 11 консульств. Відкриття нових консульств можна було б почати з країн, які стали місцями масового відпочинку українських громадян.

Участь у міжнародних *міжурядових організаціях та міждержавних інтеграційних об'єднаннях* також виступає надзвичайно важливою складовою реалізації міжнародної правосуб'єктності будь-якої держави. Попри наявність об'єктивних суперечностей між національними інтересами держав-учасниць та міжнародних організацій, вони виступають важливими інструментами захисту певних спільних інтересів своїх членів. Нині Україна бере участь як повноправний член або спостерігач у понад 80 міжнародних міжурядових організаціях [60]. Приєднання України у листопаді 1995 р. до Ради Європи – регіональної міжнародної організації, що об'єднує 47 європейських держав і має своєю метою досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу, стало надзвичайно важливим етапом розвитку демократичних реформ у нашій державі, свідченням визнання принципів верховенства права та здійснення прав людини та основоположних свобод, як цього вимагає ст. 3 Статуту цієї організації. Участь України у Раді Європи надала можливість громадянам України отримати доступ до системи захисту прав людини, яка функціонує під егідою цієї організації і є найбільш ефективною з наявних на сьогоднішній день регіональних систем захисту прав людини.

Надзвичайно важливим завданням зовнішньої політики України, що обумовлено її належністю до європейської культури та цивілізаційної спільноти, залишається подальша європейська та євроатлантична інтеграція, а в перспективі і досягнення повноправного членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Саме здобуття членства в ЄС та НАТО, з одного боку, свідчатиме про остаточну реалізацію цивілізаційного вибору нашої держави на користь плюралістичної демократії, верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод, а з іншого – надасть доступ до найбільшого у світі ринку товарів, послуг та

капіталів, а також надійні безпекові гарантії в рамках найбільш ефективного на сьогоднішній день оборонного альянсу.

Доводиться визнати, що хоча нормативно-правова база, яка регламентує співробітництво України з Європейським Союзом та НАТО, почала створюватися ще починаючи з 90-х років минулого століття, політику України щодо цих організацій важко назвати повною мірою успішною і послідовною.

Реалізація євроатлантичного вектора розвитку України у 1990–2000-х роках проходила здебільшого у декларативній формі, його не було концептуалізовано як на рівні зовнішньополітичних пріоритетів, так і на рівні національної стратегії [61]. Така ситуація, безперечно, є відображенням тривалої відсутності внутрішньополітичного консенсусу щодо європейського і євроатлантичного вектора розвитку нашої держави, хоча варто зауважити, що підтримка громадянами України вступу до Європейського Союзу та НАТО, особливо починаючи з 2014 р., постійно зростає.

Нормативно-правова регламентація співробітництва України з НАТО міститься передусім у таких документах, як Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору 1997 р. [62] та Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство 2009 р. [63], а правові основи співробітництва з Європейським Союзом регламентуються прийнятою у 2014 р. Угодою про асоціацію між Україною, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами – з другого [64]. Цей далеко спрямований і всеохопний комплексний міжнародний договір визначає характер відносин між Україною та ЄС на основі принципів поглиблення політичної асоціації та посилення економічної інтеграції. За словами Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки Жозепа Борреля, Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом «є найбільш всеосяжною угодою, що її ЄС має з будь-якою країною поза його межами» [65].

Європейський та євроатлантичний вектор розвитку чітко закріплений і у національному законодавстві України, а саме у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. [66]. Стаття 11 вищезгаданого Закону, яка визначає засади зовнішньої політики нашої держави, серед таких засад закріплює, зокрема, поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття членства у цій організації, та забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі.

Свідченням безальтернативності європейського і євроатлантичного цивілізаційного вибору України стало внесення у 2019 р. до Конституції України змін, спрямованих на конституційно-правове закріплення стратегічного курсу на досягнення членства в Європейському Союзі та НАТО. Відповідно до цих змін у п'ятому абзаці преамбули Конституції України було підтверджено європейську ідентичність Українського народу і незворотність

європейського та євроатлантичного курсу України. Зміни до ст. 85 закріпили, що до повноважень Верховної Ради України належить реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, зміни до ст. 102 передбачили, що гарантом реалізації цього курсу є Президент України, до ст. 116 — поклали на Кабінет Міністрів України повноваження щодо забезпечення його реалізації. Саме реалізація цієї стратегічної мети і досягнення членства в Європейському Союзі та НАТО свідчатимуть про остаточне повернення України до своїх цивілізаційних витоків і водночас суттєво зміцнить міжнародну правосуб'єктність України завдяки тим можливостям, які надає участь у цих структурах.

4.4. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України

Національна ідея і національна гідність: від популізму і соціального інфантилізму до державницького мислення

На роздоріжжі епох, на якому опинилася Україна після проголошення незалежності, критично важливого значення для цивілізаційного утвердження набуває *національна ідея*. Йдеться не лише про набір образів і цінностей, виплечаних історичним досвідом державотворення і культурою пам'яті, а й про внутрішній полілог між різними стратами суспільства, національними і конфесійними групами, в якому народжується конвенціональний символічний словник націєтворення.

За доби екранної культури і всеохоплюючої діджіталізації суспільного життя чинники, що об'єднують українців — мова, звичаї й традиції модерної доби, національна атрибутика, національна кухня та інші патерни, — доповнюються інструментарієм інформаційного суспільства. Мережування, цифрова етика і цифрова письменність стають неодмінними запоруками успішної повсякденної комунікації всіх категорій населення, незалежно від віку, статі, фаху або релігійних поглядів, константою особистісного і професійного розвитку. Вони впливають і на базові для існування суверенної держави поняття — національна ідея, гідність, самоусвідомлення, самокритика, особиста відповідальність, громадянські права і чесноти.

Імперативи і аксіоматичність ментальної спадщини радянської доби, що за історичною інерцією присутні в ціннісному дискурсі українців, поволі замінюються державоцентричними автостереотипами і психоінформаційними установками. Засадничим елементом суспільного компромісу стає цінність соборної суверенної держави як суб'єкта світових цивілізаційних процесів. Та разом з тим присутні чинники, що стримують розвиток держави, не-

гативно позначаються на її духовно-культурній суб'єктності: популізм, соціальний інфантилізм, непотизм, правовий нігілізм. Вони зумовлюють брак державницького мислення, нехтування стратегічними цілями на користь ситуативних особистих або корпоративних інтересів і прагнень і тим самим перешкоджають наближенню до європейського способу життя.

За драматичних обставин тривалого багатоаспектного (в першу чергу військового) протистояння з Російською Федерацією вагомим акцентів набуває *безпековий компонент*. Складно не погодитися з судженням, що «сама безпека постає умовою суб'єктності, її потенцією — лише набувши певну міру безпеки, країна здатна розгортати свою суб'єктність як здатність до самостійного цивілізаційного розвитку. Таким чином, слід говорити про глибинну взаємодію національної безпеки та суб'єктності країни, якою має опікуватися справжня еліта країни і яку повинен усвідомлювати її народ. Специфічна динаміка національної безпеки та суб'єктності країни, по суті, є способом розгортання її національної ідеї, а можливо, й самою національною ідеєю» [67, с. 9].

Безпека держави у сучасних умовах — це комплекс економічних, кібернетичних, культурно-інформаційних, політичних заходів і проєктів, спрямованих на захист її інтересів, стримування зовнішніх загроз, розширення політичного впливу на регіональному, континентальному і глобальному рівні. Ступінь захищеності держави прямо пропорційний рівню її пізнаваності, міжнародної репутації, залучення до розв'язання ключових проблем сучасності.

З огляду на безпекові виклики, що з ними стикається Україна, трансформується і розширюється зміст поняття «культура». Доречно навести міркування, що «...В умовах реалій XXI століття, коли ідентифікаційні процеси втратили свою інституційну детермінованість, особливого значення набуває розвиток культури — тих взірців, орієнтація на які й визначає процес ідентифікації особи та спільнот» [68, с. 387]. Культура Постмодерну в українському випадку стає симбіотичною і поліморфічною, з наголосом на візуальні ефекти і спекулятивний арсенал постправди. Понад те, вона зберігає і традиційні ритуали і та символіку. Строкатість сучасної української культури позначається на взаєминах влади і суспільних груп, яким притаманні ритуалізм, декларативність, театральність, розмитість або й відсутність сталого ідеологічного фундаменту.

Усвідомлення і засвоєння духовних цінностей пов'язані з осмисленням особистістю, групою чи суспільством мети і змісту своєї діяльності в аспекті постановки й вирішення ситуативних завдань. Духовні цінності як специфічні смислоутворюючі джерела існування людини та серцевина механізму самоорганізації суспільства виступають соціально значущими орієнтирами суспільства, важливим чинником його соціально-політичної стабільності й відкривають широкі перспективи для успішних перетворень у країні, стають провідними критеріями її сталого розвитку [69, с. 310–311].

Духовні цінності, що належать народові, національній спільноті й становлять основу їх існування та розвитку, повинні бути національними духовними дороговказами, відігравати в житті суспільства роль особливих інтегруючих, соціалізуючих, комунікативних засад і, виступаючи у формі ціннісних настанов, орієнтацій, соціально-політичних ідеалів та ідей, утворювати духовно-ціннісне ядро національної самосвідомості. Національні цінності мають відповідати історичному розвитку нації, розвитку її матеріальної і духовної культури, утвореному геоекономічному середовищу під прямим та опосередкованим впливом чинних політичних і економічних відносин і національних традицій.

До духовних цінностей української нації належать: *державна мова, спільна історична пам'ять, народні традиції й звичаї, національна символіка, психологічні (авто-) стереотипи суспільної поведінки, система освіти й науки, гуманістично спрямовані світоглядні орієнтири та моральні норми, державотворча політична свідомість*, і у сконцентрованому вираженні — ідеологічна, політична, конфесійна, етнокультурна і расова толерантність як здатність до соціумного полілогу. У свою чергу, окреслені духовні цінності покликані формувати загальнонаціональний суспільний ідеал, єдину національну ідею, загальновизнану ідеологію державотворення, розвинену національну самосвідомість [70].

Завдяки Інтернету та, зокрема, соціальним мережам, основні політичні інститути та засоби масової інформації втратили важливу частину свого статусу в побудові політичної реальності через множення виробників контенту. Інтернет спочатку сприймався як інструмент демократизації. Проте політичні й суспільні тренди свідчать, що його вплив є суперечливим, а іноді має негативні наслідки для демократичних процесів («цифровий тоталітаризм»). Виникають ситуації, коли соціальні медіа порушують демократичні права і свободи, вдало використовуючи маніпулятивний арсенал. Спекулятивно відбираючи і подаючи інформацію, соціальні медіа можуть поглибити фрагментацію та поляризацію громадської думки, сприяти відцентровим внутрішньоополітичним тенденціям і атомізувати соціум [71, с. 303–304; 72].

За даними останнього дослідження Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, проведеного 14–19 серпня 2020 р. спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, в середньорічній перспективі триває збільшення аудиторії соціальних мереж — з 24 % у 2019 році до 44 % у 2020. При цьому найпопулярнішою соціальною мережею українців лишається Facebook. Цікаво, що ним для отримання інформації про ситуацію в Україні та світі користуються 58 % респондентів. Важливими чинниками вибору масових медій як джерела інформації українці назвали: контент, який зацікавив їх особисто (58 %), зручність і зрозумілість подання інформації (32 %), швидка реакція медій на події (31 %), нейтральність та незаангажованість (31 %). Прикметно, що одночасно зі зростанням популярності соціальних мереж

покращується обізнаність громадян щодо подій російсько-української війни: якщо в серпні 2018 року частка респондентів, які вважали Росію винною у розпалюванні війни в Донбасі, складала 51,18 %, то у серпні 2020 року вона досягла 60,3 % [73].

Заради миру на Донбасі українці готові проявити свою традиційну компромісність, але не безмежну. Так, приблизно половина респондентів вважають, що компроміси повинні бути прийнятними для України, але тільки 20 % заради миру готові піти на будь-які компроміси. Серед виборців різних партій найбільше на компроміси готові, що очікувано, виборці «ОПЗЖ». Виборці всіх інших політичних партій, в тому числі і «Слуги народу», воліють бути більш обережними з поступками, на які Україна може погодитись. Такими є результати дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 3 по 9 липня 2020 р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей [74].

Вітчизняні дослідники з'ясували, що обмін табloidними новинами в соціальних мережах є важливим джерелом *стереотипізації* та *дезінформації*. Це є ознакою епохи, коли емоції, поверхові почуття для багатьох людей є важливішими за факти, особливо в умовах популістського дискурсу та конфліктів, коли вдавання до емоцій, наприклад, експлуатація страху, образ переважає аргументовані судження. Тобто об'єктивні факти часто-густо менше впливають на формування громадської думки, ніж апелювання до емоцій та переконань. У цьому сенсі доречно зазначити, що політика постправди є радше інструментом тлумачення істини, її соціально-політичних аспектів, аніж є її причиною [75, с. 353–354; 76, с. 325]. Емоційна лабільність, недовіра, тривожність громадян, які не бачать ясної перспективи, обумовлюють порух до спрощеного сприйняття дійсності, до вразливості свідомості перед зовнішніми інформаційними ресурсами та їх спекулятивними меседжами.

Аудиторія цифрових медіа, як свідчать дані соціологічних опитувань, проведених у серпні 2020 р., демонструє більшу прихильність державницькому мисленню через обізнаність у внутрішньо- і зовнішньополітичних реаліях, більшу активність, залученість до патріотичних акцій, культурних проєктів й ініціатив [77; 78].

Для зміцнення довіри у суспільстві потрібна *політична консолідація еліти*, яка фактично уникає процесу усвідомлення, обговорення і втілення інноваційно-гуманістичного цивілізаційного проєкту України, що його пропонує наукова та експертна спільнота: «Значна кількість представників цієї еліти налаштовані на авторитаризм неофеодально-олігархічного штибу і, відповідно, до своїх економічних інтересів і світоглядних принципів — або на об'єктність України у світі, або на її авторитарну суб'єктність. Це вступає у суперечність з інтересами і прагненнями більшості громадян України, які

орієнтовані на гуманістичний вияв суб'єктності; і це протиріччя гальмує цивілізаційний поступ і розвиток суб'єктності» [79, с. 6].

Дотепер залишається відкритим ключове для розвитку України питання: яка з двох умовних частин суспільства переважить — менша, активна, здатна повести країну вперед, реформувати її інститути, забезпечити позитивний імідж на міжнародній арені, чи, навпаки, більша, традиціоналістська і консервативна, яка послуговується ностальгією щодо щастя, що начебто існувало у минулому.

Відтак вектор руху України прямо пропорційний тим ситуативним засадничим цінностям, що їх легітимізує суспільство: відкритості, полілогу, цифрової культури, множинності сценаріїв — або герметизації світоглядного монізму, неототалітаризму і одновекторності.

Патерналізм versus активізм. Дорожня карта внутрішньої консолідації

Період новітньої історії України, що йому властива незавершеність «наздоганяючої» модернізації, поставив питання про модель внутрішньої консолідації як чинник формування *поліетнічної нації*. Серед іншого йдеться про культуру довіри, комунікації і солідарності українців, яка має відігравати особливу роль за умов поступового переходу до культурних практик у віртуальному просторі, пандемії COVID-19 та мінімальної соціалізації людей.

Сутність культури довіри як частини культури спілкування в цілому [80, с. 223, 225–226] може бути описана так: «Культура довіри стає залежною від таких чинників людського капіталу, як рівень освіченості, особиста відповідальність та громадянська активність, які в емерджентній взаємодії з інтегративними чинниками соціального капіталу, що є суспільним ресурсом, утворюють ціннісне підґрунтя для нормативного закріплення практики активної довіри. Інтегративний та самоорганізаційний потенціал соціального капіталу базується на механізмах гнучкої координації, стимуляції особистого розвитку та заохочення продуктивних мережевих інтеракцій» [81, с. 127–128].

Культура довіри передбачає також активну вертикальну недовіру як право на критику влади, вимогу її підзвітності та прозорості, відповідального виконання взятих зобов'язань, демонструючи можливості перехресного контролю, співучасті та ефективних взаємодій інституцій держави і громадянського суспільства.

Культура довіри у патерналістській моделі комунікації є декларативною і ритуалізованою. Позаяк українське суспільство ще не позбулося ментально-ціннісних анахронізмів радянської доби, патерналістські настрої лишаються вагомим чинником політичного вибору, призводять до того, що симпатії значної частини виборців належать популістським партіям і проектам [82].

Україна має посилювати динаміку руху до суспільства активістського типу, з множинними нелінійними зв'язками, де культура довіри сприяє роз-

виткові соціального капіталу, тісно пов'язаного з людським капіталом, що базується на знаннях, кваліфікації, комунікативній здатності до спільних дій. Він багато в чому залежить від спільних норм та цінностей, а також специфічних для даного соціуму засобів підпорядкування індивідуальних інтересів окремих особистостей інтересам великих груп. Тому соціальний капітал є також одним з проявів символічного капіталу, позначаючи можливості, що виникають із наявності довіри в суспільстві, базованої на визнанні та відданості, вкорінених у культурі. Активна довіра як базовий елемент соціального капіталу, на відміну від особистісної властивості довірливості, має соціальну природу, оскільки спирається на спільні моральні цінності та є результатом колективних зусиль.

У національній свідомості має бути сформована значуща для всіх громадян України узагальнена система цінностей, без якої швидка національна консолідація неможлива. Першочерговим завданням є формування нових ціннісних дороговказів, концептуальним ядром яких має бути власна національна ідея, що охоплює всі царини економічного, інтелектуального і духовного життя суспільства. По суті, йдеться про новий комплекс суспільних уявлень, за допомогою яких можна формувати нові структури свідомості, нову ментальність нації в її культурно-історичній єдності та духовній суверенності. Нова нормативно-ціннісна система українського суспільства має відображати цінності, інтереси й ідеали всіх соціальних груп та виступати результатом їх реальної взаємодії [83; 84; 85].

Формулою соціального діалогу може бути думка: «Щодо соціального згуртування, то його в контексті завдань консолідації українського суспільства можна тлумачити як зближення у процесі взаємодії різних представників українського соціуму (громадян, об'єднань громадян, територіальних громад, соціальних груп, об'єднаних за професійними, релігійними, політичними, етнічними та іншими ознаками), посилення їхньої спроможності до суспільно значущих дій та акцій, до мобілізації та досягнення спільних цілей, утвердження спільних цінностей, захисту себе або інших представників спільноти. Внаслідок соціального згуртування твориться соціальний капітал та інфраструктура для соціальної взаємодії: постає громадянське суспільство, з'являються мережі, платформи, форуми, засновуються рухи, фонди, програми» [86].

Попри травматичний досвід 2014–2020 рр. українське суспільство лишається *атомізованим*. Відцентрові настрої у ньому за силою впливу перевищують доцентрові. Полярні цивілізаційні орієнтації (проросійські, євразійські чи прозахідні, європейські) доповнюються диференціацією суспільства за віковими ознаками; слабкість загальнонаціональних зв'язків є очевидною порівняно з надмірною регіоналізацією політичних еліт, напруженням відносин між певними мовними, етнічними, конфесійними групами, що представляють різні регіони.

У сучасному поліетнічному українському суспільстві *толерантність* виступає важливою умовою формування національної самосвідомості особистості та суспільної свідомості громадян України. Тільки толерантна особистість здатна конструктивно підходити до розв'язання суспільно-політичних проблем поліетнічного суспільства. Вона готова жити і працювати в безперервно змінюваному сучасному світі, здатна розробляти стратегії поведінки, самостійно мислити, здійснювати етичний вибір і нести за нього відповідальність перед собою та суспільством взагалі [87, с. 53–54].

Українське громадянське суспільство своєю діяльністю, у першу чергу завдяки цифровим засобам, спричинює широкий резонанс, воно дуже мотивоване і постійно розвивається до більш стабільних структур. Утім йому ще належить підвищити свій професіоналізм стосовно діяльності масових медій, налагодити ефективну комунікацію з громадянами та набутися досвіду, вибудовуючи зв'язки з іншими активістами та організаціями в європейських країнах. Крім того, українське громадянське суспільство стоїть перед серйозними екзистенційними викликами. Різні групи громадянського суспільства повинні знайти спосіб, як за умов горизонтальної мобільності й цифрової комунікації співіснувати разом і водночас не потопати в безглуздій конкуренції з державними установами або бути інструменталізованими олігархами. Водночас громадянське суспільство має протидіяти небезпеці мілітаризації екстремістських груп і організацій.

Окремим чинником, що уповільнює розвиток громадянського суспільства і зберігає сантимент до архаїки (зокрема, неорадянський сантимент історичної пам'яті), є *патерналізм*. Патерналізм — структурно-символічна система взаємин між громадянином і владою, заснована на добровільній відмові від громадянських свобод заради режиму, що виступає в статусі уніфікованого гаранта суспільного ладу і добробуту, компенсуючи втрачені права соціальним пакетом захисту. Будь-які опозиційні сили та альтернативні моделі ідентичності сприймаються в умовах патерналізму як потенційне джерело хаосу [88]. Постмодерний патерналізм живиться ритуалами й імперативами, що формують удавану реальність засобами екранної культури, каналізуючи потрібні настрої населення у віртуальну площину, замість вирішення нагальних проблем, у тому числі засобами електронного урядування [89]. Очевидно й те, що сама соціально-економічна структура країни сприяє регенерації патерналістського характеру влади. Його відтворення йде не лише знизу вгору, а й навпаки — згори вниз. Саме через це проблема патерналізму все ще «нездоланна» в Україні, і тут є над чим працювати сучасному істеблїшменту.

Постмодерн в українському варіанті зачіпає усі царини суспільного життя. У політиці він проявляється деінституціоналізацією масового протестного руху, спонтанними політичними акціями, що залишаються поза межами контролю більш-менш сталої організації, значною перевагою емоційного, ірраціонального над раціональним; постійним порушенням стабільності,

одностайності. Асиметрія, нелінійність і широка варіативність сценаріїв розвитку подій відрізняють його від лінійних, структуралістських, відносно прогнозованих моделей [90, с. 153; 91, с. 52–53].

Отже, патерналізм постмодерного зразка має вищий рівень спекулятивності, недовомовленості, несталості практик й інструментарію ухвалення рішень і колективних дій. Патерналізм як світоглядна категорія обумовлює імперативність суджень, «втечу від свободи», у сенсі від первинної інформації, і ввід відкритого ринку до етатистського тлумачення політичної реальності, до відмови від спонтанних дій на користь конформізму, до лінійності, підпорядкування і соціального інфантілізму.

Попри трагічний досвід останніх років, в українському суспільстві стійкою лишається тенденція до взаємного дистанціювання, через що продукування й використання інноваційних знань та втілення зарубіжного досвіду (наприклад, у «зелених» технологіях і органічному землеробстві) уповільнюється. Подібне відсторонення, у сполученні з нелегітимними діями чиновництва, породжує зневіру, відвертає левову частку громадян, яка не мотивована до активностей виразно новаторського спрямування. В цьому контексті складно не погодитися з думкою, що «нелегітимність не формує явного носія змін, який персоніфіковано взяв би на себе відповідальність за інноваційні дії. Також уповільнюється загальне тяжіння суспільства, в якому механізмом розвитку є інновація. Саме тому на шляху модернізації стоїть завдання не допустити вчинення будь-якими інституціями нелегітимних та протиправних дій, які призвели б до гальмування процесів модернізації на основі «економіки знань» [92, с. 83].

За умов економічної кризи та війни з Росією українське громадянське суспільство, не поділяючи модель «пострадянської демодернізації», апелює до розлогого спектра наріжних державних зобов'язань. Воно живиться конструктивною працею пасіонаріїв — активістів і добровольців. З іншого боку, суспільство усвідомлює актуальні завдання на найближчу перспективу й базові виклики українській державності: корупцію, непотизм, взаємопоборювання й індивідуалізм, розмежування кланово-олігархічних інтересів та «чистої» політики, формування справедливої та неупередженої судової системи, розвиток культури добору кадрів за транспарентним технократичним зразком. Наразі для розв'язання цих питань існує вікно можливостей, і важливо не допустити його звуження.

Самоусвідомлення і раціоналізація національного вибору у цифрову епоху

Обираючи шлях будівництва і зміцнення держави на тлі імперсько-шовіністичної активності Росії і внутрішнього ідеологічного вакууму, українське суспільство постало перед екзистенційною дилемою: самосповідь, осягнення помилок, відмова від патерналістських настроїв, готовність до

реформ, перезавантаження еліт і зречення від традицій урядування перехідного періоду, або — консервація системи, інформаційний тоталітаризм, залучення символічного ресурсу спекулятивних технологій (постправа, ностальгічна пам'ять, економічний популізм). Нерівновага, як фундамент суспільного ладу в Україні, породжує недовіру, непевність і, на противагу раціоналізації, спонукає до ізоляції, перешкоджає мережуванню й уповільнює соціальну мобільність.

За даними загальнонаціонального дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 14 по 19 серпня 2020 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької і Луганської областей, більшість українців переконана, що загалом ситуація в країні розвивається у неправильному напрямі (59 %). Протилежну думку мають лише 19 %. Такі негативні оцінки є традиційними для українського суспільства. Окремі сплески позитивної оцінки спостерігаються тільки у короткому проміжку часу після виборів Президента України. У цьому аспекті простежуються й чіткі відмінності залежно від віку респондентів: чим молодшими є респонденти — тим більше позитивних оцінок стосовно розвитку ситуації в країні можна очікувати. Так, серед молоді рівень позитивних оцінок становить 33 %, а серед осіб, яким за 60 років, — лише 11 % [93].

Реформаторські процеси, що відбуваються в Україні, мають нетривкий, напівхаотичний характер, уповільнюють динамічне, свідомо регульоване і якісне покращення в економічній, політичній сферах на етапі «часткової» модернізації, коли в межах даної суспільно-політичної системи переплетені суперечливі елементи (традиційність і раціональність як принципово протилежні способи поведінкової орієнтації людини й суспільства), відсутній консенсус між правлячими та опозиційними політичними силами, залишається низьким ступінь залучення громадян до системи представницької демократії, а відкритість конкуренції еліт — далекою від бажаної. Відтак потребує прискорення структурно-змістовне перетворення політичної системи, спрямоване на розкриття всіх її потенційних можливостей, формування політичної структури соціальної дії, принципово нових економічних, технічних, адміністративних навичок і відповідних організаційних структур [94, с. 128; 95, с. 278–280].

Вихід із замкненого кола перехідного періоду — утвердження національної ідеї, якісне підсилення уваги влади до гуманітарної сфери, культури полілогу, який стосується перспектив суспільного розвитку, відкритість інформації, відмова від стереотипів, породжуваних ЗМІ. У цьому аспекті актуальна думка, що «Для українця перша цінність — не держава, як у Росії, а людина та громадянин. Ми маємо підняти з небуття власні архетипи. Саме вони здатні пояснити, чому українська нація втрималася навіть у найжахливіші часи. Це цінності, за які ми боремося, воюємо і захищаємо. Українці не повинні дати себе спалювати і окупувати, як століттями раніше. Проте

націю не об'єднують ані кров у жилах, ані перекази минулого, ані пам'ять про звичаї предків. Нас ефективно згуртовують лише спільні проекти майбутнього — не нав'язані з гори, а усвідомлені й вистрадані всіма активними громадянами» [96].

Підставовим елементом національного вибору є його раціоналізація на тлі критичної самооцінки і персональної активності кожного громадянина. Допоміжною ланкою національного вибору є цінності, що їх поділяє лівова частина громадян. Кореляція пострадянських, європейських і перехідних конвенційних цінностей наведена у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Пострадянські цінності vs Європейські цінності: можливі медіатори між ними

Пострадянські цінності	Цінності-медіатори	Європейські цінності
Зрівняльність	Еквівалентність соціального обміну	Рівність перед законом
Кар'єризм	Професіоналізм	Самореалізація
Ізоляціонізм	Неприйняття агресії	Толерантність
Консерватизм	Послідовність у стратегічному виборі	Відкритість до змін
Безвідповідальність	Самостійність	Індивідуальна відповідальність
Патерналізм	Соціальна підтримка слабких	Взаємодопомога

Джерело: [97, с. 96]

На тлі аналізу ціннісного компоненту самоусвідомлення і національного вибору слушною видається думка, що комплексна реалізація критеріїв національної самоідентифікації, забезпечення функціонування української мови як універсального коду культури в усіх сферах є необхідною передумовою успішного поступу України [98].

Варто також зауважити, що осоружний чинник походження громадянина і його мови спілкування, за триваючої російсько-української війни, не є абсолютним рушієм дестабілізації і внутрішніх конфліктів на мирній території України. Значна частина етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають в Україні, демонструють невдоволення, нерозуміння й осуд російської урядової політики щодо України. Вони вважають, що події 2014—2020 років негативно вплинуть на довгострокові взаємини молодого покоління українців з Росією та росіянами. Етнічні росіяни та російськомовні українці чутливо ставляться до позиції своїх родичів у Російській Федерації. Деякі заперечують свою російську ідентичність на користь української. До цього їх спонукало небажання прямо або опосередковано асоціюватися із загарбницькою політикою російського уряду щодо України [99, с. 26].

* * *

Підсумовуючи оцінки національного вибору, доречно навести думку, що збереження і розвиток властивих українцям духовних цінностей, поставлення слухних пріоритетів, передовсім, серед нашого відповідального проводу, а також серед усього суспільства, через культивування вищих вартостей, запевнить нашому народові залишитися духовно, культурно й морально високовартісним, і він буде розуміти національну солідарність як паралельно важливу конечність біля вольової і мозкової працьовитості [100, с. 145].

Російська агресія активізувала формування нації співгромадян в Україні, але разом з тим призвела до соціальної поляризації, ступінь якої залежить від уявлення про роль Росії у конфлікті. Більшість російськомовних громадян України підтримують офіційний статус української мови та не наголошують на необхідності зміни статусу російської [101]. Етнічні росіяни та російськомовні українці, які асоціюють себе з Україною, рухаються до двомовності, впроваджуючи українську мову у своє повсякденне життя та/або віддаючи своїх дітей до шкіл, де навчання ведеться українською мовою. Крім того, на загальнодержавному рівні довіра україномовних українців та російськомовних українців посилилась, оскільки обидві категорії перебувають на одному боці, на тлі збройного протистояння у Донбасі. Одночасно спостерігається зростання недовіри до українців, які поділяють русофільський світогляд. Мовна толерантність українців, тим часом, лишається стабільною.

Ключ до суспільного порозуміння й полілогу – в мотивації й солідарних діях сторін, ефективній і транспарентній комунікації на всіх рівнях – від національного до муніципального, від центрального до низового. Близкими роками вербально-символічний рівень спілкування цільових груп і активність українського суспільства стануть супровідними інструментами вирішення засадничих проблем націєтворення. Українське суспільство чекає іспит на державницьку зрілість, громадянську відповідальність та інформаційну мобільність.

4.5. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України у XXI столітті

Цивілізаційна ідентичність України розвиватиметься одночасно і в екзогенній, і в ендегенній парадигмах. Суть екзогенної парадигми полягатиме у загальних обставинах глобальної людської цивілізації, у конфігурації локальних цивілізаційних просторів, у характері взаємовідносин між ними, у наближенні еквіфінальності планетарної цивілізації як системи.

Останні десятиліття простір світового суспільствознавства був ареною дискусій навколо дилеми або війни, або діалогу цивілізацій. Висунутий свого часу С. Гантингтоном концепт війни цивілізацій є, безумовно, мета-

форою. Цивілізації не мають атрибутів суб'єктів світової політики — юридично окресленої території, органів внутрішнього управління і зовнішнього представництва, стратегії дії, силових інституцій тощо. Інше питання, що цивілізаційні простори і надалі складатимуться з країн, чиї народи у більшості є державно організованими, тобто зі своїми інтересами, цілями, завданнями, зовнішньополітичними стратегіями і тактиками, зі своїми національними ідентичностями. Заради забезпечення своїх інтересів національні держави і надалі гуртуватимуться у геополітичні об'єднання. В цьому відношенні цивілізаційна ідентичність народів розвиватиметься у щільному сполученні з їхніми геополітичними орієнтаціями.

Майбутня цивілізаційна ідентичність України визначатиметься здатністю вийти із лімітрофного стану. Лімітрофність України має і цивілізаційне, і геополітичне вираження. Обов'язково треба мати на увазі, що цивілізаційна і геополітична лімітрофність не тотожні, але в жодному разі не можна ігнорувати їхній взаємний факторний вплив: з одного боку, цивілізаційна ідентичність часто спонукає до вибору геополітичних союзників, і, навпаки, геополітичний вибір спонукає до цивілізаційної адаптації.

На даний момент офіційний курс України полягає у намірі увійти повноправним членом до європейської цивілізації, а ще ширше — до євроатлантичного співтовариства. Європейська цивілізаційна ідентичність України має підтверджуватися її готовністю неухильно йти загальним європейським курсом як в облаштуванні свого внутрішнього життя, так і в зовнішньополітичних акціях Європейського Союзу і НАТО.

Умовою входження України до європейської цивілізації як самостійного суб'єкта повинна бути її здатність до національно-державного самозбереження перед лицем зовнішньої агресії. У цьому плані українцям доведеться підтвердити наявність у них належних морально-психологічних рис — надання свободі, демократії, незалежності, національній гідності пріоритетного значення порівняно із матеріальними розрахунками у біфуркаційні моменти свого розвитку. Вибір у цій дилемі залежатиме від того, як українці засвоюють взаємозалежність між свободою і добробутом — або матеріальний достаток вважатиметься запорукою індивідуальної свободи, або національна свобода — запорукою індивідуального достатку.

Поки що серед українців не проглядається остаточної відповіді на це запитання, яка б зібрала їх переважну більшість. Питання залишається відкритим і тим більш актуальним, що, обравши євроатлантичний орієнтир, Україна через своє географічне розташування має виявляти готовність і здатність виконувати функцію східного форпосту Європи, що вимагатиме від неї відповідних цивілізаційних якостей.

Метафоричність концепту «війни цивілізацій» полягає в тому, що протистояння між найпотужнішими геополітичними суб'єктами, з якими асоціюються цивілізації, навряд чи може перерости у глобальну війну через

володіння цими суб'єктами ядерною зброєю. Хоча окремі локальні збройні конфлікти і можуть влаштовуватися ними для нагадування про свою потужність і міжнародну вагу, а також для випробування своїх воєнно-технічних ресурсів. «Війна цивілізацій» як війна між державами — цивілізаційними ядрами скоріше за все зберігатиме характер *економічної конкуренції*. З цієї причини належність країни до певного цивілізаційного простору залежатиме від її спроможності і витримати зовнішньоекономічну конкуренцію в середині нього, і бути надійним економічним партнером країн — учасниць простору у змаганнях на світовому ринку.

Нині людству доведеться визначатися не тільки зі стадіально-технологічним вибором своєї цивілізаційної ідентичності, а й з парадигмою реалізації цього вибору — або екзогенне слідування моделі найрозвинутішої цивілізації, або самостійний ендегенний розвиток, причому друга парадигма може реалізуватися як через консервацію кожним народом власної цивілізаційної спадщини, так і через її піднесення на більш високий рівень [102].

Набуття належної економічної спроможності має реалізуватися в *ендегенній парадигмі* цивілізаційного розвитку, яка полягає у тому, що набуття країною належної цивілізаційної ідентичності має здійснюватися з опорою на власний творчий потенціал і виходячи із наявних матеріальних ресурсів. Україна прагне увійти в цивілізацію, до господарського життя в якій вона не готова. Європейський економічний уклад відноситься аналітиками до *постіндустріального*, в той час як Україна віднесена ними до країн, що затрималися на *індустріальній* стадії. Якою мірою Україні слід напружувати сили, щоб здійснити «модернізацію навздогін» і перейти до постіндустріального стану, коли провідними галузями економіки вважаються нанотехнології, інформатика, торгівля, сфера послуг тощо?

Розмірковуючи про майбутній життєвий уклад українців і про його взаємозалежність із господарським укладом, доцільно обережніше підходити до деяких футурологічних передбачень стосовно характеру майбутньої людської цивілізації. Зокрема, видається надмірним загальне захоплення від концепту постіндустріального суспільства, який зараз набув певної аксіоматичності. Постіндустріальним концептом догматизується падіння ролі і значення традиційного промислового виробництва на користь так званого третього сектора економіки, до якого не включаються промисловість і сільське господарство, а натомість включаються високі технології (high-tech), особливо інформаційні, і відтак вони автоматично відокремлюються від індустріального виробництва.

З цього приводу належить враховувати, що постійне зростання чисельності людства потребуватиме дедалі більшої кількості промислової і аграрної продукції, чим буде дезавуюватися думка про другорядність промислового і аграрного секторів. Що ж до третього сектора економіки — торгівлі, послуг, у тому числі інформаційних, то вони завжди відіграватимуть допоміжну роль

незалежно від рівня своєї наукоємності, престижності або унікальності. Відповідно, цивілізаційна ідентичність українців має розвиватися у невід'ємному зв'язку із традиційними господарськими секторами в напрямі їхньої насиченості новими знаннями і технологіями.

Ендогенний характер цивілізаційного розвитку країни особливо важливий у *парадигмі «діалогу культур»*. З одного боку, входження у більш розвинутий цивілізаційний простір неминуче тягне за собою орієнтацію на притаманні йому культурні зразки, намагання матрично пересадити їх на вітчизняний ґрунт (екзогенна парадигма). Разом з тим орієнтація на передові країни не повинна набувати форми поклоніння якійсь «месіанській цивілізації», яка має сприйматися як взірцева.

Загалом, міжкультурний діалог має бути зосереджений на питанні про загальне обличчя майбутньої загальнолюдської цивілізації, яка зараз еволюціонує в умовах глобалізації. Питання в тому, який тренд має бути домінуючим — до культурної гомогенізації людства чи до винайдення формули співіснування культур, які, дедалі модернізуючись, надійно зберігають свої примордіальні основи і використовують їх для створення досконаліших культурних зразків.

Українцям було б варто шукати власні аргументи у пошуках моделі, яка, з одного боку, стимулювала б обов'язкову для ліберальної економіки ділову активність і конкурентність, а з іншого боку, містила б амортизатори від небезпечних проявів конкурентності — агресивності, аморалізму, байдужості до природного середовища, до знедолених. Зараз дедалі частіше визнається потреба у традиційних етичних системах, які заохочують людину до самовдосконалення, утримують її від надмірного споживання, від хижацьких інстинктів. Такі системи зараз вивчаються по всьому світу — наприклад, такою системою бачать конфуціанство, яке було несумісне зі зростаючим капіталізмом, але яке уповні придатне для капіталізму «відформатованого» [103].

Українці вповні здатні запропонувати власну систему справедливих соціальних відносин і формату взаємодії машинного виробництва з природою, зважаючи, з одного боку, на укоріненість у їхній традиційній культурі сакрального ставлення до природи, а з другого, на те, що, будучи модернізованими, вони ще зберегли притаманні аграрному середовищу як уявлення про рівність і соціальну справедливість, так і обережне ставлення до землі і до природного середовища загалом.

Одна із найбільш виразних ознак *цивілізаційної ідентичності* — загальний життєвий уклад, а він усіма своїми сторонами пов'язаний із суспільно-політичним ладом, який на певному етапі обирається народом як найбільш прийнятний для нього відповідно до його національної психології, традицій, звичаїв, сподівань тощо. У свою чергу, утвердження того чи іншого суспільно-політичного ладу є актом матеріалізації певної ідеологічної системи. Тож хоча зв'язок цивілізаційної та політико-ідеологічної ідентичної не є безпосереднім,

прямим, але він існує й існуватиме у майбутньому. Виходячи з цього, можна передбачити, що характер взаємозв'язку між цивілізаційною та ідеологічною ідентичностями визначатиметься як загальним процесом глобалізації, в якому цей зв'язок встановлюватиметься й проявлятиметься, так і національною специфікою.

Серед теоретиків глобалізму точиться дискусія між альтернативними поглядами на питання про сумісність з ним традиційних політичних ідеологій. Перша точка зору, що зараз відбувається заміна старих ідеологій новими варіантами глобалістського бачення світу, причому серед цих варіантів провідні позиції посідають глобалізми «ринковий» та «імперський», з яких один по суті тотожний лібералізму, який і є єдиною новою ідеологією, а інший — як авторитарний або тоталітарний. Друга позиція полягає в тому, що існує взаємовигідний обмін між «міні-ідеологіями» епохи глобалізації і традиційними, які не вмирають і або пристосовуються до нових обставин, або виникають у новому вигляді.

Що ж до глобалізму, то він не має текстуального втілення, а головне — не пропонує специфічної системи уявлень про природу і людину і є всього лише оболонкою для класичного лібералізму. Дана точка зору розвивається в тому напрямі, що у процесі глобалізації продовжують дискутуватися питання про класи, рівність, соціальну справедливість, тобто ті питання, які становили суть розмежувань між правими і лівими. Опозиція «ліве — праве» не зникла й тоді, коли класове розмежування почало вщухати і стало замінюватися іншими видами ідентичностей в системі дискурсів про мультикультурність. Відповідно, етнічні, расові, культурні, релігійні ідентичності стали прив'язуватися до політико-ідеологічних цінностей, внаслідок чого західні цінності на правому фланзі розглядаються як наратив свободи, а на лівому — як наратив нерівності, гноблення, у т. ч. національного [104].

Цивілізаційна ідентичність українців еволюціонуватиме в умовах, коли усе виразнішими стають як переваги, так і недоліки капіталістичного способу виробництва. Цивілізаційна ідентичність передбачає певний рівень культурної єдності соціуму. В той же час суспільства західних країн стають дедалі більше атомізованими. Зі зростанням добробуту найманих працівників розмивається не тільки класова єдність, а й єдність соціально-політична. В той же час єдність буржуазії зберігається, принаймні коли нею оцінюються цивілізаційні здобутки. Так, наукове знання оцінюється насамперед з точки зору можливого отримання прибутку від його використання. Відзначається, що в сучасній капіталістичній економіці виробництво як таке відсувається на периферію господарського життя, чим суттєво спотворюється загальна культура економічного мислення [105].

Проблема входження України у *цивілізацію знання* актуалізується загальною тенденцією людства до творення ноосфери. Похідним від цього поняття

є інше — ноополітика як верховенство ідей, інтересів, норм, законів, моралі, усього, що зветься «м'якою силою» [106].

Україна історично затрималася із темпом розвитку своїх господарських укладів і зараз перебуває на індустріальній стадії. В даному факті містяться не тільки негативні, а й позитивні моменти. Принаймні у процесі відродження своєї економіки українцям доведеться знову усвідомити значення матеріального виробництва і сполученої з ним психології — важливість працелюбності, раціональності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо. Відомо, що, приміром, торгівля дає швидший прибуток, ніж матеріальне виробництво, але вона ж породжує більші бізнесові ризики і, формуючи психологію нетерплячості, частіше веде до розчарувань у результатах задуманих проєктів. Українцям, з одного боку, належить більшою мірою проявляти здатність до ризику, а разом з тим не відмовлятися від тих рис, що їх відзначають в них інші — сумлінності, поміркованості, терплячості в очікуванні остаточного результату, тобто тих рис, які потрібні для реальної економіки.

Вступаючи у діалог цивілізацій, не варто забувати, що притаманне передовому світу надмірне зневажання розвитком виробничих галузей може створити проблеми матеріального забезпечення, і він буде змушений повернутися до матеріального виробництва, а отже, до його морально-етичних імперативів, а значить, придивлятися до досвіду народів, які затрималися на індустріальній стадії.

Вагомість українського слова у міжцивілізаційному діалозі вимірюватиметься її *науковими і технологічними успіхами*, її розташуванням відносно авангардної лінії науково-технічного прогресу. Головне, щоб здобутки науки і техніки були засобом підвищення ефективності матеріального виробництва. Пересічне населення і надалі оцінюватиме значення науки за якістю товарів, вироблених за допомогою нового знання, і лише невелика елітарна група сприйматиме знання як цінність, що міститься у ньому самому. Відповідно, *нове цивілізаційне обличчя України визначатиметься наявністю або відсутністю в неї економіки знань*. Розвиток такої економіки залежатиме від масштабів затребуваності досягнень науки виробничим сектором.

Поки що найзаможніша частина українського бізнес-класу (олігархат) доволі вульгарно розуміє господарський традиціоналізм, ігноруючи питання розвитку нових передових галузей або хоча б піднесення технологічного рівня тих, що збереглися від командно-адміністративної системи. В Україні усе щільніше зав'язується вузол протиріч між суспільними очікуваннями від ринкової економіки, професійною незатребуваністю фахівців, особливо науково-технічного профілю, і задоволенням олігархату наявним станом речей.

Консервація в Україні традиційного укладу загрожує також консервацією *традиційної психології*, що залишилася у спадок від радянської цивілізації — таких рис, як патерналізм, громадянська пасивність, соціальна байдужість то-

що. Носії такої психології є соціальним ґрунтом для лівих рухів, які найбільш активні у критиці лібералізму, а також для авторитарних рухів, активних у критиці демократії взагалі. У політичному відношенні цивілізаційна ідентичність України повинна являти собою приклад утвердження і демократизму як принципу, і демократії як організаційної формули. При цьому необхідно домагатися всеохопності демократизму, який являтиме самодіяльність народу у всіх аспектах його буття, а не тільки у виборчих процедурах, які часто є механізмами утвердження панування еліт.

Тонко відзначено, що сучасні етноси перебувають у роздвоєному стані між своєю локальною окремішністю і світовою усезагальністю, що вони і прагнуть зберегти свою ідентичність, і зануритися у більш комфортний, але «інакший» цивілізаційний простір [107]. У цій роздвоєності поєднуються і ендогенна, і екзогенна парадигми цивілізаційного розвитку. Поруч з культурною уніфікацією спостерігається потужне етнічне відродження, намагання якщо не реанімувати, то зберегти у свідомості людей примордіальні культурні зразки, якими завжди підкреслювалася і демонструвалася ідентичність народу, який їх створив.

Збереження вітчизняної культурної традиції актуалізується тим, що зараз здійснюються наполегливі спроби *поєднати науково-технічний і духовний прогрес у річищі глобалізації*. В першу чергу цей симбіоз має проявитися новим рівнем екологічної культури.

Етнокультурна складова цивілізаційної ідентичності України, як неважко передбачити, розвиватиметься у парадигмі глобалізації – поєднанні орієнтацій і на регіональну ідентичність, і на глобальний культурний процес. Україні не уникнути «етнічного парадоксу сучасності», який полягає в тому, що поруч з процесом культурної гомогенізації індустріалізованого середовища відбувається зміцнення етнічної самосвідомості, етнічної солідарності, відродження традиційних культурних і релігійних зразків [108]. З іншого боку, постмодерністська парадигма буття передбачає вивільнення людини від будь-яких форм залежності. Відповідно, етнічна належність переставатиме бути неуникненою даністю і слід готуватися до того, що вільна самоідентифікація людей буде вести до постійної зміни у розташуванні елементів етнокультурної мозаїки суспільства.

Збереження в Україні етнічної ідентичності наражається не тільки на критику чи сарказм, а й на опір окремих політичних сил і соціальних груп, які мають євразійську геополітичну і цивілізаційну орієнтацію. Для них українське етнічне відродження є тотожним проєвропейській орієнтації і, відповідно, їхнім політико-ідеологічним антиподом.

Етнокультурний і етнополітичний аспекти української цивілізації визначатимуться в ендогенному плані характером поліетнічної нації громадян, а в екзогенному плані – етнічною структурою суспільства, як вона складатиметься за наслідками міграцій, викликаних глобалізаційними зсувами.

Поєднання обох тенденцій можливе вирішенням низки завдань, пов'язаних з мультикультурністю і лімітрофністю, що притаманні багатьом сучасним суспільствам, у тому числі Україні [109].

По-перше, це продовження політики мультикультуралізму з одночасним усуненням негативних проявів мультикультурності. Було б завчасно піддаватися скепсису й розчаруванню політикою мультикультуралізму через експеси, спричинені складністю взаємної адаптації автохтонів та іммігрантів. Тимчасове обмеження міграцій внаслідок пандемії COVID-19 скоріше за все зміниться зростанням масштабів міграцій, що буде спричинене новими соціально-економічними труднощами у країнах, позбавлених належних ресурсів для виходу із кризи, породженої пандемією. Модернізованим мультикультуралізмом пропонується інтеркультуралізм – замість співіснування етнічних груп їхня взаємна культурна інтеграція, але про ефективність такої стратегії говорити поки що зарано.

По-друге, збереження етноядерного характеру української нації. Хоча проживання на території України автохтонного населення, іммігрантських груп і національних меншин дає можливості через культурний взаємообмін людей утверджувати в них цивілізаційний синкретизм, але культура і мова національної більшості повинні бути найбільш пізнаваною ознакою української ідентичності. Для успішного вирішення цього завдання українському суспільству необхідно відповісти на запитання, яким йому бути – плюралістичним, дискримінуючим, інкорпорууючим чи домінуючим [110].

По-третє, цивілізаційна ідентичність України має розвиватися в бік утвердження гуманістичних засад, насамперед стосовно піднесення якості життя у всіх аспектах. Ідеться не тільки про економічний вимір або соціальні індикатори, а й про так зване суб'єктивне благополуччя, тобто рівень задоволення особистістю своїм життям, роботою, відпочинком, а не тільки рівнем свого доходу та споживання [111]. Цивілізаційна ідентичність України залежатиме від того, яке місце в ній відводитиметься людині і якою мірою враховуватиметься багатогранність і складність людської особистості, її не лише матеріальні, а й духовні інтереси, її прагнення цікавої роботи, участі у передових проєктах, можливості долучатися до наукового знання, до високих технологій. Взагалі однією з перспектив загальнолюдської цивілізації зараз окреслюється *реальний гуманізм* як триєдність людського життя, людської гідності і ненасильства.

По-четверте, усунення небезпеки архаїзації життєвого укладу, яка може виникнути внаслідок ендегенного етнічного відродження в умовах лімітрофного розташування країни. Одна з таких небезпек – виникнення або посилення фобій щодо «іншого» з намаганням відчужуватися від нього як носія іншої системи цінностей [112]. Натомість участь України у діалозі цивілізацій (культур) вимагатиме від неї досягнення таких цивілізаційних ознак, які давали б їй можливість вважатися не лише рівноправним, а й

авторитетним учасником діалогу. До таких ознак відноситься, зокрема, толерантність у найширшому застосуванні цього слова, але така толерантність, яка співвідноситься із загальнолюдськими моральними та етичними нормами, з гуманістичними принципами.

Відомо, що частиною цивілізаційного переходу є демографічний перехід як сукупність історичних змін, внаслідок яких модернізується, раціоналізується і стає ефективнішим процес відновлення людських поколінь [113]. Зміни у цивілізаційній ідентичності українців неодмінно будуть пов'язані зі змінами у гендерному аспекті. Важко передбачити, чи збережеться в Україні культ сім'ї у ситуації, з одного боку, зростання самостійності жінок, підвищення їхнього освітнього і професійного рівня, а з другого боку — хронічно вимушеного пошуку ресурсів для виживання подружжям (тобто і чоловіком, і дружиною), внаслідок чого зменшується народжуваність, тобто зникає багатодітність як чинник гуртування сім'ї.

Серед компонентів, які створюють цілісність та інтегративний характер цивілізації, першорядну роль відіграють норми, цінності і символи [114]. Моральні норми і цінності відображаються у праві. Відповідно, цивілізаційна ідентичність українців розвиватиметься залежно від того, як універсалізація права у сучасному світі сполучатиметься з їхніми традиційними правовими звичаями та уявленнями, зокрема тими, що стосуються організації сімейно-побутового укладу, трудових взаємовідносин тощо.

Моральний авторитет України повинен утверджуватися її системою захисту прав людини, недопущенням будь-яких видів і форм дискримінації за етнічною, расовою, культурною або релігійною ознакою. З державною відповідальністю за правопорядок у країні повинна бути співзвучна законотворчість усіх громадян і мешканців країни. Україна має демонструвати здатність бути надійним правосуб'єктом у міжнародних відносинах, своїми діями підтверджувати відданість тим нормам поведінки, які прийняті в обраному нею цивілізаційному просторі [115].

Безумовно, дуже складно і важко розвиватиметься суперечливість у взаємному ставленні цивілізації і релігії. Безсумнівно, конфесії і надалі виконуватимуть культуротворчу функцію. Разом з тим сучасна культура є переважно секулярною, і глобалізація скоріше за все секулярність посилюватиме. Україні доведеться боротися за збереження своєї цивілізаційної специфіки, і в цьому відношенні відродження і зміцнення православ'я і національної церкви має виконувати захисну функцію. З іншого боку, імператив науково-технічного прориву неминуче посилюватиме секулярність мислення. Поки що немає повністю надійних рецептів, як поєднати раціональне знання та релігійну віру.

Загроза спотворення цивілізаційної ідентичності українців через дію *конфесійного* фактора виникає із наявної суперечності між економічною доцільністю, фетишизованою глобальним ринком, і партисипативною демо-

кратією. Сучасний капітал підпорядковує завданням найбільшої економічної ефективності загальнолюдські цінності і апелює до них із суто маніпулятивною метою. Наприклад, заохочуючи різні окультні доктрини, квазірелігії, езотерику тощо [116]. В такій ситуації українська цивілізаційна ідентичність має розвиватися як здатність до адекватної оцінки різних духовних новацій з точки зору власних релігійних і моральних цінностей.

Загальний стан України і ситуація у її відносинах з Європейським Союзом дають мало надії на те, що цивілізаційна ідентичність нашої країни зміниться завдяки зміні її геополітичного статусу. Навіть за загальнонаціонального прагнення до європейської цивілізації, реалізувати його доведеться скоріше за все *ендогенною* парадигмою, вивільняючись від одіозних рудиментів радянської цивілізації і піднімаючи свої традиційні культурні зразки до рівня конкурентоспроможності з культурами, якими уособлено процес глобалізації. Для досягнення цієї мети українцям належить здійснити важку роботу зі свого духовного переоблаштування, набутти психологічних рис, необхідних для рівноправної участі у діалозі сучасних цивілізацій. Для свого цивілізаційного самоутвердження українцям слід позбутися надмірного педалювання своїх історичних травм, страху перед майбутнім, натомість утверджувати в собі національний оптимізм, впевненість у власних силах.

* * *

Взаємозалежність між політичним і цивілізаційним розвитком у світі схиляє до думки, що характер цивілізаційного обличчя України формуватиметься послідовними політичними рішеннями та кроками. Виходячи з того, що Україна здійснює не так зміцнення своєї європейської ідентичності, як поворот до неї, то першочерговим завданням є наближення до європейських зразків організації свого життя. В цьому плані, виходячи із провідної ролі політичної сфери, насамперед зусилля мають бути спрямовані на зміцнення демократичного характеру політичної системи України, на забезпечення її практичного функціонування відповідно до конституційно визначеного порядку. Вирішення цього завдання має стати підтвердженням наближення політичної культури українського суспільства до європейського зразка. Провідна роль у вирішенні цього завдання належить правлячому класу, який має стати зразком дотримання демократичних політичних стандартів і суспільної відповідальності, здобуваючи собі тим самим моральне право бути національним провідником на шляху до нової цивілізаційної якості.

Українці лише тоді зможуть здобути визнання себе частиною європейської цивілізації, коли доведуть свою нетерпимість до зловживання і безвідповідальності влади, до аморальності у діловій і політичній конкуренції, і навпаки, здатність до плюралізму і толерантності у всіх їхніх формах. Успіх в утвердженні демократичних цінностей великою мірою залежатиме від «третього сектора», від його наполегливості у стосунках із владою та бізнесом, від

його спроможності зберегти свою незалежність від них, уникнути формального характеру, стати справжнім простором суспільної мобілізації.

Переконливою ознакою утвердження *нової цивілізаційної суб'єктності* України має стати її входження до євроатлантичних структур. Вирішення цього завдання вкрай актуальне у зв'язку, з одного боку, зі спробою Російської Федерації здійснити силове утримання України у євразійському просторі, а з іншого боку, консервації її міжцивілізаційного розташування, яке посилює амплітуду її цивілізаційної невизначеності. В цьому сенсі одним із варіантів утвердження суб'єктності України може бути набуття нею статусу впливового регіонального геополітичного центру.

Актуально необхідний крок для нашої держави — вирішення проблеми існування антиконституційних утворень на Сході та повернення території Криму і Севастополя у її політичний і конституційний простір. Збереження ж наявного стану речей загрожує консервацією образу України як «розколотої цивілізації», чим заохочуватиметься подальша боротьба за неї між лідерами протилежних цивілізацій і закріплення за нею статусу об'єкта, але не суб'єкта глобальної геополітики.

Поки не вирішене це завдання, рівень суб'єктності України визначатиметься її вмінням використовувати міжнародні структури, апелюючи до цінностей світової цивілізації, відверто знехтуваних Російською Федерацією. Свій авторитет як цивілізаційного суб'єкта Україна може зміцнювати у ході виконання спільних воєнно-політичних і гуманітарних проєктів з євроатлантичними партнерами, з різними геополітичними центрами, чия цивілізаційна приналежність не перешкоджає рухові нашої країни до європейської моделі життя.

Готовність європейської цивілізації відкрити свої двері для нашої країни визначатиметься успішністю або провалом нашого транзиту від планової до ринкової економіки, від чого залежить самодостатність України як цивілізаційного суб'єкта, який володіє передовими виробничими технологіями нинішнього покоління, що забезпечують його конкурентоспроможність на європейському і світовому ринках, який є привабливим для фахівців і бізнесменів своїми перспективами.

Серед найпомітніших цивілізаційних ознак — система моральних цінностей, які відображаються у різних нормах, якими регулюється суспільне життя. В першу чергу йдеться про *норми формального, писаного права*. В цілому система норм вітчизняного права відповідає європейським цивілізаційним вимогам. Втім, залишається відкритим питання про формулу його подальшого зближення з європейськими стандартами — або визнати беззастережне верховенство норм міжнародного права щодо національного, або обмежитися вибірковою інкорпорацією останніх у вітчизняне законодавство. Паралельно має бути вирішене питання про механізм застосування у внутрішньому праві України загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Конституційними нормами України встановлено фізичні межі її міжнародної суб'єктності, а міжнародним визнанням нашої державності цю суб'єктність легітимовано. Залишається завдання зміцнити практичну суб'єктність України, вийти з кола другорядних міжнародних акторів, яким вона поки що є, — як активізацією участі у міжнародних організаціях та об'єднаннях, так і розширенням мережі свого зовнішнього представництва.

Нарешті, курс на входження до європейської цивілізації має бути підсилений відповідним законодавством як ознаки незворотності цього курсу і свідчення готовності України остаточно повернутися до своїх цивілізаційних витоків.

Серйозність цивілізаційного курсу України має бути підтверджена також загальними зрушеннями у *суспільній психології*, зникненням традицій соціального популізму і національного інфантилізму, імперативів і аксіоматичності ментальної спадщини радянської доби, які поки що за історичною інерцією наявні в ціннісному дискурсі українців, і заміною їх державоцентричними автостереотипами і психоінформаційними установками, якими мають бути *державна мова, спільна історична пам'ять, народні традиції й звичаї, національна символіка, гідність поведінки, освіченість, гуманістично спрямовані світоглядні орієнтири та моральні норми, державотворча політична свідомість*.

Для утвердження себе самодостатнім цивілізаційним суб'єктом України належить досягти високого рівня *національної консолідації*, створити у суспільстві атмосферу взаємної довіри і солідарності, посилити активістську динаміку, утвердити нормативно-ціннісну систему, яка має відображати цінності, інтереси й ідеали всіх соціальних груп та виступати результатом їх реальної взаємодії, позбутися поки що переважаючого емоційного, ірраціонального начала над раціональним, яке веде до порушення суспільної стабільності, до асиметрії, нелінійності, а отже, і до непередбачуваності сценаріїв розвитку країни.

Перспективи цивілізаційної суб'єктності України визначатимуться співвідношенням *екзогенних і ендегенних парадигм розвитку*. В рамках екзогенної парадигми Україні належить підтвердити свою здатність подолати нинішній лімітрофний стан, стати форпостною частиною західної цивілізації, для чого підтвердити морально-психологічну готовність до державного самозбереження незалежно від її ціни. В рамках ендегенної парадигми має бути вирішене завдання власними ресурсами здійснити «навздогінну модернізацію», щоб витримати зовнішньоекономічну конкуренцію в рамках європейського цивілізаційного простору і бути надійним економічним партнером його країн-учасниць у змаганнях на світовому ринку. У цьому відношенні, зберігаючи орієнтир на постіндустріальну модель національного господарства, українцям доцільно утверджувати свою цивілізаційну ідентичність у нерозривному зв'язку із традиційними господарськими секторами у напрямі їхньої насиченості новими знаннями і технологіями. В процесі відродження своєї

економіки українцям доведеться знову усвідомити значення матеріального виробництва і пов'язаної з ним психології — важливість працелюбності, раціональності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо. Аналогічним чином орієнтація на західні культурні зразки не повинна вести до нехтування своїми примордіальними основами.

Цивілізаційна ідентичність українців розвиватиметься, найвірогідніше, в атмосфері продовження конкуренції між ліберальною і лівою ідеями, а з іншого боку, в ситуації атомізації в розвинених суспільствах трудящого населення при зміцненні консолідації правлячих класів, що посилюватиме вплив психології останніх, приміром, їхнє суто меркантильне ставлення до науки та культури. В той же час цивілізаційне самоутвердження України визначатиметься наявністю або відсутністю в неї *економіки знань*, розвиток якої залежатиме від масштабів затребуваності досягнень науки виробничим сектором.

Етнокультурний і етнополітичний аспекти української цивілізації визначатимуться в ендегенному плані якісним змістом поліетнічної нації громадян, а в екзогенному плані — змінами в етнічній структурі суспільства за наслідками міграцій, викликаних глобалізаційними зсувами. Поєднання обох тенденцій сприятиме вирішенню низки завдань, пов'язаних з мультикультурністю і лімітрофністю, що притаманні багатьом сучасним суспільствам, у тому числі Україні.

Складною проблемою буде подолання суперечливості у взаємному ставленні *цивілізації і релігії*. Різні конфесії в Україні і надалі виконуватимуть кожна по-своєму культуротворчу функцію, що потребуватиме захисту їх, і особливо православ'я. З іншого боку, імператив науково-технічного прориву неминуче посилюватиме секулярність мислення і поки що немає повністю надійних рецептів, як поєднати раціональне знання та релігійну віру. Особливо напруженими можуть стати відносини між державою і різного роду окультистами віруваннями, які часто заохочуються окремими групами правлячого класу для досягнення більшого контролю за умонастроями людей. В такій ситуації українська цивілізаційна ідентичність має розвиватися як здатність до адекватної оцінки різних духовних новацій з точки зору власних релігійних і моральних цінностей.

Успіх України в утвердженні себе самодостатнім суб'єктом європейської цивілізації в кінцевому рахунку визначатиметься волею самого суспільства, його бажанням або небажанням змінити себе, набуті тих психологічних рис, які є запорукою соціально-економічного, духовного і політичного прогресу.

Список використаних джерел

1. Шульга М.О. Особливості процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: кол. монографія [за ред. М.О. Шульги]. Київ: Ін-т соціології НАН України, 1999. С. 322–356.
2. П'ята річниця Майдану – експертне опитування. URL: <https://dif.org.ua/article/ryata-richnitsya-maydanu-ekspertne-opituvannya>.
3. Прес-реліз Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва «Сто днів Президента Володимира Зеленського». Український кризовий медіа-центр. Київ, 28 серпня 2019 року.
4. Реформи в Україні: громадська думка населення. URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukrainigromadska-dumka-naselennia>.
5. Складено за: Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004–2016) URL: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66; Моніторинг електоральних настроїв українців. Листопад 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_3ua_monitoring_112018_press.pdf; URL: <http://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/reformy-v-ukraini-gromadska-dumka-naselennia>; За два місяці кількість українців, які вірують у правильний шлях Зеленського і Ко, зменшилася на 20 %. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/za-dva-misyatsi-kilkist-ukraintsiv-yaki-viruyut-u-pravilniy-shlyakh-zelenskogo-i-ko-zmenshilasya-na-20-20191111061108>; Центр Разумкова. Соціологічні дослідження. URL: <http://www.uceps.org/upload/>.
6. Шайгородський Ю. Стратегія суспільного розвитку: світоглядні та інституційні чинники формування. Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2013. № 6 (68). С. 13–27.
7. Міністерство юстиції України. Політичні партії. URL: <https://minjust.gov.ua/m/4561>.
8. Якименко Ю. В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України. URL: https://razumkov.org.ua/upload/yakymenko_parties_public_op.pdf.
9. Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю. Якименка. Київ: Центр Разумкова, 2017. 428 с.
10. Державна служба статистики України. Чисельність населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Центр Разумкова. Соціологічні опитування. URL: <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia?start=50>; URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>; Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва та соціологічна служба Центру Разумкова. URL: http://www.cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:03_02_2015.
12. Центр Разумкова. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-institutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>.
13. Державна служба статистики України. Діяльність громадських організацій в Україні. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/susp_d_2018.

14. Державна служба статистики України. Демографічна та соціальна статистика. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
15. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan>.
16. Посельський В. У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції. Дзеркало тижня. 2006. 10–17 лютого. URL: https://zn.ua/ukr/international/u_poshukah_optimalnoyi_strategiyi_evrointegratsiyi.html.
17. Мандола В. Проект будівництва Великої Європи, або Міжнародні імперативи зовнішньої політики України. Зовнішні справи. 2009. № 2. С. 6–9. С. 9.
18. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. 2006. С. 502–523. С. 508.
19. Горбулін В.П., Власик О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна. Київ: НІСД, 2015. С. 81–82.
20. Мокляк С.П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2009. Вип. 15. С. 201–205.
21. Окситюк А. Аннексія Крима – геополітична потеря України. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>.
22. Ткаченко В. Україна: испытание Майданом. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 127–151. С. 132.
23. Крамар О. Час дорослішати. Україна як об'єкт геополітики. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/113190>; За вступ до ЄС виступають 59 % українців – опитування. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/07/10/7098320/>.
24. Указ Президента України № 392/2020 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року “Про Стратегію національної безпеки України”». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
25. Украинский ответ на «Кавказ-2020». URL: <https://kurs.com.ua/ua/novost/215405-ukrainskii-otvet-na-kavkaz-2020>.
26. Кондратенко О.Ю. Балто-чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України. Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Серія Міжнародні відносини. 2020. Вип. 1. С. 11–17.
27. Україна і Doingbusiness: плюс 7 позицій – перемога чи поразка? URL: <https://rpr.org.ua/news/ukraine-i-doing-business-plus-7-pozytsiy-peremoha-chy-porazka/>.
28. Стреліна О.М. Інноваційний розвиток економіки України: проблеми та перспективи. Ефективна економіка. 2013. № 7. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2166>.
29. Частка України у світовій економіці за роки незалежності скоротилася в три рази. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/2338702-chastka-ukrajini-u-svitoviy-ekonomitsi-za-roki-nezaleznosti-skorotilasya-v-tri-razi.html>; Менше тільки Ізраїль: як виглядає частка України в економіці світу. URL: <https://ukranews.com.ua/news/657118-vvp-ukrayiny-v-ekonomitsi-svitu-za-rik-2018>.
30. Світяшук І., Стадний Є. Академічна міграція. URL: https://cedos.org.ua/system/attachments/files/000/000/050/original/AcademicMigration_CSR.pdf?1404815631.
31. Попович О. На яке майбутнє може сподіватися українська наука. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/17/223188/>.

32. Держборг на кінець року становитиме 68 % ВВП — глава Мінфіну. URL: <https://mind.ua/news/20216039-derzhborg-na-kines-roku-stanovitime-68-vvp-glava-minfinu>.
33. Василенко В. Технологічні устрої в контексті прагнення економічних систем до ідеальності. Соціально-економічні проблеми і держава. 2013. Вип. 1 (8). С. 65–72.
34. Зовнішня торгівля України товарами з країнами ЄС за 2013 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/zd/ztt_ES/ztt_ES_u/ztt_ES13_u.htm; Бюлетень поточного стану торговельних відносин між Україною та ЄС. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=2d47dab0-2594-4372-836c-2b636928f34a&title=BiuletенPotochnogoStanuTorgovelnikhVidnosinMizhUkrainoiuTas>.
35. Торгівля з ЄС за 2019-й рік у фактах та цифрах. URL: <http://eu-ua.org/zona-vilnoi-torhivli>.
36. Показники торговельно-економічного співробітництва Україна–ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelnno-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/pokazniki-torgovelnno-ekonomichnogo-spivrobitnictva-ukrayina-yes>.
37. Топ країн-експортерів та імпортерів зброї в 2015–2019 роках. URL: <https://www.ukrmilitary.com/2020/03/top-export-import.html>.
38. Кому вершки, а кому и корешки: анализ торговли РФ с ЕС и США. URL: <http://sputnikpogrom.com/economics/11467/russia-eu-us>.
39. Фішер Й. Незалежність України — основа безпеки в Європі. URL: <http://www.dw.de/йошка-фішер-незалежність-україни-основа-безпеки-в-європі/a-17347870?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.
40. Горін П. Українська дипломатія на Близькому Сході: Що заважає просуванню українських інтересів. URL: <https://ua.112.ua/statji/ukrainska-dyplomatiia-na-blyzkomu-skhodi-shcho-zavazhaie-prosuvanniu-ukrainskykh-interesiv-385164.html>.
41. Зовнішня торгівля України з регіонами світу 2015–2019 (млрд дол. США). URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-11/gres.pdf>.
42. Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666>.
43. Декларація про державний суверенітет України (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, № 31, ст.429). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
44. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин». Відомості Верховної Ради УРСР, 1991, № 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12#Text>.
45. Детальніше про зміст цієї Постанови див.: Задорожній О.В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України. Київ, 2014. С. 601.
46. Акт проголошення незалежності України. Відомості Верховної Ради України. 1991, № 38. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>.
47. Закон України «Про правонаступництво України». Відомості Верховної Ради України. 1991, № 46. С. 617. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>.
48. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України». Відомості Верховної Ради України. 1992, № 10. С. 137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12#Text>.

49. Закон України «Про міжнародні договори України». Відомості Верховної Ради України. 1994, № 10. С. 45. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3767-12#Text>.
50. Закон України «Про міжнародні договори України». Відомості Верховної Ради України. 2004, № 50. С. 540. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text>.
51. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL:<https://www.bundestag.de/gg>.
52. Конституція Греції. URL:<https://legalns.com/download/books/cons/greece.pdf>.
53. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.
54. Денисов В.Н. Суверенної рівності держав принцип. Енциклопедія міжнародного права: У 3 т. Т. 3. Київ, 2019. С. 787.
55. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп. Москва, 2005. С. 37.
56. Віденська конвенція про дипломатичні зносини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_048#Text.
57. Lowy Institute Global Diplomacy Index. 2019 Country Ranking. URL: https://globaldiplomacyindex.lowyinstitute.org/country_rank.html.
58. Lowy Institute Global Diplomacy Index. 2019 Country Ranking. URL: https://globaldiplomacyindex.lowyinstitute.org/country_rank.html.
59. Положение в области прав человека в Автономной Республике Крым и городе Севастополе, Украина. Резолюция, принятая ГА ООН 18 декабря 2019 г. 74/168. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/74/168>.
60. Єдиний державний реєстр Міжнародних організацій, членом яких є Україна. URL:<http://old.mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/international-organizations/io-register>.
61. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь. Київ, 2019. С. 5.
62. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору від 9 липня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002.
63. Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року від 21 серпня 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_021.
64. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.
65. Боррель Ж. Олігархи, корупція та COVID-19: про що я говорив із президентом Зеленським. Європейська правда. Міжнародна безпека та євроінтеграція України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/09/25/7114712/>.
66. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики». Відомості Верховної Ради України. 2010, № 40. С. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>.
67. Пирожков С., Хамітов Н. Чи є Україна цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності? // Вісник НАН України. 2020. № 7. С. 3–15. URL: <https://doi.org/10.15407/visn2020.07.003> (перевірено: 28.9.2020, 16:04).
68. Рафальський О. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. Київ: ІПіЕНД ім. Кураса НАНУ, 2018. 400 с.

69. Мацишина І. Конструювання політичної реальності України: Монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. 376 с.
70. Пугач В. Укрєн vs українець: проблеми стереотипізації. URL: <http://journal.puet.edu.ua/index.php/mmk/article/download/1211/1057>.
71. Мацишина І. Вказ. праця.
72. Трофименко О., Прокоп Ю., Логінова Н., Задерейко О. Кібербезпека України: аналіз сучасного стану / Олена Трофименко, Юлія Прокоп, Наталія Логінова, Олександр Задерейко. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12213/statuya_Trofymenko_Prokop_Loginova_Zadereyko_CYBERSECURITY%20OF%20UKRAINE.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
73. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 / Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>.
74. Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? Соціологічне дослідження. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>.
75. Lewandowsky S., Ecker U. K. H., Cook, J. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the «Post-Truth» Era // Journal of Applied Research in Memory and Cognition. 2017. Volume 6. Number 4. P. 353–369.
76. Salgado S. Online media impact on politics. Views on post-truth politics and postpostmodernism / Susana Salgado // International Journal of Media & Cultural Politics. 2018. Volume 14. № 3. P. 317–331.
77. Україні – 29. Де ми зараз та куди прямуємо? Соціологічне дослідження. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukraini-29-de-my-zaraz-ta-kudy-priamuiemo>.
78. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19 / Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>.
79. Пирожков С., Хамітов Н. Вказ. праця.
80. Соціально-психологічні чинники інтеграції українського соціуму. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2016. 276 с.
81. Кожемякіна О. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1(26). С. 118–131.
82. Зоткін А. Патерналізм в українському суспільстві. Українське суспільство: 20 років незалежності. Т. 1: Аналітичні матеріали. Київ, 2011. С. 236–244.
83. Карлова В. Духовні цінності в структурі національної самосвідомості: українські реалії. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej11/txts/10kvvsur.pdf>.
84. Мацишина І. Вказ. праця.
85. Озерова Т. Ціннісний дискурс у контексті постмодерної культурної парадигми / Тетяна Озерова. Вісник Донецького національного ун-ту економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. 2013. № 2 (58). С. 51–58.
86. Оржель О. Консолідація українського суспільства на основі національної ідеї: перспективи й обмеження (з точки зору європейського досвіду). Вісник Національної академії державного управління. Філософія, методологія, теорія та історія державного управління. 2012. № 6. С. 28–38.

87. Пірен М. Толерантність — дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. Вісник Національної академії державного управління. Соціальна і гуманітарна політика. 2015. № 2. С. 51–56.
88. Більченко Є. Віртуальний тероризм і самоцензура в Україні як ознаки наступаючого неототалітаризму. URL: <https://bilchenko.wordpress.com/2017/04/25/віртуальний-тероризм-і-самоцензура-в>.
89. Карпюк Г. Феномен постправди. URL: https://censor.net/ru/blogs/3053653/fenomen_postpravdi.
90. Горбатенко В. Людина і суспільство в ситуації Постмодерну: філософсько-політичні детермінанти. Соціогуманітарні проблеми людини. Політичні виміри свободи людини. 2010. № 5. С. 151–166.
91. Озерова Т. Вказ. праця.
92. Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України: кол. моногр. Київ: ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2014. 340 с.
93. Як змінилися уподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 р. та початку пандемії COVID-19. Аналітичний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-zminilisya-upodobannya-ta-interesi-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-viboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19>.
94. Сахань О. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. Вісник Національного ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». 2015. № 3 (26). С. 121–137.
95. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Київ: НАН України, 2016. 284 с.
96. Карпюк Г. Феномен постправди. URL: https://censor.net/ru/blogs/3053653/fenomen_postpravdi.
97. Ціннісна складова модернізаційних процесів...
98. Там само.
99. Рафальський О. Вказ. праця.
100. Яськевич Т. Проблеми української державности. Мельбурн: накладом автора, 1991. 152 с.
101. Russophone identity in Ukraine in the context of the armed conflict in the east of the country. March 2017 / Report. URL: http://www.ucipr.org.ua/publicdocs/Russophon_EN.pdf.
102. Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Часть I. Человеческая цивилизация перед выбором конфигурации фундаментальных ценностей. Вопросы философии. 2015. № 4. С. 10–11.
103. Кустарев А. Капитализм в XXI веке: минус протестантская этика плюс конфуцианство. Неприкосновенный запас. 2011. № 4. С. 38–40.
104. Див. у: Малинова А. Ю. Политические идеологии и водоразделы эпохи глобализации (Сводный реферат). Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология: РЖ / РАН ИНИОН. Москва, 2014. № 2. С. 112–115.
105. Кузнецов Н. В., Соколов А. М. Логика и противоречия буржуазной цивилизации. Конфликтология. 2018. № 1. С. 85–89.
106. Никонов С. Б. Глобальное информационное пространство как среда формирования ноополитики. Мир и политика. 2012. № 9. С. 154.

107. Драч Г. В., Липец Е. Ю., Паниотова Т. С., Эфендиев Ф. С. Этнос и этническое самосознание в цивилизационном дискурсе: размышления. Вопросы философии. 2020. № 8. С. 67.
108. Див. у Аполлонов И. А., Парба И. Д. Проблема оснований этнокультурной идентичности в контексте глобализации. Вопросы философии. 2017. № 8. С. 30—42.
109. Якунин В. И. Диалог цивилизаций для построения мирных и инклюзивных обществ. Политические исследования. 2012. № 5. С. 8—17.
110. Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность. Политические исследования. 2012. № 8. С. 21.
111. Населення України. Демографічний вимір якості життя. Київ, 2019. С. 59—61.
112. Білий О. Глобалізм як ідеологія і глобалізація як процес. Філософська думка. 2014. № 4. С. 26.
113. Вишневський А. Г. Цивилизация, культура и демография. Общественные науки и современность. 2011. № 2. С. 58.
114. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. Москва, 2013. С. 62.
115. Единство мира и многообразие культур (материалы круглого стола украинских и российских философов). Вопросы философии. 2011. № 9. С. 3—33.
116. Білий О. Вказ. праця. С. 31.

ВИСНОВКИ

1. Цивілізаційним суб'єктом історії та сучасності можна назвати країну, поступ якої *зумовлюється переважно внутрішніми, а не зовнішніми причинами*. Це дає країні змогу виступати повноцінним партнером чи сильним опонентом на міжнародній арені, виходячи зі своїми економічними, воєнно-політичними та духовно-культурними здобутками на світовий рівень. Будь-яка країна в кожен момент часу не може бути абсолютним об'єктом чи абсолютним суб'єктом, проте завжди маємо домінанту першого чи другого, а також рух від першого до другого або навпаки.

В процесі історичного розвитку ті чи інші країни *різною мірою* виступали як суб'єкти. Міра буття країни як *суб'єкта може бути визначена як суб'єктність*. Така міра ніколи не може бути раз і назавжди даною, суб'єктність є динамічною характеристикою, її можна як набути, так і втратити, за неї слід постійно боротися чи, точніше, постійно її створювати. Суб'єктність — це *стан розвитку країни, коли вона сама творить свою цивілізаційну долю, обирає ідентичність і партнерів*.

За умов справжньої демократії *суб'єктність країни формується як суб'єктність всього суспільства, народу*, а не партій чи тим більше олігархічних груп, кланів та їхніх політичних маріонеток. *Народ є джерелом не тільки влади в країні, а й її суб'єктності*.

В сучасній Україні важливо усвідомити близькість понять «народ» і «політична нація». В цьому контексті потрібне чітке розуміння *сучасної української нації* як відкритої поліетнічної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, спільноти громадян Української держави.

Важливо усвідомлювати відмінність понять «незалежність країни» та «суб'єктність країни». Поняття «незалежність» окреслює насамперед *політичні й правові* аспекти буття країни як суверенної держави, а «суб'єктність» — *загально-цивілізаційні*. Це має не лише теоретичне, а й глибоке практичне значення — ті, хто не відрізняють незалежність і суб'єктність у мисленні та дії, рано чи пізно втрачають і перше, і друге.

Отже, цивілізаційна суб'єктність України — це така якість її соціального буття, коли вона є не об'єктом впливу «сильних світу цього», а зусиллями своєї політичної, наукової, мистецької й релігійної еліти конструює власне цивілізаційне майбутнє, спосіб життя, цінності та національні інтереси.

2. Соціокультурна сцена буття українства як суб'єкта європейської й світової історії віддавна визначалася *межовим, точніше фронтирним* становищем, яке часто-густо розгорталося і сприймалося як *цивілізаційне перехрестя*.

Добровільні чи примусові взаємообміни у «контактних зонах» — а такою зоною на різних етапах була практично вся територія України — збагачували мешканців неоціненним досвідом культурного взаємосприйняття. На цій «гібридній» основі формувалися ментальні основи буття, які, увібравши в себе цивілізаційні здобутки кількох культур, сформували відповідні поведінкові стереотипи. Водночас на міжцивілізаційних стиках створювалися «зони напруги», ареали підвищеної конфліктності. Адже незаперечним є той факт, що теракти, військові, релігійні конфлікти та інші прояви просторового екстремізму, аж до найбільших трагедій XX століття — світових війн — мають виразне «прикордонне» обличчя.

У кожній країні на певному етапі розвитку більш-менш чітко вимальовувалися свої кордони й уявлення про них і, отже, формувалися власні пограничні зони. Від того, наскільки захищеними і непроникними були кордони, залежала міра взаємовпливів на прикордонні. Унікальність українського досвіду полягає у тому, що кордони тут упродовж століть були значною мірою умовними, і роль українців у вибудові їхньої конфігурації виявлялася, як правило, мінімальною. Слабо освоєні території часто опинялися в орбіті впливу більш сильних сусідів, надовго потрапляли у залежність від них. Проте особливий *«фронтирний» тип української самосвідомості* був сформований не тільки й не стільки геополітичними впливами й інтеграційними заходами держав-метрополій, скільки специфічністю соціальної стратифікації, особливостями освоєння територій, релігійними й міжетнічними протистояннями. З огляду на те, що через живий соціальний організм неодноразово проходили чіткі розмежувальні лінії, аналіз їхніх причин і ймовірних наслідків обумовлює нагальну потребу в дослідженні територіальних проблем України в *історичній ретроспективі*, осмисленні шляхів формування кордонів і соціальних меж, закономірностей розвитку просторових трансформацій і деформацій.

Давньогрецький історик Геродот називав українську землю *Скіфією*, а людей, що її населяли, — *скіфами*. Згадує він і попередню назву цієї території — *Кімерія*, *Кімерійська земля*. Про поширення на українські терени назви *«Велика Скіфія»* зазначається в «Повісті минулих літ». У II–III ст. широко використовувалася назва *Роксоланія*. Вона також активно вживалася в козацькі часи для означення окремішності та автохтонності українського народу.

З IV по X ст. Україну називали *Сарматією*, а її населення — народом сарматським. «Князем Сарматії» титулував себе Юрій Хмельницький як васал турецького султана в 1678–1681 рр. Назву Сарматії застосовував К. Птолемей для окреслення території сучасної *Східної Європи*, яку поділяв на дві частини — *Європейську* (від Карпат до Дону) та *Азійську* (від Дону до Каспійського моря). Для опису території Давньої *Русі* в європейських рукописах XI ст. застосовувалася назва *Рутенія*. У більшості географічних італійських карт XIV–XVI ст. українська територія позначається як *Sarmatia, Ruthenia i Russia*. В результаті історичної трансформації ці всі означення були органічно по-

єднані у назві *Україна*, яка вперше з'явилася у 1187 р. в Київському літописі для опису степового прикордоння від Переяслава на сході до Галичини на заході.

Різноманітні гілки й пагони зі стовбура Давньої Русі проросли у низці державних проєктів: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Україна-Гетьманщина, а якоюсь мірою (з огляду на солідну частку слов'янського населення) навіть у Кримському ханаті й інших порубіжних державах і державних утвореннях. У цьому світлі проблема української суб'єктності була пов'язана не тільки з різнобарвним і мозаїчним географічним і культурним ландшафтами, а й із піднесеннями та спадами національної екзистенції, які призвели до формування своєрідних культурно-цивілізаційних обрисів українства.

Розбалансований, а в чомусь навіть розірваний темпоритм національної історії, котра протягом різних періодів, етапів й епох зазнавала тяжіння кількох цивілізаційних комплексів, перманентно актуалізував проблему *ідентичності*. Для розуміння українського проєкту як цілісності величезної ваги набуває *історичний* погляд на національну ідентичність — не стільки як на суму притаманних певному соціуму усталених ознак, скільки як на процес набуття українцями здатності до «самовиявлення» й самоідентифікації, формування і обстоювання національної суб'єктності. Оцінка геополітичних впливів, що спричинили формування в пограничних соціумах проявів роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та ідентичностей, є відправною точкою для розуміння контрверсійних процесів і змін в українській історії. У зв'язку з цим у практичну площину виходить проблема аксіологічної вартості ідентичностей, здатних поставати не «завдяки», а «всупереч» несприятливим життєвим обставинам.

Відтак маємо «вічні» пошуки об'єднавчих, консенсусних ідеалів, які хоч-не-хоч адсорбували й спиралися на відмінні цивілізаційні патерни, доведених до крайньої межі у вигляді апологій сакралізованих конструктів Заходу/Сходу, землеробської/кочової культури і т. п. Із такої перспективи суб'єктність українства часто-густо лишалася «в собі», себто проєктувалася в уявній, футуристичній або, навпаки, ретроспективній площині, що виразно проступало на горизонті інтенцій, рефлексій і концептуальних пропозицій суспільно-політичного й історичного письма, насамперед у темпоральних координатах українського «довгого XIX ст.».

Натомість у переломні історичні епохи та знакові періоди «виношувана» українська суб'єктність із фантастичною швидкістю набувала реальних обрисів і перетворювалася на проєкти «для себе», передусім на хвилях великих національних революцій середини XVII ст. і 1917–1920 рр., які нині сприймаємо як очевидні точки біфуркації.

Саме останні окреслювали національну формацію українства у часових і просторових межах європейського Модерну, хоч і поставали на міцному

підмурку давньоруських, козацьких й інших культурних уявлень, які низка дослідників нині означає як архетипічну основу українства.

3. Змагання, перехреснування, взаємодія, співбуття відмінних цивілізаційних орбіт причинялися до потужних соціокультурних колізій і навіть розломів у національній історії, як-от *великого монголо-татарського спустошення* першої половини XIII ст., *унійних змагань* кінця XVI ст., феєрії орієнтальних, окцидентальних й посередницьких транзитних впливів і запозичень, на перехресті яких народилося *козацтво*. Не випадково у ранньомодерну добу українська суб'єктність здебільшого маркувалася і пов'язувалася з буттям «козацької нації».

Суб'єктність українства після ліквідації *Гетьманщини* (1764–1780 рр.) змагалася протягом «довгого XIX ст.» не тільки з відмінними цивілізаційними орієнтаціями і культурними архетипами, а й домінуючими стереотипами суспільно-політичної та історичної думки. Одночасно розгорталося засвоєння парадигматичних взірців європейського соціалізму, лібералізму, анархізму, консерватизму, довкола яких відбувалося формування української політичної нації.

Таким чином, політичне українство на зламі XIX–XX ст. зі стадії «виношування» ідей і концептів поступово перейшло до етапу висунення й формулювання власних проєктів, в яких Україна репрезентувалася як *національний і державний суб'єкт* на уявній мапі тодішнього світоустрою.

4. Перша світова війна кардинально перекроїла горизонт тодішньої прийдешності, позаяк нав'язала екстремальну розв'язку світових викликів, суперечностей, проблем і витворила можливості для змагання за державну суб'єктність низки європейських націй, зокрема українців.

XX «довге» сторіччя для України/українців перетворилося на час штучного стримування/гальмування націє-/державотворення та суб'єктивації української нації, що здійснювали державні організми, до складу яких входили українці.

Зросли цивілізаційні виклики:

1) *розділеності* (замість двох імперій українство було пошматоване в міжвоєнний період чотирма контрверсійними державно-політичними організаціями, а впродовж *Другої світової війни* взагалі існувало в умовах десуб'єктивації);

2) *взаємозаперечних засад соціально-економічного відтворення* (експропріація української спільноти як частини радянського суспільства, найвищим виявом чого варто вважати радянський Голодомор 1932–1933 рр., з одного боку, та національна дискримінація і фактичне знищення соціально-економічних основ націєтворення в Другій Речі Посполитій, Румунії та Угорщині, з іншого).

У стратегії розбудови майбутнього всесвітнього радянського союзу (як це бачилося на початку 1920-х рр.) та антиамериканського альянсу соціалістич-

них та демократичних режимів під орудою Кремля (як це трактувалося в часи «холодної війни») *Україні відводилася роль безвідмовного інструменту Кремля та демографічної/ресурсної бази втілення його задумів у життя*. Про суб'єктність України/українців та навіть самоосмислення українського проєкту в межах СРСР мови не велося. Наприкінці радянської доби, завдячуючи послідовній діяльності «ВЧК–НКВД–ГПУ–КГБ» в масовій свідомості імперське політичне мислення майже витіснило образ самостійної України.

5. Українська радянська соціалістична республіка була формою демографічного існування української нації, однак не давала жодної можливості виявлення її цивілізаційної суб'єктності. Унітарна УРСР була інституційним фасадом комуністичної/го диктатури/авторитаризму, що узурпував конституційно проголошуваний суверенітет українського народу.

До логічного кінця радянської епохи українство в межах СРСР підійшло без програми свого майбутнього із випеченим радянськими репресивними та ідеологічними практиками вмінням жити самостійно. При цьому чимдалі очевиднішою ставала невідповідність інтегрального націоналізму та неможливість пересадження на український посттоталітарний етнодемографічний та етнокультурний ґрунт візії ОУН/УПА, що зрештою не мала достатніх ознак державотворення і в часи свого піднесення.

На етапі розпаду радянської імперії, банкрутства комуністичних ідей, вступу УРСР на шлях *посттоталітарного транзит*у і зрештою – з реалізацією імперативу *формальної* геополітичної суб'єктивації постало завдання *фактичної* суб'єктивації України та українців, створення відповідного викликам часу українського цивілізаційного проєкту та його адекватної інституційної розбудови.

6. Під цивілізаційною суб'єктністю країни розуміється такий стан її розвитку, коли вона сама обирає власний шлях у міжнародному, економічному, політичному й духовно-культурному контекстах.

Головним критерієм сили чи слабкості суб'єктності країни може бути здатність створити *власний цивілізаційний проєкт* та послідовно втілювати його в життя. З іншого боку, успішний цивілізаційний проєкт країни – це концентрований вияв справжнього потенціалу її суб'єктності. Цивілізаційні проєкти країн бувають дуже різними, що й зумовлює різні історичні долі їхніх суб'єктів. Тому суб'єктність країни може мати не лише кількісні, а й *якісні* характеристики. Мова йде про *якість суб'єктності*, яка може бути доволі різною.

Суб'єктність країни – це здатність реалізовувати власні національні інтереси та заради цього мати можливість впливати на інших, а не бути лише об'єктом впливу. Разом з тим суб'єктність – це здатність до незалежності та свободи, спроможність бути собою, розвиватися, розгортати приховані потенції. При цьому маємо внутрішню суперечність суб'єктності країн, адже деякі з них більшою мірою налаштовані впливати на сусідів і

навіть їх підкоряти, а інші — розвивати свій потенціал і якщо впливати, то не військово-політичними або навіть дипломатичними засобами, а економічними, технічними та духовно-культурними здобутками.

Перші країни спрямовані на *авторитарну (імперську) суб'єктність*, яка з необхідністю означає експансію за свої межі й амбіції зі створення наднаціональних угруповань у різних модифікаціях, і відповідно, авторитаризм, який із часом може переходити в тоталітаризм, а другі — на *гуманістичну суб'єктність*, що означає зосередженість на іманентному *інноваційному розвитку* і при цьому — відкритість до світу, яка виявляється у практиках демократії.

7. В історичних реаліях розвитку людства до кінця Другої світової війни *гуманістичний тип суб'єктності* сприймався як *недосуб'єктність* чи навіть об'єктність, а імперськість у різних її проявах поставала вищим критерієм суб'єктності та цивілізаційного розвитку. У другій половині XX століття, тим більше на початку XXI століття, ситуація змінюється — гуманістичний тип суб'єктності стає все більш значущим. Країни, що його обирають, демонструють більш високий рівень життя, безпеки і самореалізації громадян, а також мають вищий рівень авторитетності та впливу на міжнародній арені.

Отже, можна виділити авторитарну або гуманістичну якість цивілізаційної суб'єктності країни, а також сильний чи слабкий рівень її проявленості. Це дозволяє визначити типологію суб'єктності країн, в якій можна виділити чотири її типи: 1) *слабкі країни з авторитарною суб'єктністю*; 2) *сильні країни з авторитарною суб'єктністю*; 3) *слабкі країни з гуманістичною суб'єктністю*; 4) *сильні країни з гуманістичною суб'єктністю*.

При цьому якісні та кількісні характеристики суб'єктності взаємопов'язані. Так, *авторитарна суб'єктність* країни, посилюючись, *стає імперською суб'єктністю*, яка в найгірших випадках набуває ще й тоталітарних рис, тоді як *посилення гуманістичної суб'єктності* робить її *інноваційною* і по-справжньому *демократичною*, а не декларативною, виводячи з потенційного в актуальний стан.

Сильна авторитарна суб'єктність як імперська суб'єктність і сильна гуманістична суб'єктність як інноваційна й демократична можуть зробити країну *світовим суб'єктом*. Проте це відбувається по-різному. Імперська суб'єктність є виходом на світовий рівень передусім у *військово-політичній та ідеологічній площинах*, тоді як інноваційна демократична суб'єктність означає вихід на цей рівень у більш широкому спектрі цивілізаційного розвитку — *від економічних до науково-технічних та духовно-культурних здобутків*.

8. Протягом 90-х років XX ст. в Україні був вибудований *унітарний устрій* на засадах жорсткої централізації. Це виступало стабілізуючим чинником під час політичних криз та періодів соціальної нестабільності. Попри те, що федералізм та унітаризм не є за своєю суттю чимось добрим чи поганим, з початку 1990-х рр. склалася ситуація, що саме *федералістські ідеї* використовувалися Росією для обмеження державного суверенітету України

та втручання у її внутрішні справи, а також «федералізація» Криму та Донбасу були проміжними ланками для російської збройної агресії. Наразі унітаризм виступав інструментом зміцнення української державності та збереження її територіальної цілісності.

Водночас виникла ситуація, коли єдність в країні стала у великій мірі залежною від жорсткості та дієздатності управлінської вертикалі, що призвело до накопичення прихованих диспропорцій та конфліктів. Іншими словами, унітаризм без проведення *адміністративно-територіальної реформи* призвів до накопичення регіональних диспропорцій та посилив напругу у відносинах по лінії центр—регіони. Саме зволікання з проведенням цієї реформи і полегшило Росії розігрування «федералістської карти» від 2014 р. і до сьогодні.

Реформа, спрямована на децентралізацію, яка стала практично реалізовуватися з 2015 р., потенційно може поліпшити керованість у країні. Втім, вона також висуває нові виклики, зокрема, це забезпечення дієздатності Об'єднаних територіальних громад (ОТГ) — кадрове, фахове, управлінське, економічне. А перед державною бюрократією та політичними елітами не з меншою гостротою постає проблема уміння керувати децентралізованою унітарною державою.

Вочевидь Росія напряму та через проросійські сили всередині України буде продовжувати нав'язувати тему «федералізації» у публічному та політичному порядку денному. При цьому програма-максимум — провести федералізацію усієї республіки, розгойдуючи суспільно-політичну ситуацію у регіонах. А програма-мінімум — надати «особливий статус» ОРДЛО через конституційні зміни в рамках мирного врегулювання конфлікту на Донбасі. Однак подальше державотворення та повноцінне відновлення України у статусі міжнародного суб'єкта має відбуватися саме на засадах *децентралізованого унітаризму*.

9. В сучасних геополітичних реаліях суб'єктність України — і як *об'єктивний економічний, політичний і культурний процес*, і як *образ в очах партнерів* — доволі суперечливо впливає на її безпеку. З одного боку, розвиток суб'єктності нашої країни прямо пропорційно пов'язаний з потужним економічним, політичним, військовим та інформаційним тиском на неї з боку Кремля, а з іншого — він є запорукою *стратегічної безпеки України* як суверенної держави. Розв'язання цієї суперечності передбачає усвідомлення того, що, *по-перше*, заради «прихильності» Кремля ми ні в якому разі не повинні відмовлятися від посилення суб'єктності, а *по-друге*, образ України в Європі і в усій євроатлантичній спільноті як інструменту впливу на Росію та торгів з нею повинен бути замінений на образ партнера колективного Заходу, з яким є спільні цінності.

При цьому важливо підкреслити, що національна безпека існує заради збереження та розвитку цивілізаційної суб'єктності країни, а остання — заради *вільної самореалізації громадян*. Зміна такого світоглядного порядку смислів та

цінностей може призводити до *дегуманізації суб'єктності*, відродження небезпечних проявів авторитаризму і втрати як суб'єктності, так і безпеки.

Сьогодні в Україні необхідно актуалізувати інноваційну гуманістичну суб'єктність, яка здатна вивести нашу країну на рівень продукування *цікавих і цінних* ідей для глобалізованого світу та їхнього технологічного й економічного втілення, актуального і прийняттого для цього світу. Інноваційна гуманістична суб'єктність України, яка є результатом її цивілізаційного проекту, іманентно несе в собі безпеку. В ідеалі *інноваційна гуманістична суб'єктність країни не суперечить суб'єктності інших країн та цивілізаційних спільнот, а тому породжує безпеку, яка також не суперечить безпеці цих країн та спільнот*. У результаті маємо стійку тенденцію посилення безпеки — стратегічну безпеку України, яка є стабільною протягом тривалого часу і не залежить від зміни лідерів у нашій країні та політичних партій при владі.

Це дозволяє сформулювати закономірність взаємодії національної безпеки країни та її цивілізаційної суб'єктності у сучасному світі: *національна безпека країни є тим більшою, чим більшою є її суб'єктність — за умов усвідомлення меж суб'єктності, за якими вона породжує міжнародні конфлікти або означає дисбаланс внутрішнього розвитку*.

Для конструктивного балансу цивілізаційної суб'єктності та національної безпеки в сучасних умовах України її суб'єктність повинна бути сильною, гуманістичною, пасіонарною та стабільною. Сьогодні маємо інші наявні реалії: суб'єктність є слабкою, хоча її потенціал доволі значний, маємо постійне розгойдування між гуманістичністю й авторитаризмом та пасіонарністю й конформізмом, що спричинене внутрішніми факторами, а також стабільну кризовість, спричинену переважно зовнішніми факторами. Варто посилювати гуманістичну складову суб'єктності та її пасіонарність, а також долати фактори, які продукують кризовість.

10. Утвердження цінності й значущості людини як особистості, створення умов для її самореалізації — головний критерій розвитку окремої цивілізації і, по суті, означає цивілізованість як універсальну характеристику світу. Цивілізаційна суб'єктність країни потребує такого рівня розвитку особистості та її ідентичності, який окреслює цивілізаційні межі, породжує, зберігає і розвиває *локальну* самостійність на основі спільних цінностей. При цьому потрібна *універсальна* повага до людської особистості як глобальної міжцивілізаційної цінності; це не дає замкнутися в локальних технологічних, економічних, політичних і культурних межах, створює атмосферу гуманізму й креативності та дозволяє розвиватися, долаючи межі традиції, і виводить ту чи іншу країну на світовий рівень цивілізованості.

Як засвідчило репрезентативне для України моніторингове опитування Інституту соціології НАН України, більшість українців вважають свою державу *недостатньо самостійною в своїх діях та рішеннях*. Цей висновок знайшов підтвердження і при вимірюванні *Індексу державної суб'єктності*

України: для дорослого населення країни в цілому його значення становить 39,6 бала. Це суттєво нижче умовного нуля (45 балів), вище якого містяться позитивні значення ІДСУ.

Незважаючи на те, що переважна більшість населення високо оцінює важливість для себе державної незалежності і демократичного розвитку України, у масовій свідомості дуже поширеним є дисонанс між високою оцінкою важливості державної незалежності і низькою оцінкою її втілення в практику функціонування держави (самостійності в політичних рішеннях та діях).

За всіх суттєвих відмінностей між соціальними групами і категоріями населення варто зазначити те, що в них є спільним: *переважно негативна оцінка можливості здійснення самостійної політики українською державою після 30 років незалежності*. На жаль, сьогодні людей в їхньому ставленні до держави та її суб'єктності об'єднує низький матеріальний рівень життя. Подолання бідності, покращення матеріального стану українських сімей надалі сприятиме поступовому підвищенню оцінок державної суб'єктності.

Західний регіон традиційно виглядає більш оптимістичним щодо суспільних процесів, а відтак містить більший потенціал до позитивних соціальних змін. При цьому не можна оминати увагою південний регіон через його вкрай низькі оцінки суб'єктності нашої країни, що суттєво відхиляються від загальних оцінок в масштабах усієї України. Дана ситуація вимагає глибокого теоретичного аналізу, а далі й реагування центральних та місцевих органів влади з метою оцінки та нормалізації ситуації в Одеській, Херсонській та Миколаївській областях.

11. До здобуття Україною незалежності в 1991 р. суб'єктність виявлялася *переважно в духовній сфері*, тепер же ми маємо історичний шанс розвинути цивілізаційну суб'єктність країни в її *духовно-політико-економічній цілісності*. При цьому економічні й військово-політичні досягнення спираються на духовно-культурні та наукові здобутки, що мають певну *якість проявлення*, яку ми могли б назвати *академічною*. Більше того, саме академічний рівень науки і культури, коли в країні є знані творчі постаті, а держава і суспільство настільки розвинені економічно й політично, що здатні підтримати їх, може бути важливим критерієм сплесків цивілізаційної суб'єктності. Сьогодні в Україні, попри всі кризові явища, маємо креативний інтелектуальний потенціал, який продовжує традиції попередніх поколінь. Наявність такого потенціалу є не лише критерієм досягнення певного рівня суб'єктності, а й принциповою умовою її розвитку.

В українській ментальності закладені як інноваційні, так і гуманістичні потенції суб'єктності. Не випадково Володимир Вернадський саме тут розвинув основні ідеї щодо ноосфери як сфери не просто *будь-якого* розуму, а такого *стану розуму й людської природи*, де його воля до пізнання, творчості й порозуміння перемагає волю до влади.

12. Країні, для того щоби стати повноцінним суб'єктом міжнародної політики та цивілізованого життя, керуватись внутрішніми чинниками, а не підпадати під зовнішні впливи, вочевидь треба звернути увагу на те, що *суб'єктність спочатку повинні отримати її громадяни*. Кожен громадянин має відчутти себе суб'єктом політичного, економічного, державного життя і врешті-решт керманичем власної долі. Саме тому першочерговим завданням влади повинно стати сприяння розвитку громадянського суспільства, яке, доповнивши державу та наповнивши її змістом, надасть імпульсу суб'єктному становленню України в зовнішній політиці, дасть змогу реалізувати національні інтереси.

Набуття Україною гуманістичної якості цивілізаційної суб'єктності, в тому числі, в геополітиці має ґрунтуватися на зростаючій суб'єктності її громадян, їх відмові від *патерналізму* на користь вільної та відповідальної дії. Економічним, політичним й духовно-культурним підґрунтям цього процесу повинна стати побудова «відкритого суспільства» — суспільства особистостей, які відповідають за свої рішення і свідомо обирають спрямування своїх вчинків. Основоположним гуманістичним ідеалом тут повинна виступити гідна самореалізації людини.

Розвиток цивілізаційної суб'єктності будь-якою країною у XXI столітті потребує атмосфери *соціальної злагоди, справедливості й суспільної довіри*, що неможливо без подолання бідності й розриву між багатими та незаможними. Тим більше це є актуальним для сучасної України, яка, з одного боку, тяжіє до інноваційної гуманістичної суб'єктності, а з іншого — має реальність олігархічного неофеодалізму. Це актуалізує звернення до гуманістичної ідеї базового основного доходу (БОД), яка ініціюється у низці європейських країн, і перспектив її втілення в Україні.

Можливість обговорення і втілення такої соціальної практики для України є дуже актуальною, враховуючи олігархічну складову політичного й економічного життя нашої країни. Принаймні вже зараз, зважаючи на проголошення України соціальною державою в Конституції та загрозливу ситуацію з пандемією коронавірусу, необхідно принципово змінити підходи щодо доступу до якісної освіти й медицини всіх без винятку громадян, забезпечити правові та фактичні підстави реалізації їхніх здібностей у побудові прогнозованого проєкту життя.

13. Враховуючи, що державність — це міра суверенітету й сили держави, її здатності адекватно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики, саме вона — умова зрілої суб'єктності країни, власне цивілізаційної суб'єктності. Якщо *духовно-культурна складова* суб'єктності тієї чи іншої країни і може існувати без державності, то міжнародний, економічний та політичний виміри суб'єктності потребують державності.

Проте останнім часом можна багато чути про зменшення ролі держави в соціальному бутті людей, більше того, спостерігати це зменшення як факт.

Ролі, які раніше виконувала держава, дедалі частіше переходять до громадянського суспільства. Ми бачимо все більше неурядових (недержавних) організацій, недержавних проєктів – освітніх, культурних і навіть політичних. Так, ця тенденція є, і вона доволі проявлена в сучасній Україні. Чим більш демократичним є суспільство, тим більшою мірою в ньому проявляється громадянське суспільство. Проте надзвичайно важливо усвідомити, що це не означає деградацію чи деактуалізацію держави або її знищення. Мова повинна йти про *гармонізацію відносин держави й громадянського суспільства*.

Констатуючи роль громадянського суспільства в суспільних процесах, що дедалі посилюється, не варто забувати про роль держави у подоланні сучасних криз і викликів; лише *у єдності громадянського суспільства з державою можлива справжня цивілізаційна суб'єктність в сучасному світі*.

Гуманістична інноваційність країн та спільнот, яка сьогодні зумовлюється вільною інноваційністю громадян, переходить з потенції у реальність через технологічні й економічні здобутки, які організує держава – завдяки утвердженню закону та єдиних для всіх правил гри. Це формує простір чесних ринкових відносин, які й посилюють суб'єктність. Послідовний захист державою інноваційних здобутків громадян та їхніх економічних результатів – прибутків і приватної власності на цій основі – важлива умова розвитку цивілізаційної суб'єктності в сучасності.

14. Специфіка набуття Україною цивілізаційної суб'єктності в сучасному світі пов'язана з його *глобалізованістю*. Світ став глобальним внаслідок зусиль наддержав і транснаціональних корпорацій, а також завдяки використанню сучасних ІТ-технологій. Події, які відбуваються в одній країні, доволі швидко стають відомими в інших країнах, починають обговорюватися в глобальній мережі Інтернет по всьому світу. Це стосується насамперед країн, які перебувають на перехресті цивілізацій і корегують геополітичні вектори. Україна є саме такою країною, тому сьогодні потрібен аналіз змін національних інтересів навіть віддалених партнерів і конкурентів, не кажучи вже про країни, що розташовані поруч.

Звісно, у ХХІ столітті можна говорити і про «колективну суб'єктність», коли держава вступає в союз з іншими державами для захисту національних інтересів й забезпечення цивілізаційної суб'єктності своєї країни (наприклад, Євросоюз). Однак Україна повинна входити в будь-яку систему «колективної суб'єктності» з повним урахуванням своїх національних інтересів – не як придатак чи орган, а як окремий цивілізаційний організм, самодостатня цілісність.

У розвитку суб'єктності Україні треба розраховувати передусім на власні сили та потенції, побудову та втілення власного цивілізаційного проєкту. Це означає наголос на консолідації суспільства всередині країни та розвитку проривних напрямів фундаментальної науки і розробці на цій основі оригінальних технологій, наприклад, у галузі *взаємодії людини і штучного інтелекту*,

яка в сучасному світі стає все більш значущою. Це знову і знову актуалізує значення Національної академії наук України та принципову необхідність посилення її державного супроводу.

На шляху демократичного будівництва цивілізаційна суб'єктність України може бути утверджена значною мірою шляхом зміцнення соціальних інститутів, а також вироблення та прийняття правил гри, яких буде дотримуватися кожен у нашому суспільстві. Втратити суб'єктність та перетворитись на «failed state» дуже легко. Аби розвинути суб'єктність, Україні потрібно попередньо досягнути *національного консенсусу щодо стратегій розвитку*. Час після пандемії коронавірусу найкращий з точки зору переосмислення становища та не імітаційної, а реальної адаптації до нового світу, який вже ніколи не буде таким, до якого ми звикли за останні тридцять років. Суб'єктність країни і статус національної держави тепер залежатимуть від економічної й духовно-культурної спроможності та реальної політики, а не імітації життя ідеологічними міфами.

15. Епохальне підписання Угоди про асоціацію і Угоди про створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС у 2014 р. стало найбільш резонансним проявом суб'єктності України починаючи з 1991 року. Утім, всередині українського суспільства ще далеко до завершення політичної дискусії з приводу доцільності саме підписаної редакції тексту обох угод.

Нагадаймо, що другий референдум у Нідерландах щодо ратифікації Угоди про асоціацію став можливий завдяки письмовій гарантії того, що Україна ніколи не наполягатиме на повноцінному вступі до ЄС, а також не претендуватиме на отримання коштів зі структурних фондів ЄС. Претензії до угоди про всеохоплюючу зону вільної торгівлі пов'язані зі збереженням у тексті зазначеної угоди дискримінаційних квотних обмежень на більшість українських товарів і послуг. Фактично обидві угоди пропонують Україні асиметричний розвиток вітчизняної економіки за рахунок експорту непереробленої сировини та робочої сили. Впродовж 2014–2020 рр. Україна так і не отримала належної допомоги ЄС заради подолання технологічної прірви у стандартах і усунення нетарифних форм обмеження експорту.

Разом з тим сьогодні для України надзвичайно важливе значення має дієва підтримка світовою громадськістю, зокрема Європейським Союзом та окремими країнами — членами ЄС боротьби за державний суверенітет і суб'єктність, територіальну цілісність і реалізацію європейського та євроатлантичного вектора цивілізаційного розвитку, закріпленого у лютому 2019 р. в доповненнях до Конституції України.

У Європі повинні добре зрозуміти, що Росія своєю агресією проти України поставила за мету зруйнувати чинну архітектуру безпеки включно з нормами Гельсінського Заключного акта 1975 р. У такий спосіб Москва намагається повернути Європу до Ялтинської біполярної системи, домінуюче положення в якій вона розраховує мати.

Наприкінці 2016 р. були опубліковані результати дослідження авторитетного європейського аналітичного центру *European Council for Foreign Relation* про рівень підтримки України державами – членами ЄС, які за цим критерієм були поділені на три умовні групи: «лідери підтримки», «спостерігачі» і «противники» України. До першої групи були віднесені 12 держав ЄС: Німеччина, Велика Британія, Швеція, Польща, Литва, Латвія, Естонія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Болгарія. До другої групи – 13 країн: Франція, Нідерланди, Бельгія, Чехія, Ірландія, Угорщина, Португалія, Словенія, Іспанія, Хорватія, Люксембург, Мальта, Кіпр. А до групи «противників України» потрапили три держави: Італія, Австрія, Греція. Тому важливим вбачається використання усіх інструментів і механізмів євроінтеграції у масштабі таких регіональних міжнародних об'єднань, як ГУАМ, ОЧЕС та «Східне партнерство» з акцентом на забезпечення лідируючої ролі України в них, що підвищить її міжнародну суб'єктність.

Пандемія коронавірусу з початку 2020 р. завдала удару чотирьом європейським свободам: свободі пересування товарів, капіталів, робочої сили і послуг. Карантинні заходи паралізували Спільний ринок ЄС. Європейський Союз фактично опинився перед викликами ренаціоналізації внутрішньої політики країн-членів. Це є нагодою для України повноцінно відновити свою суб'єктність у відносинах з ЄС та наполягати на пошуку симетричного варіанта торговельних преференцій, які мають сприяти відновленню економіки України після пандемії шляхом реіндустріалізації, а не перетворення України на велику аграрну державу.

Нині, в умовах пандемії, яка де-факто зупинила світову економіку і спровокувала безпрецедентне падіння цін на нафту і газ, Кремль, найімовірніше, обере гібридну стратегію щодо суб'єктності України. Вона полягає у всебічній дискредитації України в міжнародному інформаційному просторі, формуванні образу України як «failed state», здешевленні для РФ вартості конфлікту на Донбасі шляхом його «замороження» та продовження політики економічного виснаження України, спрямованої на політичне відродження «проросійських» сегментів української економічної і політичної еліт. Не можна виключати «аварійного сценарію» хаотизації внутрішньополітичного процесу в РФ і переходу до відчайдушного силового тиску на Україну.

Глобальною геополітичною тенденцією сучасності є *нова біполярність у китайсько-американському* варіанті. За цих обставин суб'єктність України може бути поставлена перед черговим вибором: пріоритетність орієнтації на США або Китай. Найгіршим варіантом можуть бути дії Китаю «російськими руками» проти США на території України. Але Китай об'єктивно не зацікавлений у розриві своїх торговельних відносин із ЄС і Росією у випадку такого радикального розвитку подій.

16. Переконливою ознакою утвердження нової цивілізаційної суб'єктності України має стати її поступове входження до євроатлантичних структур з

чітким урахуванням національних інтересів нашої країни. Вирішення цього завдання вкрай актуальне у зв'язку, з одного боку, зі спробою Російської Федерації здійснити силове утримання України на євразійському просторі, а з другого — консервацією її міжцивілізаційного розташування, яке посилює амплітуду її цивілізаційної невизначеності.

В цьому сенсі одним із варіантів утвердження суб'єктності України може бути набуття нею *статусу впливового регіонального геополітичного центру*. Збереження наявного стану речей загрожує ще більшим утвердженням образу України як «розколотої цивілізації», чим заохочуватиметься подальша боротьба за неї між лідерами протилежних цивілізацій і закріплення за нею статусу об'єкта, а не суб'єкта глобальної геополітики.

Свій авторитет як цивілізаційного суб'єкта Україна може зміцнювати у ході виконання спільних воєнно-політичних і гуманітарних проєктів з євроатлантичними партнерами, з різними геополітичними центрами, чия цивілізаційна приналежність не перешкоджає рухові нашої країни до реалізації власного цивілізаційного проєкту.

Готовність спільноти країн європейської цивілізації відкрити свої двері для нашої країни визначатиметься успішністю нашого транзиту від планової до ринкової економіки, від чого залежить самодостатність України як цивілізаційного суб'єкта, який володіє передовими виробничими технологіями нинішнього покоління, що забезпечують його конкурентоспроможність на європейському і світовому ринках, і є потенційно привабливим партнером для фахівців і бізнесменів своїми перспективами.

Конституційними нормами України встановлено фізичні межі її міжнародної суб'єктності, а міжнародним визнанням нашої державності цю суб'єктність легітимовано. Залишається завдання *зміцнити практичну суб'єктність України, вийти з кола другорядних міжнародних акторів, яким вона поки що є, — як активізацією участі у міжнародних організаціях та об'єднаннях, так і розширенням мережі свого зовнішнього представництва*.

Для утвердження себе самодостатнім цивілізаційним суб'єктом України належить досягти високого рівня національної консолідації, створити у суспільстві атмосферу взаємної довіри і посилити активістську динаміку, утвердити нормативно-ціннісну систему, яка має відображати цінності, інтереси й ідеали всіх соціальних груп та виступати результатом їхньої реальної взаємодії, позбутися поки що переважаючого емоційного, ірраціонального начала над раціональним, яке веде до порушення суспільної стабільності, а відтак і до непередбачуваності.

17. Перспективи цивілізаційної суб'єктності України визначатимуться співвідношенням екзогенних і ендегенних парадигм розвитку. В рамках екзогенної парадигми Україні належить підтвердити свою здатність подолати нинішній міжцивілізаційний стан, стати частиною західної цивілізації, для

чого підтвердити морально-психологічну готовність до державного самозбереження незалежно від її ціни.

В рамках ендогенної парадигми має бути вирішене завдання власними ресурсами здійснити *«навздогінну модернізацію»*, щоб витримати зовнішньоекономічну конкуренцію всередині європейського цивілізаційного простору і бути надійним економічним партнером його країн-учасниць у змаганнях на світовому ринку. У цьому відношенні, зберігаючи орієнтир на постіндустріальну модель національного господарства, українцям доцільно утверджувати свою цивілізаційну ідентичність у невід'ємному зв'язку із традиційними господарськими секторами в напрямі їхньої насиченості новими знаннями і технологіями. У процесі відродження своєї економіки українцям доведеться знову усвідомити значення матеріального виробництва і сполученої з ним психології – важливість працелюбності, раціональності, дисциплінованості, соціальної відповідальності тощо. Аналогічним чином орієнтація на західні культурні зразки не повинна вести до нехтування своїми примордіальними основами.

Цивілізаційна ідентичність українців розвиватиметься, найвірогідніше, в атмосфері продовження конкуренції між ліберальною і лівою ідеями, а з другого боку, в ситуації атомізації в розвинених суспільствах трудящого населення за зміцнення консолідації правлячих класів, що посилюватиме вплив психології останніх, приміром, їхнє суто меркантильне ставлення до науки та культури. В той же час цивілізаційне самоутвердження України визначатиметься наявністю або відсутністю в неї економіки знань, розвиток якої залежатиме від масштабів затребуваності досягнень науки виробничим сектором.

Етнокультурний і етнополітичний аспекти української цивілізації визначатимуться в ендогенному плані якісним змістом поліетнічної нації громадян, а в екзогенному плані – змінами в етнічній структурі суспільства за наслідками міграцій, викликаних глобалізаційними зсувами. Поєднати ці обидві тенденції можливо завдяки вирішенню низки завдань, пов'язаних з мультикультурністю і лімітрофністю, що притаманні багатьом сучасним суспільствам, у тому числі Україні.

Складною проблемою буде подолання суперечності у взаємному ставленні *цивілізації і релігії*. Різні конфесії в Україні і надалі виконуватимуть, кожна по-своєму, культуротворчу функцію, що потребуватиме захисту їх, і особливо православ'я. З іншого боку, імператив науково-технічного прориву неминуче посилюватиме секулярність мислення і поки що не має повністю надійних рецептів, як поєднати раціональне знання та релігійну віру. Особливо напруженими можуть стати відносини між державою і різного роду окультними віруваннями, які часто заохочують окремі групи правлячого класу для досягнення більшого контролю за умонастроями людей. В такій ситуації українська цивілізаційна ідентичність має розвиватися як здатність

до адекватної оцінки різних духовних новацій з точки зору власних релігійних і моральних цінностей.

Успіх України в утвердженні себе самодостатнім цивілізаційним суб'єктом сучасного світу в кінцевому підсумку визначатиметься волею політичної, економічної й інтелектуальної еліти, більше того, волею громадян нашого суспільства, бажанням змінити себе, набути тих психологічних і світоглядних рис, що є запорукою соціально-економічного, духовного і політичного прогресу, сенсом якого зрештою є гідне життя й самореалізація людини.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- А**
Аджемоглу Д. 60, 62
Аксьонов С. 165
Алексеев В. 159
Альфонт V 79
Анна Ярославівна 89
Антонович В. 121, 122
Аристотель 50, 62
Аскольд 89
- Б**
Багалій Д. 78
Байден Дж. 262
Байден Х. 262
Бачинський Ю. 123
Бердяєв М. 22, 51
Беринда П. 49
Бернал Дж 56
Бетман-Гольвег М. фон 120
Бідні Д. 38
Блав Й. 81
Блав К. 81
Близнюк А. 161
Блох Е. 39
Болотов В. 167
Боплан Г. Л. де 80, 81, 117
Бортник Р. 163
Брюховецький І. 81
Булгаков М. 22
Буш Дж. 162
- В**
Вагилевич І. 119
Вайнгест Б. 62
Валевський А. 98
Валерстайн Е. 197
Василь Великий 47
Вебер М. 111, 122
Величко С. 83, 95
Веллінг Г. 105
Верещинський Й. 80
Вернадський В. 26, 29, 51
Виговський Д. 111
- Виговський І. 98
Винниченко В. 135
Вільгельм II 131
Вітовт 78
Вовк Ф. 121
Войтович Л. 91
Волін Б. 87
Волліс Дж. 62
Володимир Святославич (Володимир) 88, 89
Воробйов А. 164
В'язлов А. 127
Вялова Ю. 142
- Г**
Габсбурги 119, 121, 122, 126
Галушко К. 79, 85
Гантингтон С. 19, 226, 311
Гегель Г.В.Ф. 21
Гедиміновичи 79
Генріх Анжуйський 80
Генріх І 89
Гердер Й.-Г. 112, 113
Герцберг Е.-Ф. 115
Глазьев С. 164
Гобсбаум Е. 113
Гоголь М. 22, 51
Голдторп Дж. 215
Головацький Я. 119
Головко О. 90
Гондіус В. 81
Горбачов М. 151, 153, 154
Горобець В. 84, 101
Городецький В. 77, 79
Грабянка Г. 83, 95
Грессель Г. 264
Грибовський В. 82
Григор'єв Н. 134
Гриньов В. 150
Грох М. 114
Грушевський М. 26, 50, 51, 79, 90, 92, 98, 102, 113,
- 114, 117, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 135
Губарев П. 167
Гувер Г. 148
Гумильов Л. 22
Гуревич А.Я. 46
Гуржій О. 110, 173
- Г**
Ганзебум Г. 215
- Д**
Даллас Дж.Ф. 148
Данило Галицький 91
Дашкевич Я. 107, 150
Делямар К. 83
Дембіцький С.С. 186, 198
Держалюк М. 145
Дзюба І. 51
Дір 89
Довнар-Запольський М. 78
Донцов Д. 85, 127
Дорошенко В. 127
Дорошенко Д. 110, 111, 127
Дорошенко П. 102
Драгоманов М. 7, 51, 77, 85, 98, 114, 120–123, 125
- Е**
Енгель Й.-Х. фон 112, 117
- Є**
Єльцин Б. 153, 155, 156, 251, 253
Єфименко О. 98, 108
Єфіменко Г. 141
Єфремов С. 125
- Ж**
Жук А. 127
- З**
Залізник М. 127
Затулін К. 163
Захарченко В. 165
Захарченко О. 167
Зизаній Л. 49

Зизаній С. 49

Зібер М. 121

Іван III 93

Іларіон 89

Йонас Г. 39

Каледін О. 130

Калнишевський П. 109

Капніст В. 115, 116

Каппелер А. 84, 96, 115

Карл IX 80

Карл X 105

Карл XII 108, 109

Касьянов Г. 30

Катерина II 82, 83, 110

Кедрин-Рудницький І. 143

Кисіль А. 106

Клінтон Б. 159

Колесник І. 84

Колесников Б. 161

Колесніченко В. 163, 164

Кониський О. 121

Константинов В. 165

Корнілов В. 163

Костомаров М. 90, 118–121

Костянтин Багрянородний
77, 89

Костянтин Коріатович 79

Котляр М. 90

Котляревський І. 22, 50,
51, 116, 117

Коцюбинський М. 22

Кочубей В. 95

Кравченко В. 73

Кравчук Л. 152, 154–157

Кримський С. 47

Кузанський М. 79

Куліш П. 119, 121

Кульчицький С. 148

Кучма Л. 158, 159, 162,
254, 280

Кушнарьов Є. 162

Лавров С. 166

Ламенне Ф.Р. де 118

Лацарус М. 120

Лизогуб Я. 81

Липинський В. 126

Лисяк-Рудницький І. 75,
113, 114, 119

Лобисевич О. 116

Лукашенко О. 256

Лук'яненко Л. 51

Любарт 79

Лягін Р. 167

Мавродін В. 87

Мазепа І. 75, 108, 109

Майборода О. 92

Макіндер Х. 129

Маковський Т. 80

Макрон Е. 33–35, 57

Максимович М. 110, 118

Мартос О. 117

Маслоу А. 59

Мауро Фра 79

Медведчук В. 163

Медведев Д. 255

Меленевський М. 127

Менглі-Гірей 78

Меркатор (Кремер) Г. 79,
80

Метлинський А. 20

Мечіар В. 259

Мешков Ю. 158, 159

Михальченко М. 88

Міхновський М. 85, 123

Міцкевич А. 118

Мішле Ж. 113

Многогрішний Д. 110

Могила П. 26

Монолатій І. 103

Моргентау Г. 8

Мороз О. 160

Моця О. 81, 83, 106

Муді Б. 148

Мусіяка В. 168

Мюнстер С. 79, 80

Назарбаєв Н. 153

Наполеон 117

Науманн Ф. 129

Немирич Ю. 97, 98

Ніковський А. 127

Німченко В. 164

Норт Д. 62

Оглоблин О. 120

Олександр Коріатович 79

Ольгерд 79

Ольговичі 93

Орбан В. 260

Орлик П. 75, 81, 109

Ортега-і-Гасет Х. 44

Ортелій А. 79

Острозький К.-В. 49

Павловський О. 116

Палій С. 102

Панкратова А. 87

Пасторій Й. 117

Пашуто В. 90

Пекар В. 61

Петлюра С. 127, 131

Петро І 82, 99, 108

Петрушевич Є. 131

Пирожков С. 104, 185

Пілсудський Ю. 257

Плахотнюк В. 257

Плохій С. 87, 88

Плющ І. 157

Подолинський С. 121

Полонська-Василенко Н.
79

Понеділко В. 160

Попер К. 62

Попович М. 46, 48–51, 94

Порошенко П. 168, 269

Потоцький А. 126

Потьомкін Г. 82, 83

Пріцак О. 112, 114

Птолемей К. 79, 333

Путін В. 160, 162–164, 166,
167, 169, 251, 254, 256,
260

Раковський Х. 139, 140

Рачинський А. 116

Решетарь Дж. 114

Репнін-Волконський М.
116

Рифкін Дж. 61

Ричка В. 90

Робінсон Дж. 60, 62

Роман Мстиславович 91

Романови 119, 120, 122,
124, 126–128, 145
Рудницький С. 73

Самойлов А. 82
Сансон Н. 81
Саркозі Н. 258
Сартр Ж.-П. 41
Сетон-Вотсон Р. 128
Сигізмунд 78
Симоненко П. 164
Сирота М. 160
Сковорода Г. 22, 50
Скоропадський І. 81
Скоропадський П. 26, 131,
132
Скоропис-Йолтуховсь-
кий О. 127
Скрипник М. 133
Слабченко М. 113
Слободянюк С. 160
Смолій В. 35, 105, 108
Снайдер Т. 104, 105
Сталін Й. 88, 140
Стегній О. 84
Степанков В. 105, 108
Стефан Баторій 77, 96, 99
Столипін П. 125
Стяжкіна О. 145, 146
Субтельний О. 76, 78

Талаат-бей 127
Тарасевич О. 81
Тарута С. 168
Тимошенко Ю. 162

Тихановська С. 256
Тихонов В. 161
Ткачук А. 152, 170
Товт М. 160
Тойнбі А. 19
Толочко О. 83
Толочко П. 76
Томашівський С. 128
Тохтамиш 78
Трамп Д. 262, 263
Троцький Л. 135
Туманський Ф. 116
Турченко Г. 101

Февр Л. 113
Федоров І. 109
Філіп 89
Флорида Р. 56
Фотій 89
Франко І. 22, 51
Фукуяма Ф. 62, 149

Хаджі Гірей 78
Халанський І. 116
Хамітов Н. 104, 185
Харарі Ю. Н. 61
Химка Дж.-П. 121
Хмельницький Б. 81, 96,
98, 99, 106, 107, 109, 110
Хмельницький Ю. 111, 333

Челлен Р. 128
Чижевський Д. 46, 47
Чикаленко Є. 124, 125
Чорновіл В. 51, 150

Чурилов М. 84
Чурута М. 160
Чухліб Т. 77

Шашкевич М. 119
Шваб К. 53, 61
Швейцер А. 39
Шевальє П. 117
Шевельов Ю. 80
Шевченко Т. 22, 51, 119,
122, 123, 125
Шелер М. 38
Шелухин С. 77
Шинкарук В. 38
Шлейєрмахер Ф. 42
Шпенглер О. 18, 19
Штейнталь Х. 120

Юрій Коріатович 79
Юркевич Л. 127
Юсова Н. 88
Ющенко В. 162, 252, 255,
280

Яковенко Н. 77, 82, 96
Ян III Собеський 102
Янукович В. 161, 163–165,
252, 255, 280
Ярослав Мудрий 26, 47, 89
Ярослав Осмомисл 91
Яснопольський М. 124,
125
Ясперс К. 62, 86
Ясь О. 35
Яценюк А. 162

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абхазія** 153, 255, 259, 284
Австралія 55, 298
Австрія 77, 102, 103, 112, 119, 122, 129, 132, 141, 212, 264, 343
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія, Австро-Угорська монархія) 9, 75, 120, 126, 127, 129, 131, 132, 141, 142, 250
Автономна Республіка Крим (АРК) 8, 155, 156, 158–161, 164–166, 211, 236
Адріатичне море 129
Азербайджан 132, 258, 259
Азербайджанська Демократична Республіка 132
Азія 73, 76, 96, 290–292
Азовське море 254, 281
Аккерманський повіт 145, 147
Амстердам 80
Анкара 291
Антанта 132, 137, 141, 142
Аргентина 211
Африка 35, 290, 291, 292, 298
Ахт Мечет 82
Ахтирська гавань 82
- Балтійське море** 129, 284
Батурин 108, 110
Белзьке воєводство 79
Бельгія 132, 264, 343
Бендери 109
Берегово 160
Береговський район 157, 170
Берлін 144
- Бессарабія** 139, 142, 145–147, 261
Біла Русь (Rossia Biancha) 79, 80, 107
Біле море 118
Білорусь 10, 79, 104, 132, 134, 135, 159, 161, 224, 255–258, 281, 285, 294
Білоруська Народна Республіка (БНР) 132
Близький Схід 290–292
Болгарія 46, 127, 129, 132, 147, 210, 211, 264, 343
Болградський національний округ 154
Болградський район 154, 170
Боспор Кімерійський (Керченська протока) 76
Братислава 259
Брацлавське воєводство 77
Брацлавщина 81
Брест 133
Брестське воєводство 79
Брянськ 93
Буда 119
Будапешт 119, 260
Буковина 86, 139, 141, 145, 150, 261
Бухарест 142, 145, 261
- Варшава** 258
Ватикан 74, 132
Вашингтон 258, 283, 291
Веймарська республіка 129
Велика Британія 13, 129, 132, 142, 210, 258, 259, 264, 283, 284, 298, 343
- Велика Британія (Англія)** 111, 113
Велика Польща 80; див. також Польща
Велика Румунія 142, 257, 261; див. також Румунія
Велике князівство Литовське (ВКЛ) 73, 75, 77, 78, 80, 92, 93, 103, 333
Велике князівство Руське 98
Великоросія див. Росія
Відень 142
Візантія 47, 73, 82, 89
Вільно 93
Вінницька область 190, 202
Вірменія 132, 153, 258, 259
Вісла 105–107
Волга 88, 90
Волзька Булгарія 100
Волинська земля 88
Волинська область 190, 202
Волинське воєводство 77
Волинське князівство 79, 91
Волинь 78–81, 83, 91, 107, 139, 142, 145, 150
Володимирія 122
Володимиро-Суздальське князівство 90
Всевелике Військо Донське 132
- Гагаузія** 153
Гагаузька республіка 257
Галицька земля 88, 91
Галицьке князівство 91
Галицьке Пониззя 78

- Галицько-Волинська держава 103
 Галицько-Волинська Русь 91
 Галицько-Волинське князівство 76, 91, 92
 Галич 106
 Галичина 78, 80, 83, 86, 91, 119, 121–123, 125, 126, 128, 139, 143, 148, 150, 152, 333
 Герціївський район 170
 Гетьманат див. Українська Держава
 Гетьманщина (Гетьманська держава) 82, 96, 98–102, 104, 107, 108, 112, 115, 116, 128, 131, 150, 333, 334
 Глухів 116
 Греція 82, 113, 129, 132, 211, 264, 296, 343
 Грузинська РСР 153
 Грузія 132, 153, 258, 259
- Давня Русь** див. Русь
 Дагомис 156
 Далмацьке море 118
 Данія 132, 210, 211, 214, 264, 343
 Данціг 81
 Дике Поле 96
 Дикий Захід 95
 Дніпро 79, 80, 98, 103, 108, 110
 Дніпропетровськ 254
 Дніпропетровська область 157, 167, 190, 202
 Дністер 88, 91, 103
 Дон 100, 131
 Дон (Танаїс), р. 76, 332
 Донбас 10, 130, 157, 166–170, 186, 194, 201, 202, 252, 255, 258, 259, 262, 274, 282, 284, 304, 311, 337, 343
 Донецьк 165–167
 Донецька область 157, 158, 162, 168, 190, 202, 236, 282, 304, 309
- Донецько-Криворізька республіка 132, 152
 Донеччина 150, 158, 167
 Друга Річ Посполита див. Польська Республіка
- Естонія 132, 134, 153, 264, 343
 Естонська республіка 132
- Євпаторія** 82
 Євразія 290
 Європа 7, 33, 35, 37, 47, 55, 71, 73, 76, 78, 79, 81, 82, 88, 89, 91, 96, 101, 102, 104, 106, 107, 111–113, 118, 121, 129, 138, 139, 142, 143, 145–147, 161, 208, 209, 218, 221, 250, 256, 257, 259, 264, 281–283, 290, 294, 299, 312, 337, 342
- Європейський Союз (Євросоюз, ЄС) 10, 35, 67, 166, 167, 184, 192, 224, 225, 251, 252, 254, 256–264, 271, 280–286, 288–290, 292, 296, 297, 299–301, 312, 320, 341–343
- Єнікале 82
- Женева** 127, 166
 Житомирська область 190, 202
- Закарпатська область** 146, 154, 155, 157, 170, 190, 202
 Закарпатська Україна 146, 147
 Закарпаття 79, 86, 139, 144–148, 150, 154, 155, 160–162, 261
 Запоріжжя 150
 Запоріжжя, м. 160
- Запорізька область 157, 167, 190, 202
 Запорозька Січ (Військо Запорозьке, Вольності Війська Запорозького, Запорожжя, Низ) 48, 80, 81, 84, 96, 97, 99–102, 104, 106–110
 Західна Європа 94, 103, 114, 121, 142, 210
 Західна Україна 86, 98, 103, 114, 143, 145, 148, 264
 Зміїв 100
 Зміїний, о. 261
 Золота Орда 73, 78, 91, 100
 ЗУНР (Західно-Українська Народна Республіка) 131, 138
- Івано-Франківська область** 190, 202
 Ізмайльський повіт 145, 147
 Ізраїль 291
 Індія 35, 53
 Ірландія 264, 343
 Іспанія 13, 83, 111, 112, 132, 210, 211, 264, 298, 343
 Італія 37, 121, 127, 132, 142, 147, 210, 264, 298, 343
- Кавказ** 82, 284
 Калінінградська область 258
 Каліфорнія 53
 Калмицька АРСР 141
 Кам'янець-Подільський 80
 Канада 210, 260, 283, 284, 294
 Карпати 79, 88, 332
 Карпатська Україна 144
 Катар 291
 Катеринослав 133
 Катеринославська губернія 104
 Кафа 82
 Кенія 53
 Київ 46, 47, 80, 89–91, 98, 102, 110, 125, 130–134,

145, 148, 152–159,
164–166, 168, 202, 203,
236, 261, 282, 283, 291
Київська земля 76–78, 88
Київська область 190, 202
Київська Русь див. Русь
Київське воєводство 77
Київське князівство 79
Київське намісництво 109
Київщина 78, 81, 150
Киргизька АРСР 141
Китай 13, 35, 54, 65, 132,
251, 262, 263, 289, 290,
298, 343
Кіпр 264, 343
Кіровоградська область
190, 202
Кодимія 79
Козлов 82
Константинополь 82, 89,
92
Королівство сербів, хор-
ватів і словенців (Мала
Антанта) 129
Крим 78, 82, 130, 131, 136,
137, 148, 150, 152–155,
157–159, 162–166, 186,
194, 252, 254, 255, 257,
258, 262, 274, 281, 282,
284, 298, 304, 309, 321,
337
Кримська Автономна Ра-
дянська Соціалістична
Республіка (Кримська
Радянська Республіка)
133, 151, 152, 154
Кримська область 151, 152
Кримський півострів 156,
167
Кримський ханат 73, 92,
96, 100, 103, 104, 112,
333
Кубань 131, 132
Кувейт 291
Курськ 134

Латвійська республіка 132
Латвія 132, 134, 153, 211,
264, 343

Латинська Америка 290,
292, 298
«Л/ДНР», 167, 168
Лебедин 100
Литва 76, 78, 79, 92, 93,
104, 107, 116, 132, 134,
153, 264, 284, 343
Литовська Русь 78
Литовська Україна 76
Литовське князівство 92,
97
Лівобережжя (Лівобереж-
на Україна) 81, 82, 93,
98, 99, 108, 110
Лондон 283
Луганськ 166
Луганська область 157, 158,
161, 162, 168, 190, 202,
236, 282, 304, 309
Луганщина 160, 167
Львів 92, 105, 106, 126, 127,
145
Львівська область 190, 202
Льодовите море 118
Люксембург 264, 343

Мала Польща (Малополь-
ща) 80, 143; див. також
Польща
Малоросійська Україна
див. Україна
Малоросійське генерал-гу-
бернаторство 101
Малоросія, Мала Русь
див. Україна
Мальта 264, 343
Миколаїв 166
Миколаївська область 167,
190, 202, 339
Мінськ 256, 257
Молдавія 82
Молдавська РСР 153
Молдова 153, 257–259, 294
Моравія 46
Москва (Московія, Мос-
ковська держава, Мос-
ковське царство, Мос-
ковщина, Московщина-
Росія) 73, 79, 80, 83, 86,

91–93, 95, 97, 100, 102,
107, 108–111, 116, 125,
133, 144, 153–155, 163,
165–167, 169, 256, 257,
264, 342
Мукачеве 157, 162

Нагірний Карабах 259
Наддніпрянська Україна
(Наддніпрянщина) 114,
119, 127
Нідерланди 132, 210, 263,
264, 298, 342, 343
Німеччина 13, 89, 121, 122,
127, 129, 131, 132, 134,
137, 141, 144, 147, 210,
254, 259, 264, 284, 290,
296, 298, 343
Новгород 77
Новгород-Сіверське на-
місництво 109
Новгород-Сіверський 93,
110, 116
Новгородщина 80
Новоросійська губернія
104
Новоросія 82, 83, 130, 166,
167, 252, 257
Норвегія 127, 132, 210, 211,
214

**Об'єднані Арабські Еміра-
ти** 291
Область Війська Донсько-
го 130
Одеса 166
Одеська область 154, 167,
170, 190, 202, 339
Одеська Радянська Рес-
публіка 133
Одещина 148, 162
Ока 88, 90
Океанія 298
ОРДЛО 167–170, 236, 281,
337
Османська імперія 9, 73
Острог 49, 94
Оттоманська Порта 83
Охтирка 100

- Париж 81
 Пекін 262
 Пентикапеум 82
 Переяслав 80, 97, 107, 333
 Переяславська земля 77, 88
 Переяславське князівство 76
 Переяславщина 78
 Персія 132
 Петроград 130
 Південна Європа 80
 Південна Корея 214, 298
 Південна Осетія 153, 255, 259, 284
 Південна Україна 85, 102–104, 130
 Південний Буг 88, 103
 Південно-Африканська Республіка 211
 Південно-Східна Європа 88, 149, 250
 Південно-Східна Україна 138, 161, 164, 252
 Південно-Східна Українська Автономна Республіка 161
 Північна Буковина 145–147, 261
 Північна Європа 80
 Північна Корея 27
 Північне Причорномор'я 83
 Підкарпатська Русь 144, 157
 Поділля (Podolia) 78, 79, 81, 83, 107
 Поділля, федеральна земля 150
 Подільська земля 79
 Подільське воєводство 77
 Подільське князівство 79
 Подніпров'я 78, 86
 Покуття 79, 81
 Полісся 81, 142
 Полтава 101, 108, 116
 Полтавська губернія 82
 Полтавська область 190, 202
 Полтавщина 130
 Польська Республіка (Друга Річ Посполита) 129, 132, 142, 143, 145, 334
 Польська Русь 78
 Польське князівство 97
 Польща (Польське королівство, Корона Польська, Річ Посполита) 9, 37, 73, 75–80, 83, 86, 89, 91–94, 96–98, 100–108, 110, 112, 116, 118, 127, 129, 132, 135, 139, 142–144, 146, 210, 211, 250, 251, 255, 257–260, 264, 284, 294, 298, 333, 343
 Понтійське царство 82
 Португалія 132, 211, 264, 343
 Правобережжя (Правобережна Україна) 81, 86, 98, 102, 104, 108, 110
 Приазов'я 81
 Прибалтика 223
 Придністров'я 153, 257, 259, 281, 284
 Прикарпаття 79
 Причорномор'я 78, 82–84
 Пруссія 102, 112
 Путивль 93
 Радянська Соціалістична Республіка Тавриди 133
 Римська імперія 75, 111
 Рівненська область 190, 202
 Річ Посполита див. Польща
 Роксан 79
 Роксоланія 105, 332
 Росія (Великоросія, Російська імперія, Російська Федерація, РСФРР, РФ) 8–10, 13, 18, 33, 35, 37, 55, 65, 73, 76, 82–85, 87, 90, 97–104, 106, 107, 110, 112, 115, 118, 120–124, 126, 127, 129, 132–137, 139, 141, 142, 145, 147, 148, 153–155, 158–170, 184, 191, 192, 194, 210–212, 224, 232, 233, 236, 244, 250–260, 262–264, 274, 280–284, 289–291, 294, 297, 298, 302, 304, 308–311, 321, 336, 337, 342–344
 Рось 88
 Rubea Russia див. Червона Русь
 Румунія 37, 129, 132, 139, 141–143, 146, 147, 250, 251, 257, 261, 264, 285, 334, 343
 Румунське королівство 142
 Русь (Давня Русь, Київська Русь, Роусь, Rus, Rusco, Russia, Russland, Ruthenia, Rutzeland) 21, 25, 26, 45, 46, 63, 76–81, 87–93, 96, 105–107, 332, 333
 Руська земля 78
 Руське воєводство 77, 79
 Руське князівство 97
 Сарай 91
 Сарматія 332
 Саудівська Аравія 54, 291, 298
 Священна Римська імперія німецької нації 111
 Севастополь 82, 155, 158, 159, 164–166, 254, 262, 298, 321
 Сербія 132
 Середземне море 82, 284
 Середнє Подніпров'я 81, 96
 Сєверодонецьк 161, 162, 164
 Сирія 290
 Сіверська земля 78
 Сіверщина (Сіверія, Стара Сівера) 79, 81, 110, 116
 Сімферополь 82, 152, 154, 155

Слобідська Україна (Слобожанщина) 75, 82, 86, 98, 100, 101, 116, 150
Слобідсько-Українська губернія 101
Слов'янщина 118
Словацька Республіка (Словаччина) 163, 210, 250, 251, 259, 260, 264, 284, 285, 343
Словенія 264, 343
Смоленськ 77
Смоленська Україна 76
Соловки 109
СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік) 31, 63, 87, 135, 136, 140–143, 145–153, 155, 166, 184, 189, 250, 251, 254, 258, 294, 335
Стамбул 82, 258
Стародуб 93
Степ (Великий Степ, Дикий степ) 76, 77, 95, 96, 100, 101
Суджа 134
Суздальщина 91
Суми 100
Сумська область 190, 202
Східна Галичина 98, 103, 142
Східна Європа 58, 79, 80, 94, 110, 112, 122, 145, 162, 221, 250, 253, 258, 259, 332
Східна Україна 114, 130, 148, 162
США 10, 13, 53, 54, 56, 64, 65, 132, 148, 159, 166, 192, 212, 251, 256–258, 261–263, 281, 283–285, 290, 291, 298, 343

Таврида 82
Таврика Херсонська 79
Таврійська губернія 104, 136
Таврія (Чорноморщина) 84, 150

Тайвань 262
Тамань 82
Танаїс див. Дон, р.
Тартарія (Tartaria pars) 79
Тернопільська область 190, 202
Трансильванія 106, 261
Трахтемирів 99
Тузла, о. 254
Туреччина 13, 76, 82, 86, 92, 99, 102, 104, 107, 110, 112, 127, 132, 141, 210, 258, 284, 290

Угорський автономний округ 155, 157
Угорщина 37, 79, 89, 91, 103, 129, 132, 141, 144, 146, 147, 210, 211, 250, 251, 260, 261, 264, 294, 334, 343
Ужгород 160
Україна (Малоросія, Мала Русь, Мало-російська Україна) 7–15, 19–23, 25–40, 43–47, 49, 51, 56–58, 63–67, 71, 73, 75–77, 79–88, 92, 94–99, 101, 102, 104–112, 114–136, 138, 139, 141, 143, 145, 146, 148–150, 153–171, 184–191, 193–198, 200, 201, 205–212, 214–216, 218–225, 227–233, 236, 238, 240–242, 244, 246–267, 269–274, 276, 277, 279–307, 309–313, 315–323, 331–346
Українська Держава (Гетьманат) 63, 107, 131, 132, 138
Українська Соціалістична Радянська Республіка/Українська Радянська Соціалістична Республіка (УСРР, УРСР, Радянська Україна) 134–137, 139–141, 143,

145–148, 150–153, 156, 223, 261, 293, 294, 335
Українська Федеративна Народна Республіка 150
УНР (Українська Народна Республіка) 63, 128, 130–133, 138
УНР Світська 132, 133

Фанагорія 82
Федеративна Республіка Німеччина (ФРН) 259, 296
Феодосія 82
Фінляндія 53, 83, 132, 147, 210, 211, 214, 264, 343
Фінська затока 88
Франція 33, 34, 71, 80, 83, 89, 112, 113, 132, 142, 210, 254, 258, 259, 264, 284, 285, 298, 343

Харків 100, 101, 123, 133, 139, 161, 164, 166, 255
Харківська губернія 82
Харківська область 167, 190, 202
Харківське намісництво 101
Харківщина 159
Херсон 166
Херсонес 82
Херсонська губернія 104
Херсонська область 167, 190, 202, 339
Херсонщина 130
Хмельницька область 190, 202
Хмельниччина 102, 152
Хозарія (Хозарський каганат) 100
Холм 106
Холмщина 78, 81
Хорватія 211, 264, 343
Хотинський повіт 145, 147
Хотинщина 146
Хуст 144

Цареборисів 100

- Центральна Європа 80, 112, 142, 145, 222, 223, 250
- Центрально-Східна Європа 14, 284
- Циркумпонтійська зона 76
- Ч**ервона Русь (Rubea Russia) 79, 81
- Черкаська область 190, 202
- Чернівецька область 170, 190, 202
- Чернігів 93, 110
- Чернігівська губернія 82
- Чернігівська земля 77
- Чернігівська область 190, 202
- Чернігівське намісництво 109
- Чернігівщина 78, 130
- Чернігово-Сіверська земля (Чернігово-Сіверщина) 78, 88
- Чернігово-Сіверське князівство 79
- Чехія 163, 250, 259, 264, 284, 298, 343
- Чехословаччина (Чехословаччина) 129, 132, 139, 142–144, 146, 147, 250
- Чигирин 99
- Чорне море 76, 81, 84, 118, 129, 261, 281, 283, 284
- Чорнобиль 7
- Чорнобильська республіка 152
- Чорноморський басейн 281
- Чорноморщина див. Таврія
- ЧСР (Чехословацька Республіка) 143, 144
- Ш**вейцарія 127, 132, 210, 298
- Швеція 105, 107, 127, 132, 210, 211, 214, 258, 264, 298, 343
- Ю**гославія 129
- Я**понія 13, 142, 285, 290, 298

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОКУЛЬТУРНОГО ТА ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

Карта № 1. Київська Русь наприкінці X ст.

Формування зародку суб'єктності України. Територіальна структура Київської Русі у складі плеємних об'єднань. Трансформація плеємних утворень у територіальні осередки ранньофеодальної держави — землі-князівства

Карта № 2. Київська Русь у 2-й пол. XI ст. — 1-й пол. XII ст.

Початок процесів державотворення, економічний і культурний розвиток окремих земель, міст, формування регіональних ринків. Зміцнення міжнародного авторитету, дієва участь у міждержавних стосунках. Київський літописець уперше вживає слово «Україна» для опису степового прикордоння від Переяслава на сході до Галичини на заході (1187–1189). Монгольська навала на Русь — захоплення Києва (1240)

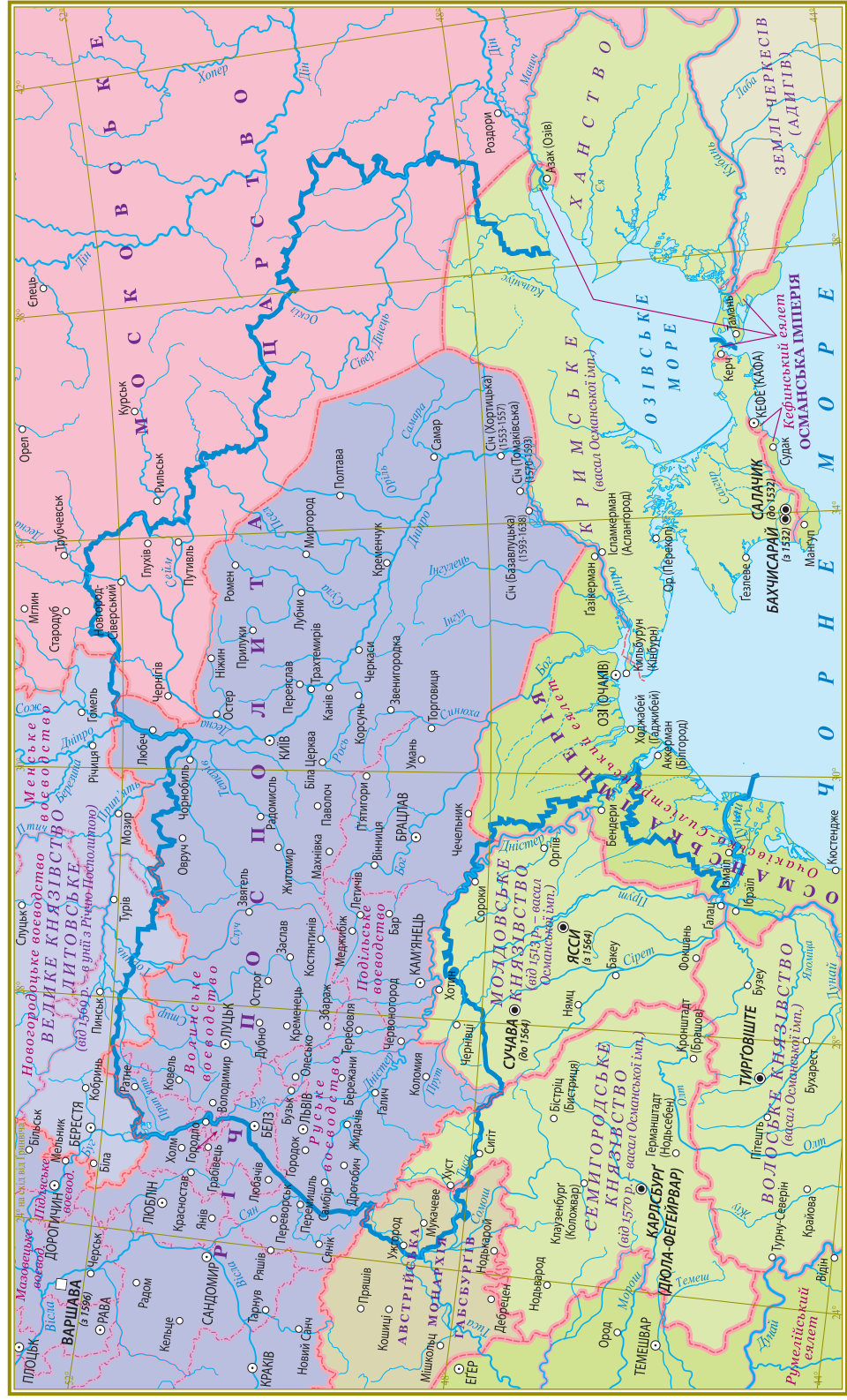
Карта № 3. Галицько-Волинська держава на сер. XIII ст.

Становлення західного центру давньоруських земель, забезпечення безперервності розвитку традицій державного життя на українських землях. Поширення західноєвропейських культурних впливів, вибір місцевої еліти європейської орієнтації. Претензії на землі Русі західних сусідів та Золотої Орди

Карта № 4. Українські землі у складі Великого князівства Литовського на сер. XV ст.

Геополітичні протистояння у Східній Європі. Автономний статус князівств на українських землях. Уніфікація державного устрою ВКЛ, ліквідація удільних князівств і перетворення їх на провінції Литви. Посилення змагань за українські землі між Московією і Литвою за право бути центром «збирання руських земель»

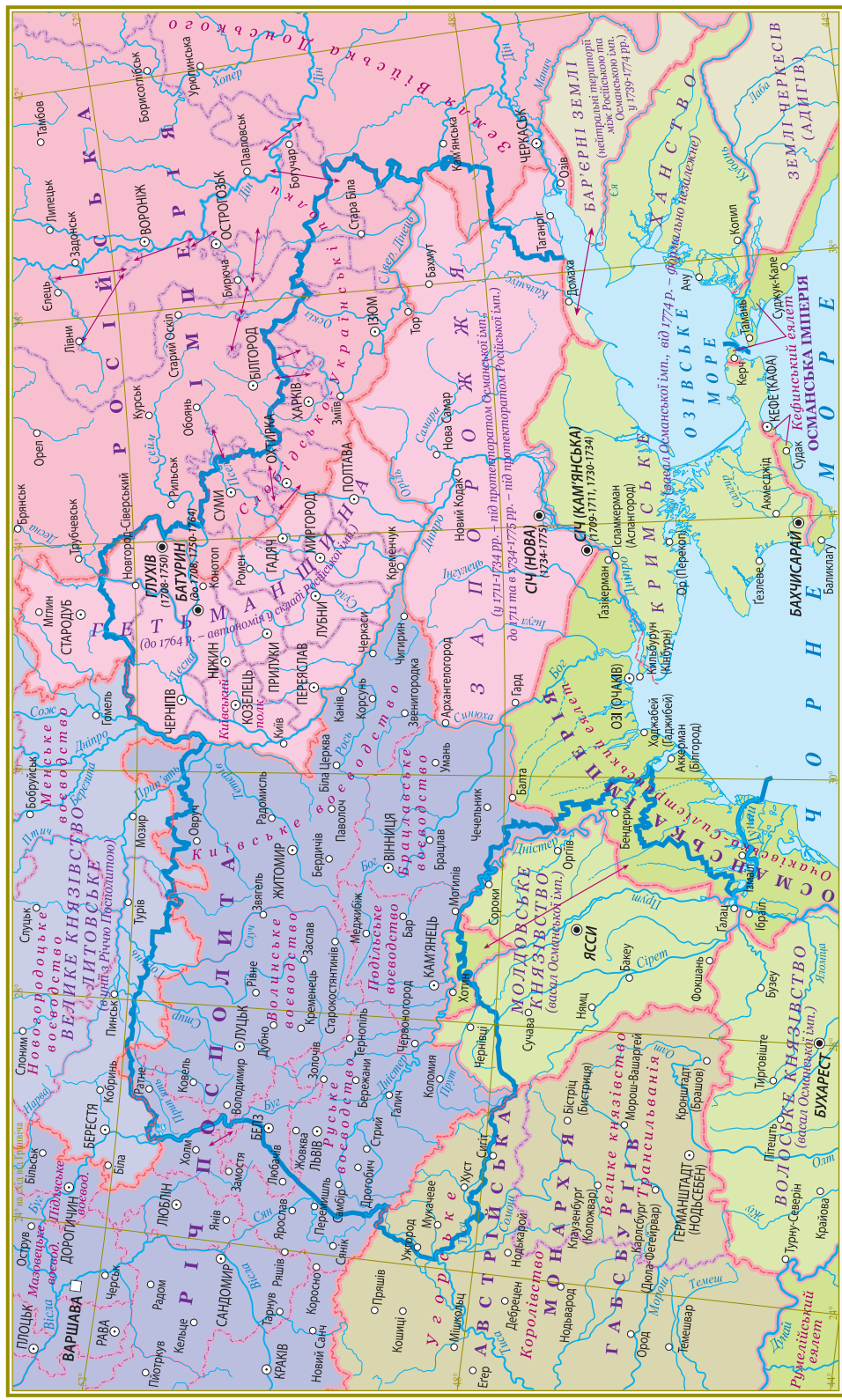
Карта № 5. Українські землі у складі Речі Посполитої наприкінці XVI ст.

Створення потенційної загрози існуванню української етнічної спільноти в ході колонізації українців. Колонізація земель і введення повинностей для селян. Перетворення козацтва на військову силу, здатну охороняти міста-фортеці та протистояти польському й турецько-татарському натиску. Церковні протистояння

Карта № 6. Козацька держава на сер. XVII ст.

Становлення козацького політичного автономізму, орієнтація на суверенітет і український республіканізм. Поява на політичній карті Європи української козацької держави – Гетьманщини (1648), яка базувалася на принципах демократизму політичного устрою та соціальної організації. Європейський рівень військової справи та дипломатії. Політичний та адміністративно-територіальний устрій Війська Запорозького. Відносини Б. Хмельницького з Московським царством. Порушення територіальної цілісності Гетьманщини

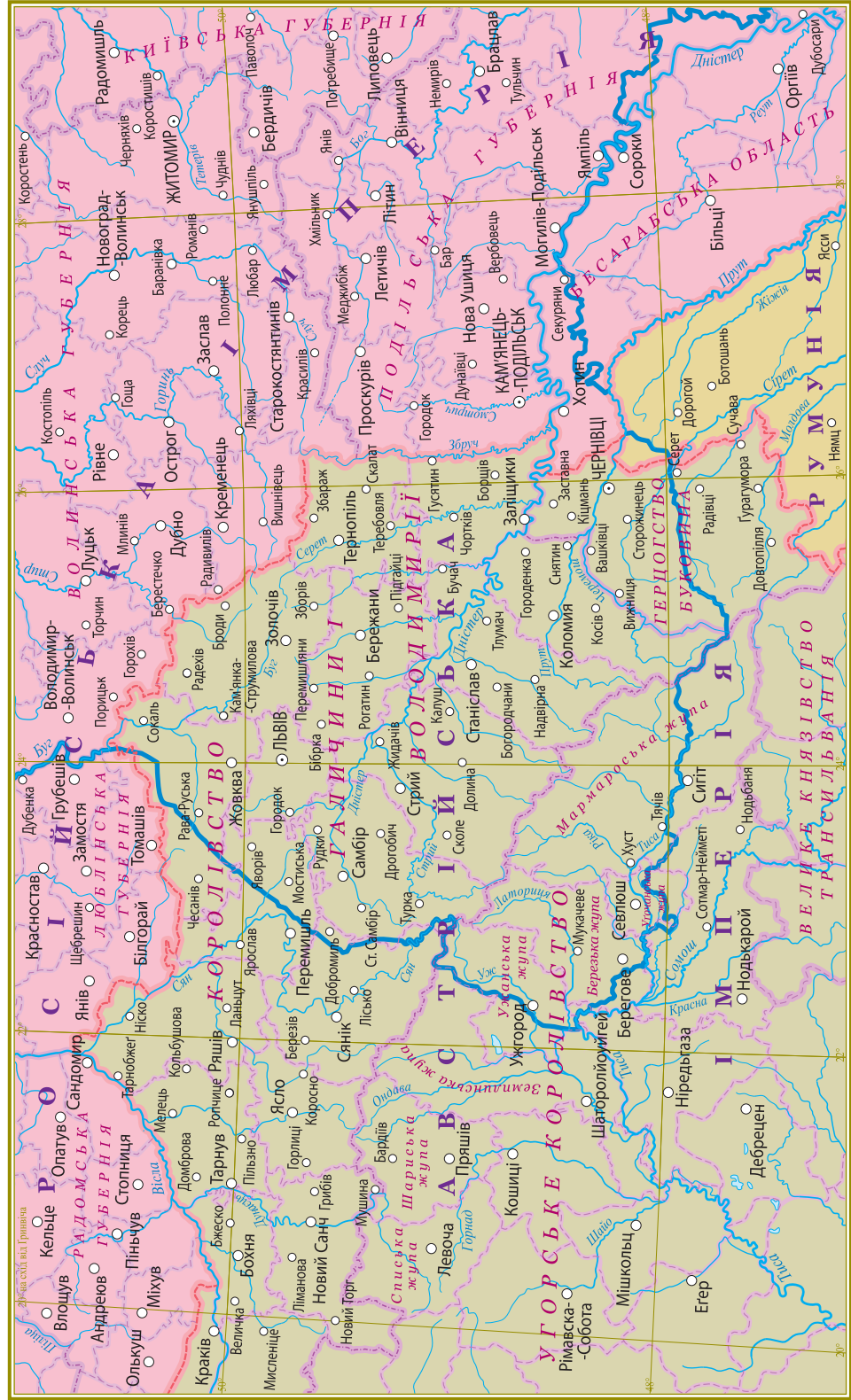
Карта № 7. Гетьманщина на сер. XVIII ст.

Автономія Гетьманщини і Слобожанщини. Посилення наступу царизму на державно-правові інститути Гетьманщини. Поділи Речі Посполитої та українські землі. Ліквідація Російською імперією Гетьманщини та її суб'єктності

Карта № 8. Українські землі у складі Австро-Угорської імперії на сер. XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій та регіональний поділ західноукраїнських земель. Вплив реформ Марії-Терезії і Йосифа II на суспільно-політичне становлення населення. Українське національне відродження та національно-визвольний рух

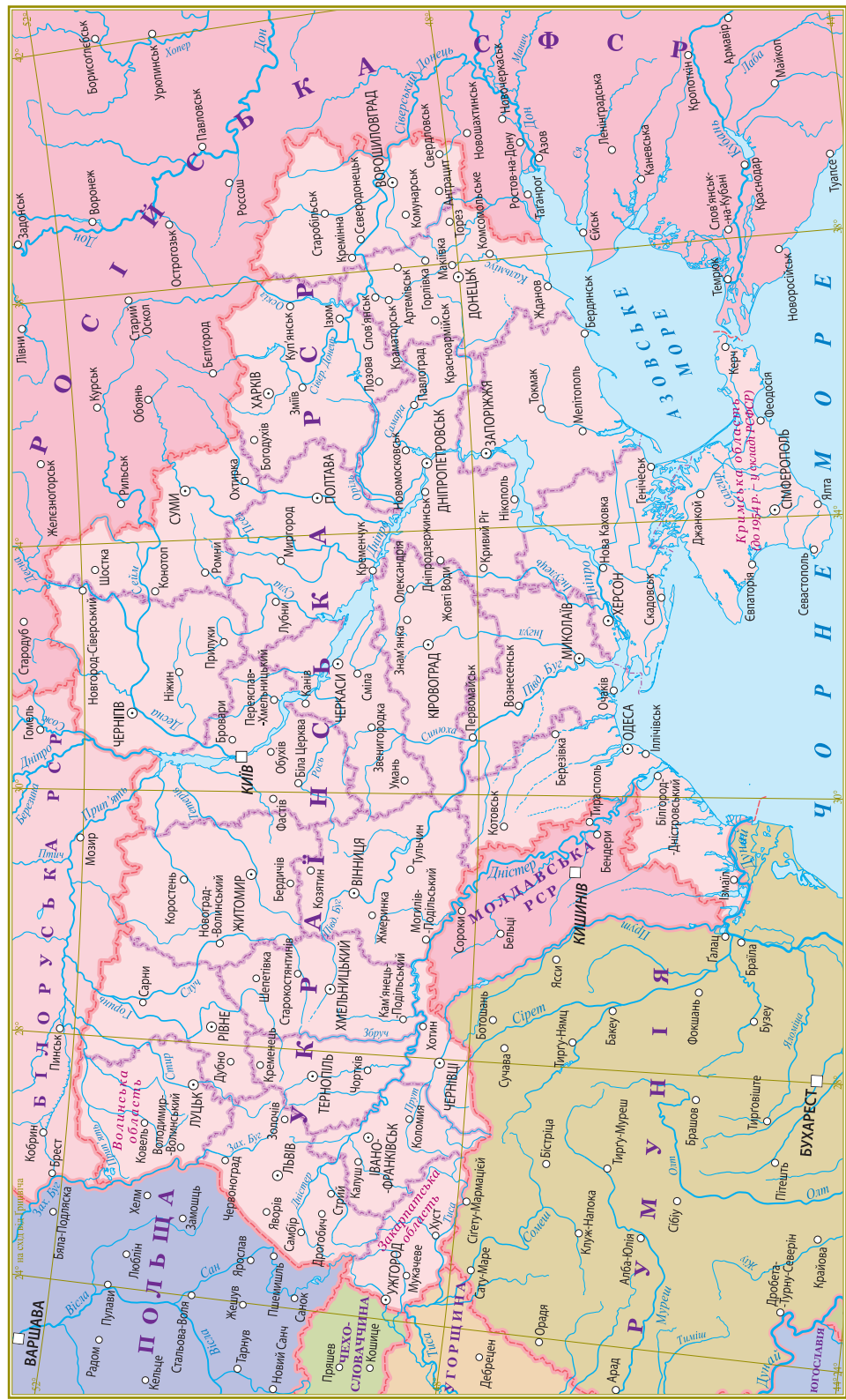
Карта № 9. Украинські землі у складі Російської імперії на сер. XIX ст.

Включення українських земель до складу Російської імперії. Централізація управління та територіальні переділи. Зміни співвідношення сил на геополітичній арені та пошуки українцями свого місця в міжнародному устрої. Формування суб'єктності та моделювання ідентичності в українському інтелектуальному просторі. Обґрунтування самодостатності історичного процесу, розвиток відповідного суспільно-політичного руху

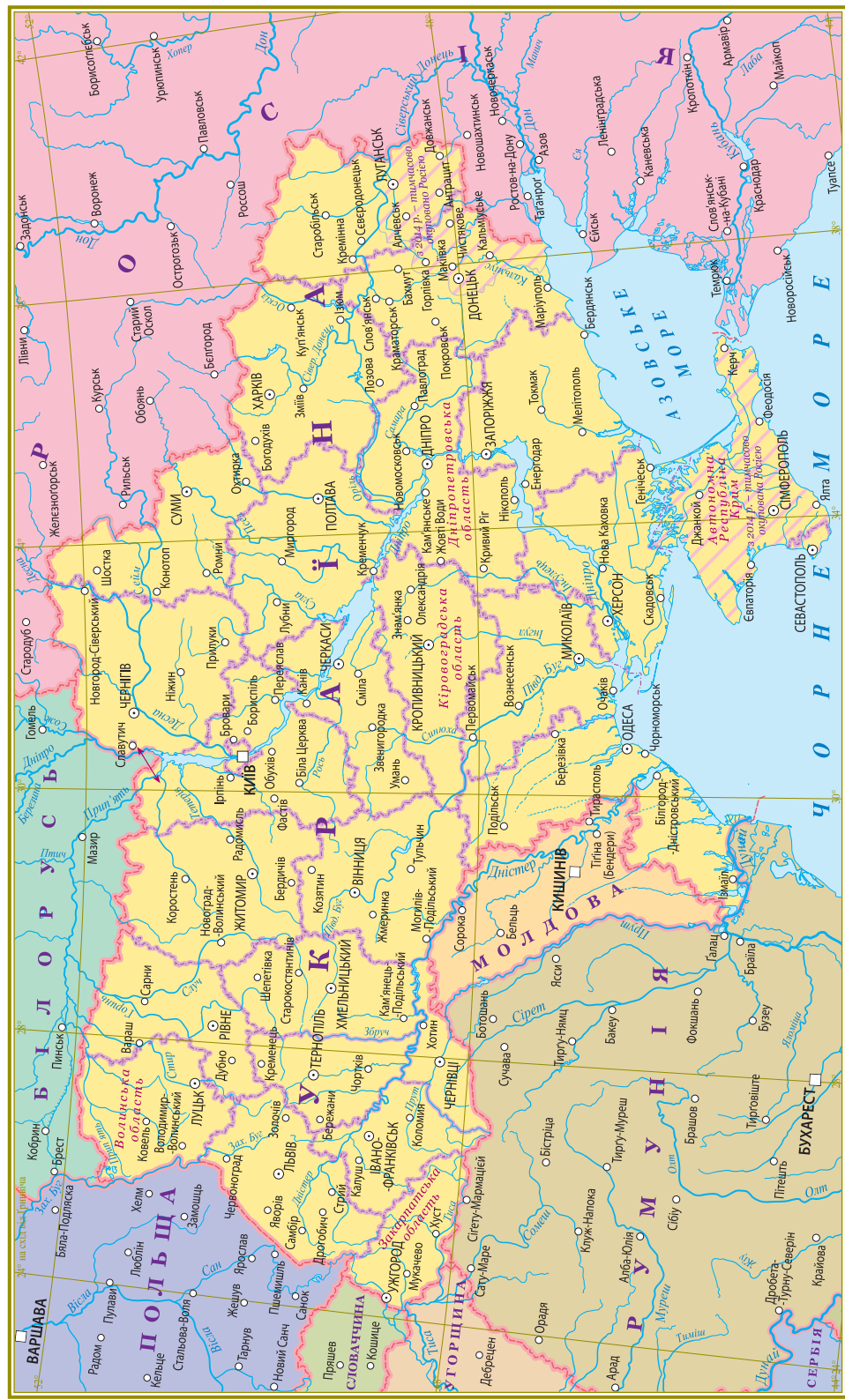
Карта № 10. Українська Народна Республіка на поч. 1919 р.

Перша світова війна і моделі розв'язання «українського питання». Крах імперської системи і піднесення українського національного руху. Українська революція 1917–1920 рр. Відновлення української суб'єктності, формування української державності у вигляді УНР. Посилення державотворчих традицій українського народу, створення умов для національно-культурного розвитку

Карта № 11. Українська Радянська Соціалістична Республіка у 2-й пол. XX ст.

Відновлення елементів суб'єктності України у повоєнний час. Членство в ООН. Реорганізація територіальної системи, остаточне оформлення конфігурації кордонів. Розбалансування системи управління, криза радянської політичної системи. Розпад СРСР. Набуття Незалежності та нові виклики цивілізаційній суб'єктності України

Карта № 12. Україна на початку ХХІ ст.

Сучасний етап розвитку України. Помаранчева революція та її наслідки. Політичні протистояння в суспільстві. Революція Гідності: боротьба за євроатлантичний вектор розвитку України. Гібридна війна та утворення цивільної суб'єктності України

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ СУБ'ЄКТ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ

Національна доповідь

Коректори М. Бродська, О. Попова
Оригінал-макет О. Гашенко
Обкладинка Д. Шевчука

Підписано до друку 25.12.2020. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 28,70+0,97 кольор. вкл.
Наклад 300 пр. Зам. № 621.

ТОВ «Видавництво «Ніка-Центр»
03142, Київ, вул. Кржижановського, 4.
т./ф. (044) 39-011-39; e-mail:psyhea9@gmail.com; www.nika-centre.kiev.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №5368 від 27.06.2017

Віддруковано у ТОВ «ДІА». 03022, Київ, вул. Васильківська, 45.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК №1149 від 12.12.2002